

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**ПІВДЕННИЙ СХІД УКРАЇНИ В УМОВАХ СУСПІЛЬНО-
ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ**

КОЛЕКТИВНА МОНОГРАФІЯ

За редакцією К. В. Балабанова

**Маріуполь
МДУ
2018**

УДК 323.2(477.6)

Авторський колектив:

д.політ.н. К. В. Балабанов (ред.), д.політ.н. Н. П. Пашина, к.політ.н. М. В. Трофименко, д.і.н. І. М. Грідіна, д.і.н. В. Ф. Лисак, к.політ.н. М. В. Булик, к.політ.н. О. Л. Гільченко, к.політ.н. С. П. Пахоменко, к.політ.н. Є. В. Рябінін, к.політ.н. А. В. Трофименко.

Затверджено до друку Вченою радою Маріупольського державного університету (протокол № 5 від 26 грудня 2018 р.)

Рецензенти:

Барановський Ф. В., д.політ.н., професор, завідувач кафедри політології та права Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя;
Касьянова М. М., д.політ.н., доцент, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Донецького національного університету імені Василя Стуса;
Фесенко М. В., д.політ.н., провідний науковий співробітник відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

П 62

Південний Схід України в умовах суспільно-політичної кризи : моногр. / за ред. К. В. Балабанова. — Маріуполь : МДУ, 2018. — 375 с.

У монографії комплексно досліджено історичні, суспільно-політичні, соціокультурні чинники, що впливали на формування цивілізаційного зламу на Південному Сході України та визначення шляхів і перспектив її подолання та включення даного регіону у процес формування української політичної нації як частини європейського цивілізаційного простору. розглянуто еволюцію нормативно-правового забезпечення функціонування АТО та ООС, вперше проаналізовано гуманітарні та інформаційні аспекти суспільно-політичної кризи на Південному Сході України.

УДК 323.2(477.6)

ISBN 978-966-97742-5-5

© Маріупольський
університет, 2018

державний

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	5
РОЗДІЛ 1. ЗАСТЕРЕЖЕННЯ ТЕРОРИЗМУ: ТЕОРЕТИЧНИЙ ВИМІР.....	11
РОЗДІЛ 2. СЕПАРАТИЗМ НА ЕКСПОРТ: ЕКЗОГЕННИЙ ВПЛИВ РОСІЇ НА РОЗВИТОК СЕПАРАТИСТСЬКИХ ПРОЦЕСІВ НА ПІВДЕННОМУ СХОДІ УКРАЇНИ.....	39
2.1. Концепція «руського мира» в контексті екзогенного впливу Росії на Донбас (період 1991 – 2013 рр.).....	39
2.2. Політико-економічний вимір російського впливу на Донбас (1991 – 2013 рр.).....	51
РОЗДІЛ 3. «СВІЙ СЕРЕД ЧУЖИХ, ЧУЖИЙ СЕРЕД СВОЇХ»: ГЕНЕЗА ЕТНОСТРУКТУРИ ДОНБАСУ ЯК ФАКТОР РЕГІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ПІВДЕННОГО СХОДУ УКРАЇНИ.....	62
3.1. Регіональна ідентичність в Україні: фактори та функції....	62
3.2. Вплив аграрних міграцій у післяреформений Донбас на формування поліетнічності Південного Сходу України (1861 – 1900 рр.).....	80
3.3. Створення промислових міграцій у післяреформений Донбас на етноструктуру регіону та регіональну ідентичність.....	89
3.4. Міжетнічні процеси у Старобільському повіті Харківської губернії наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. на прикладі мови.....	99
РОЗДІЛ 4. ІНФОРМАЦІЙНО-ПРОПАГАНДИСТСЬКА ЗБРОЯ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ: ІДЕНТИЧНІСТЬ ТА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ.....	112
4.1. Регіональний вимір ідентичності та історичної пам'яті Донбасу у довоєнний період.....	113
4.2. Російська гібридна агресія і конструювання «народу Донбасу».....	147

РОЗДІЛ 5. РОЗВ'ЯЗАННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ НА ПІВДЕННОМУ СХОДІ УКРАЇНИ: ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР.....171

- 5.1. Забезпечення національної безпеки у Донецькій та Луганській областях: політико-правовий вимір.....171
- 5.2. Визначення політико-правового статусу учасників антитерористичної операції в українському законодавстві.....195
- 5.3. Політико-правові засади соціального захисту внутрішньо переміщених осіб в Україні.....209

РОЗДІЛ 6. РОЛЬ ЄС ТА ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ У ВИРІШЕННІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ НА ПІВДЕННОМУ СХОДІ УКРАЇНИ: МОЖЛИВОСТІ ТА РЕАЛІЇ.....230

- 6.1. Трансформація європейської політики безпеки та оборони в умовах російської агресії на Південному Сході України.....230
- 6.2. Політика Німеччини у контексті подолання «української кризи».....240
- 6.3. Позиції інших країн ЄС щодо процесу мирного врегулювання конфлікту на Південному Сході України.....250

РОЗДІЛ 7. ГУМАНІТАРНІ АСПЕКТИ ВІЙНИ НА ПІВДЕННОМУ СХОДІ УКРАЇНИ.....262

- 7.1. Гуманітарна діяльність міжнародних неурядових організацій в Донецькій та Луганській областях під час проведення Антитерористичної операції та Операції об'єднаних сил.....262
- 7.2. Освітнянський фронт війни на Донбасі.....286

ПІСЛЯМОВА.....328

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....333

ПЕРЕДМОВА

Анексія Криму та неприхована/прихована агресія РФ на сході України у 2014 р. стали «гарячими» складовими гібридної війни, яка розпочалась фактично з проголошення нашою державою незалежності. Неприйняття цього факту стало підґрунтям зовнішньої політики РФ стосовно України. Але, як будь-яка нав'язлива ідея, якщо її постійно підживлювати, призводить до параноїдного розладу, нав'язлива боротьба проти намагань України позбавитися свого постколоніального минулого, яка йшла зі змінним успіхом та втягнула нашу країну в глибоку системну економічну, політичну, соціальну та культурно-цивілізаційну кризу, еволюціонувала у протиставлення РФ усьому прогресивному, демократичному, цивілізованому світу. Цивілізаційний розлом по лінії південно-східних кордонів, який визначив С. Гантігтон, описуючи Україну як «розколоту» державу», відводячи аналізу конфлікту між європеїзованою Західною Україною та русо-слов'янським баченням її майбутнього, уособленням якого вважав український Схід і Південь, виявився не зовсім, а скоріше зовсім не таким, яким пророкував його вчений. Путінський план, як вважають деякі експерти, побудований саме на цій тезі – тільки-но російські війська увійдуть в країну, вона розколеться по лінії Гантігтона, і Південно-Східна Україна добровільно приєднається до Москви, не спрацював¹. Сьогодні лінія Гантігтона проходить по лінії фронту, якого б не було без зовнішнього втручання РФ, експорт власних проблем якої став ще однією із засадничих стратагем її зовнішньої політики.

Україна, яка перебуває в стані гібридної війни, була і залишається атакованою Росією в усіх напрямках. Але гібридною війною охоплене й вся євроатлантична спільнота. Західний світ, зокрема європейський, розгубивши свої «м'язи» за довгі часи мирного та ситого життя, опинився не готовим до такого нахабного руйнування системи колективної безпеки, що

¹ Грицак Я. Лінія розриву для України. Новое время. 2016. 24 вересня. URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/grytsak/linija-rozrivu-dlja-ukrajini-227437.html> (дата звернення: 25.10.2018)

як ніяк, а трималась із самого закінчення Другої світової війни. Знадобилися майже два роки висловлень «глибокого занепокоєння» та наявність політичної волі у конкретних європейських урядів, доки не стало зрозумілим – безкарність агресора зробила його ще більш нахабним, а нав'язливий хворобливий стан кремлівських керманичів перетворив їх на «глобальних шахідів». Водночас відсутність політичної волі у деяких європейських урядів, заангажованих російськими грошима політичних сил, не дає їм можливості називати речі своїми іменами, примушує приховувати правду від своїх громадян та виборців, що поглиблює кризу сформованої архітектури світової безпеки та усієї системи міжнародного права, дестабілізує ефективну діяльність міждержавних союзів.

Наша країна сьогодні по праву носить почесний «титул» форпосту демократії на кордоні цивілізаційного розлому, але що вона за це була вимушена сплатити і скільки їй це буде «коштуватимуть» у майбутньому – невідомо. Але рахувати слід вже зараз, щоб, коли прийде час пред'являти рахунки, – не розгубитися, щоб, коли постане небезпека відіграти назад – оцінити жертви, які вже сплачені, та схаменутися, щоб, коли випаде нагода в чергове наступити на історичні граблі, точно знати – вкотре і може вже вистачить?

Представлена до уваги читача колективна монографія стала результатом роботи колективу кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Маріупольського державного університету в межах науково-дослідної теми «Південний Схід України в умовах суспільно-політичної кризи», розпочатою у 2016 р. Тоді ще ніхто не міг уявити, що війні не видно кінця-краю, а окупація окремих районів Донецької та Луганської областей буде триватиме більше за нацистську.

Цілі та завдання, поставлені на початку дослідження змінювались відповідно до зміни політичної ситуації та й взагалі об'єктивної реальності, яка інколи такою навіть не уявлялась. Факти нагромаджуються по такій експоненті, що зафіксовані та інтерпретовані ще вчора, на сьогодні вони постають у зовсім іншому контексті у світлі нових подій. Та чи може бути інакше, якщо, наприклад, поведінка агресора в особі В. Путіна часто-густо суперечить тривіальній логіці та випадає далеко за раціональний глузд. А наша держава, яку кремлівська влада наполегливо виставляє світові як *failed state*,

не тільки вистояла, але й поховала плани агресора. У 2014 р. наша держава була на межі катастрофи: російська військова агресія, масштабний інформаційний та дипломатичний тиск, втрата стратегічних економічних регіонів, зовнішній державний борг та порожня державна скарбниця, залишена у спадок «легітимною» владою, п'ята колонна у вищих ешелонах влади тощо. Але вже у грудні 2014 р. зазнав краху примарний план «Новоросії», від якого Кремль вимушений був відмовитись не по своїй волі, було локалізовано військову агресію, відроджено боєздатну українську армію, створено «українське економічно диво» – в умовах війни реструктуризовано державний борг, ліквідовано газову залежність від Росії, економіку переорієнтовано на Захід, забезпечено міжнародну підтримку - підписано договір про асоціацію з ЄС, отримано безвіз, проведено за ці роки більше реформ, ніж за всю історію незалежності.

Країна змінюється і в гуманітарному плані. Суспільство формує свою новітню ідентичність: поступово створюється активне громадянське суспільство – передвісник політичної нації, вільної від ідеологічного ярма комуністично-колоніального минулого, демократія, хай і недосконала, все ж функціонує, повільно, поступово, але створюються прозорі її механізми, активно працює громадський сектор, створено власну Помісну церкву та майже отримано томос про автокефалію українського православ'я, що є необхідною передумовою духовної безпеки та незалежності. Отже, головний результат – це збереження та захист суверенітету.

Разом з тим втрачено українські Крим та частину Донбасу, 1,5 млн. громадян є мають статус внутрішньо переміщених осіб – біженців у своїй державі, 4,4 млн. осіб постраждалих, 3000 загиблих та 9000 поранених серед цивільного населення, понад 3,4 млн. осіб натрапляють на труднощі в отриманні харчових продуктів, доступі до води, житла, медичних та освітніх послуг, 60 % населення, що проживають уздовж 457-кілометрової лінії зіткнення, та регулярно знаходяться під обстрілами.

Керівництво держави так і не зважилося перевести економіку в режим відкритого доступу. Надто повільно міняється спосіб функціонування держави. Регулятивні процедури в більшості секторів державного управління є застарілими, громіздкими і неефективними –

квазірадянськими. Попри те, що певні реформи проведено вдало, ціла низка інших реформ пробуксовує. І що головне – досі неналагодженою є комунікація між керівництвом держави й народом.

Як то кажуть, справи є ані такі добрі, як би ми цього хотіли, ані такі погані, як ми собі їх уявляємо. Усе це знов і знов дає підстави агресору спекулювати на наших негараздах та переконувати міжнародну спільноту, що Україна – це «країна-невдаха».

Представлена монографія може не стільки дає відповіді на поставлені запитання (вирішує завдання), а враховуючи поточний момент, це майже неможливо, скільки ставить нові запитання та порушує проблеми, які здатні стати новим специфічним знанням. Адже, нове знання негайно породжує нове специфічне не-знання (non-knowledge), що створює стимул та мотивацію для продовження та вдосконалення дослідження.

Дослідження проблеми вимагало адекватних методологічних засад та інструментарію. Теоретичною базою було обрано цивілізаційний підхід (теорія А. Тоффлера «Цивілізації третьої хвилі» – екстенсивний шлях розвитку Росії проти прогресивного шляху розвитку країн Заходу; С. Гантінгтон – зіткнення культурних ідентичностей – «руський мир»/радянське минуле проти європейських цінностей/прогресивного майбутнього). Разом з тим дослідження процесів цивілізаційного зламу у Південно-східній Україні потребує застосування загальнонаукових методів у поєднанні зі специфічними методами наукового пізнання. Новизна методів та засобів дослідження полягає у міждисциплінарному характері теми, яка передбачає застосування спеціально-історичних, соціологічних, політологічних та культурологічних (синергетичний підхід, який дозволяє оцінити тенденції розвитку складних суспільно-політичних систем) методів. Отже, методологічна новизна дослідження полягає у необхідності поєднання цивілізаційного (просторового), ціннісного, системного та міждисциплінарного підходів у визначенні сутності процесів у Південному Сході України.

Емпірична база дослідження складається з різноманітних за походженням джерел: міжнародних та вітчизняних

нормативно-правових актів, матеріалів політичних партій та громадських організацій, статистичних даних, матеріалів соціологічних досліджень, матеріалів засобів масової комунікації, експертних даних, особистого досвіду та спостережень авторів проекту. Різноманітна джерельна база вимагала й адекватних методик аналізу та обробки, верифікації (перехресний «допит» джерел, якісний та кількісний контент-аналіз тощо). Так, працюючи с емпіричним матеріалом, який за походженням є результатом діяльності окупаційних структур на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської області, дослідники цілком усвідомлювали проблему відсутності інформаційної суб'єктності - поруч з втратою політичної, економічної, правової, фінансової суб'єктності тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей відбулась безпосередньо взаємопов'язана з ними втрата суб'єктності інформаційної. Іншими словами, інформація на пряму залежить від того, для кого її створюють радники з українського питання при адміністрації президента РФ: для населення в зоні конфлікту, для населення країни, проти якої здійснюється агресія, однак територія безпосередньо не охоплена конфліктом, для громадян країни агресора, для міжнародної спільноти. В такий спосіб інформація, що продукується на тимчасово окупованих територіях не відбиває об'єктивної реальності, її верифікація вкрай ускладнена. За тих самих причин не можуть бути ані інформативними, ані репрезентативними результати будь-яких соціологічних або «експертних» опитувань громадян/негромадян України, що перебувають на тимчасово окупованій території або тимчасово знаходяться на території, підконтрольній Україні. Їхня інформативна цінність для дослідження полягає, передусім, не у фактографічному відбитті об'єктивної реальності (що з описаних вище причин є неможливим), а у відбитті та інтерпретації цієї реальності, створенні її симулякра.

Колективна праця дослідників в межах доволі широкого об'єкта дослідження «суспільно-політична криза» та окремих її аспектів є спробою поєднати теоретичні виміри дослідження з емпіричними розвідками, які буквально «по слідах» фіксують та інтерпретують події. Перші два розділи присвячені актуальній та досить дискусійній проблемі сепаратизму, його

застереженню та визначенню екзогенного впливу країни-агресора на провокування вибухів сепаратизму на Південному Сході України. Розділ 3 присвячений аналізу історичних факторів формування особливостей самоідентифікації населення Донеччини та Луганщини, впливу соціально-економічних перетворень краю пореформеного періоду на розвиток південного сходу України. Четвертий розділ присвячено інформаційно-пропагандистській зброї гібридної війни – ідентичності та історичній пам'яті. Розділи 5-7 мають емпіричний характер та присвячені політико-правовому виміру розв'язання суспільно-політичної кризи на південному сході України та ролі в цьому процесі міжнародної спільноти (розділи 5-6).

Гуманітарним аспектам війни, зокрема гуманітарній діяльності міжнародних неурядових організацій на південному сході України, а також освітянському фронту війни присвячено сьомий розділ.

Перспективою подальшого дослідження є з'ясування сучасного стану тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської області, осмисленню та оцінці подій, що відбуваються через військову агресію Російської Федерації та кардинально впливають на геополітичне, геоекономічне, безпекове становище України, збереження її територіальної цілісності та суверенітету. У фокусі – проблеми повернення тимчасово окупованих територій з акцентом на можливість віднайти спільну основу для їх політичного, економічного, демографічного, соціального, гуманітарного та ментального переосвоєння, мінімізації пов'язаних з цим процесом ризиків для державного суверенітету України.

РОЗДІЛ 1.

ЗАСТЕРЕЖЕННЯ ТЕРОРИЗМУ: ТЕОРЕТИЧНИЙ ВИМІР

На сьогодні у світі існує 197 країн і лише не більше двадцяти з них є етнічно однорідними, тобто національні меншини складають менш ніж 5 %. В більш ніж 40 % держав світу мешкає п'ять чи більше національних меншин. Взагалі при цьому налічується біля 8 тисяч народів – великих та малих – та теоретично кожен з них може претендувати на незалежність. Розв'язанню питань, пов'язаних з нацменшинами, на нашу думку, не приділяється достатньої уваги, хоча у статті Розділу 1 Першої Рамкової конвенції про захист національних меншин, в якій йдеться про те, що захист нацменшин, прав і свобод осіб, які належать до цих меншин, є невіддільною частиною міжнародного захисту прав людини й одним з напрямків міжнародного співробітництва².

В сучасному політичному дискурсі існує думка про те, що такі питання як сепаратизм, націоналізм, проблеми національних меншин та тенденції політичного життя, які з ними пов'язані, вже не є актуальними, а отже, не має потреби їх аналізувати. Але, як свідчать сучасні події, питання національних меншин сьогодні набирає обертів.

Після закінчення Другої світової війни, як відомо, світ було поділено між країнами-переможницями, які потім відстоювали свої інтереси в тому чи іншому регіоні, проводячи військові кампанії або підтримуючи протиборчі сили, які вступали у військові сутички всередині країни. Крім того, для того, щоб легше керувати тією чи іншою країною, їх кордони були встановлені тими ж самими країнами-переможницями, не беручи до уваги того чинника, що деякі етнічні групи були відірвані від свого народу та приєднані до країни, в якій більшістю є представники іншого народу. Під час холодної війни, коли існувала біполярна система міжнародних відносин, етнічні меншини в тій чи іншій державі, не мали можливості

² Рамкова конвенція про захист національних меншин. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_055 (дата звернення: 17.03.2017)

наполегливо, в переважній більшості, відстоювати свої інтереси та поставати проти керівництва країни, в якій вони мешкали.

На думку експертів, в ХХ ст. світ пережив три хвилі етнічних конфліктів, які закінчилися створенням десятків нових, в більшій мірі, національних держав. Перша хвиля відбулася після Першої світової війни та закінчилась колапсом колоніальних держав, розпадом Австро-Угорщини, Російської та Оттоманської імперій, на території яких виникли нові держави. Друга світова війна стала каталізатором для другої хвилі. Третя хвиля відбулася після розпаду СРСР³. В кінці епохи холодної війни, коли почала руйнуватися глобальна архітектура системи міжнародної безпеки, Радянський Союз був вже не настільки потужним та переймався більше внутрішніми проблемами, аніж відстоюванням своїх інтересів на зовнішній арені та не міг контролювати народи, які були в сфері його контролю, «підконтрольні» народи та етнічні меншини почали формувати своє майбутнє через висування своїх вимог, активну участь у політичному житті або, навіть, через військові конфлікти.

На посилення міжнаціональних конфліктів (які водночас мали сецесіоністський характер) саме після «холодної війни» робить наголос С. Гантінгтон, який вважає, що «...у світі після холодної війни культура та усвідомлення різної культурної ідентичності визначає моделі єдності, дезінтеграції та конфлікту»⁴.

Деякі експерти вважають, що світ сьогодні знаходиться в кінці «третьої хвилі» процесів сепаратизму, що дає підстави вважати, що етнічні конфлікти будуть виникати відносно рідко⁵. На думку автора, сьогоднішній світ знаходиться в стані завершальної фази побудови глобальної архітектури системи міжнародної безпеки, через що кожна країна повинна визначитися із зовнішньополітичними пріоритетами. Це може вплинути на внутрішні національні суперечності, оскільки етноси в межах однієї країни можуть мати різну думку стосовно

³ Соин Д. Етнополитические конфликты: аналитический обзор <http://www.nationalism.org/library/digest/soin-sj-1998.htm> (дата звернення: 12.03.2018).

⁴ Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций. М. : АСТ МОСКВА, 2007. С. 13.

⁵ Кошмар 21 века. Этнические войны. URL: <http://press.try.md/item.php?id=54897> (Дата звернення: 14.03.2018).

геополітичного вектора держави. Таким прикладом може слугувати Україна, в якій гостро дискутується вже понад 25 років питання щодо європейського та євразійського векторів в зовнішній політиці країни. Не менш складною є ситуація з курдами, які мешкають в Іраку, Ірані, Сирії та Туреччині. Курдське питання на сьогодні є доволі актуальним в контексті процесу переформатування регіону Близького Сходу та можливого створення незалежного Курдистану. Крім того, Каталонія заявляє, що сама спроможна упоратися із фінансово-економічною кризою, ставши незалежною державою, оскільки Іспанія заважає розвиватися цьому регіонові. В кінці 2017 р. ситуація в Іракському Курдистані та Каталонії загострилась після проведення референдумів про незалежність. Виходячи з цього, слід зазначити, що світ може «накрити» четверта хвиля етнічних конфліктів, яка буде викликана завершальним етапом політичної, фінансово-економічної, ідеологічної та цивілізаційної структурованості світу.

Слід зазначити, що всі ці процеси активізувалися саме на європейському континенті. Європа протягом багатьох століть була найрозвиненішим регіоном, якій контролював практично увесь світ завдяки економічній, політичній, військовій та промисловій розвиненості. Крім того, Європа стала ареною двох найкривавіших воєн та розділена на дві сфери впливу між СРСР та Західним блоком. Це розділення було штучним, а отже, є природним той факт, що Східна Європа воліла возз'єднатися із Західною задля відтворення загальноєвропейського політичного та економічного простору.

Сьогодні ж, після отримання політичної свободи та підвищення економічного рівня, на перший план виходить питання ідентичності. На думку автора, саме національна ідентичність буде відігравати головну роль у формуванні кордонів тих чи інших країн у ХХІ ст. Сьогодні ми вже спостерігаємо процес, коли деякі країни намагаються вийти з союзів чи спільнот (Велика Британія), або вийти зі складу країни (Каталонія).

Тому сьогодні перед кожною країною, на території якої мешкають етнічні меншини, в тому чи іншому ступені, постає питання щодо територіальної цілісності.

Слід зазначити, що в останній час проблемі ідентичності в контексті сепаратистських процесів, приділяли увагу у своїх

дослідженнях такі науковці, як К. Бойл, В. Войналович, Т. Р. Гарр, П. Енглеберг, І. Євтюшкін, О. Здравомислов, В. Котигоренко, Л. Нагорна, М. Панчук, С. Римаренко, Є. Степанов, М. Тофт, В. Харабуга.

Немає сумнівів в тому, що сепаратизм ґрунтується на основі націоналізму, який є рушійною силою цих процесів та явищ. Існує думка, що в ХХІ ст., в епоху глобалізації, коли стираються кордони та дуже важко знайти моноетнічну державу, такої проблеми як націоналізм не може бути та що це явище є частиною минулого. Але, як свідчить практика, саме націоналізм сьогодні може стати визначальним елементом політичних процесів, що відбуваються в тому чи іншому регіоні. Особливо це простежується в країнах Європи та в країнах євразійського простору, коли до парламенту приходять праворадикальні політичні сили, які впливають на національну політику в державі. Так, в країнах ЄС політичні сили та суспільство дуже негативно налаштовані проти не лише нелегальних мігрантів, але й проти вихідців з країн, що є членами ЄС. Так, наприклад, в Австрії, Німеччині, Франції існує та стверджується суспільна думка щодо загострення кримінальної ситуації в їхніх країнах через поляків, румунів. В Росії є негативне ставлення до мешканців Кавказу, які є громадянами Росії. Тож, перед тим як дати теоретичне осмислення процесів сепаратизму, автор вважає за потрібне перш проаналізувати такий феномен як націоналізм.

Отже, згідно з визначенням, яке надається в Політологічному енциклопедичному словнику, націоналізм – теорія і практика етнічних і соціально-політичних відносин у суспільстві, які ґрунтуються на самоідентифікації нації у вирішенні політичних, економічних, соціокультурних проблем суспільного розвитку і які реалізуються у різноманітних формах діяльності, зумовлених рівнем соціально-економічного, політичного і духовно-культурного розвитку країни. Така самоідентифікація відбувається на двох рівнях – етнічному і національному, і залежно від домінування якісних рис лише одного з них може проявитися як агресивний націоналізм, руйнівний або як творчий, прогресивний, який здатний

створити сприятливі умови суспільного поступу⁶.

Але з цього визначення постає слушне питання – чи може націоналізм бути творчим чи прогресивним. На думку автора, націоналізм за своєю природою є агресивним апріорі, оскільки цьому явищу притаманний конфлікт між групою людей, яка його каталізує своїми вчинками та діяльністю, та групою людей, на яку ця націоналістична діяльність спрямована, відчуває весь негатив цього руху, оскільки націоналісти завжди висувують думку про те, що народ/етнос, до якого вони належать є найкращим в державі чи регіоні. Якщо розглядати цей процес всередині держави, то він ніколи не буде проявлятися, не зачіпаючи прав представників інших етносів, а отже, буде провокувати конфлікт в суспільстві.

Як зазначає Е. Сміт, націоналізм швидше виникає на руїнах держав, які з інших причин, так само як з етнічних, більше не життєздатні. Там, де держави з якоїсь причини більше не життєздатні, націоналізм може становити альтернативу часто нестабільному статус-кво; альтернативу більш життєздатну тому, що він краще відповідає народним сподіванням у конкретному регіоні⁷. Прикладом цього може бути СРСР, який розпався за багатьма причинами. На теренах колишніх республік, які називалися «сестрами», чомусь спалахнули жорстокі та криваві конфлікти саме на націоналістичному ґрунті – в Азербайджані Грузії, Молдові, Російській Федерації, Таджикистані.

Є. Степанов вважає, що загострення соціальної конфліктності в колишніх республіках СРСР пов'язана з колапсом тоталітарної системи соціального контролю, яка, спираючись на силові механізми, пригнічувала та заганяла углиб соціальні суперечності⁸.

Націоналізм має в собі таку складову як нав'язування ідентичності. Це, на нашу думку, робиться для того, щоб в майбутньому уникнути проблем, які можуть виникнути з боку якогось етносу, який не вважає себе таким, що належить до

⁶ Політологічний енциклопедичний словник : Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. К. : Генеза, 1997. С. 218.

⁷ Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху. К. : Ніка-Центр, 2009. С. 212.

⁸ Кошмар 21 века. Этнические войны. URL: <http://press.try.md/item.php?id=54897> (Дата звернення: 14.03.2018).

етносу, який складає більшість в країні. Так, каталонці не вважають себе іспанцями, русини не вважають себе українцями. Тому в ситуації, яка склалася в умовах фінансово-економічної кризи, народи більш схильні обирати етнічність чи націоналізм, але не клас і не релігію (прикладом може слугувати ставлення грецького народу щодо Німеччини, яка вимагає жорсткішої економії всередині Греції, тобто ми спостерігаємо прояви націоналізму, який перетинає кордони якоїсь однієї держави). На прикладі України ми спостерігаємо ситуацію, яка була під час розпаду СРСР, та мешканці Західної України протягом всього періоду незалежності вважали, що лише вступ до ЄС та НАТО може врятувати їх від економічного колапсу, тоді як мешканці Східної України розглядають приєднання до Митного Союзу, а невдовзі до Євразійського Союзу як єдино вірний шлях, тобто, в цій ситуації спрацьовує бажання рухатися до тих країн чи блоків країн, ідентичність яких (культурна, ментальна, цивілізаційна) збігається з їхньою.

Сьогодні вважається, що під час глобалізації питання націоналізму залишилися десь у ХХ ст., хоча, саме глобалізація є каталізатором процесів націоналізму, коли деякі народи не бажають розчинюватися в «котлі народів».

Отже, націоналізм може розглядатися фундаментом для такого явища, як сепаратизм. Проаналізуємо це поняття та явище.

Згідно з визначенням, яке надає Політологічний енциклопедичний словник, сепаратизм – це рух за територіальне відокремлення тієї чи іншої частини держави з метою створення нового державного утворення або надання певній частині держави автономії за національними, мовними чи релігійними ознаками. Об'єктивною передумовою його є переважно факт розбіжності етнічних одиниць та державно-політичних утворень. Більшість сучасних держав є поліетнічними. Це часто призводить до спричинення соціальних та етнічних конфліктів. Сепаратизм також можна розглядати і як форму політичної опозиції, суб'єктом якої є етнічна одиниця, котра складає меншість населення, а об'єктом – політична влада держави, що одночасно репрезентує панівний етнос. Сепаратизм припускає вирішення суперечностей між етнічною меншістю та політичною владою шляхом виведення частини території, населенням якої є ця

меншість. Виникнення сепаратистського руху можливе за наявності двох умов: по-перше, дискримінації етнічної меншості з боку державної влади, а по-друге, активної національної політичної протоеліти, яка б очолила цей рух⁹.

Існує декілька думок стосовно того, що викликає сепаратизм – економічний дисбаланс, культурні чи політичні розбіжності. Слід зазначити, що немає якоїсь однієї відповіді чи пояснення посилення сепаратистських настроїв в тому чи іншому регіоні. Можна навести багато прикладів, коли більш розвинені регіони не бажають дотувати менш розвинені: сепаратистські регіони відрізняються від всієї країни за показниками добробуту, людського капіталу та природних ресурсів. Бідні регіони звинувачують центр в тому, що вони не є достатньо розвиненими та вважають бунтарську активність найбільш привабливою; коли населення регіонів, які розвивалися чи колись належали до різних імперій, а отже, до різних культурно-ментальних систем, не сприймають одне одного; коли представники деяких регіонів країни не сприймають керівництво країни, оскільки воно представляє інші регіони.

О. Здравомислов пропонує наступну схему початку міжнаціональних конфліктів: саме лінгвістична тематика раніше за інших переходить з закритої форми в відкриту та має велике мобілізаційне значення, оскільки апелює до всіх людей цієї національної групи. Потім конфлікт переходить в політичну площину з елементом територіальних претензій.

К. Бойл та П. Енглеберт у своїй праці «Первинність політики в сепаратистській динаміці» (Katharine Boyle, Pierre Englebert "The Primacy of Politics in Separatist Dynamics") вважають, що сепаратизм є відповіддю стосовно політичних умов, аніж маніфестацією культурних відмінностей чи експлуатація економічних можливостей. хоча з цією тезою неможливо погодитися. Річ у тому, що невдоволення економічним станом, або якісь культурні розбіжності є насамперед первинною причиною невдоволення або керівництвом держави, або перебуванням в складі країни

⁹ Політологічний енциклопедичний словник : Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. К. : Генеза, 1997. С. 317.

взагалі¹⁰. Саме політична складова вважається єдиною сферою, в межах якої можливо привернути до себе увагу, за необхідністю, навіть агресивно. Проводячи якісь культурні заходи неможливо для етносу довести свою оригінальність чи привернути увагу, а якщо культурну ідентичність заполітизувати, роблячи акцент на тому, що центральна влада або інші регіони розглядають її як таку, що повинна бути «знищена», є можливість не лише привернути увагу до себе, а й очолити протистояння центральному керівництву.

Автори також зазначають, що чим молодшою є країна, тим більше є можливостей сепаратистських течій, оскільки країна знаходиться в стадії розвитку та формування своєї нації. Це пояснюється тим, що в країні, яка не є гомогенною в національному сенсі, існує багато можливостей того, коли той чи інший етнос бажає нав'язати всій країні ту модель розвитку суспільства, яка вона вважає придатним, хоча, в більшості випадків, запропонована модель не завжди є вірною. У випадку, коли в країні існує декілька етносів, які вважають, що їх модель є вірною, або не воліють миритися з ситуацією, коли їх думка не береться до уваги, або, взагалі, відкрито називається антидержавною, такий етнос, що компактно мешкає в тому чи іншому регіоні, проявляє схильність до сепаратизму аби побудувати країну за тією моделлю, яку вони вважають вірною. Під час становлення країни, керівництво не має змоги об'єднати населення, яке мешкає на території країни, оскільки кожен етнос має або наполягає на своєму баченні розвитку країни, тому існує велика ймовірність неприйняття як самого керівництва країни та тих регіонів, яке воно представляє. Таким яскравим прикладом є ситуація, що склалася в Україні.

Крім того, слід зазначити, що чим більше є країна, тим більше можливостей, що країна буде розірвана сепаратистськими течіями. Ця теза має право на існування, оскільки не має такого прикладу, коли велика за територією країна мала б представників лише одного народу, одного етносу. Беручи до уваги той факт, що світ після Другої світової війни, а саме територія Європи була поділена між країнами-

¹⁰ Boyle K., Englebert P. The Primacy of Politics in Separatist Dynamics. URL: http://cega.berkeley.edu/assets/miscellaneous_files/wgape/10_Englebert.pdf (дата звернення: 14.03.2018).

переможницями без урахування мешкання того чи іншого етносу, а за чинником зручності, то маємо ситуацію, коли народи були розділені та зараз мешкають в різних країнах, що й дає їм право на об'єднання в межах однієї держави.

Політичний режим є також визначальним для ступеня активності сепаратистських течій. Демократичні чи авторитарні режими є відносно мирними, тоді як перехідні режими стикаються з сепаратизмом набагато частіше.

Процес демократизації та економічної трансформації призводять до загострення етнічної ідентичності. Ця теза має право на існування, оскільки в будь-якому демократичному суспільстві, особливо, якщо воно до цього було тоталітарним, відбуваються процеси відродження етнічної ідентичності та, якщо представники якогось етносу зазнавали репресій, вони починають відокремлюватися від всієї нації та починають процес відродження різних традицій, обрядів, своєї мови та трактування історичних подій. Це трапляється також через те, що в суспільстві, яке знаходиться в стані ідеологічної, політичної та економічної трансформації, існує велика кількість проблем та етнос починає вважати, що саме незалежно від країни, в якій вони мешкають, можливо розв'язати будь-які проблеми.

На сепаратистські течії впливає міжнародна атмосфера чи положення в регіоні, де знаходиться держава¹¹. Безперечно, тим більше в сучасних умовах, коли світ знаходиться в найвищій фазі глобалізації, яка є насамперед інструментом контролювання світу найвпливовішими акторами міжнародних відносин, більшість країн повинна бути включена в архітектуру безпеки того чи іншого рівня. Коли країна або регіон за якихось причин не входять до цієї архітектури, але є важливим елементом, вони примусово включаються. Так, щоб проілюструвати цей приклад, треба пригадати ситуацію, коли колишня Югославія була розколота націоналістичними рухами, які підтримувалися з закордону, а потім усі були включені в систему європейської та євроатлантичної безпеки через прийняття до ЄС (Словенія – 2004 р., Хорватія – 2013 р.) та прийняття до НАТО (Албанія – 2009 р., Хорватія – 2009 р.,

¹¹ Там само.

Чорногорія – 2017 р.).

Автори також наполягають на тому, що чим бідніше регіон, тим більше він схильний до сепаратизму¹². Це не є аксіомою, оскільки ми знаємо про те, що найбільш розвинена Північна Італія воліє незалежності від відсталого в економічному сенсі Півдня, а заможна Каталонія вважає, що вона сама має можливості розв'язувати фінансово-економічні питання, не перебуваючи в складі Іспанії. З іншого боку, бідні регіони висувають центральному керівництву заяви про те, що центр не приділяє їм достатньо уваги в економічному сенсі, вважаючи, що самостійність призведе до більш успішної економічної політики регіону.

Виходячи з вищезазначеного, постає питання чи можливо дати єдину оцінку сепаратизму. Багато експертів чи політиків розглядає його лише через негативну призму, відстоюючи тезу про важливість збереження країни в межах чинних кордонів. Сепаратизм – це прагнення до, з одного боку, руйнації держави, а з іншого боку, до державотворення. І чи можна робити однозначні вислови про те, що сепаратизм є якимось негативним явищем. Якщо сепаратизм відбувається без кровопролиття та демократичними методами, це є вірним шляхом розв'язання проблем, коли етнос не воліє мешкати в одній державі з іншим етносом, який є державотворчим та пригнічує цей народ, нав'язуючи свою модель розвитку всього суспільства. Після розділення країни той чи інший етнос не пропадає, а, навпаки, має можливість самостійно налагодити розвиток своєї країни та інтегруватися у світове суспільство. Таким прикладом є мирне розділення Чехословаччини.

Що стосується типів сепаратизму, то він може базуватися на різних складових. Він, на думку автора, може базуватися на культурній основі, релігійній, економічній, ідеологічній, етнічній, політичній або, навіть, цивілізаційній. Щодо ступеня його прояву, він може проходити в трьох фазах: активний, коли етнічна група активно виступає за відокремлення регіону від держави, використовуючи політичну діяльність або, навіть, військові дії; поміркований, коли етнос вимагає особливого статусу для себе, наприклад, автономії; пасивний, коли етнос є

¹² Там само.

незадоволений перебуванням в складі тієї чи іншої держави, але не висуває якихось вимог центральному керівництву. Сепаратизм може бути відкритим, коли етнос відкрито заявляє про своє бажання відокремитися; або закритий, коли, внаслідок сильного тиску з боку центральної влади, етнос не намагається відкрито говорити та дискутувати про можливість виходу зі складу держави. Автор цього розділу також пропонує розглядати процеси сепаратизму «зверху», коли активна група політичної еліти регіону має за мету у своїй політичній діяльності вихід регіону зі складу держави; та «знизу», коли саме простий народ є активним носієм сепаратистських настроїв, тоді як політичні представники цього етносу через деякі причини ухиляються відстоювати інтереси своєї громади. Також, сепаратизм може бути реактивним, коли етнос сам бажає вийти зі складу держави; та проактивний, коли центральне керівництво, яке складається з представників етнічної більшості, тисне на меншість, таким чином провокуючи її на активізацію сепаратистських течій. Цьому в розпалі та створенні умов для розвитку сепаратизму слід звинувачувати також й центральне керівництво країни.

На думку Т. Р. Гарра, дослідника проблем національних меншин, існує декілька чинників, за якими можливо передбачити початок військової боротьби за незалежність:

- чинник 1 – група, що є національною чи релігійною меншиною, вимагає більшу автономію, аніж має на цей момент. В переважній більшості випадків ці претензії вирішуються політичними або економічними методами;

- чинник 2 – ризик початку військових дій підвищується на 60 %, якщо меншина ніколи не мала своєї державності;

- чинник 3 – чим більше організованою є група, яка виступає за незалежність, тим більше шансів, що вони почнуть боротьбу. Ризик збільшується на 83 % у порівнянні з погано організованою групою;

- чинник 4 – чим краще в регіоні є ситуація з інфраструктурою та інформаційними технологіями, тим більше шансів, що почнуться бойові дії;

- чинник 5 – чим вище народжуваність в етнічній чи релігійній групі, збільшується можливість війни за самовизначення;

- чинник 6 – початок бойових дій більш вірогідне, якщо

колись представники цієї релігійної чи етнічної групи вже вели таку боротьбу¹³.

Отже, в сучасних умовах, процеси сепаратизму в деяких регіонах загострюються та перетворюються в локальні війни, що може викликати геноцид або гуманітарну інтервенцію з боку впливових акторів міжнародних відносин, яка, тим більше, призводить до руйнації країни та може дестабілізувати цілий регіон, як це трапилося на теренах колишньої Югославії. В більшості своїй сепаратизм є етнічним явищем, а отже, являє собою складний та багатоаспектний суспільно-політичний феномен. А, беручи до уваги всю багатоаспектність та унікальність кожної ситуації, не існує однакових механізмів вирішення таких конфліктів. Першим кроком має стати переосмислення системи міжнародного права, яке базується ще на післявоєнній ситуації 1940-х років, без урахування сучасних реалій.

Крім того, на нашу думку, таким питанням як сепаратизм, націоналізм, іредентизм, регіоналізм потрібно приділяти більше уваги в політичному дискурсі.

В контексті послаблення інституту суверенітету, слід зазначити, що на сьогодні посилюється екзогенний чинник впливу на посилення сепаратистських тенденцій в тій чи іншій країні.

Вважається, що сепаратизм є явищем виключно внутрішнім. Існує низка внутрішніх чинників, які сприяють посиленню сепаратистських процесів в тому чи іншому регіоні. Проте, окрім внутрішніх чинників, слід також відзначити й вплив зовнішніх чинників. У зв'язку з цим на перший план виступає геополітичні інтереси сусідніх держав або потужних акторів міжнародних відносин, які зацікавлені в послабленні або розпаді держави для посилення своїх позицій в регіоні або в збільшенні своєї держави територіями через заволодіння частиною сусідньої держави.

Екзогенні процеси мають визначальний вплив на внутрішній розвиток держав. Тобто причини й характер конфліктів пов'язані з особливостями стану світової геосоціальної системи та її динаміки.

¹³ Кошмар 21 века. Этнические войны. URL: <http://press.try.md/item.php?id=54897> (дата звернення: 14.03.2018).

Сьогодні особливостями системи є той стан, який позначається терміном «глобалізація», що є об'єктивним процесом інтенсифікації і швидкого посилення взаємозалежності регіональних спільностей і національних держав в економічній, соціальній, політичній, ідеологічній і культурній галузях. З іншого боку, ми спостерігаємо процеси регіоналізації, коли окремі держави (Велика Британія) чи регіони держав намагаються отримати більше важелів впливу та відстоюють свої політико-економічні та соціально-культурні інтереси.

Розбалансування світових силових стосунків на початку 90-х років минулого століття та подальша ідеологічна і геополітична дезорієнтація і процес переорієнтації низки держав привели до того, що недержавні актори вирішили скористатися ходом трансформації міжнародної системи й геополітичним вакуумом, що утворився на периферії пострадянського простору, щоб реалізувати свої деструктивні та експансіоністські цілі. Терористичні організації активізували свої дії, які прийняли транскордонний характер¹⁴.

Сепаратистські конфлікти виникають виключно в межах однієї держави, незалежно від форми її територіального устрою. Проте, в деяких випадках конфлікт розвивається без втручання або підтримки третьої сторони, в інших випадках – за безпосередньої підтримки зацікавленого суб'єкта.

У ХХ ст. відношення основних акторів міжнародних відносин, а саме, СРСР і США, мало ідеологічну складову. Особливе ідеологічне навантаження носило ставлення СРСР щодо конфліктів. Якщо дезінтеграція держави (наприклад, колоніальних імперій Заходу) було вигідне для СРСР, то такий територіальний процес називали «національно-визвольним рухом». І, навпаки, ідеологічно ворожі рухи іменувалися сепаратистськими. Сьогодні закордонні політологи стверджують, що глобалізація робить вкрай умовним суверенітет і сам інститут національної держави. І тому наполягають на тому, що потрібно юридично і політично підтримувати право народів на самовизначення, включаючи

¹⁴ Зыков А. Этнокультурный фактор трансграничного сотрудничества Дальнего Востока России. Вестник Челябинского государственного университета. 2013. № 23 (314). Вып 14. С. 29.

сецесію від держав, які є так званими «failed states». Таку точку зору висловлюють А. Бьюкенен, Г. Грос, К. Рупесінге, А. Осіпов¹⁵.

Сьогодні позицію СРСР зайняли США – в одному випадку вони підтримують курс на відділення регіону від держави (Косово та Метохія), в іншому підтримують центральну владу у боротьбі з повсталим проти неї населенням (Абхазія, Південна Осетія).

В. Тишков стверджує: «Сепаратизм не став би глобальною проблемою, якби не служив знаряддям суперництва держав і засобом геополітичної інженерії. Тепер настала пора переможців в холодній війні нав'язувати свою волю зовнішньому світу через чергові етнічні самовизначення». Якщо сепаратизм у високорозвинених країнах Європи розвивається в основному завдяки внутрішнім чинникам, то у «третьому світі» і на постсоціалістичному просторі підвищується роль міжнародного втручання, тобто спостерігаємо заохочення сепаратизму в інтересах сильніших держав і транснаціональних структур. Найяскравіше роль геополітичного чинника в розпалюванні сепаратизму видно на прикладі колишньої Югославії. Ще в 1968 – 1970 рр. були організовані перші сепаратистські виступи: в автономному краю Косово та Метохії за підтримки Албанії, в Хорватії – за підтримки усташів-емігрантів в країнах Заходу. Тоді ж склалася тактика поєднання підпільної діяльності терористів із захопленням органів регіональної влади¹⁶.

Відношення до сепаратистських процесів в тій або іншій державі сьогодні має виключно геополітичну вигоду. Зовнішній чинник може проявлятися різними способами – жорсткими та м'якими.

Жорсткий має одне вираження – військове втручання, та може проявлятися наступним чином:

- регіону надається військова допомога;
- введення миротворців або контингенту військ для подальшого врегулювання конфлікту, але з урахуванням інтересів регіону, що претендує на відділення або для

¹⁵ Баранов А. Сепаратизм у сучасному світі: політико-територіальний аспект. Человек. Сообщество. Управление. 2006. № 3. С. 108.

¹⁶ Там само. С. 118.

підтримки центральної влади;

- проведення гуманітарної інтервенції, яка припускає участь у військових діях на стороні та/або для допомоги бунтівного регіону;

- пряма участь у війні на стороні регіону.

М'яка підтримка поділяється на активну та пасивну. М'яка пасивна підтримка виявляється в існуванні поруч з державою з населенням спорідненого етносу сусідньої держави й такого, що бажає об'єднання в єдину державу, а також в наявності діаспори, яка фінансово і політично може підтримати державу. М'яка активна підтримка може проявлятися наступним чином: економічна (фінансування боротьби; фінансування НДО), технічна (постачання озброєнь), гуманітарна (налагодження зв'язків з етнічно спорідненим народом в галузі культури, науки і освіти, фінансування освітніх програм, наукових проектів, стажувань; підтримка на міжнародній арені, засудження центральної влади у світових організаціях ООН, ОБСЄ; будівництво об'єктів єдиного віросповідання (православних/католицьких храмів, мусульманських мечетей), інформаційна («демонізація» центральної влади). Подібна підтримка може здійснюватися як під час латентної, так й активної фази конфлікту¹⁷.

Розглянемо детальніше вищезазначені аспекти. Отже, гуманітарний чинник: на думку авторів, цей чинник є фундаментальним в питанні посилення сепаратистських настроїв регіону сусідньої держави. Проблема полягає в тому, що якщо сусідня держава має намір в недалекому майбутньому стимулювати сепаратистські процеси в цьому регіоні, населення якого належить до одного й того ж самого етносу, вони можуть готувати саме гуманітарно-культурне підґрунтя для того, щоб посилити ідентифікаційну складову стосунків регіону. Які напрями будуть використані? Передусім, навчальні заклади забезпечуватимуться навчальними посібниками для вивчення мови, історії єдиного народу. Цей напрям посилюватиме почуття причетності населення регіона-реципієнта з країною-вітчиною. Таким чином, через єдину

¹⁷ Рябінін Є. Екзогенні чинники етносепаратистських процесів: теоретичний аспект. Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. 2015. № 12. С. 264.

мову, історію, культуру йтиме процес від країни-перебування і перехід регіону в культурне поле країни-вітчизни. Іншим важливим гуманітарним чинником є віросповідання. Цей чинник можна вважати дуже впливовим, оскільки регіон буде відчувати відторгнення від країни-перебування і посилюється бажання возз'єднання з країною-вітчизною, якщо раніше цей регіон входив до складу цієї країни або переважна більшість населення належить до єдиного народу. Віросповідання грає особливу роль в житті будь-якої людини, оскільки кожна людина має базисну індивідуальну ідентичність, віросповідання входить в перелік базисних характеристик. Отже, православний завжди вважатиме «своїм» іншого православного, ніж католика, тим більше мусульманина. Якщо говорити про представників ісламу, слід зазначити, що мусульманські країни у межах гуманітарної політики спонсорують будівництво мечетей, медресе, чого не скажеш про християнські країни. Також в межах гуманітарного чинника є визнання громадян регіону своїми співвітчизниками й видача паспортів населенню регіону, таким чином, гарантуючи можливість застосування військової сили для захисту населення регіону у разі конфлікту регіону з центральною владою. Інформаційна складова використовується або на початку можливого конфлікту або упродовж усієї активної фази конфлікту. Цей чинник грає одну з головних ролей в процесі втручання у внутрішні справи держави. Якщо впливовий актор міжнародних відносин з певних причин вибирає підтримку регіону (США – Косово та Метохія), він починає кампанію щодо «демонізації» центральної влади або народу, як це сталося з сербами, виправдовуючи боротьбу регіону за побудову демократії та громадянського суспільства, хоча за цим стоїть лише геополітичний інтерес. Якщо це не вигідно, то відбувається «демонізація» самого регіону (ПМР), який отримує підтримку від іншого впливового актора (РФ), що є суперником актора на світовій арені. Закриваються очі на відверті злочини озброєних формувань, що борються за відділення, йде підтасовування фактів і відверті провокації. Одночасно відбувається розвиток економічного чинника і

військово-технічного. У першому випадку відбувається нелегальне фінансування озброєних формувань, які закупають озброєння або йде пряме постачання озброєння¹⁸.

Сьогодні існують держави, які зацікавлені в посиленні своїх глобальних/регіональних позицій через послаблення позицій інших держав. На сучасному етапі серед таких держав ми можемо назвати США та Росію.

На думку професора Д. Петраса, США використовують два ключові принципи в зовнішній політиці: пряме військове втручання і розпалювання сепаратистських рухів. Очевидно, відмічає Д. Петрас, що військове втручання США просуває і стимулює сепаратизм як засіб встановлення регіональної бази підтримки. Сепаратизм сприяє встановленню маріонеткового режиму і працює так, щоб протистояти сусіднім країнам, які не згодні з політикою США. У випадку з Іраком, курдський сепаратизм підтримуваний Сполученими Штатами, передував військовій кампанії в Іраку. Вашингтон освітлював звірства режиму проти прав людини для проведення всесвітньої пропагандистської кампанії¹⁹.

Сепаратистські рухи розвиваються покроково, починаючи із закликів до більшої автономії або децентралізації. Потім за підтримки США автономний режим сепаратистів оголошує про незалежність і відразу ж визнається США. Після надбання незалежності цей режим надає свою територію під військові бази США. Курдські сепаратистські організації малюють карти Великого Курдистану, яка зачіпають третину південно-східної Туреччини, Північного Іраку, частини Ірану і Сирії. Американські військові підтримують курдських терористів, які тероризують іранські села (в ім'я самовизначення, курди за допомогою США захопили і управляють північним Іраком і знищують за підтримки США цивільне населення тих регіонів, які протистоять американському втручання).

Але, з іншого боку, в ситуації з тими ж самими курдами, але вже в Туреччині, США не помічали пригнічення цього народу. І якщо курдських сепаратистів однозначно

¹⁸ Там само. С. 265.

¹⁹ Separatism and Empire Building in the 21st Century. URL: <http://www.globalresearch.ca/separatism-and-empire-building-in-the-21st-century/9246> (дата звернення: 15.03.2018).

підтримують в Іраку, то в Туреччині, яка є членом НАТО, курди не отримують ніякої підтримки від США, і, отже, в даному випадку ситуація з пригніченням або прямими репресіями нацменшин просто не помічається. Так, репресії Туреччини відносно курдів викликали обурення у світі упродовж багатьох років і досягли свого апогею у 90-і рр. XX ст. Одним з показників цього явища є втеча більше 1 млн. курдів з сільської місцевості у неофіційну курдську столицю Д'ярбакір з 1990 по 1994 рр., коли турецька армія зруйнувала населений пункт в сільському районі Курдистану. В результаті два мільйони чоловік лишилися без притулку, кількість «загадкових вбивств» курдів досягла в 1993 – 1994 рр. 3200 випадків, і це окрім тортур, знищення тисяч сіл, бомбардувань з використанням напалму. Турецька сторона приписувала усі ці вбивства терору курдів, і така точка зору була прийнята у США²⁰.

Що стосується Росії, то не маючи можливості протистояти США після розпаду СРСР і перебуваючи у важких політико-економічних умовах, вона була вимушена підтримувати хоча б свій регіональний вплив на пострадянському просторі.

Так, в 90-і рр. XX ст. Росія активно підтримувала Придністров'я в її боротьбі проти центральної влади Молдови, Південну Осетію і Абхазію у війні з Грузією. Були спроби впливати на рішення косовської кризи, хоча в тих умовах, в яких знаходилася Росія, це зробити було неможливо. Після 2008 р., коли Росія підтримала Південну Осетію і Абхазію в їх боротьбі проти Тбілісі, Москва остаточно закріпила свій регіональний вплив, що проявилось надалі відносно кризи в Україні.

Чим пояснюється позиція Росії відносно сепаратистських процесів на пострадянському просторі? Передусім, практично усі етносепаратистські конфлікти (окрім конфлікту в Нагорному Карабасі) мають на меті послаблення держав, які знаходяться в опозиції до Росії й тим, що бунтівні території прагнуть приєднатися до Росії. Таким чином, ми бачимо вигоду для РФ, яка може розширюватися шляхом приєднання нових територій. По-друге, підтримка сепаратистських конфліктів на

²⁰ Хомский Н. Государства – изгои. Право сильного в мировой политике. М. : Логос. 2003. С. 55.

пострадянському просторі обумовлена більшою мірою психологічним чинником. Після закінчення холодної війни й розпаду СРСР геополітичне положення Росії кардинально змінилося. Фактично Росія повернулася до меж XVII – XVIII ст. Від неї відкололася четверта частина території колишнього СРСР з майже половиною населення. Вона втратила значну частину портів і має обмежений вихід до Чорного та Балтійського морів. Країна втратила ряд житниць, курортних районів, стала більш північною державою і віддалилася від ряду світових транспортних шляхів, за кордонами Росії залишилося 25 мільйонів росіян²¹. Отже, на думку авторів, США та Росія й надалі будуть використовувати міжетнічні проблеми в тій чи іншій державі для стимулювання нестабільності та встановлення контролю над державою або її окремими регіонами.

Іншим потенціальним чинником для розвитку процесів сепаратизму може бути діаспора, якщо країна, в якій мешкає діаспора, межує з країною-вітчизною цієї діаспори. Для діаспори притаманна активна участь у підтримці, розвитку і зміцненні духовної культури свого народу, в культивуванні національних традицій, підтримка культурних зв'язків з своєю історичною батьківщиною. Таким чином, діаспора може намагатися відстоювати свої права, в разі опору центральної влади (наприклад, серби Сербської країни в Хорватії, вірмени Нагірного Карабаху в Азербайджані) можуть заявити про порушення їхніх прав та звернутися до країни-вітчизни з проханням надати їм військову допомогу або прийняти їхній регіон до складу своєї держави.

Отже, слід зазначити, що впливові актори міжнародних відносин для вирішення своїх геополітичних завдань використовують етнічні чи етноконфесіональні суперечності для розпалювання сепаратистських/міжетнічних конфліктів, метою яких є встановлення прямого або опосередкованого контролю над тією або іншою країною чи регіоном. В умовах переходу сучасного світу до багатополлярної системи

²¹ Зюзин В. Внутренние и внешние факторы распада СССР – «величайшей геополитической катастрофы столетия». URL: http://www2.pglu.ru/upload/iblock/11b/uch_2009_xii_00039.pdf (дата звернення: 15.03.2018).

міжнародних відносин, таких конфліктів буде виникати більше, а гострота конфліктів – гостріше.

У зв'язку з вищезазначеним виникає слушне питання - чи є механізм запобігання розвитку сепаратистських процесів в державі? Слід зазначити, що будь-який конфлікт, перш ніж знайти відкриту форму, проходить низку латентних стадій розвитку, і завдання дослідників полягає в тому, щоб, по-перше, створити систему моніторингу за станом суспільних настроїв в регіоні, по-друге, визначити порогові значення зростання напруженості й, по-третє, виробити систему заходів, які починають реалізовуватися місцевою владою тоді, коли конфліктні настрої досягають припустимого рівня. Саме тоді необхідно ефективне втручання в ситуацію державних служб, експертів і незалежних посередників з метою зниження рівня конфліктних настроїв до безпечного рівня²².

Як відомо, спровокувати конфлікт може будь-який інцидент, але передбачити інцидент нікому не дано, тому запобігти його неможливо. Ось чому для запобігання конфлікту необхідно знижувати рівень конфліктних настроїв в регіоні/державі, і робити це слід оперативно, мобілізуючи всі наявні ресурси. Більш загальні підходи до стратегії врегулювання конфліктів запропоновані російським конфліктологом Є. Степановим. Він зазначає, що необхідно активізувати розробку регіональної конфліктології та приступити до моделювання регіональних конфліктів. При цьому, підкреслює він, «поряд з розв'язанням проблеми моделювання самих регіональних конфліктів, все більше загострюється і стає необхідним розв'язання проблеми моделювання відповідної політики адекватного впливу на них». У розробці моделей політики щодо профілактики, деескалації та врегулювання соціальних конфліктів повинно бути враховано багато факторів: загальний конфліктний фон в регіоні/державі, який визначає «конфліктну готовність населення»; передісторія конфліктів, особливо це стосується етнічних конфліктів, що мають тривалу історію переходу від відкритих до латентних фаз та навпаки; співвідношення

²² Boyle K., Englebert P. The Primacy of Politics in Separatist Dynamics. URL: http://cega.berkeley.edu/assets/miscellaneous_files/wgape/10_Englebert.pdf (дата звернення: 15.03.2018).

ендогенних і екзогенних факторів регіональної конфліктності, наявність реальних механізмів впливу на екзогенні фактори; політичні, економічні, культурні переваги суб'єктів політичного процесу, залучених в конфлікт або покликаних його врегулювати, зацікавленість сторін, що конфліктують, у врегулюванні, а не в продовженні конфлікту.

Для запобігання конфлікту необхідно завчасно створювати такі умови для розвитку держави, щоб етно/сепаратистський конфлікт не мав навіть фундаменту для свого зародження.

Для того щоб уникнути активної фази розвитку подібного роду конфлікту, керівництво держави, регіони якого схильні до сецесії, зобов'язані заздалегідь виявляти подібні тенденції й розробляти спеціальні програми саме для запобігання подібних конфліктів. На наш погляд, консоціоналізм або, як його ще називають співгромадська демократія, є одним із засобів попередження етносепаратистських конфліктів.

Консоціальна теорія виникла в політології в ході дискусій з питання врегулювання конфліктів і забезпечення політичного світу в суспільствах, де існує низка груп, що мають відмінності один від одного, політичні або релігійні переконання і вірування або володіють різним етнічним корінням. Термін «консоціація» походить від слова «консенсус», яке в політичній сфері позначає практику вироблення політичної лінії на базі того, що отримало загальну підтримку²³.

Яка ж суть консоціоналізма або співгромадської демократії? І. Альтузій, німецький юрист XVI ст., в своїх роботах розвиває політичну теорію, що обертається навколо поняття «об'єднання» або «consociatio». Об'єднання було угодою про спільне життя на основі взаємної доброзичливості і відкритої комунікації. І. Альтузій встановлює найбільш загальні правила для процесу прийняття рішень і реалізації принципу «що зачіпає всіх, має бути узгоджено з усіма». Він стверджує, що будь-яка спільнота може мати право вето і самокеровану автономію з питань, які відносяться до життєвих проблем спільноти, тоді як із загальних питань, що стосуються всіх в однаковій мірі, можливо голосування простою більшістю.

²³ Нджоку Р. Что такое консоционализм? URL: http://www.poli.vub.ac.be/public/orderbooks/federal_r/12njoku.pdf (дата звернення: 15.03.2018).

Державна спільнота Альтузія є системою безперервних переговорів, спілкування і комунікації²⁴.

Тобто ми бачимо, що І. Альтузі наголошує на головному компоненті функціонування держави – постійна комунікація. Тільки відкрита позиція і прагнення до переговорів може запобігти виникненню та ескалації конфлікту.

Ідеї І. Альтузі були забуті і лише в 1960-ті ідеї консоціації були знову відкриті Д. Аптером та А. Лейпхартом в побудові нового типу демократії консоціональної демократії й пізніше в консенсусній демократії. А. Лейпхарт запозичив термін «консоціональний» з робіт І. Альтузі для пояснення стабільності в поляризованих державах з великою кількістю соціетальних розмежувань, і вперше використав його в роботі 1968 р. «Політика акомодатії», яка була присвячена політичній системі Нідерландів²⁵.

У своїй роботі А. Лейпхарт пише, що співгромадської демократії можна дати визначення через чотири її характерні риси. Перший і найважливіший елемент – пропорційність, тобто відповідний рівень представництва кожної групи в процесі прийняття рішень або у виконавчій владі, тобто здійснення влади «великою коаліцією» політичних лідерів усіх значних сегментів багатоскладового суспільства. Вона може виступати в кількох різних формах, наприклад, як кабінет великої коаліції в парламентській системі, велику раду або комітет з важливими дорадчими функціями, або велика коаліція президента з іншими найважливішими посадовими особами в президентській системі. Три інших важливих елементи співгромадської демократії: 1) взаємне із більшістю вето, що виступає як додаткова гарантія життєво важливих інтересів меншості; 2) пропорційність як головний принцип політичного представництва, призначень на посади на державній службі та розподілу суспільних фондів; 3) високий ступінь автономності кожного сегмента в здійсненні своїх внутрішніх справ²⁶.

²⁴ Мовчан У. Как возможна демократия в многосоставных обществах? От Альтузия к Лейпхарту. Ойкумена: Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций / Регион. Фил. НИСИ в г. Харькове; ХНУ им. В. Н. Каразина. Харьков, 2010. Вып. 7. С. 178.

²⁵ Там само. С. 181.

²⁶ Лейпхарт А. Со-общественная демократия. URL:

А. Лейпхарт також стояв на позиції необхідності «введення» етнічності в політику за допомогою принципу представництва у владній еліті інтересів різних етнічних меншин. Ідея консоціальної демократії була розроблена Лейпхартом для досить усталених західноєвропейських систем, перш за все, для такої маленької країни як Нідерланди. У зв'язку з цим слід зазначити, що ідею Лейпхарта буде вельми важко застосувати для більшості поліетнічних країн Східної Європи та Євразії. Вони мають зовсім інші історичні, культурні та політичні традиції, тому ідею громадянської демократії не можна назвати універсальною.

Намагаючись забезпечити універсальну застосовність консоціальної теорії А. Лейпхарт розробив рекомендації щодо засобів інституціоналізації такої участі в тих особливих обставин, коли для цього не існує сприятливих умов. До числа сприятливих факторів відносяться:

1. «Відсутність мажоритарної етнічної групи, що полегшує переговорний процес, оскільки домовленість досягається між більш-менш рівними сторонами. Коли ж переговори ведуться між нерівними сторонами, вони ускладнені тим, що група переважної більшості природно претендуватиме на більшу частку участі». На нашу думку, даний принцип може бути узятий до уваги, проте в даному випадку, Лейпхарт тим самим ставить під сумнів теорію консоціалізму, оскільки саме консенсус лежить в його основі й не має значення, яку пропорційність складають його сегменти. Цей принцип також розбивається під впливом етносепаратистських конфліктів, переважна більшість яких полягає в протистоянні етнічної групи, яка на порядок менше, ніж інша частина країни, якій протистоїть ця етнічна група.

2. «Географічна концентрація етнічних груп, завдяки якій для досягнення принципу групової автономії може використовуватися і федералізм.

Рівна кількість населення різних етнічних груп, що забезпечує наявність балансу за їхньою участю у владі на пайовій основі». Знову ж це малоімовірно, щоб усі етнічні групи були рівні в кількісному співвідношенні. Звичайно,

повинен бути якийсь кількісний принцип, але навіть етнічна група, що складається з 10 або 100 тисяч повинна брати участь у владі на пайовій основі (на загальнодержавному або регіональному рівні). В іншому випадку вона буде вважати себе обділеною, що призведе до конфліктних ситуацій. Лейпхарт вважав сецесію благом, оскільки, з його точки зору, саме гомогенні в культурному і етнічному плані спільноти мають переваги в побудові сучасної демократії. Спільність історії та культури знижує витрати на забезпечення дієвості політичної комунікації, створює відому гомогенність політико-культурного фонду²⁷.

3. «Не занадто велика кількість цих груп: коли їх дуже багато, переговори між ними стануть надто важкими та заплутаними». Кількість груп буде визначатися їх кількісним складом – вплив групи з 1000 та 10000 різниться. Чим більше група, тим сильніше вона буде відстоювати свої інтереси і намагатися брати участь у процесі прийняття рішень, знаючи, що завдяки своїм кількісним складом вона може стати каталізатором конфлікту. Крім того, іноді суперечності між двома сторонами можуть бути більш серйозними, ніж між декількома групами. Це виходить з того, що в конфлікті двох на підсвідомому рівні кожна сторона хоче отримати якщо не все, то якомога більше. Якщо в конфлікті беруть участь кілька сторін, бажання отримати максимальну вигоду буде блокуватися діями інших сегментів. І кожен з сегментів буде відстоювати свої вимоги з бажанням отримати хоча б щось. Це корелюється з моделлю ведення переговорів «Проси більше, отримаєш хоч що-небудь».

4. «Порівняно невелика чисельність населення всієї країни, що робить процес прийняття рішень менш складним». Групи можуть бути різні в кількісному співвідношенні, оскільки в переговорах бере участь не все населення, а його представники.

5. «Існування фактора зовнішніх загроз, що буде сприяти розвитку почуття націоналізму (або співпраці) в ім'я забезпечення внутрішньої безпеки».

²⁷ Соловьев Э. Новый мировой порядок: толерантный мир или апофеоз конфронтационности. Вестн. Моск. ун-та. Сер. 18. Социология и политология. 2002. № 3. С. 21.

6. «Лояльність населення своєї держави в цілому повинна перевершувати лояльність щодо партикуляристських етнічних груп».

7. «Відсутність великих соціально-економічних відмінностей між етнічними групами. Адже при наявності таких відмінностей група з великим економічним потенціалом розглядатиме бідніші групи як своїх утриманців». Соціально-економічний розвиток усіх сегментів суспільства не може бути рівним, тоді зникає сам предмет конфлікту. Якщо брати до уваги тезу про те, що всі конфлікти виникають через бажання володіти ресурсами, рівний доступ до них нівелює можливість появи конфлікту як такого.

8. «Сформовані традиції компромісу і взаємного пристосування. Якщо накопичено досвід досягнутих в минулому компромісів, можна з більшою впевненістю сподіватися на досягнення спільної угоди в майбутньому». В ситуаціях, де існували етно/сепаратистські конфлікти, закінчуються або їх фізичним придушенням або сецесією. Відповідно, компромісні ситуації можуть бути тільки в ситуаціях, які не виходили за рамки звичайних суперечок.

Розглядаючи реальний етнічний склад населення більшості країн третього світу, таких, як ПАР, Нігерія, Ліван, Грузія, розумієш, що зазначені вище сприятливі фактори рідко представлені у своїй сукупності.

Як видно з аналізу, консоціоналізм не має свого інституційного вираження, однак, беручи до уваги його принципи, ми можемо запропонувати схему інституціоналізації консоціоналізму. Перш за все, держава, в якій є загроза або вже реалізується етно/сепаратистський конфлікт, має виступити з ініціативою створення Ради національностей або Ради Регіонів (в разі компактного мешкання етносів збігається з внутрішніми регіональними кордонами). Це буде першим кроком на шляху до виконання першого принципу - створення великої коаліції.

До сфери впливу цієї Ради повинні входити питання гуманітарного характеру – мова, культура, історія, питання віросповідання. Депутати ж нижньої палати будуть займатися питаннями економічного, фінансового, юридичного, зовнішньополітичного характеру.

Таким чином, нижня палата позбудеться популістських політиків і партій і її якісний склад покращиться, а найбільш

гострі питання гуманітарного блоку вирішуватимуться представниками Ради національностей.

Така схема інституціоналізації консоціалізму дозволить розв'язувати етнополітичні проблеми на першій стадії її виникнення і не дозволить їй розвинутися до рівня етносепаратистського конфлікту.

Як бачимо з короткого аналізу сутності консоціалізму, дана концепція цілком може бути застосовна для запобігання етносепаратистських конфліктів, коли всі потенційні учасники беруть безпосередню участь в процесі прийняття рішень, формуючи порядок денний розвитку держави, що є важливим аспектом у розвитку й існуванні поліетнічних держав або ж держав, в яких спостерігається вплив двох-трьох етнічних груп. Фактори сприяння в тому вигляді, в якому їх сформулював А. Лейпхарт, є факторами, які можуть бути застосовні тільки у вже високорозвиненій демократичній державі, в якій поважаються в принципі всі права етнічних груп і ризик етносепаратистського конфлікту не настільки великий як в державах, які тільки входять або знаходяться в середині процесу побудови демократії й громадянського суспільства.

Другим дієвим інструментом запобігання етносепаратистських процесів є функціонування транскордонного співробітництва.

Прикордонні території мають специфічні фундаментальні якості в інтеграційному процесі – бар'єрність і контактність, завдяки яким вони (разом з функцією переходу від одного народногосподарського комплексу до іншого) забезпечують їх взаємну адаптацію. Під впливом інтеграційних процесів бар'єрні функції кордонів переносяться на зовнішні кордони інтеграційних утворень.

Необхідно відзначити, що у вітчизняній та іноземній літературі під транскордонним співробітництвом, як правило, розуміють спільні дії, спрямовані на посилення і розвиток добросусідських відносин між територіальними органами влади прикордонних держав, які реалізуються шляхом укладання міжрегіональних угод і домовленостей.

Транскордонне співробітництво не загрожує територіальній цілісності держави, воно регулює відносини сусідства на локальному або регіональному рівні між територіальними об'єднаннями.

Основним результатом функціонування транскордонного співробітництва є розв'язання міжетнічних конфліктів та стимулювання співпраці різних етнічних груп багатонаціональних прикордонних територій²⁸.

Створення сприятливих умов для співпраці на регіональному рівні, які змогли переконати мешканців історично проблемних прикордонних регіонів Європи у перевагах європейської інтеграції, а найголовніше, надали їм можливість цими економічними, соціальними та культурними перевагами скористатися, якраз і стало тим сприятливим ґрунтом, який забезпечує високу етнополітичну стабільність прикордонних регіонів країн ЄС. Регіональні еліти цих територій і відповідні національні уряди у спільних рамках євроінтеграційної стратегії та європейських цінностей домоглися бажаного ефекту стабілізації та гармонізації етнонаціональних стосунків²⁹.

Принцип транскордонних регіонів дає шанс так званим розділеним народам. Так, фламандці, німці, фрізи проживають на кордонах декількох держав. Надання цим народам і їх територіям статусу транскордонного регіону, фактично дає їм змогу створити власні державні системи. Подібна ситуація складається на кордонах Франції та Іспанії. В липні 2007 р. лідер Баскської націоналістичної партії запропонував створити на території Іспанії та Франції баскський «єврорегіон», до якого будуть включено всі сім історичних регіонів, де проживають етнічні баски. На думку Ж. Імаса «єврорегіон» міг би мати єдину політику у сфері баскської мови, культури, туризму, будівництва й підтримки інфраструктури, охорони навколишнього середовища. Виникає питання, чи не стане цей єврорегіон початком створення незалежної держави басків³⁰.

Транскордонне співробітництво не змінює і не знищує

²⁸ Перепелица Г. Этнополитические факторы межнациональных конфликтов. Етнополітичні конфлікти у посттоталітарному просторі / Авт. колектив: від. ред. Ю. Римаренко. І. Тимошенко. Є. Степанов. К.: Вид-во Укр. фін. ін-ту менеджмент. і бізнесу, 1999. С. 134.

²⁹ Круглашов А. Етнополітична гармонізація: чи під силу це завдання новоутвореним єврорегіонам? Єврорегіони: потенціал міжетнічної гармонізації. Збірка наукових праць. Чернівці: Букрек, 2004. С. 15.

³⁰ Дівак В. Сепаратизм як феномен сучасної політики: політологічні та правові аспекти. К. : Логос, 2010. С. 112.

чинні кордони, однак дозволяє пом'якшити розділові ефекти державних кордонів. Освіта і культура можуть стати інструментами профілактики міжетнічних, міжнаціональних конфліктів, запобігти появі негативних стереотипів, дискримінації та ксенофобії. Для ефективного використання потенціалу транскордонного співробітництва необхідні як планомірна програма державних органів, так і активна участь суб'єктів громадянського суспільства³¹.

Як бачимо консоціальна демократія може реалізуватися і в межах транскордонного співробітництва, коли етнічні групи, розділені кордонами, можуть активно співпрацювати й реалізовувати, таким чином, свої права як етнічні меншини. Це, у свою чергу, знизить градус можливого невдоволення цієї групи та буде сприяти збереженню територіальної цілісності держави і мирного співіснування різних етнічних груп.

³¹ Пространство и время в мировой политике и международных отношениях: материалы 4 Конвента РАМИ. В 10 т. / Под ред. А. Мельвиля; Рос. ассоциация международ. исследований. М.: МГИМО-Университет, 2007. Т. 1: Акторы в пространстве и времени мировой политики / Под ред. М. Лебедевой. С. 122.

РОЗДІЛ 2.

СЕПАРАТИЗМ НА ЕКСПОРТ: ЕКЗОГЕННИЙ ВПЛИВ РОСІЇ НА РОЗВИТОК СЕПАРАТИСТСЬКИХ ПРОЦЕСІВ НА ПІВДЕННОМУ СХОДІ УКРАЇНИ

2.1. Концепція «русского мира» в контексті екзогенного впливу Росії на Донбас (період 1991 – 2013 рр.)

Поняття «м'яка сила» з легкої руки Дж.Найя зайняло панівне становище в політологічних дослідженнях. Існує багато дефініцій стосовно того, що лежить в основі м'якої сили. Її характеризують як ресурс зовнішньої політики; сукупність зовнішніх та внутрішніх чинників держави; феномен, що виникає в процесі політичної та соціокультурної взаємодії країн³². Для аналізу проблеми, що розглядається в цій статті, найбільш придатним є визначення М. Юдіна, який вважає, що м'яка сила є особливою формою взаємодії, відмінною рисою якої стає спрямованість на досягнення стратегічних цілей шляхом непрямого, неявного впливу на об'єкт³³.

Існують різні індекси, що дозволяють виміряти м'яку силу держав на міжнародній арені. Згідно з індексом, розробленим в 2012 р. Московської школою управління «Сколково» Rapid-Growth Markets Soft-Power Index до першої трійки увійшли США (87 пунктів), Франція (49,5 пунктів), Німеччина (43,2 пункту). Росія в цій таблиці займає 10-е місце з показником 18 пунктів. The new persuaders a 2012 global ranking of soft power надав іншу картину – на першому місці Великобританія (7,28 пункту), 2 – США (6,98), 3 – Німеччина (6,48), 28 – Росії (3,56)³⁴. За деякими показниками Росія входить до першої десятки, за іншими – не потрапляє навіть у топ-30. Це залежить від того, які параметри беруться до уваги при

³² Юдин Н. Системное прочтение феномена мягкой силы. Международные процессы. 2015. Том 13. Номер 2 (41). С. 97.

³³ Там само. С. 101.

³⁴ The new persuaders III. A 2012 global ranking of soft power. URL: https://www.instituteforgovernment.org.uk/sites/default/files/publications/The%20new%20persuaders%20III_o.pdf (дата звернення: 21.09.2018).

розробці цього індексу.

Як бачимо показники Росії у використанні м'якої сили, є не дуже високими, а отже можемо наголосити на тому, що Росія не приділяє належної уваги фактору м'якої сили. На пострадянському просторі час від часу Росія вдавалася до використання жорсткої сили, під якою розуміється особлива форма силової взаємодії, відмінною рисою якої є спрямованість на вирішення коротко- і середньострокових тактичних завдань шляхом силового впливу на об'єкт.

Сьогодні багато головних акторів міжнародних відносин використовують чинник м'якої сили, а отже, аналіз цього інструменту в політиці держави є актуальним. Метою статті є аналіз використання м'якої сили в контексті впливу на Україну та Донбас зокрема через РПЦ, починаючи з 1991 по 2014 рр. Цим питанням останнім часом займаються такі науковці, як Ю. Фігурний, П. Гай-Нижник, Г. Перепелиця, В. Яблонський, В. Яремчук.

Багатоплановий вплив Росії на внутрішні процеси в Україні є очевидним. Донедавна він був менш помітний і навіть здавався органічним, а керівництво України йшло в фарватері курсу Кремля. Перебіг внутрішньої боротьби визначається незавершеністю процесів національної та цивілізаційної самоідентифікації.

Росія в останній період вступила в період визначеності. Цілком утвердилась парадигма її сучасного етапу еволюції, яка поєднує великодержавність, націоналізм, особливий цивілізаційний шлях. Остаточно склалося й відповідне бачення своєї геополітичної ролі, принципи та стиль ведення зовнішніх справ. Кремль почав форсувати проект «нової Росії» як виразно окремого світу³⁵.

Дедалі більшої ваги набуває так званий гуманітарний сюжет. Його лейтмотив – активне використання механізмів захисту прав співвітчизників. Показовим є розширене трактування Москвою цієї проблеми як щодо її масштабів, так і в аспекті теоретичного обґрунтування. В посланні Федеральним зборам у квітні 2005 р. В. Путін зазначив, що «крах СРСР став справжньою драмою для російського народу. Десятки

³⁵ Дергачов О. Російська гуманітарна стратегія для пострадянського простору. Зовнішні справи. 2009. №4–5. С. 6.

мільйонів наших співгромадян і співвітчизників опинилися за межами російської території»³⁶. С. Лавров пропонує таке бачення цього питання: «Люди, які мешкають у конфліктних регіонах на пострадянському просторі, не через свою вину опинилися в сірій зоні, часто-густо так і не ставши громадянами держав, що виникли внаслідок розпаду СРСР»³⁷.

Детальніше трактування російського курсу міститься в статті заступника міністра закордонних справ Г. Карасіна: «...серед найважливіших проблем сучасності постало питання про відповідальність Росії за тих близьких їй людей, які всупереч їхній волі залишилися на території колишніх радянських республік. Стало очевидним, що новій Росії слід швидко вирішувати, як поводитися в цій дуже непростій та важливій гуманітарній сфері. Зміцнилося політичне розуміння, що відповідальний підхід до російських співвітчизників, налагодження партнерства з тими, хто духовно пов'язаний з Росією, є моральним обов'язком нашої держави»³⁸.

В доктрині В. Путіна ставиться завдання «захищати права та законні інтереси російських громадян і співвітчизників, які мешкають за кордоном. На основі міжнародного права, розглядати російську діаспору – «русский мир» – як партнера, зокрема, у справі розширення та зміцнення простору російської мови та культури; сприяти консолідації організацій співвітчизників у цілях ефективнішого забезпечення ними своїх прав в країнах проживання, збереження етнокультурної самобутності російської діаспори та її зв'язків з історичною Батьківщиною, послідовно утворювати умови для сприяння добровільному переселенню до РФ тих співвітчизників, хто зробить такий вибір; сприяти вивченню і розповсюдженню російської мови як невіддільної частини світової культури й інструмента міжнаціонального спілкування»³⁹.

³⁶ Послание Федеральному Собранию Российской Федерации. URL: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/22931> (дата звернення: 11.09.2018).

³⁷ Дергачов О. Російська гуманітарна стратегія для пострадянського простору. Зовнішні справи. 2009. №4–5. С. 8.

³⁸ Стаття статс-секретаря – заместителя Министра иностранных дел России Г. Карасина «Россия и соотечественники», опубликованная в журнале «Международная жизнь» № 12, 2007 года. URL: http://www.mid.ru/press_service/deputy_ministers_speeches/-/asset_publisher/O3publbaOCjv/content/id/353370 (дата звернення: 11.09.2018).

³⁹ Дергачов О. Російська гуманітарна стратегія для пострадянського простору.

У концепції подальшого розвитку СНД зазначається: «Гуманітарне співробітництво – найважливіший елемент взаємодії, який дозволяє у повному обсязі залучити людський фактор у міжнародних відносинах. Важливу роль у вирішенні завдань гуманітарної співпраці відіграють мови держав – учасників СНД і російська мова як фактор міжнаціонального спілкування на просторі СНД»⁴⁰.

Найбільш детально ця ідеологія викладена в російській доктрині, яка не є офіційним документом, але концентрує настрої активних прибічників особливого шляху Росії. Доктрина передбачає перетворення Росії «на світову державу і центр східнослов'янських земель». Далі проголошується концепція простору історичної Росії, тобто природного ареалу «русского мира» (сьогоднішня Росія плюс російські етнічні анклав, а також території комплементарних етносів – білорусів, східних українців, закарпатських русинів). Росія стає на шлях російської іреденти: ідеології повернення і возз'єднання тих територій історичної Росії, на які в неї є історичне і моральне право та які є практичний сенс повертати.

Говорити про зовнішній вплив Росії на Донбас зокрема, дуже складно, оскільки тотального використання фактора м'якої сили в класичному її розумінні лише на цей регіон не було. М'яка сила використовувалася для впливу на всю південно-східну Україну. Чим це пояснюється? По-перше, якщо проаналізувати перші десять років незалежності Росії, це були дуже складні для неї часи, які відрізнялися зміною економічної моделі функціонування держави, зміною політичної системи, вирішенням внутрішніх територіальних проблем. Війна в Чечні поставила перед Росією головне питання десятиліття – чи залишиться Росія в тих кордонах, в яких вона з'явилася на геополітичній карті світу в 1991 р., або на неї чекають тривалі війни з переходом їх в заморожений стан або навіть втрата своїх територій. Друге десятиліття було витрачено на відновлення свого потенціалу і посилення своїх позицій на міжнародній арені. По-друге, необхідно визнати, що

Зовнішні справи. 2009. №4–5. С. 9.

⁴⁰ Концепция дальнейшего развития Содружества Независимых Государств (5 октября 2007 года, г. Душанбе). URL: <http://cis.minsk.by/page.php?id=18763> (дата звернення: 11.09.2018).

використання м'якої сили Росією завжди було на дуже низькому рівні й особливо не фінансувалося активно, якщо порівняти з США та Китаєм.

Але, тим не менш, вплив в політичній сфері та в економічному аспекті відбувався, хоча не дуже успішно, беручи до уваги той факт, що Україна не вступила до жодного інтеграційного проекту під головуванням Росії. Сфера, яка була використана Росією в контексті екзогенного впливу, є віросповідання. Ця сфера була використана не дарма. Згідно з різними опитуваннями суспільної думки, церков завжди займала панівне становище в контексті довіри громадян. Так, рівень довіри до релігійних організацій у 2000 р. становив 63,1 %⁴¹. Потім, протягом нульових років він падав – 55 % у 2004 р., 55 % у 2005 р., 38 % у 2006 р., 34 % у 2007 р.⁴² У 2010 р. рівень довіри знову зріс до 72,5 %, 2013 р. – 63,8 %; 2014 р. – 65,8 %; 2016 р. – 58,6 %.

Крім того, екзогенний вплив Росії обумовлювався тим, що переважна кількість населення України та Донбасу зокрема – православні та рівень вірування доволі високий. Таким чином, через церкву можна впливати й на політичні уподобання населення.

В Україні церков почала асоціюватися як з політичними силами, так й з геополітичними центрами світу. Так, І. Богачевська вважає, що негаразди в українському православ'ї привели до крайньої політизації релігійного середовища. На ту або іншу сторону встали не тільки окремі політичні діячі, а цілі партії та депутатські фракції⁴³. А розкол у православ'ї носить чітко виражений регіональний характер, який негативно позначається на процесі консолідації українського суспільства.

А беручи до уваги й регіональні відмінності у політичних уподобаннях, церков та релігійні питання ще більше посилюють розкол в суспільстві.

Російськомовні громадяни України (прихильники УПЦ МП) відкидають навіть можливість використання української

⁴¹ Чи довіряєте Ви Церкві? (2000 – 2016 pp.). URL: http://old.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=1125 (дата звернення: 11.09.2018).

⁴² Довіра громадян до органів влади та базових соціальних інститутів. URL: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/aprilo8/6.htm> (дата звернення: 11.09.2018).

⁴³ Богачевская И. Религиозная идентичность Украины: между Востоком и Западом // Перекрестки. 2012. № 3–4. С. 157

мови у богослужінні. Свою позицію вони обґрунтовують посиленням, з одного боку, на сакральність церковнослов'янської мови, з другого – на недосконалість текстів українською мовою, що зумовлює на їх думку, появу суттєвих помилок, які руйнують основи віри⁴⁴.

Центром ім. Разумкова було проведено опитування стосовно того до якої церкви відносять себе громадяни України⁴⁵.

Таблиця 1

Рік	УПЦ (МП), %	УПЦ (КП), %
2000	9,2	12,1
2005	10,6	14
2010	23,6	15,1
2013	19,6	18,3
2014	17,4	22,4
2016	15	25

З чим пов'язані такі показники? На погляд автора, з огляду на те, що питання політичних і релігійних уподобань в якійсь мірі перетинаються. Рівень збільшення прихильників УПЦ МП з 2005 до 2010 рр. збільшився у чотири рази. Це пов'язано з тим, що при владі перебував президент В. Ющенко, який постійно робив заяви про необхідність створення єдиної помісної церкви. Ця теза негативно сприймалася прихильниками УПЦ МП, що і збільшило кількість парафіян цієї церкви. Зниження до 2016 року пояснюється, на мій погляд, неможливістю провести опитування на непідконтрольних територіях, населення якого в переважній більшості є прихильником МП. Зростання прихильників УПЦ КП також може бути пояснено політичними причинами. На тлі політичної, а потім і військової кризи, багато парафіян стали асоціювати церкву або з Києвом чи Москвою. Відповідно через патріотичні почуття багато хто почав асоціювати свою приналежність до УПЦ КП.

Ця теза знаходить свою підтримку в словах Н. Гвоздьова,

⁴⁴ Україна – Росія: концептуальні основи гуманітарних відносин / За науковою ред. О. П. Лановенка. К.: Стилос. 2001. С. 164.

⁴⁵ До якої саме православної Церкви Ви себе відносите? (2000 – 2016). URL: http://old.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=1122 (Дата звернення: 11.09.2018).

професора Коледжу ВМФ США. Він вважає, що розкол православної церкви вже давно стався на території СНД і особливо в Україні. «Створення та розділення православних парафій стало одним з фактором напруженості у відносинах між Москвою і Києвом. Проте, і сьогодні РПЦ має великий вплив в Україні й користується значним авторитетом у значної частини населення - особливо в східних та південних частинах країни, де віряни зберігають тісний зв'язок з Московським патріархатом. РПЦ залишається важливим фактором русифікації цього регіону України і збереження ідеї слов'янської єдності. Якщо хочете, оплотом російського впливу, в тому числі – культурного і релігійного»⁴⁶.

І. Богачевська також вважає, що Україна стала полігоном обкатки патріархом Московським нецерковної концепції «русского мира». Доктрина стала прапором російського націоналізму та антивестернізму, її елементи реально запрацювали на східнослов'янську москвоцентричну ідентичність⁴⁷.

Беручи до уваги цю тезу, вважаємо за потрібне проаналізувати основні напрямки цієї доктрини та висвітлити ставлення до неї як російських експертів так й українських.

Отже, по-перше, проаналізуємо доктрину «русского мира» з точки зору російських дослідників.

У 90-і роки ХХ ст. в суспільній свідомості виникли два «русских мира»: внутрішній (світ уцілілої Російської Федерації, яку тоді постійно випробовували на міцність) і зовнішній («русский мир за межами» як відносно новий феномен). Зі становища, що склалося після 1991 р., могло бути зроблено два основні висновки. Або з тим, що трапилося необхідно змиритися і залишити все як є – дати росіянам за кордоном спокійно асимілюватися в інших державах і культурах, або миритися не можна – і треба шукати нові шляхи і формати з відтворення і відродження «русского мира», в тому числі його возз'єднання з розколотого стану в ту чи іншу форму єдності. Перша точка зору фактично означала визнання волі

⁴⁶ Массальский В. РПЦ и внешняя политика России. URL: <http://www.golos-ameriki.ru/a/russian-church/1772514.html> (дата звернення: 12.09.2018).

⁴⁷ Богачевская И. Религиозная идентичность Украины: между Востоком и Западом. Перекрестки. 2012. № 3–4. С. 160.

переможців в «холодній війні» і закріплення підсумків цієї війни.

Друга точка зору, що підсумовує незгоду з підсумками геополітичної боротьби ХХ століття, містить у собі великий спектр різних позицій: починаючи від ідеї масової репатріації співвітчизників в РФ і закінчуючи закликами до імперської іреденти і відновленню «історичної Росії» в межах 1913 або 1989 року.

У Концепції зовнішньої політики РФ «русский мир» визначено як «партнера Росії», «багатомільйонної російської діаспори». Політолог О. Батанова запропонувала більш зважене визначення «русского мира»: вона розуміє під ним «глобальний культурно-цивілізаційний феномен, що складається з Росії як материнської держави та російського закордоння, що об'єднує людей, які незалежно від національності відчують себе росіянами, є носіями російської культури і російської мови, духовно пов'язані з Росією і небайдужі до її справ і долі»⁴⁸.

Зелене світло цим проектам «русского мира» було дано у 2006 р., напередодні Року російської мови (2007). Для популяризації російської мови та культури за кордоном створюється фонд «Русский мир». По лінії публічної дипломатії пізніше почав працювати Фонд Горчакова. Діяльність таких структур як Росспівробітництво, Міжнародна рада російських співвітчизників, а також програми співробітництва і сприяння переселенню співвітчизників поступово накопичувала масив позитивних змін в політиці по відновленню «русского мира». Діяльність ця, особливо спочатку, була вузькоспрямована і декларативна, але поступово вона звільнялася від закладеної в неї однобічності. Після 2012 року збільшилось і фінансування багатьох з цих структур, особливо Росспівробітництва, яке покликане тепер стати основним відомством російської «м'якої сили».

Патріарх Кирило за кілька років розробив власну концепцію «русского мира». Він використовував для прояснення доктрини «русского мира» поняття «Свята Русь», яке він розглядав не тільки в його метафізичному плані, але і

⁴⁸ Аверьянов В. Доктрина русского мира. URL: <https://izborsk-club.ru/10269> (дата звернення: 12.09.2018).

як проекцію на конкретні географічні простори, на конкретні соціальні середовища, держави і суспільства. Звідси виникли такі нові терміни як народи «руського мира», що спочатку відтинали вузьконаціоналістичну інтерпретацію, а також простір «руського мира», до якого в різних виступах Патріарх відніс крім Росії - Україну, Білорусь, Молдову і Казахстан.

Після програмного виступу голови РПЦ патріарха Кирила на III Асамблеї «руського мира» 3 листопада 2009 р. сам термін почав більше асоціюватися з позицією і діяльністю РПЦ, ніж з першими особами РФ. Він зазначив, що ядром «руського мира» є Росія, Україна, Білорусь. В його основі лежить православна церква. Двома іншими опорами «руського мира» патріарх Кирило називає російську культуру і мову та спільну історичну пам'ять і спільні погляди на суспільний розвиток⁴⁹.

В. Путін, виступаючи у жовтні 2006 р. на Всесвітньому конгресі співвітчизників, заявив, що «цей день об'єднує не лише багатонаціональний народ Росії, але й мільйони співвітчизників за кордоном.

«Русский мир» виявився більш конкурентним тому, що він об'єднує етичні установки, культурологічні погляди, політичні цілі та релігійну апологетику. РМ виник у відповідь на посилення дезінтеграційних процесів, які домінували після розпаду СРСР⁵⁰.

Таким чином ми бачимо, що було вирішено, що концепція «руського мира» буде реалізовуватися саме через релігійний напрямок, оскільки об'єднати людей на релігійному ґрунті легше, аніж на політичному. Політичне об'єднання вже є результатом релігійної єдності.

На Донеччині патріарх Кирило виступаючи у кафедральному соборі м. Горлівки зауважив: «що на священній землі Донбасу я не можу не сказати про відносини Росії та України. Це єдиний простір Святої Русі, ми є єдиним народом, який вийшов із Київської купелі Хрещення»⁵¹.

Опитування на тему «Чи чули Ви про доктрину «руського мира» Патріарха Кирила?» було проведено у 2013 р. та

⁴⁹ Україна та проект «Русского мира». Аналітична доповідь. Національний інститут стратегічних досліджень. К., 2014. С. 28.

⁵⁰ Там само. С. 43.

⁵¹ Там само. С. 44.

отримано наступні результати: чули 18,7 %, не чули – 81 %, не відповіли 0,3 %. Якщо говорити по регіонах: Захід (чули/не чули) – 36,3 % / 63,2 %; Центр – 14,4 % / 85,6 %; Південь – 18 % / 81 %; Схід – 12,9 % / 87 %. Тобто ми бачимо ситуацію, коли ті регіони, на які була згідно з логікою направлена ця концепція, чули про неї найменш. Звідси маємо зробити висновок, що ця кампанія або була слабо продумана, або їй було наведено багато уваги в конспірологічному контексті.

27 липня 2009 р. патріарх Кирило зробив свій перший візит до України. Під час цього візиту він висловив думку, що причиною проблем українського суспільства є церковний розкол, який ґрунтується на політичних ідеях, який створювався протягом багатьох років політичними партіями, владою або під тиском влади, коли церковне підміняється політичними установками або доцільністю, діалог вести дуже непросто.

Ми бачимо досить жорстку позицію щодо єдності й цілісності РПЦ. Кирило не має наміру допускати розколу РПЦ і буде боротися за українську паству. З огляду на цей аспект можна розглядати це як впевнену мобілізаційну лінію і разом з тим – як важливий компонент російської політики в широкому сенсі, коли лінія православної церкви допомагає і компенсує те, що не вдається державі. Політичний аспект цього пастирського візиту став ще більш помітний у ході переміщень Патріарха Кирила Україною. Прибуття глави РПЦ в проросійські регіони України – Донбас та Крим – контрастно виявило відмінності від відвідування столиці. На півдні та сході країни голову російської церкви зустрічали не тільки загальним тріумфом, але й російськими прапорами. Його супроводжував лідер Партії регіонів В. Янукович

У 2011 р. Кирило відвідав Україну сім разів. Одним з місць перебування Патріарха в Україні став і Донецьк, під час відвідин якого він не лише наголошував на особливому значенні Донеччини для РПЦ, але й називав місцеву єпархію не інакше як «єпархією Російської православної церкви»⁵²

Перший президент України Л. Кравчук дуже несхвально висловився стосовно візиту Патріарха Кирила у 2010 р.

⁵² Там само. С. 128.

На його думку «позиція Московського патріархату робить заручниками мільйони вірян. Патріарх приїжджає, щоб створити в Україні повнокровну, повноцінну московську митрополію. Він також вважає, що «якщо Московський патріархат хоче допомогти Україні створити церкву, давайте відкріймо справжній рівноправний діалог»⁵³.

Г. Перепелиця, аналізуючи зовнішню політику України у 2009 р., ставить наступне питання: «Яка ідеологія сьогодні може повернути Росії статус-кво в Європі сьогодні?» Ідеологія «руського мира» може сприйматися тільки в країнах пострадянського простору з переважною більшістю російськомовного населення⁵⁴.

І цю проблему Росія намагається розв'язати шляхом застосування цивілізаційного підходу. Приїзд керівництва Московського патріархату в особі митрополита Кирила влітку 2009 року, очевидно, в політичному сенсі передбачав початок реалізації далекосяжної мети – «подолання розколу православних церков» шляхом поглинання Московським патріархатом усього конфесійного поля України та сприяння приходу до влади в країні В. Януковича⁵⁵.

Також на його думку першим суттєвим успіхом голови РПЦ Кирила у 2010 р. стало освячення В. Януковича на президентство України. Напівофіційно воно стало підтвердженням входження України як держави в російський цивілізаційний простір. Другим важливим та успішним заходом Кирила став його візит до України 20 – 28 листопада того ж року. Цей візит мав політичний характер. Його політичною складовою була загальна централізація Московської патріархії на пострадянському просторі⁵⁶.

Як пояснює аналітик Московського центру Карнегі І. Зевелєв, причиною прийняття «руського мира» як російської зовнішньополітичної доктрини стало повернення Росії до

⁵³ Л. Кравчук о целях РПЦ в Украине. URL: <http://www.religion.in.ua/news/vazhливо/5530-l-kravchuk-o-celyax-rpc-v-ukraine.html> (дата звернення: 15.09.2018).

⁵⁴ Зовнішня політика України – 2009: стратегічні оцінки. Прогнози та пріоритети / За ред. Г. Перепелиці. К. : ВД «Стилос», 2010. С. 206.

⁵⁵ Там само. С. 208.

⁵⁶ Зовнішня політика України – 2010: стратегічні оцінки. Прогнози та пріоритети / За ред. Г. Перепелиці. К. : ВД «Стилос», 2011. С. 172.

імперської, великодержавної моделі розвитку й загострення відносин із Заходом. «Невдача спроб стати самостійною частиною Великого Заходу, знову змусили Росію замислитися про своє місце у світі»⁵⁷.

Але, слід зазначити, що російські політичні сили та політичні лідери, що є при владі з 2000 року поставили за мету відродження геополітичного впливу Росії, а, отже, для цього Росія повинна сама бути центром того геополітичного простору, який буде об'єднуватися навколо неї. Бути лідером в західному світі для Росії неможливо, оскільки там є свій лідер – США, антагоніст Росії.

Щодо православ'я на Донбасі, слід зазначити, що в цьому регіоні до конфлікту діяло 1100 храмів і 17 монастирів. На думку митрополита Донецького і Маріупольського Іларіона «Донбас – це оплот Православ'я на сході України. Сповідуючи православну віру, зберігаючи вірність канонічному Православ'ю, наш народ зберіг єдність з іншими слов'янськими народами. Донбасу має свою специфіка – в безбожні часи сюди з'їжджалися люди з усіх областей Радянського Союзу для того, щоб працювати на шахтах, оскільки праця шахтаря в той час цінувався високо»⁵⁸. Тобто можна зробити висновок про те, що православ'я на Донбасі грає ключову роль в контексті єднання зі слов'янськими народами, а отже, тут набагато легше простежується можливість екзогенного впливу, в тому числі політичного.

В контексті впливу «русского мира» можна також говорити про єдиний інформаційний простір, в якому Україна та Росія перебували до 2014 р. На думку авторів роботи «Україна – Росія: концептуальні основи гуманітарних відносин» будь-яка незалежна країна повинна контролювати свій інформаційний простір. Така необхідність викликана різними чинниками, яким властива одна спільна риса – усі вони в кінцевому підсумку визначають безпеку держави⁵⁹.

⁵⁷ Там само. С. 167.

⁵⁸ Інтерв'ю с Митрополитом Донецким и Мариупольским Иларионом по случаю 70-летия Предстоятеля Украинской Православной Церкви Блаженнейшего Митрополита Владимира. URL: <http://donetsk.church.ua/intervyu/> (дата звернення: 15.09.2018).

⁵⁹ Україна – Росія: концептуальні основи гуманітарних відносин / За науковою ред. О. Лановенка. К. : Стилос. 2001. С. 360.

Отже, слід підкреслити, що протягом останніх десяти років Росія використовувала чинник м'якої сили щодо всієї Південно-Східної України, а не лише на Донбас окремо. Ця політика здійснювалася в контексті будівництва «руського мира» під яким малось на увазі включення країн з російськомовним населенням до геополітичного проекту, який би очолювався Росією як центром об'єднавчих процесів на пострадянському просторі. Беручи до уваги той факт, що більшість населення Південно-Східної України відносить себе до УПЦ МП, можемо зробити висновок, що саме церква та єдине віросповідання було обрано для впливу на мешканців вищевказаних регіонів. Через релігійний канал також було здійснено вплив й на політичні уподобання населення цього регіону, що в підсумку вилилося в жорстке протистояння з мешканцями інших регіонів країни в контексті політико-військової кризи в державі.

2.2. Політико-економічний вимір російського впливу на Донбас (1991 – 2013 рр.)

Конфлікт на Південному Сході України, який розпочався після політичної кризи 2013 – 2014 рр., знаходиться в латентному стані свого розвитку. Найактивніші бойові дії відбувалися протягом другої половини 2014 – початку 2015 рр., після яких були підписані домовленості, відомі як «Мінськ – 1», «Мінськ – 2». Невиконання цих домовленостей гальмує розв'язання військово-політичної кризи на Донбасі. Чи став цей конфлікт наслідком неприйняття результатів Євромайдану чи він визрівав протягом усього часу незалежності України, можна сперечатися доволі довго. Безперечно між Західною та Південно-Східною Україною існували суперечності стосовно мовного питання, зовнішньополітичних пріоритетів, ставлення до подій Другої світової війни. Але питання стосовно сепаратизму ніколи так гостро не стояло на порядку денному, як це ми спостерігаємо вже протягом чотирьох років.

Деякі експерти (О. Дергачов, П. Гай-Нижник, С. Адамович, Г. Перепелиця) вважають, що починаючи з 1991 р. Росія намагалася використовувати чинник м'якої сили задля утримання України в зоні свого впливу. З одного боку, можна погодитися із цією думкою, беручи до уваги той факт, що Росія протягом багатьох років продавала газ Україні за цінами

нижчими ніж для населення самої країни. Таким чином, РФ демонструвала, що готова підтримувати українську економіку та позиціювала себе як партнерська держава.

З іншого боку, говорити про зовнішній вплив Росії на південно-східну Україну в цілому, і на Донбас зокрема, дуже складно, оскільки тотального використання фактора м'якої сили в класичному її розумінні не було. Чим це пояснюється? По-перше, якщо проаналізувати перші десять років незалежності Росії, це були дуже складні для неї часи, які відрізнялися зміною економічної моделі функціонування держави, зміною політичної системи, вирішенням внутрішніх територіальних проблем. Війна в Чечні поставила перед Росією головне питання десятиліття – чи залишиться Росія в тих кордонах, в яких вона з'явилася на геополітичній мапі світу в 1991 році або на неї чекають тривалі війни з переходом їх в заморожений стан або навіть втрата своїх територій. Друге десятиліття було витрачено на відновлення свого потенціалу та посилення своїх позицій на міжнародній арені. По-друге, необхідно визнати, що використання м'якої сили Росією завжди було на дуже низькому рівні й особливо не фінансувалося активно, якщо порівнювати з США, Китаєм, Великою Британією тощо.

Отже, метою статті є аналіз політичного та економічного екзогенного впливу Росії на Донбас в період з 1991 по 2013 рр.

Результати референдуму в грудні 1991 р. були одним з небагатьох подій в історії держави, коли думка жителів усіх регіонів була єдиною щодо вибору моделі розвитку держави. Однак, серйозні потрясіння в економічній сфері, фінансовому секторі, поставили питання про геоекономічні і геополітичні пріоритети населення Заходу і Сходу України. Після розчарування в здобутті незалежності і розпаді торгово-промислових зв'язків з республіками колишнього СРСР, населення південно-східної України вибрали відновлення економічних, політичних, військових, культурних зв'язків з країнами СНД і, особливо, з Росією.

На думку С. Гантінгтона найбільш очевидно розкол між Сходом і Заходом проявився на президентських виборах 1994 р. Тодішній президент Л. Кравчук, який, попри тісні зв'язки з російськими лідерами, ідентифікував себе як «національного» політика, переміг у дванадцяти областях Західної України з

більшістю, що сягала 90 %. Його опонент Леонід Кучма здобув перемогу в тринадцяти східних областях. Ці вибори, як зауважив один американський експерт, «викристалізували розкол між європеїзованими слов'янами в Східній Європі і російсько-слов'янським баченням того, у що має перетворитися Україна. Це не стільки етнічна поляризація, скільки різні культури»⁶⁰.

Під час цих виборів вперше проявився російський екзогенний вплив. Так, на телеканалі «Останкіно» трансливалася 30-хвилинна передача про Л. Кучму. Також приїхав в Україну глава Російського союзу промисловців і підприємців А. Вольскій, який провів конференцію щодо відновлення економічних зв'язків між країнами, на якій були присутні керівники багатьох підприємств⁶¹.

Таким чином, Росія подала сигнал виборцям південного сходу щодо того, якого кандидата вона підтримує. Якщо говорити про регіон, який нас цікавить в межах цієї статті, то Донбас особливо не відрізнявся, а, слід зазначити, йшов в авангарді відстоювання проросійського зовнішньополітичного вектора. Результати виборів Президента України та виборів до ВРУ чітко показують реальні політичні уподобання. Крім того, у свою виборчу програму Л. Кучма включив пункт про тісну економічну співпрацю з Росією: «пріоритетним вважаю відновлення взаємовигідних господарських зв'язків з Росією і країнами колишнього СРСР. Буду ставити перед Верховною Радою питання про вступ України в економічний союз СНД»⁶².

Якщо подивитися на статистику, маємо такі результати: Л. Кравчук отримав в Донецькій області 18,49 %, в Луганській – 10,11 %; Л. Кучма – 79 % в Донецькій області, 88 % в Луганській. З цих виборів починається постійне використання російського чинника у внутрішньополітичному житті України.

Вибори 1999 р. мають іншу картину: Л. Кучма вже більш популярний на Заході, ніж на Сході. Що стосується результатів виборів у двох областях Донбасу, то результати приблизно

⁶⁰ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. М. : АСТ МОСКВА, 2006. С. 255.

⁶¹ Ільченко А. Л. Д. Кучма в Президентських виборах 1994р. – початок зародження біполярної системи українського електорального поля. Інтелігенція і влада. 2014. Вип 31. С. 287.

⁶² Предвыборная программа кандидата в Президенты Украины Кучмы Л. Д. URL: <http://constituanta.blogspot.com/2014/10/1994.html> (дата звернення: 15.09.2018).

однакові. У Донецькій області Л. Кучма навіть переміг, що можна пояснити використанням адміністративного ресурсу, підтримкою директорів заводів і трудових колективів, які в 1994 р. масово голосували за Л. Кучму і вірили у новий курс. Крім того, це стало можливим через те, що у своїй програмі Л. Кучма також приділив особливу увагу Росії, вказавши про необхідність стратегічного партнерства з цією державою⁶³.

Що стосується другого туру президентських виборів, що відбувся 14 листопада 1999 р., маємо наступні результати – Донецька область: Л. Кучма – 52,9 %, П. Симоненко – 41,23 %; Луганська область: Л. Кучма – 40,74 %, П. Симоненко – 53,87 %⁶⁴.

Парламентські вибори 1998 р. характеризувались протистоянням Народного Руху України на Заході з прозахідною політикою та Комуністичної партії України на Сході з політикою відновлення Радянського Союзу, хоча слід підкреслити, що це були вибори, на яких ще одним з головних чинників був саме економічний, а не ідеологічний. На Донбасі одноосібним переможцем була КПУ, отримавши в Донецькій області 35,45 % та 45,97 % в Луганській⁶⁵.

Вважається, що саме проросійський чинник допоміг КПУ. На думку автора статті головним чинником перемоги КПУ стало радикальне зубожіння населення через неефективну політику влади, високий рівень корупції та початок процесу олігархізації держави.

Не стали винятком і вибори до Верховної Ради в березні 2002 р., на яких головними опонентами були «Блок Віктора Ющенка «Наша Україна»» (НУ) та Комуністична партія України. Але в Донецькій області знов перемогли представники важкої промисловості та великого капіталу «Блок «За єдину Україну»» (36,83 %), КПУ перемогла в Луганській області

⁶³ Передвиборна програма кандидата у президенти України Кучми Леоніда Даниловича URL: http://www.cvk.gov.ua/images/prog_1.htm (дата звернення: 15.09.2018).

⁶⁴ Нельга О. Вибори як індикатор і чинник національної інтеграції. Нова політика. 1999. № 6. С. 5.

⁶⁵ Результати голосування в багатомандатному окрузі (по регіонах України). URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/webprosov?kodvib=1&rejim=0> (дата звернення: 15.09.2018).

(39,68 %)⁶⁶.

Перемога Блоку «За єдину Україну» стала можливою завдяки підтримці заводів на Південному Сході та адміністративному ресурсу. У своїй програмі вони виступали за наповнення новим змістом відносин з Росією і країнами СНД. Перемога КПУ стала можливою «завдяки» погіршенню економічної ситуації та відсутності стабільності, як це було за часів СРСР. У своїй програмі КПУ відзначали, що «партія виступає за розширення співпраці з країнами СНД і надання російській мові статусу другої державної»⁶⁷.

Президентські вибори 2004 р. остаточно розкололи Україну на два табори за політичними симпатіями. На Донбасі переміг В. Янукович: в Донецькій області – 93,54 %, в Луганській – 91,24 %⁶⁸. У передвиборчій програмі кандидат на пост президента України В. Янукович зазначив що «участь України у світових та регіональних інтеграційних процесах, євроінтеграційний поступ, співробітництво з Російською Федерацією та іншими державами, які є нашими традиційними партнерами, будуть поглиблені, підпорядковані національним інтересам, зміцненню нашої держави»⁶⁹. Однак, малоімовірно, що хтось із прихильників В. Януковича та В. Ющенка аналізував їхні виборчі програми, їх апріорі підтримували виборці за географічним принципом. До цього часу посилювалися суперечності між Сходом і Заходом країни з питань зовнішньої політики, мови, культури, стосовно подій Великої Вітчизняної війни.

У 2000 р. змінилася влада і в Росії, новий президент став більш прагматичним на відміну від свого попередника і вирішивши проблеми з бунтівною Чечнею, Росія почала відстоювати свої геополітичні регіональні інтереси. Висунувши Україні пропозицію у 2003 р. вступити в ЄЕП, Росія окреслила

⁶⁶ Підсумки голосування по партіях (виборчих блоках партій). URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/webprosov> (дата звернення: 15.09.2018).

⁶⁷ Порівняльний аналіз передвиборчих програм політичних партій та виборчих блоків. URL: <http://www.tomenko.ua/docs/pc02-2002-02a.htm> (дата звернення: 15.09.2018).

⁶⁸ Вибори президента України. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2004/wp0011> (дата звернення: 15.09.2018).

⁶⁹ Передвиборна програма кандидата на пост Президента України В.Ф.Януковича 31.10.2004, 21 листопада та 26 грудня. URL: <http://constituanta.blogspot.com/2014/10/2004.html> (дата звернення: 15.09.2018).

коло своїх інтересів в ближньому закордонні. На цих виборах проявився зовнішній фактор впливу, коли Президент РФ В. Путін привітав В. Янукович з обранням його на посаду президента України.

На думку В. Фесенка Росія намагалася вплинути на результати виборів не прямо, а опосередковано, тобто через ЗМІ, які мали великий вплив на українську аудиторію. За даними опитування Центром Разумкова 62 % експертів вважали, що вплив російського телебачення був доволі високим під час президентських виборів, а 60 % – вплив російських видань, що друкувалися в Україні ⁷⁰.

Парламентські вибори, які проводились в березні 2006 р. на пропорційній основі ще раз довели вірність нашої тези про радикальну відмінність поглядів українського електорату. На заході країни перемагають західноорієнтовані «Блок «Наша Україна»» та «Блок Юлії Тимошенко», а російськоорієнтована Партія Регіонів на сході України. Не стають виключенням Донецька та Луганська області, в яких Партія регіонів отримала 73,63 % та 74,27 % відповідно⁷¹. Практично ті ж самі результати Партія регіонів отримала на дострокових виборах у 2007 р. (Донецька область – 72,05 %. Луганська – 73,53 %) ⁷².

Президентські вибори 2010 р. знову стали протистоянням Заходу та Сходу країни, яких представляли Ю. Тимошенко та В. Янукович. Ю. Тимошенко у Донецькій області отримала 6,45 %, у Луганській – 7,72 %, В. Янукович отримав 90,44 % та 88,96 % відповідно⁷³. У своїй передвиборній програмі В. Янукович більше приділяв уваги гуманітарним аспектам, щоб залучити максимальну кількість виборців південного сходу і, можливо, центру України, на свою сторону: «Виступаю за надання російській мові статусу другої державної. Я за здійснення збалансованої державної мовної політики, яка

⁷⁰ Фесенко В. О роли России на президентских выборах в Украине. URL: http://www.analitik.org.ua/author/40ae06cc8fba6/pagedoc3432_42/ (дата звернення: 15.09.2018).

⁷¹ Підсумки голосування по партіях (виборчих блоках партій). URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/W6P001> (дата звернення: 15.09.2018).

⁷² Відомості про підрахунок голосів виборців в межах регіонів України. Позачергові вибори народних депутатів України 30 вересня 2007 року. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2007/w6p001> (дата звернення: 15.09.2018).

⁷³ Вибори президента України. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2010/WP0011> (дата звернення: 15.09.2018).

адекватно реагує на мовні потреби суспільства. Також він пообіцяв «відновити дружні та взаємовигідні відносини з РФ та країнами СНД»⁷⁴.

Чим можна пояснити такі показники у Донецькій та Луганській областях? Найголовніша причина – це орієнтація вищезазначених кандидатів в президенти та партій на співробітництво з РФ. Це можна розглядати як певний пасивний вплив РФ, пасивна м'яка політика. Не виключено, що політтехнологи РФ брали участь у розробці програм кандидатів та політичних партій. Однак, докладати особливих зусиль, на мій погляд, не було ніякої необхідності, оскільки держава знаходилася в стані глибокого розколу, що грало на руку кандидатам-лідерам від західних або південно-східних областей, та Донбасу, зокрема.

Соцопитування свідчили ще до політичної кризи 2013 р. про невтішні прогнози для України в цілому. В червні 2011 р. Інститутом соціології НАНУ було проведено соціологічне опитування на предмет ставлення українців до Росії. На запитання «Який шлях розвитку України Ви вважаєте більш придатним?» було отримано наступні відповіді:

1. Укріплювати східнослов'янський блок (Україна, Росія, Білорусь) – 26 %, з яких східні регіони склали 42 %, західні 3 %.

2. Встановлювати відносини із країнами Заходу – 15 %, з яких доля східних регіонів складала 6 %, західних – 38 %.

На запитання «Ваше ставлення до вступу України до союзу Росії та Білорусі» «більш позитивне» відповіли 84 % населення східних областей та 16 % західних. Щодо вступу України до ЄС лише 28 % населення Сходу підтримувало цю ідею, тоді як на Заході результат склав 64 %. Лише 4 % населення східних регіонів підтримали вступ України до НАТО, 35 % на Заході. До ЄЕП бажали приєднання України 36 % опитаних на Сході, 7 % на Заході. Тобто, ми бачимо, що політичні партії та кандидати в президенти використовували такі розбіжності в геополітичних уподобаннях населення регіонів під час формування своїх

⁷⁴ Передвиборна програма кандидата на пост президента України Януковича В. Ф. 17 січня, 7 лютого 2010 року URL: http://constituanta.blogspot.com/2014/10/2010_25.html (дата звернення: 15.09.2018).

передвиборних програм⁷⁵.

На політичній арені були також партії, які виступали за возз'єднання з Росією. Однак, їх популярність була досить низька, ступінь популярності не перевищувала кількох відсотків. Малоімовірно, що ці партії були креатурою Росії, швидше за все завданням цих партій було відбирання голосів від КПУ, яка позиціювала себе як опозиційна партія не тільки із зовнішньополітичних орієнтирів, але і з питань формування олігархічного режиму.

Якщо говорити про партії, які відкрито висували гасла про входження в єдиний політико-економічний простір України та Росії або навіть їх об'єднання, то їх було не так вже й багато. На виборах до ВРУ в 1998 р. це були ПСПУ і Партія «Союз», 2002 р. – «Блок Наталії Вітренко», виборчий блок політичних партій «ЗУБР», «Руський блок», у 2006 р. – «Блок Наталії Вітренко «Народна опозиція»» у складі ПСПУ та «Русского союзу», партія «За Союз», у 2007 р. – ПСПУ. Виходячи з результатів виборів, лише ПСПУ мала своїх представників у ВРУ, решта партій набирали мізерну кількість голосів, що може свідчити про те, що ці партії не фінансувалися і не підтримувалися інформаційно і політично Росією, а були ініціативами громадян України. Крім того, проросійська тематика була головним пунктом КПУ і Партії регіонів, які отримували достатньо голосів для проходження до українського парламенту.

Отже, як бачимо з цього стислого аналізу, вплив РФ у політичній сфері був не таким вже вагомим. Головним нашим доказом того, що політичний вплив був мізерним є наступне – якщо вплив Росії на політичну сферу України та Донбасу зокрема, був би доволі високим, Україна брала б активну участь в інтеграційних проектах на євразійському / пострадянському просторі, а автономістські гасла Донбасу лунали би задовго до 2013 р. Беручи до уваги той факт, що Україна не приєдналася до СНД, ОДКБ, ЄЕП, ЄврАзЕС, тобто тих проектів, які реалізовувалися за лідерством Росії, можна констатувати, що екзогенний російський чинник впливу був недостатньо

⁷⁵ Шульга Н. Хочет ли Украина быть с Россией? Результаты социологического исследования Института социологии НАН Украины. Еженедельник «2000». 2011. № 24 (562). С. А6.

ефективним.

Друга сфера, в якій можна спробувати простежити екзогенний вплив Росії, є економічна сфера. Високий рівень взаємодії Донецької та Луганської областей з прикордонними областями РФ пояснюється географічним розташуванням й налагодженими ще за часів СРСР виробничими та торговими зв'язками.

Міжрегіональне та прикордонне співробітництво Росії і України мало багаторівневу нормативно-правову базу. Перший рівень – це наднаціональна взаємодія в рамках Союзу незалежних держав. Другий рівень – це російсько-українська договірна база. Третій – це угоди на рівні прикордонних суб'єктів.

Вектор транскордонної інтеграції в системі СНД формувався за допомогою прийняття «Конвенції з прикордонного співробітництва держав-учасниць СНД» (10.10.2008 р.), яка формулює базові основи розвитку міжрегіональної та прикордонної інтеграції країн СНД.

Основоположними договорами на міждержавному рівні були Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і РФ від 31 травня 1997 р.; Угода між Урядом РФ і Урядом України про співробітництво прикордонних областей РФ та України від 27 січня 1995 р.; Угода між Урядом РФ і Урядом України про пункти пропуску через державний кордон між Україною і РФ від 8 лютого 1995 р. (зі змінами від 22 грудня 2006 р.); Договір між Україною і РФ про російсько-український державний кордон від 28 січня 2003 р.; Угода між Урядом РФ і Кабінетом Міністрів України про порядок перетину російсько-українського державного кордону жителями прикордонних районів України та РФ від 21 квітня 2006 р. Також серед важливих договорів слід відзначити наступні: Угода про міжрегіональне і прикордонне співробітництво, Програма міжрегіонального та прикордонного співробітництва, Меморандум в галузі міжрегіонального та прикордонного співробітництва, Декларація про співпрацю між прикордонними областями РФ та України.

Міжрегіональному співробітництву також сприяв Закон України «Про транскордонне співробітництво», прийнятим Верховною Радою у 2004 р. У 2003 р. було створено єврорегіон

«Слобожанщина», до якого увійшли прикордонні області: Харківська від України і Белгородська від Російської Федерації. Єврорегіон «Донбас», який об'єднував Донецьку та Луганську області України та Ростовську та Воронежську області Росії, був створений у 2010 р.

Як бачимо налагодження економічного і торгового співробітництва розвивалося швидко і глибоко. З одного боку, це є природним феноменом і ми це можемо спостерігати на прикладі єврорегіонів в ЄС, коли прикордонні регіони сусідніх країн, будучи периферійними, через транскордонне співробітництво, виходили на новий рівень свого розвитку. Не є винятком Донецька і Луганська області. З іншого боку це вплинуло на зменшення рівня міжрегіонального співробітництва в межах України, що можна розглядати як «відторгнення» цих областей від тісної кооперації з регіонами однієї країни.

Протягом всього періоду існування єврорегіонів, офіційний Київ делегував Донецькій і Луганській областям локальні зовнішньоекономічні функції в системі взаємовідносин з суміжними територіями, не надаючи їм статусу автономії. З кожним роком цей процес розширення прав тільки зміцнювався. Розвивалися транскордонні торговельні зв'язки. Був запущений процес входження російських виробників на українські ринки і українських на російські (що, до речі, домінував український експорт, який був в 1,5 – 2 рази вище за російський). В рамках єврорегіонів спрощувалося законодавство в плані переміщення товарів⁷⁶.

Тобто, певною мірою російський бізнес та товаровиробники входили до України через Донбас, тобто через області, які мали спільний з РФ кордон, та на території якого російський капітал проходив, так би мовити, пристосування до українських реалій.

Отже, слід зазначити, що прямого впливу з боку РФ цілеспрямовано на Донбас стосовно політичного життя не було, оскільки населення цього регіону завжди підтримувало проросійський вектор зовнішньої політики країни. Крім того, Росія ніколи не підіймала питання про приєднання Донбасу до

⁷⁶ Бредихин А. История российско-украинского приграничного сотрудничества (на примере еврорегиона «Донбасс»): дис. ... канд. ист. наук. Москва, 2015. 197 с.

Росії, як це було із Кримом. Основними партіями, які використовували цей чинник, були КПУ та Партія регіонів. Представники останньої не бажали приходу на Донбас та в Україну «агресивного» російського капіталу та використовували проросійський чинник для того, щоб отримувати підтримку виборців. Економічний екзогенний вплив проявлявся у природній кооперації областей України та Росії, що мали спільний кордон. Таким чином, можемо зробити висновок, що екзогенний російський вплив на політико-економічне життя України було мізерним та малоефективним, якщо взяти до уваги той факт, що Україна не брала участі у інтеграційних проектах, які розробляла та реалізовувала РФ, а населення Донбасу більш цікавили такі питання як мова, історія, культура, релігія.

РОЗДІЛ 3. СВІЙ СЕРЕД ЧУЖИХ, ЧУЖИЙ СЕРЕД СВОЇХ»: ГЕНЕЗА ЕТНОСТРУКТУРИ ДОНБАСУ ЯК ФАКТОР РЕГІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ПІВДЕННОГО СХОДУ УКРАЇНИ

3.1. Регіональна ідентичність в Україні: фактори та функції

Питання про консолідовану політичну ідентичність є одним з найбільш складних в період незалежності української держави. Це обумовлено тим, що зміцнення політичної нації, вирішення завдань демократичної трансформації можливо лише на основі загальних ідентифікаційних орієнтирів більшості населення. Водночас, цей процес не можна вважати завершеним. Залишається актуальною небезпека виникнення та поглиблення конфліктів у суспільстві на ґрунті помітних розбіжностей між жителями різних регіонів, пов'язаних з найважливішими напрямками внутрішнього і зовнішнього розвитку⁷⁷.

Особливого значення сьогодні набуває науковий дискурс про необхідність дослідження генези специфіки розвитку українських регіонів, врахування історичних, соціально-економічних, цивілізаційних і культурно-духовних та політичних особливостей регіональної ідентичності в подальшому розвитку країни. Кількість наукових публікацій з проблем регіоналізму в Україні, написаних в останні роки, свідчить про те, що регіоналістика на рубежі ХХ – ХХІ ст. оформилася в окремий науковий напрям політичної науки⁷⁸.

⁷⁷Ідентичність громадян України: зміни, тенденції, регіональні особливості. Національна безпека і оборона. 2016. № 3–4 (161–162). С. 22–58.

⁷⁸Спільна ідентичність громадян України: особливості і проблеми становлення. Національна безпека і оборона. 2006. № 7 (79). 56 с.; Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст. К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. 405 с.; Нагорна Л. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. 272 с.; Андрєєва О. Криза «локального» та «універсального» вимірів української національної ідентичності пострадянського періоду. Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка. 2009. Вип. 3. С. 7–15; Геополітичні орієнтації населення і безпека України. За даними соціологів / [Упорядник М. Шульга]. К.: ТОВ «Друкарня

«Головним регіоністом» була історія, яка зумовила відмінності й особливості у ритмах соціально-економічного та національного життя Сходу, Західної України й Наддніпрянщини. Основними факторами «регіональності» Південного Сходу і Заходу України, на наш погляд, є:

- по-перше, різні темпи й засоби асиміляції, що обумовили деякі особливості даних регіонів, перевагу тих чи інших конфесій, сусідських культур, відмінності в уявленнях про власність та ін.;

- по-друге, «розчинення» українців низки областей іноетнічним населенням Росії, яке неухильно проводилося імперською владою наприкінці XVIII – II половині XIX ст. в процесі індустріалізації Донбасу, а також більшовиками в радянський період, особливо після 1939 р.

Наслідком тривалого і складного процесу становлення етнополітичної специфіки регіонів сучасної України, під впливом різних політико-історичних, соціально-економічних чинників, стало формування регіональних особливостей самоідентифікації громадян України. Як наслідок, сьогодні українські громадяни з різних регіонів віддають перевагу різновекторним політичним та геополітичним спрямуванням, по різному розуміють минуле та бачать майбутній розвиток країни. Усе це ускладнює політичний процес і політичні відносини у сучасній Україні⁷⁹.

Про те, що в «розколотих» суспільствах, які містять у собі кілька етнічних, релігійних або лінгвістичних груп, процеси

«Бізнесполіграф», 2009. 80 с.; Панчук М., Євтух В., Войналович В., Котигоренко В., Калакура О., Кочан Н., Макаренко Н., Горбань Т., Ляшенко О., Ковач Л. Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості: [Монографія]. К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. 396 с.; Донбас в етнополітичному вимірі / Кер. авт. кол. В. Котигоренко. К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2014. 584 с.; Кривицька О. Демаркаційні лінії в етнополітичному просторі України [монографія]. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. 328 с.; Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості. Національна безпека і оборона. 2016. № 3–4 (161–162). 134 с.; Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасній Україні / Ред. кол. О. Рафальський (голова), В. Войналович, Л. Нагорна. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. 512 с. та ін.

⁷⁹Панчук М., Євтух В., Войналович В., Котигоренко В., Калакура О., Кочан Н., Макаренко Н., Горбань Т., Ляшенко О., Ковач Л. Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості: [Монографія]. К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. С. 178.

консолідації та демократизації проходять більш болісно і менш успішно, попереджають такі відомі автори, як Т. Карозерс, Р. Дарендорф, А. Лейпхарт, С. Гантінгтон та ін.⁸⁰

Дійсно, аналіз формування політичної ідентичності в Україні показав, що існують особливості, а з деяких проблем і значні розбіжності між регіонами України щодо багатьох питань суспільного розвитку. Найбільш яскраво, особливо порівнюючи Захід і Схід України, вони проявляються в електоральних перевагах, геополітичних орієнтаціях, в оцінках історичного минулого, у проблемах мови тощо. Етнокультурний регіоналізм створює додаткові труднощі у формуванні загальнодержавної ідентичності, консолідації українського суспільства щодо стратегічних суспільних цілей розвитку: його демократизації та модернізації.

Політична практика показує, що регіональна полярність актуалізується в епоху криз та змін, коли потрібно об'єднати й мобілізувати суспільство для вирішення суспільно значущих завдань, і вона стає об'єктом цілеспрямованого впливу держави, політичних еліт і груп інтересів. Етнічна і регіональна ідентичність в цей період стають домінантою процесів формування політичної ідентичності. Прикладом використання регіональних відмінностей в політичних цілях є виборчі кампанії ХХІ ст. і трагічні події на Південному Сході України, що почалися у 2014 р. Протягом півтора десятка років в Україні основою політичної боротьби була не концептуальна конкуренція, а конфліктні технології на основі моделювання «образу ворога», поділу України на регіональні сегменти, використання політичними менеджерами конструкту «Дві України». В умовах загострення кризових явищ в економічній і соціальній сфері такі ідеї отримують особливо благодатний ґрунт і стають вагомим чинником у формуванні етнорегіональної політичної ідентичності⁸¹. Набирають силу та

⁸⁰Карозерс Т. Ошибка теории «поэтапной демократизации». Pro et Contra. 2007. № 1. С. 85—102; Дарендорф Р. Дорога к свободе: демократизация и ее проблемы в Восточной Европе. Вопросы философии. 1990. № 9. С. 69—75; Лейпхарт А. Конституционный дизайн для расколотых обществ. Х. : Ойкумена, НІСД. 2009. Вип. 6. С. 165—179; Хантингтон С. Кто мы?: Вызовы американской национальной идентичности; [пер. с англ. А. Башкирова]. М. : ООО «Издательство АСТ» : ООО «Транзиткнига», 2004. 635 с.

⁸¹Панчук М., Євтух В., Войналович В., Котигоренко В., Калакура О., Кочан Н.,

активно затверджуються, у тому числі за допомогою політичної еліти, регіональні ідентифікаційні моделі, посилюється акцент локальних соціокультурних відмінностей, соціально-класового протистояння.

У сучасних соціальних науках ідентичність визначається як багатовимірна, мінлива категорія, яка конструюється соціокультурними, історичними, політичними та іншими факторами та суб'єктами.

Ідентичність має соціальний характер і є продуктом соціальної взаємодії. Найважливішими формами ідентичності, на думку М. Степико, є соціальні: класові, етнічні, національні, громадянські, політичні тощо. Спільним для них, вважає науковець, є уявлення особи про свою належність до групи, спільноти «своїх», до «наших», до тих, які в її свідомості постають як «ми». Ця позитивна сторона усвідомлення своєї належності до певної спільноти одночасно передбачає дистанціювання й утвердження своєї «іншості» стосовно інших спільнот⁸².

Різні типи соціальної регіональної ідентичності (етнічної, релігійної, демографічної, професійної тощо) можуть приймати у певних умовах політизований характер і використовуватися політичними суб'єктами (державою, партіями, політичними елітами та лідерами) як політичний ресурс.

Регіональна ідентичність відноситься до колективного типу політичної ідентичності та є одним із базових елементів конструювання «регіону» як специфічного соціально-політичного простору. Регіональна ідентичність конструюється через осмислення зв'язку між спільнотою і простором в історико-культурному політичному контексті.

В українському науковому дискурсі існує багато підходів до визначення регіону. Загалом, основна маса вчених сходиться на думці, що оголошення сукупності територій «регіоном» можливо лише при наявності певних ознак: спільності історичної долі, властивих тільки цій групі особливостей

Макаренко Н., Горбань Т., Ляшенко О., Ковач Л. Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості : [Монографія]. К. : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. С. 203.

⁸² Степико М. Українська ідентичність в умовах суспільно-політичних трансформацій. Стратегічні пріоритети. № 4 (25). 2012. С. 5—12.

культури (матеріальної та духовної), географічного єдності території, деякого загального типу економіки. Досить багатогранно це поняття розкрито в міжнародній правовій практиці міждержавних відносин. Зокрема, Хартія регіоналізму Європарламенту (1998 р.) трактує регіон як гомогенний простір, що характеризується фізико-географічною, етнічною, культурною спільністю, а також спільністю господарських структур та історичної долі⁸³.

Згідно з різними критеріями в сучасній Україні виділяють від 3 до 11 регіональних утворень. Досліджуючи регіональні особливості етнополітичних процесів в Україні, авторський колектив (М. Панчук (керівник), В. Євтух, В. Войналович, В. Котигоренко, О. Калакура, Н. Кочан, Н. Макаренко, Т. Горбань, О. Ляшенко, Л. Ковач) Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України у монографії «Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості» виокремив у вітчизняному суспільному просторі такі чотири макрорегіони: Західний, Центральний, Південний та Східний. До Західного макрорегіону вчені віднесли вісім найзахідніших областей – Волинську, Рівненську, Львівську, Івано-Франківську, Тернопільську, Хмельницьку, Закарпатську і Чернівецьку (це 23,2 % населення за результатами перепису населення 2001 р.). Центральний макрорегіон становлять Житомирська, Вінницька, Кіровоградська, Черкаська, Полтавська, Сумська, Чернігівська, Київська області та місто Київ (30 % населення). Південний макрорегіон становлять Дніпропетровська, Одеська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька області й АР Крим (27 % населення). До Східного макрорегіону науковці віднесли три східні області – Харківську, Донецьку і Луганську (21 % населення)⁸⁴.

Автори також апелюють і до досвіду соціокультурних регіонів в Україні: Закарпатської України, Східної Галичини, Волині, Наддніпрянщини, Поділля, Слобожанщини,

⁸³ Бусыгина И. Концептуальные основы европейского регионализма. Регионы и регионализм в странах Запада и России. Москва, 2001. С. 10–15.

⁸⁴ Панчук М., Євтух В., Войналович В., Котигоренко В., Калакура О., Кочан Н., Макаренко Н., Горбань Т., Ляшенко О., Ковач Л. Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості: [Монографія]. К. : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. С. 4.

Донеччини, Криму, Північного Причорномор'я⁸⁵.

Дослідники Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова в дослідженні «Ідентичність громадян України: зміни, тенденції, регіональні особливості» у 2015 р. застосовували наступний поділ України на регіони: Захід: Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області; Центр: Київ, Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області; Південь: Миколаївська, Одеська, Херсонська області; Схід: Дніпропетровська, Запорізька, Харківська області; Донбас – Донецька, Луганська області⁸⁶.

У політико-культурному плані політологи та соціологи зазвичай виділяють Західноукраїнський, Центральнотраїнський і Південно-Східний або Північно-Східний регіони України⁸⁷. На думку Л. Угрин крім Західної та Східної України неможливо не брати до уваги існування ще двох великих регіонів – Центру та Півдня, які характеризуються і спільними, і відмінними рисами із Заходом та Сходом, а Центр має величезний потенціал консолідації й синтезу регіонального розмаїття України. До того ж і Схід, і Захід також регіонально диференціюються, наприклад, на Заході вирізняють ще чотири субрегіони – Галичина, Волинь, Закарпаття та Буковина. Все ж регіональні ідентичності Західної та Східної України найбільш акцентовані, знакові в масовій свідомості, ЗМІ, політичному дискурсі, науковій літературі й найбільше впливали та впливають на суспільно-політичні процеси у сучасній Україні⁸⁸.

Цікавим є підхід П. Надолішнього. Автор застосовує поняття «етнорегіон» і визначає його як відповідну територію, яка за сукупністю взаємозв'язаних етнічних елементів, характером та інтенсивністю етнічних процесів відрізняється від інших територій і може виступати як окремий

⁸⁵Там само. С. 4.

⁸⁶Ідентичність громадян України: зміни, тенденції, регіональні особливості. Національна безпека і оборона. 2016. № 3–4 (161–162). С. 3.

⁸⁷ Бортников В. «Розмежування» в Україні в контексті ціннісної ідентифікації населення. Політичний менеджмент. 2007. № 1 (22). С. 37–47.

⁸⁸ Угрин Л. Вплив регіональних ідентичностей на політичний процес в Україні. URL: http://westukr.itgo.com/ugryn_cpd_conf_0701.html (дата звернення: 03.05.2018).

(самостійний) об'єкт державної етнонаціональної політики. Такими, на думку П. Надолішнього, є:

- група центральних та північних областей;
- західні області (за винятком Закарпатської та Чернівецької);
- східні та південні області (за винятком Одеської);
- Закарпатська, Одеська і Чернівецька області;
- Автономна Республіка Крим і Севастополь⁸⁹.

Однак, як правило, два важливих регіональних центрів – Донбас і Галичина – уособлюють Схід і Захід України. Кожен з цих регіонів характеризується своєрідним геополітичним розташуванням, особливим історично-політичним досвідом і соціокультурною своєрідністю. Вони, фактично, уособлюють характерні регіональні політичні культури нашої держави. Як підкреслює Н. Макаренко «історично зумовлені «націоналізація» Заходу та «інтернаціоналізація» Сходу – найбільш впливові й настільки ж різні тенденції, які сформували у населення України особливості національної ментальності, посилили диференціацію в рамках єдиного географічного простору»⁹⁰.

Досвід, набутий жителями цих регіонів в процесі історичного розвитку, характеризувався значними періодами бездержавності й перебуванням у складі різних держав та імперій. Впродовж майже тисячолітньої історії, за винятком епохи Київської Русі, короткочасного існування держави Богдана Хмельницького та УНР, українська спільнота, її сегменти територіально в різні періоди перебували у складі Речі Посполитої, Російської та Австро-Угорської імперій, Румунії, Чехословаччини й, врешті, Радянського Союзу (який де-факто був наступною моделлю Російської імперії)⁹¹.

Як зауважує дослідниця Т. Горбань «процеси, що відбувалися упродовж радянської доби на теренах Південної, Східної та Центральної України, довершили формування етнополітичних особливостей, з якими названі регіони

⁸⁹ Надолішний П. Етнонаціональний фактор адміністративної реформи в Україні: проблеми теорії, методології, практики. К., 1998. 264 с.

⁹⁰ Макаренко Н. Національна ідентичність: особливості регіонального виміру // Наукові записки ІПіЕНДіМ. І. Ф. Кураса НАН України. 2010. № 2 (46). С. 111.

⁹¹ Угрин Л. Вплив регіональних ідентичностей на політичний процес в Україні. URL: http://westukr.itgo.com/ugryn_cpd_conf_0701.html (дата звернення: 03.05.2018).

вступили в 1991 р. у період незалежності Української держави. І хоча зумовлені бездержавністю українських земель фактори, які визначали ці особливості, стали історичним минулим, очевидно, що їх наслідки упродовж тривалого часу справлятимуть значний вплив на перебіг суспільно-політичних процесів як в окремих регіонах, так і в державі в цілому»⁹².

Відома дослідниця у сфері української регіоналістики Л. Нагорна виділяє цілий ряд факторів географічного, історичного, соціально-економічного, політичного і культурного значення, що впливають на формування регіональної ідентичності в Україні:

1) природно-кліматичні особливості, зумовлені рельєфом місцевості, забезпеченістю ресурсами, специфічністю поселенської культури;

2) геополітичні впливи – війни та пов'язані з ними міграційні процеси, поділи й переділи території;

3) цілеспрямовані політичні заходи держав-метрополій, спрямовані на інтеграцію території та асиміляцію населення, а також впровадження власних управлінських схем і ідентифікаційних моделей;

4) специфічність соціальної стратифікації, у тому числі зумовлену релігійними й міжконфесійними протистояннями, станом освітньої системи;

5) традиційні чи засвоювані в процесі колонізації правові уявлення та способи самоорганізації;

6) політичні інтереси місцевих еліт⁹³.

Дослідниця вважає, що Україна може бути типовим прикладом того, як болісно й непросто відбувався процес переростання локальних, місцевих ідентичностей, сформованих за умов бездержавності й розчленованості, у загальнонаціональну ідентичність, і як уже після здобуття незалежності набув незворотної динаміки рух у протилежному напрямі – оформлення регіональної самоідентифікації. Пошук ідентифікаційних моделей виявився складним і до сьогодні

⁹² Панчук М., Євтух В., Войналович В., Котигоренко В., Калакура О., Кочан Н., Макаренко Н., Горбань Т., Ляшенко О., Ковач Л. Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості : [Монографія]. К. : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. С. 106.

⁹³ Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст. К. : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. С. 74.

незавершеним. Природне прагнення регіонів до забезпечення власної самодостатності, не кажучи вже про ймовірні федералістські й, навіть, сепаратистські тенденції на місцях, стимулюватимуть і зростання регіональної самосвідомості, і кристалізацію територіальних інтересів⁹⁴.

Головний акцент Л. Нагорна робить на осмисленні ризиків і загроз, породжених травмованою історичною пам'яттю, антонімічністю політичних орієнтацій і сформованою на цій основі диверсифікацією суспільної свідомості. Вона підкреслює, «що без вироблення інтегральної системи базових цінностей і основоположних принципів, здатних цементувати соціум, Україна й надалі буде приречена на орієнтаційну роздвоєність, конфронтаційність у політичному мисленні й поведінці, «кризу ідеалів»⁹⁵. Сьогодні, вважає авторка, необхідно усвідомити, що від того, на яких засадах – національно-громадянських чи локально-етнічних – вибудовуватимемо каркас ідентифікаційних практик, залежить майбутнє України як незалежної держави⁹⁶.

Таким чином, факторами регіональної ідентифікації є: територіальні зв'язки, що виникають на основі спільного чи сусідського проживання членів соціальних груп різного масштабу й культурної ідентифікації, символи, образи, наративи, міфи про кордони й унікальність регіону та перспективи регіонального розвитку. Ці підстави консолідації регіональної спільноти активно підтримуються регіональними елітами та ЗМІ, стають істотним аспектом регіональної політики.

У контексті предмета дослідження необхідно згадати й популярний сьогодні науковий дискурс з проблеми лімітрофного (прикордонного, периферійного) розташування України, яке також оформилося історично. Зокрема, С. Троян вважає, що «з одного боку, східні кордони України виступають лінією розмежування між Європою і Росією як окремою російсько-євразійською цивілізацією, з іншого – Росія вважає західні кордони України лінією розмежування між НАТО і

⁹⁴ Там само. С. 8.

⁹⁵ Нагорна Л. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. С. 264.

⁹⁶ Там само. С. 266.

простором СНД, який розглядає як зону своїх особливих інтересів»⁹⁷. Автор вважає, що «Україна є лімітрофом у трьох вимірах. У геополітичному вона опинилася між НАТО і Росією. В економічному – між країнами з переважно ринковою, економікою Заходу і державно-монополістичною під контролем нового панівного класу економікою Росії. У духовно-моральному – між тоталітарно-моноідеологічним минулим і багато в чому невизначеним майбутнім у формі фактично лише ідеї про правову, демократичну, соціально орієнтовану державу».

Лімітрофне становище С. Троян визначає як проміжне. «Якщо народ «лімітрофа» не укорінюється в структуру якоїсь регіональної цивілізації, то його самоутвердження у формі незалежної держави залишається проблематичним, як проблематично здійснити й створення своєї консолідованої локальної цивілізації»⁹⁸.

Особливої актуальності набуває сьогодні тема зіткнення цивілізацій. Спираючись на С. Гантінгтона, який вважав, що Україна знаходиться на перехресті світових цивілізацій, що об'єднують у собі різні етнічні та релігійні субкультури, науковці аналізують, яким чином «зіткнення цивілізацій» всередині України відбивається на стані українського суспільства⁹⁹. С. Гантінгтон зазначав, що сегменти української спільноти, «сили відштовхування розколювали на частини й притягували їх до цивілізаційних магнітів інших суспільств. Це формувало у них відчуття, що вони – різні народи й належать до різних територій»¹⁰⁰. Так, наприклад, М. Нічога стверджує, що причиною кризи національної ідентичності в Україні є її цивілізаційний розкол, який несе в собі потенційний конфлікт аж до конфлікту культур, націй і цивілізацій. Автор підкреслює, що конфлікт, який розколює Україну, є конфліктом між

⁹⁷ Троян С. Сучасна Україна: від локальної цивілізації до консолідації суспільства. 20 років незалежності України: здобутки, втрати і стратегії майбутнього: матеріали XI науково-практичної конференції. К.: Національна академія управління, 2011. С. 188–190.

⁹⁸ Там само. С. 189.

⁹⁹ Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций. М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. С. 209.

¹⁰⁰ Там само. С. 255.

західною та православною цивілізаціями¹⁰¹. Підтримує думку про цивілізаційний розкол на території України й С. Троян. Науковець вважає, що, Україна «знаходиться на перехресті трьох великих і потужних цивілізаційних просторів – західноєвропейського, євразійського, ісламського, тому в українському суспільстві очевидні розходження й навіть протистояння щодо культурно-цивілізаційних орієнтацій. Належність України до периферійних зон декількох цивілізацій дозволяє визначити її приналежність до розколотих цивілізацій»¹⁰²

Дійсно, в релігійному просторі України домінує православ'я (східне християнство), але одночасно Західний регіон країни знаходиться у сфері впливу греко-католицизму (християнство). Конфесійна приналежність українських громадян багато в чому, згідно з соціологічними дослідженнями, визначає їх геополітичні орієнтації¹⁰³.

Те, що упродовж багатьох віків українські терени були «цивілізаційним перехрестям», територією перетину багатьох культур і релігій, безпосередньо відбивається на нашому сьогоденні – як у внутрішньому, українському, так і в зовнішньому, загальноєвропейському, вимірі вважає й Т. Горбань¹⁰⁴. На думку Л. Горизонтова, проблема встановлення макрорегіональної належності українців і, отже, місця України в сучасному європейському просторі ускладнюється тим, що «історично рухома зона стику європейських макрорегіонів проходить саме через територію України»¹⁰⁵.

Регіональна ідентичність сьогодні обумовлена не лише факторами об'єктивного характеру: історія заселення та

¹⁰¹ Нічого М. Зіткнення цивілізацій посеред України. URL: <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/06/11/5126765> (дата звернення: 05.05.2018).

¹⁰² Троян С. Сучасна Україна: від локальної цивілізації до консолідації суспільства. 20 років незалежності України: здобутки, втрати і стратегії майбутнього: матеріали XI науково-практичної конференції. К.: Національна академія управління, 2011. С. 188–190.

¹⁰³ Геополітичні орієнтації населення і безпека України. За даними соціологів / Упорядник М. Шульга. К.: ТОВ «Друкарня «Бізнес поліграф», 2009. С. 56–52.

¹⁰⁴ Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості: [Монографія]. К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. С. 113.

¹⁰⁵ Горизонтов Л. Украина в зеркале регионалистики. Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе. М., 2005. С. 6.

формування регіону, економічний розвиток, етнокультурні особливості та ін. Велику роль відіграють фактори суб'єктивного порядку: цілі та діяльність регіональної еліти, адміністрації, політичних партій і громадських організацій, позиція і вплив основних мас-медіа.

Так, наприклад, український соціолог О. Стегній розділяє чинники, під впливом яких формуються територіальні ідентичності, на довго- і короткотермінові. Перші залежать від особливостей поселенської мережі, ступеня економічного розвитку регіону, етнічного складу населення і його міграційного досвіду, історичної пам'яті, орієнтацій на «свободу» чи «порядок», унітаризм чи автономію. Другі формуються під впливом ситуативних інтересів регіональних еліт, геополітичних чинників, поточних політичних процесів. На цій основі може виникати «патерн регіонального розвитку» – як історично сформований тип відтворення регіональної ідентичності, своєрідний «соціокультурний код», що визначає напрям соціокультурної динаміки¹⁰⁶.

Різний історичний досвід українських регіонів, почуття і переживання, закріплені в історичній пам'яті, архетипах і міфах, зумовили інші параметри розмежування – ментальність, цінності, установки, стиль життя. Так, для ментальності Західної України характерні цінності індивідуалізму, автономії людини, а для Східної України домінантою є егалітаризм в політичних і економічних відносинах.

Особливості сприйняття світу жителями різних регіонів України значно впливають на цінності політичної культури. Дослідники відзначають існування регіональних відмінностей політичної культури не тільки щодо осі «Схід – Захід». Зокрема, Н. Погоріла висуває гіпотезу про існування «горизонтального» (Захід – Схід) і «вертикального» (Північ – Південь) культурального поділу України. Аналізуючи політичну культуру як комбінацію політичної компетенції, довіри до політиків і політичної активності, Н. Погоріла наголошує на відсутності лінійного зв'язку елементів політичної культури з віссю «Захід – Схід». Мало того, на її думку, протистояння політичних культур на зразок «цивільна –

¹⁰⁶ Стегній О. Регіональний чинник розвитку політичної культури населення України. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2005. № 3. С. 103.

відчужена» характерний швидше за все для Центру і Півдня¹⁰⁷.

В сучасній Україні регіональні політичні культури, які акумулюють весь історичний досвід територій, стали головними детермінантами їх політичного досвіду. Політична культура як найважливіший елемент регіональної політики будь-якого суспільства пов'язує воєдино політичні інститути й процеси з політичною свідомістю через зразки поведінки, цінності, емоції, установки, стиль життя, сприйняття світу. Відтак на неоднорідність політичної культури впливає й регіональний менталітет, зумовлений міжконфесійними відмінностями, особливостями віровчень та культової практики православ'я й уніатства. Так, греко-католики, що переважно сконцентровані на Заході України, за своєю догматикою тяжіють до західноєвропейського християнства, пов'язаного з римським правом і поняттям приватної власності, до влаштування вільного особистого життя. Для православного населення Сходу України характерні колективістське ставлення до життєвих проблем, прагнення надособистісної мети, милосердя, співчуття до нужденних, поблажливість до людських вад тощо. Православний більше підпорядковується дисципліні під впливом зовнішніх обставин, а греко-католик – внутрішніх. В цілому, на думку В. Сичової можна говорити про більшу готовність греко-католицького Заходу країни, на відміну від православного Сходу, до лібералізації суспільства, приватизації економіки, ринкової конкуренції¹⁰⁸.

Українська регіональна ідентичність, на думку сучасних авторів, має свої особливості, в порівнянні з іншими країнами Європи. Так, Л. Угрин вважає, що регіональні відмінності в Україні, більш глибокі, ніж в країнах Європи, і набувають рис цивілізаційного характеру. Крім того автор зазначає, що:

- регіональні ідентичності сформувалися раніше, ніж виникла держава;
- переважання (особливо на Сході та Півдні)

¹⁰⁷ Погоріла Н. Регіональні поділи в Україні: на прикладі політичної культури. Політична культура: теорія, проблеми, перспективи. К. : Видавець ПАРАПАН, 2004. С. 64, 78.

¹⁰⁸ Сичова В. Роль партій у формуванні політичної культури як чинника саморегуляції громадянського суспільства. Політичні партії в незалежній Україні: роль та місце у політичній трансформації суспільства: науковий збірник / Укладач В. Нікітін. Х., 2001. С. 73–74.

регіональної та місцевої ідентичностей над загальнонаціональною і державною;

- спрощене сприйняття регіонального розмаїття;
- дихотомічність регіональних ідентичностей Заходу та Сходу, особливо на ідеологічному та політичному рівнях, елементи чужості у взаємосприйнятті;
- взаємозумовленість регіональних та політичних ідентичностей;
- спроби конструювання етнічних відмінностей (української та російської) як основи західноукраїнської та східноукраїнської ідентичності;
- вплив зовнішніх чинників на відтворення та конструювання регіональних ідентичностей в Україні¹⁰⁹.

Функціональний аналіз регіональної ідентичності показує, що вона, вважаючись одним з базових елементів конструювання «регіону», грає велику роль в збереженні та життєдіяльності регіонального соціально-політичного простору. На її основі розвивається система знань про регіон, формується відчуття «малої батьківщини», своєрідного «регіонального патріотизму».

Регіональна ідентичність забезпечує відповідний ступінь згуртованості регіональної спільноти, визначає способи та механізми соціальної взаємодії між її членами.

Водочас за її допомоги в разі необхідності (або її імітації) вибудовується психологічна комунікативна дистанція, що відокремлює цю спільноту від інших за принципом «Ми» – «Вони».

Психологічна складова регіональної ідентичності проявляється і під впливом процесів глобалізації. Ідентичність у ході глобалізації змінюється через посилення взаємодії культур, вона стає більш плюралістичною. Проблема ідентичності в процесі глобалізації включає позначення свого місця в транснаціональному економічному просторі, культурну ідентичність, персональну ідентичність тощо. У результаті розмивається «національна», за країною походження, ідентичність, вона втрачає свої міцні орієнтири. У держави з'являються конкуренти у вигляді мережових спільнот,

¹⁰⁹ Угрин Л. Вплив регіональних ідентичностей на політичний процес в Україні. URL: http://westukr.itgo.com/ugryn_cpd_conf_0701.html (дата звернення: 05.05.2018).

транснаціональних корпорацій, наднаціональних структур.

Але, глобалізація зовсім не означає зниження ролі локального. Англійський соціолог Р. Робертсон, ввів у науковий оббіг термін «глокалізація», який означає, що процеси глобалізації та локалізації відбуваються одночасно, що локальне є аспектом глобалізації, глобальне створює локальне¹¹⁰.

Психологічною компенсацією впливу глобальної стає локальна або регіональна ідентичність, пов'язана «з малою батьківщиною». Взаємодію глобального й локального в сучасному світі описує відомий польсько-англійський соціолог З. Бауман у своїй книзі «Індивідуалізоване суспільство»: «Наші залежності сьогодні повністю глобальні, а наші дії, проте як раніше локальні»¹¹¹.

За даними соціологічних досліджень, проведених у 2005 р. Українським центром економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, громадяни України «в першу чергу» пов'язували себе з місцем проживання, тобто превалювала місцева (локальна) ідентичність (44,4 % опитаних). Майже третина (31,3 %) – засвідчили загальноукраїнську ідентичність; 14,8 % – регіональну. Інші виміри відзначили незначні групи респондентів (від 2,9 % – Радянський Союз, до 0,8 % – Європа)¹¹².

У грудні 2015 р. однакові частки (по 40 %) респондентів засвідчили, що «в першу чергу» пов'язують себе з Україною та з конкретним населеним пунктом (містом, селом), де вони проживають. 11,4 % опитаних вказали, що пов'язують себе з регіоном проживання. З іншими спільнотами засвідчили свою ідентичність незначні частки респондентів (2,1 % – з Радянським Союзом, 1,5 % – з Європою, 0,6 % – з Росією)¹¹³.

Разом з тим, процес консолідації українських регіонів відбувається складно. Формування політичної нації зіштовхується з цілою низкою проблем, які гальмують її

¹¹⁰ Robertson R. Glocalization: Time-Space and Homogeneity-Heterogeneity. *Global Modernities* / [Ed. by M. Featherstone, S. Lash, R. Robertson]. L., 1995. P. 30.

¹¹¹ Bauman Z. *The Individualized Society*. Cambridge, 2001. P. 149.

¹¹² Спільна ідентичність громадян України: особливості і проблеми становлення. *Національна безпека і оборона*. 2006. № 7 (79). С. 3.

¹¹³ Ідентичність громадян України: зміни, тенденції, регіональні особливості. *Національна безпека і оборона*. 2016. № 3–4 (161–162). С. 3.

становлення. Ще більше цей процес загострився в умовах відкритого військового конфлікту на Донбасі. З одного боку, різко зросли у свідомості населення страхи щодо загрози нападу зовнішнього ворога (з 9,5 % у 2013 р. до 52 % у 2015 р.), що призвело до громадянської консолідації й зростання числа тих, хто ідентифікував себе як громадянина України. Так, за даними Інституту соціології НАН України кількість тих, хто ідентифікує себе як громадянина України, виросла з 2013 р. по 2015 р. на 6,5 % – з 51 % до 57,5 %. Але, більш глибокий аналіз показує, що ідентифікація жителів регіонів з українським громадянством неоднорідна. Якщо серед жителів заходу і центру країни ідентифікують себе як громадяни України відповідно 65 % і 64 %, то таких серед жителів Півдня – 45 %, а Донбасу лише 39 % (йдеться про підконтрольні українській владі території)¹¹⁴.

Зазначені приклади, свідчать про дві тенденції. По-перше, число громадян, що ідентифікують себе з Україною, збільшується, по-друге, зберігає своє значення локальна, місцева ідентичність. Це пов'язано, на наш погляд, не тільки з розмиванням національної ідентичності під впливом глобальних чинників, але, в українському варіанті зокрема, це відбувається ще й унаслідок посилення тенденції регіонального розколу (мовно-культурного, геополітичного та ін.) в Україні¹¹⁵. З одного боку, регіональний розкол обумовлюється об'єктивними факторами (історією розвитку регіонів, етнокультурними відмінностями, особливостями економічної структури регіонів), з іншого – ця тематика активно стимулюється політичною елітою і політиками на догоду отримання електоральних симпатій та інших політичних дивідендів.

Враховуючи психологічну складову політичної ідентичності, дослідники звертають увагу на її психотерапевтичну роль. Емоційна складова регіональної ідентичності створює відчуття причетності до регіональної

¹¹⁴ Соціально-психологічні чинники інтеграції українського соціуму / [О. Злобіна, М. Шульга, Л. Бевзенко та ін.]; за наук. ред. О. Злобіної. Київ : Інститут соціології НАН України, 2016. С. 173.

¹¹⁵ Пашина Н. Етномовний чинник політичної ідентичності в Донбасі. Політичний менеджмент. 2005. № 1. С. 28.

спільноти й захищеності з її допомогою від ударів долі. У цьому ж напрямку діє компенсаторна функція, роль якої виявляється визначальною в «травмованих» соціумах. Завдяки регіональній ідентичності відбувається компенсація певних аспектів кризового розвитку політичної системи (забезпечення належного рівня політичної участі населення і легітимності влади через популяризацію, наприклад, національної ідентичності).

Регіональна ідентичність має велике інструментальне значення. Вона створює механізми закріплення у свідомості позитивної ідентичності, налаштованості на пріоритет власних цінностей, виховання самоповаги. Але такою ж мірою вона здатна стимулювати викривлені образи інших ідентичностей, мегаломанію й ксенофобію¹¹⁶.

Як показує суспільна практика, факторами гіпертрофованої політизації регіональної ідентичності можуть стати складні стосунки з центром і утиск (або наявність масових уявлень про такі обмеження) регіональних політичних, соціально-економічних, духовних інтересів. У цьому випадку в ранжуванні ідентичностей на перший план виходить саме регіональна ідентичність, що значним чином шкодить загальнонаціональній.

Потенціал регіональних ідентичностей залежить не лише від приведеної в дію сили притягання, але й від сили чи слабкості національно-громадянської ідентичності. Ці дві ідентичності можуть бути взаємодоповняльними, але за певних умов здатні й протистояти одна одній. Отже, в разі недостатньої дієздатності загальнодержавних інститутів існує гіпотетична можливість розвитку регіоналізму за деструктивним сценарієм. Особливу роль у конфліктах ідентичностей відіграють етнокультурні фактори, тому сучасна політична наука все частіше зосереджує свою увагу на «етнокультурному вимірі» політики ідентичності.

Слід зазначити, що для більшості людей характерна змішана ідентифікація. Наприклад, житель Маріуполя може відчувати себе одночасно жителем міста, Донбасу, громадянином України, членом будь-якої партії.

¹¹⁶ Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст. К. : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. С. 80.

Співвідношення значущості об'єктів ідентифікації для індивіда залежить від їхньої ієрархії у його політичній картині світу, яка формується в залежності від багатьох суб'єктивних і об'єктивних чинників, зокрема від його диспозицій у соціокультурному, економічному і політичному просторі (його габітусу), а також від рівня сформованості об'єктів ідентифікації: держави, нації, партій, регіону та ін.

Таким чином, формування колективної загальнодержавної ідентичності в умовах складних за етнічним та конфесійним складом регіонів є однією з актуальних проблем сучасної України. Попри досить великий інтерес українських вчених до проблем регіональної ідентичності, тема себе не вичерпала. Обумовлено це тим, що регіональна ідентичність в кожному регіоні України детермінується унікальним поєднанням історичної спадщини регіону, особливостями етноконфесійного складу його населення, соціально-економічного становища, специфікою способу життя, традицій, культури, станом етнічних еліт і багатьох інших факторів, що являють собою конкретну сукупність обставин. Крім того, політизація регіональних відмінностей призвела до посилення регіоналізації електоральних політичних симпатій, загострення суспільних розбіжностей навколо геополітичних та етнокультурних цінностей. Тому проблема регіональної ідентичності має високу ідентифікаційну динамічність і вимагає постійного наукового моніторингу в тих нових ракурсах, що актуалізуються політичною практикою.

Значну роль у процесі ідентифікації соціальних суб'єктів і формування колективних ідентичностей відіграє політика ідентичності, яка здійснюється різними акторами політичного процесу. Досвід розвитку сучасних держав показує, що політика ідентичності може бути достатньо ефективною, а регіональні відмінності не є абсолютною перешкодою у формуванні колективної загальнодержавної ідентичності. Тому, особливої актуальності в сучасній Україні набуває перспективне планування та програмне забезпечення політики ідентичності на державному рівні, на основі суспільного консенсусу і демократичних цінностей, враховуючи етнокультурні, конфесійні та мовні особливості українських регіонів.

Вивчення специфіки регіональних ідентичностей, заснованих на історичних, соціокультурних, етнокультурних і

мовних особливостях, допоможе глибше зрозуміти взаємозв'язок етнічного та політичного в регіональних електоральних настроях, спрогнозувати перспективи й умови регіональної взаємодії та консолідації в Україні.

3.2. Вплив аграрних міграцій у післяреформений Донбас на формування поліетнічності Південного Сходу України (1861 – 1900 рр.)

Аграрна колонізація території між Дніпром і Дінцем, що отримала назву «Дике поле», починається в кінці XV – поч. XVI ст. Етнічний склад колонізаторів був неоднорідним. Великі маси населення прибували у Донецький край у зв'язку з освоєнням природних багатств регіону в XVIII – першій половині XIX ст.

В результаті цих процесів історично визначилася специфіка регіону. До середини XIX ст. в Донбасі, в результаті неоднорідності етнічного складу міграційних потоків, складається строката етноструктура населення. Цей регіон стає прикордонною етноконтактною зоною двох східнослов'янських народів: українців і росіян. Тут відбуваються складні міжетнічні процеси, що вплинули на формування особливостей соціально-культурного життя у різних груп населення в більш пізній період.

За ревізією 1858 р. і церковним обліком 1857 р. у Донбасі було зареєстровано 8 основних етносів і одна змішана група з представників різних націй, що проживали в Донбасі в невеликій кількості¹¹⁷. Необхідно відзначити, що точні дані про чисельність українців, росіян та інших етносів на території Донбасу в цей період ми можемо визначити лише по трьох повітах: Бахмутському, Старобільському та Слов'яносербському. Маріупольський, в свою чергу, повіт не був виділений адміністративно і територіально до 1874 р. Його територія входила в Олександрівський повіт. Статистичні дані чітко показують, що українців на території Донбасу в цей період проживало 527345 осіб, або 74,5 % всього населення, відповідно, за чисельністю і в процентному співвідношенні до інших націй вони становили абсолютну більшість. Самим

¹¹⁷Центральний державний історичний архів Російської Федерації. Ф. 571. Оп. 6. Д. 1080. Л. 9–12.

густонаселеним повітом був Старобільський, тут проживала більшість українців і росіян. У відсотковому відношенні тут налічувалося найбільша кількість українців – 83,3 %. Другим за чисельністю етносом були росіяни – 88280 осіб або 14,2 %. За чисельністю понад усе росіян проживало в Старобільському повіті, а в процентному відношенні найбільше росіян було в Бахмутському повіті – 19,06 %. Найбільш багатонаціональним повітом був Олександрівський. Характерно, що українців і росіян в процентному відношенні тут проживало менше, ніж в інших повітах Донбасу, водночас великими етнічними групами тут були представлені: греки – 18,92 %, німці – 5,02 %, євреї – 4,38 % . Крім того, на території Донбасу проживала велика кількість молдаван, поляків, білорусів та інших етносів.

Слід, однак, враховувати, що до реформи 1861 р. Донбас залишався малозаселеним, тут ще зберігалася значна частина цілинних вільних земель, і цей фактор став основною умовою аграрних переселень в післяреформений період.

Новий поштовх у заселенні краю дала реформа 1861 р. Аграрні міграції післяреформеного періоду відіграли значну роль у зміні кількості і динаміці етнічного складу мешканців регіону. Щоб визначити вплив цього процесу на етноструктуру краю, необхідно з'ясувати причини й розміри аграрних міграцій, соціальний і етнічний склад переселенців.

Як показують дослідження істориків, після реформи 1861 р. для селянства створювалися винятково несприятливі умови¹¹⁸. Скасування кріпосного права, всупереч очікуванням, і наступні реформи державної та питомої села практично не полегшили економічне і правове становище селян. Так, в українських губерніях, які дали велику кількість переселенців до Донбасу, «відрізки» склали: у Полтавській губернії – 37 %, у Чернігівській – 22 %¹¹⁹. За даними подвійного перепису 1877 – 1878 рр., В 46 губерніях Європейської Росії (без прибалтійських губерній) 44914 дворів селян в 106 з 467 повітів зовсім не отримали землі. Здебільшого це були дворові люди¹²⁰.

¹¹⁸ Якименко М. Аграрные миграции в России. Вопросы истории. 1983. № 3. С. 136; Бойко Я. Аграрная колонизация Южной Украины (60 – 80-е гг. XIX ст.). Український історичний журнал. 1989. № 10.

¹¹⁹ Лобода И. Аграрные переселения на Левобережной Украине в конце XIX в. По материалам Полтавской и Черниговской губ. История СССР. 1958. № 5. С. 137–143.

¹²⁰ Тарасюк Д. Статистика поземельной собственности и населенных мест

Швидкими темпами зростали в післяреформений період недоплати, особливо великих розмірів вони досягли у російських губерніях: Рязанській, Тульській, Орловській, Казанській, Смоленській, що також штовхало селян шукати кращого життя в інших регіонах, зокрема, в Донбасі¹²¹.

Причому, на початок ХХ ст. розміри селянських наділів ще більш зменшилися. Наприклад, в Харківській губернії, яка дала найбільший відсоток землевласників, переселенців-українців, до Донбасу, розмір наділу зменшився з 1880 по 1900 рр. з 2,6 десятини до 1,9 десятини на одну душу. У Полтавській губернії в відповідний період зменшення душевого наділу склало – з 2,2 десятини до 1,5 десятини, в Чернігівській – з 2,9 десятини до 2,0 десятини, в Київській – з 1,9 десятини до 1,2 десятини¹²². Переселенці, що йшли з цих губерній, збільшували кількість українців в регіоні.

Велику роль в процесі переселень в Донбас грав попит на робочі руки. Так, у Полтавській губернії було 11 % безземельних дворів й 1 млн. осіб не могли знайти собі роботу¹²³. У Всепідданейшому звіті Начальника Чернігівської губернії за 1880 р., йдеться про те, що рух населення в інші губернії не завжди пояснюється малоземеллям, а в багатьох випадках залежить від попиту на працю.

Чому Південь України, зокрема, і Донбас, в післяреформений період обирався місцем поселення селян, що втекли від феодально-кріпосницьких пережитків? Вирішальною обставиною, як вже зазначалося вище, була наявність величезних вільних просторів в цьому регіоні й, виходячи з цього, більш низькі орендні та закупівельні ціни на землю, більш висока заробітна плата через брак робочих рук у сільському господарстві. Так, у 80-і рр. ХІХ ст. ціни на землю в

Европейской России как исторический источник [Текст]: Автореферат дис. на соискание ученой степени кандидата исторических наук. (07.00.00. 07.00.09) / Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. Ист. фак. М., 1973. С. 30.

¹²¹ Материалы для изучения современного положения землевладения и сельскохозяйственной промышленности в России. Вып. I. СПб., 1880. С. 70–72.

¹²² Материалы высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 по 1900 гг. благосостояния населения среднземледельческих губерний, сравнительно с другими местностями Европейской России, ч. 1. СПб., 1903. С. 76–79.

¹²³ Центральний державний історичний архів України. Ф. 442. Оп. 616. Д. 162. Л. 7–70б., 8, 9.;

Слов'яносербському повіті Донбасу були від 30 до 80 рублів за десятину, а в Центрально-Чорноземному районі від 55 руб. до 150 руб. за десятину¹²⁴.

Південь України відчував в післяреформений час величезну нестачу робочих рук. З цієї причини щорічно гинуло 30 % пшениці, що становило 75 млн. пудів хліба, що оцінювалося в 45 млн. руб. сріблом. У 1863 р. з придатних для землеволодіння полів оброблялася лише 1/6 частина¹²⁵. Середня заробітна плата робітника в Катеринославській губернії в 70-80 рр. XIX ст. сягала 84 руб., в урожайний рік вона піднімалася до 120 руб. Під час посівної кампанії, сінокоосу та жнив оплата праці була в 1,5 – 2 рази вище, ніж в губерніях селянського виходу¹²⁶. Ця вигідна економічна ситуація на Півдні та у Донбасі зіграла вирішальну роль у виборі селян південноукраїнських земель місцем поселення. Масовий приплив селян на заробітки і поселення значно вплинув на етноструктуру Донбасу.

Таким чином, причини аграрних міграцій були різноманітні і являли собою сукупність економічних, політичних і соціально-психологічних факторів, але найважливішими були економічні.

До реформи, в 50 рр. XIX ст., офіційні переселення селян до Донбасу та в інші регіони відбувалися на основі Положення від 8 квітня 1843 р.¹²⁷. За цим документом дозволялося переселятися селянам, які мають менш ніж 5 десятин корисної землі на ревізку душу. Для заселення призначалися губернії і повіти, де на ревізку душу припадало понад 8, а в степовій зоні – 15 десятин землі. Переселенці мали ряд пільг, право вибору місця заселення. Після скасування кріпосного права в 1861 р. і аж до 1881 р. в Російському законодавстві не було загальних правил, які б визначали порядок переселення селян. «Положення» від 19 лютого 1861 р., визнавало право на переселення лише селян, що не отримали наділу за реформою.

¹²⁴ Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Вып. III. Славяносербский уезд. Екатеринослав, 1886. С. 26.

¹²⁵ Голишевский В. К рабочему вопросу в Новороссии. Записки императорского общества сельского хозяйства Южной России. СПб., 1883. Отд. 2. С. 452.

¹²⁶ Свод статистических данных, касающихся экономического положения сельского населения Европейской России. СПб., 1894. Свод. табл. Табл. 7. С. 67–78.

¹²⁷ Полный Свод Законов – II. Т. XVIII. 16718 от 8 апреля 1843 г. С. 235–240.

Держава виділяла землі для офіційних переселенців. У 1863 р. на Півдні України було виділено для 43435 осіб 454 тис. десятин вільної землі¹²⁸.

Однак уряд, побоюючись «шкідливої рухливості та бродяжництва у сільському населенні» зберегло кримінальні міри покарання не лише за самовільні переселення, а й за підготовку до них. «Винні» підлягали арешту від 2-х тижнів до 3-х місяців¹²⁹.

Хвилювання в селянських масах в 70 – 80-і рр. ХІХ ст. і масові самовільні переселення селян змусили уряд переглянути переселенське питання. У 1881 р. було прийнято «Тимчасові правила» про переселення селян і виділені для заселення 661,7 десятини землі для 52747 переселенців¹³⁰. Переселенці отримували низку пільг: звільнення від орендної плати на 2 роки, відстрочку на цей період від армії та ін.¹³¹.

Ці пільги, часто прикрашені чутками в селянському середовищі, були привабливі й схилили до переселення на Донбас селян не тільки українських і російських губерній, але навіть з віддалених – білоруських, прибалтійських та інших, що значно ускладнювало палітру етноструктури регіону.

Пізніше, наприкінці 80 – 90-х рр. ХІХ ст., була прийнята ще низка законів, що регулювали переселенський рух, однак зауважимо, що уряд лише узаконював вже чинний масовий міграційний процес.

В цілому ж, в 60 – 80-і рр. ХІХ ст. царизм фактично утримував селян від переселень. Зберігалися кримінальні міри покарання для самовільних переселенців, їх прирівнювали до бродяг, нерідко безпаспортних відправляли до Сибіру¹³².

У 90-і рр. ХІХ ст. самовільні переселенці вже не каралися законом, бо це було марно, їх було дуже багато, але вони не мали ніяких пільг.

¹²⁸ Бойко Я. Аграрная колонизация Юга Украины (60-80 гг.). Український історичний журнал. 1989. № 10. С. 96.

¹²⁹ Полный свод уголовных законов. Уложение о наказаниях. СПб., М., 1879. С. 344–345.

¹³⁰ Брусникин Е. Переселенческая политика царизма в конце ХІХ в. Вопросы истории. 1965. № 1. С. 32.

¹³¹ Полное собрание законов Российской империи. Собр. третье. Т. ХІ. СПб., 1891. С. 536.

¹³² Свод законов Российской империи. Т. 14. СПб., 1880. С. 73.

Простежується зв'язок між соціальним складом переселенців і обраним напрямом міграцій. Переселенці на Південь і Донбас за соціальним складом в абсолютній більшості представляли бідноту. Відзначимо, що приналежність до однієї соціальної групи сприяла переселенцям різних етнічних груп знайти спільну мову, робила міжетнічні відносини більш гнучкими.

На відміну від далеких східних околиць, переселення на Донбас вимагало незначних коштів, тому бідний люд і прагнув сюди, нерідко пересуваючись до нового місця пішки. Так, серед курських переселенців початку 80-х рр. XIX ст. 33,1 % відправлялися на Південь пішки, добуваючи їжу в дорозі випадковими заробітками, а іноді просто жебруючи¹³³.

Газета «Киевлянин» в 1882 р. так писала про полтавських, харківських, чернігівських, орловських, курських селян, що прямували на Південь: «Це безземельники й безхатченки, що не мають іноді навіть коси, в кишені для такого довгого шляху мають якийсь рубль або два, а іноді того менше»¹³⁴. Грошей у новоселів на облаштування не було. Не виправдав надії й заснований в 1882 р. селянський земельний банк¹³⁵. Банк видавав позику на 24,5 – 34,5 роки, платежі з відсотками потрібно було платити кожні 6 місяців, але виплачувати позику могли лише заможні селяни.

Все переселенські покупки здійснювалися за допомогою товариств, які не володіли юридичними правами й являли собою анархію. Автори статистичного Збірника по Слов'яносербському повіту писали: «Формуються товариства з осіб вкрай різноманітних категорій і утворюють собою суміш землевласників з чужих одне одному місць і селищ. Часто в одному товаристві можна знайти вихідців з 3 – 5 губерній і більше»¹³⁶.

З цього можна зробити висновок, що в одному товаристві збиралися представники різних етнічних груп. Купивши землю, вони залишалися жити на одній території. Таким чином

¹³³ Курская губерния. Итоги статистического исследования. Курск, 1887. С. 36.

¹³⁴ Киевлянин. Литературная и политическая газета Юго-Западного края. 1882. 13 апреля.

¹³⁵ Узаконовения и распоряжения о крестьянском поземельном банке. СПб., 1884. С. 11.

¹³⁶ Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Вып. III. Славяносербский уезд. Екатеринослав, 1886. С. 28.

формувалася етнічна неоднорідність сільського населення, що підтверджено статистикою даного періоду.

На початку 90-х рр. XIX ст. наплив аграрних переселенців на Південний Схід України, зокрема, у Донбас скоротися, що було пов'язано з зайнятістю основної маси казенних земель, внаслідок чого ціни на землю та оренду значно зросли.

Прогалини статистики досліджуваного періоду аж до 90-х рр. XIX ст. не дозволяють визначити точні дані про кількість аграрних мігрантів до Донбасу. Аналіз статистичних збірників і губернських звітів дає лише приблизні дані про райони виходу і кількість переселенців цього періоду. Лише в 1896 р. було створено переселенське управління, що здійснювало збір матеріалів.

Як показують матеріали перепису 1897 р., на території Катеринославської губернії проживало 319900 уродженців інших губерній, з них 224200 осіб або 70 % в селах, 95700 осіб або 30 % в містах¹³⁷. У цей період в донецьких повітах, що відносилися до Катеринославської губернії, було зареєстровано 135040 переселенців, з них в селах проживало 79490 осіб або 58 %, в містах – 55550 осіб або 42 %. З огляду на те, що до XIX ст. все більша частина населення Донбасу займалася промислами й працювала в несільськогосподарській сфері, можна зробити висновок, що, на відміну від інших південних районів і повітів Катеринославської губернії, аграрні та промислові міграції у Донбас були приблизно однаковими. Надалі, як показує статистика, основна частина мігрантів йшла в промисловість.

Мігранти були найбільш рухомою і гнучкою в соціальному та професійному плані частиною населення Донбасу, тому визначити точне співвідношення аграрних і промислових потоків до Донбасу практично неможливо. Так, в 1884 р. в Бахмутському повіті практично всі прибульці – 97,9 % і понад половину сімей місцевих жителів – 62,3 % займалися постійними (якщо не мали вдома землі) або тимчасовими (якщо мали землю) промислами та заробітками¹³⁸.

¹³⁷ Бойко Я., Данилова Н. Формирование этнического состава населения Юга Украины (к. XVIII – XIX ст.). Український історичний журнал. 1992. № 9. С. 58.

¹³⁸ Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Т II. Бахмутский уезд. Екатеринослав, 1886. С. 193.

Малоземелля і неврожаї, тяжкість платежів відривали селян від землі, змушували йти в промисловість Донбасу, яка гостро потребувала робочих рук. За переписом 1897 р. у Донбасі налічувалося багато населених пунктів, які офіційно не вважалися містами, проте їхнє населення вже не було пов'язано з сільським господарством і працювало на шахтах, рудниках і заводах. Це були фабричні та кустарні селища, поселення при шахтах і рудниках, залізничних станціях і т. д., наприклад: Юзівка, Нікополь, Горлівка, Голубовський та ін.¹³⁹

Для визначення ролі аграрних міграцій в динаміці етноструктури Південного Сходу України, проаналізуємо райони виходу і розміщення селянських переселенців у трьох основних повітах Донбасу в 60 – 90-і рр. XIX ст. за переписом 1897 р.¹⁴⁰ Виходячи зі статистичних даних, можна припустити, що панівним етносом в середовищі переселенців був українці, тому що найбільше селян прийшло з Лівобережної України, а саме з Харківської, Чернігівської та Полтавської губерній. Так, з Харківської губернії до Донбасу переселилося 19967 осіб, з Чернігівської – 7413 осіб, з Полтавської – 6949 осіб. Всього з українських губерній прийшло в повіти Донбасу (без міст) – 37369 осіб, з них: у Бахмутський повіт прибуло 20642 особи, в Маріупольський – 8764 особи, в Слов'яносербський – 7959 осіб. Ці переселенці, в основному, були українцями, поповнюючи й зміцнюючи свою етнічну групу в регіоні. Значна маса російських селян прийшла на донецькі землі з Курської, Орловської та Тульської губерній. Зокрема, з Курської губернії переселилося 12171 особа, з Орловської – 1179, з Тульської – 5988. Всього з центральних російських губерній переселилося в регіон Донбасу 36610 осіб, з них у Бахмутський повіт – 25590, Слов'яносербський – 8675, Маріупольський – 2346. Безумовно, ці переселенці були носіями російської культури, збільшуючи кількість росіян в Донбасі.

Значна кількість селян переселилося у післяреформений Донбас з Білорусії – 4535 осіб. Якщо за ревізією 1858 р. білоруси були представлені лише незначною кількістю і знаходилися на восьмому місці за чисельністю, то за переписом

¹³⁹ Тихонов Б. Переселения в России во II пол. XIX в. М., 1978. С. 39.

¹⁴⁰ Бойко Я., Данилова Н. Формирование этнического состава населения Юга Украины (к. XVIII – XIX ст.). Український історичний журнал. 1992. № 9. С. 65.

1897 р. білоруси виходять на 3 місце, за чисельністю їх перевершують лише українці та росіяни. Найбільше білорусів переселилося в Бахмутський повіт – 3424 особи, у Маріупольський – 570, у Слов'яносербський – 544. З Прибалтики у повіті Донбасу переселилося 976 осіб, з них у Бахмутський повіт – 600, Маріупольський 264, у Слов'яносербський – 112.

Здійснений аналіз статистичних матеріалів та основних тенденцій у розвитку міграційних процесів, дозволяє зробити загальні висновки. Йдеться, перш за все про те, що в результаті аграрних міграцій в Донбас у другій половині XIX ст. найбільш істотно змінилося співвідношення основних етнічних груп населення – українського і російського. Чисельність українського населення в сільській місцевості досліджуваного регіону зменшилася в процентному співвідношенні до інших етносів, в той час як частка російського населення помітно збільшилася.

Статистика розподілу жителів Донбасу за родом занять показує, що основну масу селян становили українці. Всього жителів з основних повітів Донбасу (Бахмутського, Маріупольського та Слов'яносербського), що займалися землеробством, тваринництвом та обробкою рослинної та тваринної продукції, за переписом 1897 р. налічувалося 532480 осіб.¹⁴¹ З них 32921 особа була українцями. На другому місці були російські селяни – 97563 особи, на третьому – греки – 46015, потім німці – 26838. Причому, найбільше українських селян-землеробів проживало у Бахмутському повіті – 45752 особи, а російських селян – в Слов'яносербському повіті – 45752 особи. Більшість грецьких і німецьких селян проживали у Маріупольському повіті, їхня кількість тут перевищувала чисельність росіян-хліборобів. У Маріупольському повіті займалася сільським господарством велика кількість татар – 14527 осіб і турків – 4516 осіб. У Бахмутському повіті займалося землеробством велика кількість молдаван.

Таким чином, аграрні міграції у післяреформений Донбас значно урізноманітнили й ускладнили етноструктуру регіону,

¹⁴¹ Распределение населения по группам занятий и по народностям на основании родного языка. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. Екатеринославская губ. Т. XIII. СПб., 1904. С. 172–175; 180–183; 192–197.

дуже вплинули на динаміку міжетнічних відносин Південного Сходу України в цілому. В результаті цього процесу збільшилася кількість етносів, в абсолютних показниках суттєво зросла чисельність кожного з них.

Однак в цілому етнічна структура сільських жителів була менш строкатою, ніж міське населення Донбасу. Основну масу селян, попри значний приплив інших етносів, особливо російського, становили українські селяни. Традиції й спосіб життя українців продовжували залишатися основою сільської культури регіону. Виняток становив Маріупольський повіт, де здавна проживали грецькі, німецькі та татарські колоністи-землероби. Попри те, що промисловість регіону гостро потребувала робітників, місцеві селяни-українці вважали за краще займатися сільським господарством. Водночас на шахтах, рудниках і заводах Донбасу працював здебільшого приїжджі робітники. В основній своїй масі це були селяни з Центральних регіонів Росії, що розорилися після реформи 1861 р. Ця вимушена традиція заклала основу російськомовного міста і села, що говорило українською мовою. Дана мовна географія, посилена політикою русифікації, як в дореволюційний період, так і за радянських часів, проглядається і сьогодні, підкреслюючи своєрідність регіону.

3.3. Створення промислових міграцій у післяреформений Донбас на етноструктуру регіону та регіональну ідентичність

Створення вугільно-металургійної бази на Півдні Російської імперії стало визначальним фактором у становленні сучасної етноструктури Донбасу, значно вплинуло на поліетнічність всього Південного Сходу України.

Кам'яне вугілля було відкрито в Донбасі в 1721 р. С. Чирковим і М. Вепрейским в Балці Скульовій, у 25 верстах від Бахмута, а з 1724 р. почався його видобуток з метою вживання в солеварінні та ковальській справі¹⁴².

Указ Катерини II від 14 листопада 1795 р. «Про влаштування ливарного заводу в Донецькому повіті при річці

¹⁴² Подов В. К тайнам истории. Луганск, 1996. С. 61.

Лугані й про заснування ломки знайденого в тій країні кам'яного вугілля» означав початок комплексного розвитку гірського виробництва, на Півдні України створювалася вугільно-металургійна база¹⁴³. У 1796 р. з побудовою казенного Луганського ливарного заводу починається систематичний видобуток донецького вугілля.

Вже з моменту початку освоєння природних багатств краю зародилася традиція залучення робочої сили до Донбасу з інших регіонів держави, через малу заселеність даної території та відсутність потрібних фахівців серед місцевого населення. Так, у згаданому вже вище Указі Катерини II про заснування Луганського ливарного заводу і розробку кам'яного вугілля в Лисичій Балці йшлося необхідність переведення до Донецького повіту 300 осіб з сім'ями з липецьких заводів Тамбовської губернії й 100 осіб з сім'ями з Олександрівського заводу Олонецької губернії, «таких, що знають метод відливання чавуну та інших залізних речей»¹⁴⁴. А також, для того, щоб мати при заводі 200 пар волів з возами, переселити 200 осіб однодворців з Курської й Тульської губерній та приписати їх до заводу. У 1796 р. на Луганський завод прибули робітники з Уралу¹⁴⁵. Крім російських майстрових у Донецький край залучалися і представники інших національностей. За Указом Катерини II Катеринославському губернатору Зубову пропонувалося пересилати на Луганський завод колишніх польських військових людей для «вживання там у роботи й постійного поселення на Луганському заводі»¹⁴⁶.

Переважна частина робітників у 60 – 70-і рр. XIX ст. були сезонниками, які приходили на заробітки у зимовий час. Степовий Південь був як і раніше мало заселений, більшість місцевого населення займалася землеробством і роботу на шахтах вважала побічним заняттям, працюючи на них переважно у неврожайні роки. Багато робітників в сезон сільськогосподарських робіт кидали шахти і йшли на польові

¹⁴³ Центральний державний історичний архів Санкт-Петербурга (далі ЦДІА С-Петербурга), Ф. 37. Оп. 13. Д. 147. Л. 152–157.

¹⁴⁴ Семистяга В. Луганський ливарний завод. Енциклопедія історії України. Т. 1. К., 2003. С. 287.

¹⁴⁵ Подов В. История Лисичанска в документах. 1795 – 1995 гг. Лисичанск, 1996. С. 68.

¹⁴⁶ ДАЛО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 97. Л. 5–8.

роботи. У літній період відтік з шахт був настільки великий, що деякі з них припиняли свою роботу¹⁴⁷.

Наприкінці 60 – початку 70-х рр. XIX ст. «вугільні» залізниці об'єднали Донбас з Ростовом, Курськом, Харковом, Воронежем, Владикавказом¹⁴⁸. Однак Донбасу була необхідна внутрішня магістраль. Донецька залізниця (1878 – 1879 рр.) Краматорівка – Дебальцеве – Зверєво прорізала Донбас, під'єднавши його до центральних залізниць. Всередині басейну з'явився замкнутий еліпс. До цього еліпсу всі великі копальні прокладали під'їзні шляхи¹⁴⁹. В результаті цього склалися сприятливіші умови для розширення географії формування міграційного контингенту, збільшення його чисельності, істотного підвищення мобільності міграційних потоків.

Після відкриття зазначених доріг видобуток вугілля різко зріс. У 1870 р. у Донбасі було видобуто 18647 тис. пудів вугілля, в 1875 р. – 51436 тис. пудів, в 1880 р. – 86347 тис. пудів¹⁵⁰. У цей період розробляються 7 великих родовищ: Грушевське, Каменське, Успенське, Голубовське, Лисичанське, Микитівське, Іловайське¹⁵¹.

В середині 70-х рр. XIX ст. донецьке вугілля витіснило англійське з Таганрога і Ростова, з'явилося в Одесі, Миколаєві, Кременчуці, Києві, а в Центральному районі – в Москві та Тулі. У цей період починається систематичне використання донецького вугілля для виробництва металу і коксу. У 1861 р. був побудований Петровський завод, а в 1869 р. почали будуватися відразу три заводи: Лисичанський (казенний), Юзівський (Д. Юза, Новоросійського товариства) і Сулинський (Д. Пастухова)¹⁵².

До 1880 р. Донецький басейн «начорно» склався. Зросла

¹⁴⁷ Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Т II. Бахмутский уезд. С. 119.

¹⁴⁸ Могилевский Б. Полвека взаимодействия горнозаводской промышленности и железной дороги в горнозаводском районе Юга России. СПб., 1913.

¹⁴⁹ Добролюбов В. О положении каменноугольной промышленности Донецкого бассейна и об отношении к ней ее руководителей и руководимых. СПб., 1888. С. 73–74.

¹⁵⁰ Хлыстов И. Дон в эпоху капитализма, 60-е – сер. 90-х гг. XIX в. Очерки по истории Юга России. Ростов-на-Дону, 1962. С. 136.

¹⁵¹ Фелькнер И. Каменный уголь и железо в России. СПб., 1874.

¹⁵² Кеннеп А. Историко-статистический обзор промышленности России. Группа IV. Горная и соляная промышленность. СПб., 1882. С. 80.

концентрація виробництва: у Катеринославській губернії тільки 3 родовища – Новоросійського товариства, Рудченківське, Голубовське – дали в 1885 р. 43,8 % усього видобутку вугілля¹⁵³. Промисловість Півдня Росії, що швидко розвивалася, зокрема, і в Донбасі, не могла забезпечити себе робочою силою за рахунок місцевого населення, що мало суто землеробський характер. Не вирішували питання і іноземні робітники, яких на поч. ХХ ст. налічувалося всього кілька сотень. Працювали вони, в основному, в адміністрації, майстрами або інженерами.

Непостійний склад робочих на шахтах ще пояснювався дуже важкими умовами праці. Техніка видобутку вугілля у 70-і рр. ХІХ ст. була вкрай низькою. «Технічні споруди майже на всіх кам'яновугільних розробках Новоросійського краю вельми погані й на багатьох належать до самої примітивної системи ручного діла», писав Л. Семечкін¹⁵⁴.

У 70 – 80-і рр. ХІХ ст. коли відчувалася найбільша потреба у робочій силі, господарі шахт і заводів вдавалися до вилучення паспортів, існувала практика приймання на роботу безпаспортних, широко застосовувалося переманювання працівників з однієї шахти на іншу¹⁵⁵.

У ці роки відзначимо, що основна маса мігрантів у Донбас в 1860 – 1880 рр. йшла в сільськогосподарську сферу, переважно це були українські селяни з Лівобережної України. Тому господарі шахт і заводів були змушені створити певні соціально-економічні умови для залучення робочої сили у гірничозаводську промисловість. Через те, що українці переважно вважали за краще займатися сільським господарством, підприємці намагалися залучити для роботи на шахтах і заводах безземельних російських селян, переважно з Центральночорноземного центру Росії. Промислові міграції післяреформеного періоду вносили суттєві зміни в етноструктуру населення Донбасу, перш за все збільшуючи частку росіян, особливо в містах і шахтних селищах.

¹⁵³ Тихонов Б. Каменноугольная промышленность и черная металлургия России во II половине XIX в. М., 1988. С. 135.

¹⁵⁴ Семечкин Л. О каменноугольной и железодобывающей промышленности на Донском крае. Записки РТО. 1872. Вып. 5. С. 533.

¹⁵⁵ Труды XIII съезда горнопромышленников Юга России. Харьков, 1889. Ч. 1. С. 327.

Намагаючись розв'язати робітниче питання, донецькі підприємці в особі з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії переважно в ранній період (1860 – 1880 рр.) форсують створення стійких кадрів гірників штучним шляхом, за допомоги уряду і місцевої адміністрації. Висуваються проекти, сенс яких полягав у тому, щоб закріпити гірників на шахтах законодавчим шляхом, надавши їм різні пільги.

У 1870 р. Ф. Фелькнер, начальник Луганського заводу, виступив з пропозицією: для забезпечення робочою силою в промисловості Донбасу «провести переселення не в малих, а в великих розмірах»¹⁵⁶. Протягом п'яти років передбачалося переселити на південь України з внутрішніх російських губерній, зокрема, з Уралу, а також з-за кордону (Бельгії, Сілезії, Польщі) до 3 тис. гірників з сім'ями. Пропозиції Ф. Фелькнера були розроблені в рішеннях Першого з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії в 1874 р.

З'їзд висунув великий конкретний план швидкого заселення казенних земель. За планом переселенням давалися різні пільги: відстрочка від військової служби, розстрочка на 30 років викупних платежів за видану на новому місці ділянку землі, звільнення на 5 років від сплати державних податків та ін. За це переселенці повинні були протягом п'яти років служити в місцях їх нового проживання, у господаря, який їх переселив. А якщо хтось хотів виїхати, то повинен був сплатити протягом 5 років викуп або замість себе знайти іншого. Правом господаря було також переселення робітника в інше гірничопромислове місце¹⁵⁷.

Велике значення мало створення спеціального бюро у Москві, яке повинно було допомагати залізничній адміністрації організовувати централізоване наймання та перевезення робітників на шахти й заводи Півдня¹⁵⁸. Крім російських і українських селян до Донбасу прибували волзькі татари, білоруси, поляки та представники інших етнічних груп.

¹⁵⁶ Материалы для истории горного дела на Юге России. Горнозаводской листок. 1900. № 6. С. 4189–4190.

¹⁵⁷ Отчет, представленный министру государственного имущества председателем I съезда горнопромышленников Юга России горным инженером Иваницким. Таганрог, 1879. С. 24.

¹⁵⁸ Труды XIV съезда горнопромышленников Юга России. Харьков, 1889. Ч. I. С. 181, 183.

У 80 – 90-і рр. ХІХ ст. промисловість Донбасу вступила у смугу підйому всіх галузей промисловості, перетворивши регіон на рубежі століть у провідний центр індустрії. З 17 металургійних і машинобудівних заводів Півдня 12 знаходилися у Донбасі. У 80 – 90-і рр. ХІХ ст. були побудовані заводи: Краматорський, Петровський, Костянтинівський, Ольховський, Макіївський, Кадіївський, Гартмана. Як показали дослідження, на цих підприємствах працювали робітники різних національностей, однак більшість становили росіяни і українці, які прибули на Донбас з центральних регіонів Росії та Лівобережної України. Металургійні заводи виникали як великі технічно оснащені капіталістичні підприємства. На частку найбільших заводів доводилося 2/3 всього виробництва¹⁵⁹.

Всього на Донбасі у 1900 р. існувало до 300 різного роду підприємств, зокрема, хімічні, місцеві переробні та харчові. Лише у Луганську наприкінці ХІХ ст. діяло 85 підприємств, що мали понад 5000 робітників¹⁶⁰. Більшість робочих прибула у післяреформений Донбас з інших регіонів і належала до різних етнічних груп.

За невеликий проміжок часу з 1880 до 1900 рр. видобуток вугілля в Донбасі зріс у 3,7 рази й становив в 1900 р. 677652 тис. пудів¹⁶¹. Питома вага Донбасу в загальноімперському видобутку вугілля стала складати 68,1 % і збільшилася більш, ніж у 2 рази. На початок 90-х рр. ХІХ ст. Донбас став Всеросійською «кочегарнею»¹⁶².

Швидкі темпи розвитку гірничозаводської промисловості Донбасу і постійний брак робочих рук змушували промисловців підвищувати зарплату, що ставало значною передумовою залучення робочої сили до регіону. Так, середня зарплата у металістів Донбасу в 80-і рр. ХІХ ст. становила від 20 до 40 руб. на місяць¹⁶³. Іноземці-майстри отримували в середньому

¹⁵⁹ Лось Ф. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба. К., 1955. С. 30.

¹⁶⁰ История рабочих Донбасса. Т. 1. К., 1981. С. 28.

¹⁶¹ Горнозаводская промышленность Юга России за 1900 – 1915 гг. Статистическая Украина. № 3. Серия III, вып. 3. Харьков, 1922. С. 320.

¹⁶² Тихонов Б. В. Каменноугольная промышленность и черная металлургия России во II половине XIX в. М., 1988. С. 34–35.

¹⁶³ Пажитнов К. Положение рабочего класса в России. Л., 1924. 306 с.

60 руб. в місяць. Середня зарплата шахтаря в цей період була нижчою, ніж у металістів, але досить високою і становила від 16 до 20 руб. на місяць, зрісши під час економічного підйому у 90-і рр. XIX ст. до 25 руб.¹⁶⁴. Зарплата шахтарів значно випереджала зростання зарплати в інших галузях промисловості Росії.

На Півдні – Південному Сході України утворювалися великі робітничі ринки. Вони прив'язувалися до промислових центрів, міст, ярмарок, торгових сел. У південних районах діяло понад 50 великих і малих ринків. Лише у Катеринославській губернії їх було 16. Великі ринки були у Бахмуті й на станції Гришине, у селищі Юзівка, збиралося 3500 осіб. У Слов'яносербському повіті робітничі ринки утворилися в м. Луганську на ст. Юр'ївка, у Дебальцевому, в Алмазній. Наймалися робітники на шахти та сільськогосподарські роботи¹⁶⁵.

Таким чином, соціально-економічні умови розвитку Донбасу в післяреформений період – формування вугільно-промислового комплексу на капіталістичній основі, протекціоністська політика уряду, залучення іноземного капіталу, високий рівень концентрації виробництва і його низька технологічна оснащеність створювали необхідні передумови для міграцій населення в цей регіон. Велику роль в промислових міграціях у Донбас відігравала розробка урядом і гірничопромисловцями Півдня Росії спеціальних проектів широкомасштабного отримання робочої сили, а також створення відносно кращих соціальних умов і гарантій для робітників, ніж в інших регіонах Росії.

В основній своїй масі прийшли люди, як називали переселенців в той час, мали селянську генеалогію. Масова пролетаризація селянства, особиста свобода, набута після реформи 1861 р., давала селянам можливість йти на заробітки в інші регіони.

Статистика свідчить про те, що основна маса селян-заробітчан в пореформений період була росіянами. Але, оскільки серед аграрних мігрантів до Донбасу більшість була

¹⁶⁴ Харківський обласний державний архів. Ф. 616. Оп. 2. Д. 28. Л. 15–25.

¹⁶⁵ Труды VIII съезда земских врачей и представителей Екатеринославской губернии. Екатеринослав, 1901. С. 626.

українцями, можна зробити висновок, що українські селяни-мігранти, вважали за краще залишатися в сільськогосподарській сфері, будучи прив'язаними до землі проти росіян. Численні свідчення говорять про те, що основна маса селян, які прийшли на заробітки у промисловість Донбасу, належала до найбідніших безземельних російських селян.

Слідом за розореною селянською масою потягнулися на Донбас російські робітники зі старих промислових центрів. На підприємствах Донбасу працювали кваліфіковані робітники з Москви, Петербурга, Сормово, Брянська, Тули¹⁶⁶.

Іноді російські робітники переселялися разом з заводом. Наприклад, Коломенський машинобудівний завод відправив кваліфікованих робітників на багато заводів Луганська, Катеринослава, Харкова.

Часто приїжджі російські робітники були зі звільнених за революційну діяльність. Особливо їх потік зріс після революції 1905 – 1907 рр.¹⁶⁷

Основу висхідної промисловості Донбасу становила кам'яновугільна і металургійна промисловість. Розуміння того, ким був сформований кістяк робітників цих галузей та звідки вони прийшли, має вирішальне значення для аналізу впливу розвитку вугільно-промислового комплексу на етноструктуру Донбасу.

На початку ХХ ст. в кам'яновугільну промисловість регіону продовжували вливатися місцеві й прийшли робітники¹⁶⁸. За неповними даними, на початку ХХ ст. 73,3 % робітників кам'яновугільної галузі за місцем народження були вихідцями з центральних та інших місцевостей Росії. 26,7 % становили вихідці з українських губерній. Більшу частину вихідців з українських губерній становили уродженці Катеринославської – 11,5 % і Харківської – 10,2 % губерній.

З яких районів Росії прибували прийшли робітники в вугільну промисловість Донбасу, можна судити за матеріалами дослідження статистичного бюро Ради з'їзду

¹⁶⁶ Магочій П. Історія України. К. : Критика, 2007. С. 281.

¹⁶⁷ Рудницький В. К истории профессионального общества при заводе Гартмана. Праці наукового товариства на Донеччині в м. Луганськ. Збірник № 1. Луганськ, 1928. С. 81.

¹⁶⁸ Каменноугольная промышленность в России в 1901 г. Харьков, 1902. С. IX.

гірничопромисловців Півдня Росії в 1900 р.: «Основні райони виходу робітників кам'яновугільної промисловості на 1900 р.»¹⁶⁹

Необхідно зазначити, що опитуванням було охоплено тільки 84,4 % всіх робітників вугільної промисловості або 57 тис. осіб. Статистика свідчить, що 51,5 % всіх робітників прибули з центрально-землеробського району Росії, місцевих робітників було 16,3 %, уродженців інших губерній України – 15 %. Решта регіонів (Західний Нечорноземний район, Середнє Поволжя, Приуралля) склали близько 17 % всіх робітників. Таким чином, 68,5 % всіх робітників прибули працювати в кам'яновугільну промисловість з російських губерній, близько 31,5 % – з українських.

Порівняння даних за місцем народження та мовою дає наступні результати: росіян за мовою – 67,4 %, за місцем народження – 68,5 %; українців за місцем народження – 26,6 %, за мовою – 31,5 %¹⁷⁰. Тобто можна припускати, або навіть стверджувати, що серед прийшлих з Росії основна маса була росіянами, а з губерній України – українцями. Місцеві робітники у більшості теж були українцями, тому що, попри етнічну мозаїчність населення до реформи, українці становили більше половини, а іноді і абсолютну більшість у повітах Донбасу. Водночас ці дані є приблизними, тому що серед прийшлих з Росії й тих, що розмовляли російською мовою не всі були росіянами за національністю, а місцеві робітники та робітники з інших губерній України не завжди були українцями. Ускладнення етноструктури Донбасу на початку ХХ ст. свідчить про те, що міграційні потоки післяреформеного періоду були набагато складнішими.

Виходячи з вищевикладеного, можна дійти висновку: переважна маса прибулих в робітниче середовище й адміністрацію Донбасу була немісцевого походження. Основними районами виходу мігрантів, на відміну від аграрних переселень, де перше місце виходу займала Лівобережна Україна, були губернії центрального регіону Росії: Курська,

¹⁶⁹ Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России в 1900 г. СПб, 1901. С. 363.

¹⁷⁰ Численность и состав рабочих в России на основании данных Первой всеобщей переписи населения российской Империи 1897 года. Т. 1. М., 1906. 605 с.

Орловська. Тульська, Воронежська та інші. Вони давали основний приплив російського населення до Донбасу. З українських губерній найбільше прибуло в регіон з Харківської, Чернігівської, Полтавської та Київської, однак вихідців з них було значно менше, ніж з російських губерній.

Стороннє неземлеробське населення, більшість якого прийшла з російських губерній, поступово починало осідати на землях Донбасу. Цей процес йшов поступово, разом з зростальним розвитком донецької промисловості. Водночас промисловість Донбасу поповнювалася й коштом місцевого українського населення, в силу пролетаризації українського села.

Господарі шахт і заводів були дуже зацікавлені в створенні сімейного типу осілого робітника, який не переходив би з місця на місце кілька разів на рік. При шахтах і заводах будували сімейні казарми, давали землю під городи та випас худоби, організовували допоміжні каси¹⁷¹.

З кожним десятиліттям кількість постійних робітників на Донбасі зростала. Голова Ради З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії Авдаков на XXIII з'їзді гірничих Півдня зазначав, що до кінця 90-х рр. XIX ст., на рудниках Донецького басейну постійні робітники становили 70 % від усієї кількості трудящих, і кількість їх поступово збільшувалася¹⁷².

За 40 післяреформених років кількість всіх робітників Донбасу зросла в 30 разів. В останнє десятиліття XIX ст. чисельність робітників у Донбасі становила 140 тис. осіб, або 5 % всіх промислових робітників Російської імперії. До 1900 р. разом із залізничниками кількість робітників Донбасу склала 170 – 175 тис. осіб¹⁷³.

Поступове зростання кількості промислових підприємств на Донбасі перетворило його на територію, що за рівнем їх концентрації займала одне з провідних місць у світі. У 1913 р. щільність населення Катеринославської губернії досягла 62 особи на одну квадратну версту¹⁷⁴.

¹⁷¹ ДОДА. Ф. Р. 2109. Д. 9. Л. 16—17.

¹⁷² Труды XXIII съезда горнопромышленников Юга России. Стенографический отчет. Харьков, 1899. С. 150.

¹⁷³ История рабочих Донбасса. Т. I. С. 37.

¹⁷⁴ Реєнт О., Сердюк О. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861 – 1914 рр.). К., 2011. С. 35.

Разом з формуванням етнічної структури Донбасу в пореформений період склалися основні культурні характеристики й особливості міжетнічної взаємодії регіону. Особливо багатонаціональними стали міста і промислові регіони, що стало закономірним наслідком розвитку капіталістичних відносин, які ламали етнічні перегородки та створювали загальний ринок праці та капіталу.

Радянська індустріалізація, супроводжувана масштабною урбанізацією та русифікацією, переселення на Схід та Південь великої кількості неукраїнського, переважно – російського, населення поглиблювали їх етнополітичні особливості, закладені ще в імперські часи¹⁷⁵.

3.4. Міжетнічні процеси у Старобільському повіті Харківської губернії наприкінці XIX – початку XX ст. на прикладі мови

Найбільш яскраво і показово історичний процес формування етнорегіональної специфіки проявився у Донбасі в другій половині XIX ст. Саме в цей період (1861 – 1900 рр.) разом з аграрним освоєнням краю і розвитком вугільно-промислового комплексу була закладена основа поліетнічності регіону з особливим складом менталітету і свідомості. Характерні риси етноструктури та міжетнічні відносини Донеччини, сформовані в післяреформений період (співвідношення основних етнічних груп, етнічне різноманіття, домінування тих чи інших етнічних культур, особливості мови) зберегли своє значення і в подальшому розвитку, стали істотним чинником конструювання «регіону» як своєрідного соціально-політичного простору.

Разом з формуванням етнічної структури Донбасу в пореформений період склалися основні культурні характеристики та особливості міжетнічної взаємодії регіону. Цей регіон стає прикордонною етноконтактною зоною двох східнослов'янських народів: українців і росіян. Тут відбуваються складні міжетнічні процеси, що вплинули на формування особливостей соціально-культурного життя у різних груп населення в більш пізній період.

¹⁷⁵ Донбас в етнополітичному вимірі / Кер. авт. кол. В. Котигоренко. К. : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 106.

Велику роль грала чисельність етнічних груп і їх співвідношення у повітах Донбасу, характер територіального розміщення народів (гомогенне, гетерогенний). Так, при чисельній перевазі українців на всій території Донбасу у повітах спостерігалася значна різниця у відсотковому співвідношенні між основними етносами: українцями, росіянами, греками, німцями, євреями й т.д.

Строкатий етнічний склад населення Донбасу (за постійної чисельної переваги українців), посилення господарської взаємодії та обміну культурними цінностями при капіталізмі сприяли розгортанню етнічних процесів різного характеру, виражених, перш за все, в етнічній асиміляції.

За визначенням В. Наулка: «Етнічна асиміляція відбиває процеси взаємодії вже сформованих спільнот, що мають певні культурно-побутові особливості. Етнічна асиміляція характеризується втратою частини народу в результаті його взаємодії з іншими, своїх етнічних рис і засвоєнням ним етнічних особливостей іншого народу»¹⁷⁶.

У Донбасі на рубежі століть мали місце як природна асиміляція, що виражалася в змішаних шлюбах, потребах соціального, господарського і культурного життя, так і насильницька асиміляція, що відбувалася під тиском політики русифікації, яка проводилася російським урядом в Україні¹⁷⁷. Хрестоматійним прикладом такої політики був сумнозвісний циркуляр міністра внутрішніх справ П. Валуєва (1863 р.), що забороняв друкування книг українською мовою, перш за все навчальної та релігійної літератури, а також текстів до музичних творів, мотивуючи це тим, що ніякої української мови не було, немає і не може бути. Українська мова стала вважатися діалектом мови російської, мовою простолюду і виключалася з офіційної сфери. Згодом, в 1876 р. Олександром II був підписаний так званий Емський акт, який забороняв ввезення літератури, що видавалася за кордоном українською мовою, співи, постановку п'єс і читання на «малоросійському діалекті»¹⁷⁸. Водночас такі етнічні групи, як

¹⁷⁶ Наулко В. Развитие межэтнических связей на Украине. К. : Наукова думка. 1975. С. 113.

¹⁷⁷ Бромлей Ю. Этнос и этнография. М. : Наука, 1973. С. 28—36.

¹⁷⁸ Донбас в етнополітичному вимірі / Кер. авт. кол. В. Котигоренко. К. : ІПіЕНД

німці, греки та євреї, хоч і зазнавали дискримінації з боку російського уряду, мали можливість навчати своїх дітей, читати літературу і видавати газети рідною мовою. Обмеження використання української мови, дискримінація української культури та тиск на національну самосвідомість штучно створювали умови для втрати етнодиференційних ознак у певної частини населення.

З іншого боку, значна чисельна перевага українців щодо росіян і інших етносів призводила до природної асиміляції росіян та представників інших народів. Необхідно відзначити, що цей процес був взаємним. При домінуванні української культури спостерігалось взаємопроникнення культур всіх найбільших за чисельністю етносів Донбасу.

На активність процесів асиміляції впливала ступінь зближення етносів. Під «зближенням етносів» автор має на увазі придбання різними етносами загальних для всіх (або деяких) етнічних груп рис. Саме «зближення етносів» це ще не є «асиміляція», тобто втрата у певної частини етносу своїх етнодиференційних ознак і придбання етнічних ознак іншого етносу. Однак процес зближення етносів, безсумнівно, посилював асиміляцію між ними.

Велику роль у зближенні етносів грала ступінь їх генеалогічного споріднення, спільність походження, близькість мов, особливості культурно-господарської діяльності, давність спільного проживання народів, що контактували. Так, більш активно відбувалися процеси асиміляції у близькоспоріднених етнічних груп – українців, росіян, білорусів, пов'язаних спільністю походження, певною культурною конвергентністю, тривалими взаєминами.

Водночас ці етнічні групи рідше вступали в етнічні зв'язки з німцями, греками, татарами, євреями, що мали свої відмінні риси культурно-господарського життя, практично ніколи не вступали з ними в родинні стосунки, тому що це було пов'язано зі зміною віросповідання. Але навіть ті етнічні групи, які не були пов'язані спільністю культурно-побутового і релігійного походження, поступово, під впливом соціально-економічних чинників, характерних для капіталізму, втрачали побутову

ізоляцію, набували загальних, характерних для багатьох етносів Донбасу, рис.

Підсумком процесів асиміляції в поліетнічному середовищі була зміна національної самосвідомості асимільованої частини населення. Однак зміна етнічної самосвідомості, будучи явищем вторинним, похідним від об'єктивних умов, залежала від багатьох факторів і безпосередньо була пов'язана і відбивала зміни в інших властивостях конкретних етнічних груп і, перш за все, зміни у мові¹⁷⁹.

Мові як символу належить особлива роль, адже саме вона створює унікальне макрополе для духовного життя нації, забезпечуючи її культурний суверенітет. Серед багатьох ознак народів «мовний код – найчіткіший маркер культури» груп¹⁸⁰. На думку О. Кривицької мова є сильнішим ідентифікатором, ніж етнос¹⁸¹.

Асиміляційні процеси на території малоросійсько-великоросійського порубіжжя поступово призводили до змін світосприйняття як у великоросів, так і в малоросів. Особливо активно відбувалася їх взаємна асиміляція у змішаних селах, а також нечисленних етносів, що потрапили в інше етнічне середовище – білорусів, поляків, молдован. Постійне спілкування і взаємодія, мова навчання, адміністрації, судочинства виробляли так званий суржик, спільний лексичний пласт. Особи змішаного українсько-російського походження називали себе «перевертнями» і «суржиками»¹⁸².

Старобільський повіт Харківської губернії в кінці XIX – початку XX ст. належав до території Донбасу. Матеріали унікального етнографічного дослідження побуту, звичаїв і усної народної творчості селян Старобільського повіту Харківської губернії в кінці XIX ст. під редакцією В. Іванова дозволяють

¹⁷⁹ Бромлей Ю. Этнические процессы в современном мире. Международная жизнь. 1987. № 11. С. 11; Чижигова Л. Русско-украинские этнокультурные связи в южных районах Украины. Культурно-бытовые процессы на Юге Украины. М : Наука, 1979. С. 15.

¹⁸⁰ Нагорна Л. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. С. 130.

¹⁸¹ Кривицька О. Демаркаційні лінії в етнополітичному просторі України. К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. С. 201.

¹⁸² Пашина Н. Етномовний чинник політичної ідентичності в Донбасі. Політичний менеджмент. 2005. № 1 (10). С. 28.

проаналізувати етнічні відносини, зокрема, і мовні зв'язки¹⁸³. В етнографічних матеріалах констатується, що основною масою населення були селяни, які займаються землеробством. З 41 слободи 21 була заселена українцями, в 12 було змішане українсько-російське населення (причому в 7 з них значно переважало українське населення), 6 слобід були заселені російськими селянами, у 2-х жили нащадки донського козацтва, що було складним етнічним утворенням. Крім росіян і українців, у козацтво увійшли: греки, вірмени, грузини, татари, черкеси, калмики, поляки, чехи, серби, болгари, але до середини ХІХ ст. вони були вже асимільовані, утворивши тип донського козака¹⁸⁴.

Таким чином, на всій території повіту, заселеного українцями, перебували, крім слобід зі змішаним населенням, локальні вогнища території розселення росіян. Водночас Старобільський повіт, будучи прикордонною зоною, на півночі та південному сході межував з територією розселення росіян і донських козаків.

Аналіз краєзнавчої літератури показує, що в першому поколінні відносини між українцями та росіянами частіше були натягнутими, перші переселенці намагалися уникати змішаних шлюбів¹⁸⁵.

«О, юбка моя, юбка узкая!
В меня милый – украинец, а я русская!
За миленочка – хохленочка,
Меня дома бранят,
За проклятого кацапа
Ничего не говорят»¹⁸⁶.

Основна маса селян Старобільського повіту в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. зберігала свою етнічну самосвідомість. Були поширені самоназви та прізвиська-етноніми. Так, в слободі Бондарівка проживали вихідці з Харківської та інших

¹⁸³ Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии / Под ред. В. Иванова. Харьков, 1898. С. 716.

¹⁸⁴ Статистическое описание Области Войска Донского. Новочеркасск, Обл. правл. Войска Донского, 1884. С. 298.

¹⁸⁵ Вихрова Т. Национальные отношения в нашем крае ХІХ в. Краеведческие записки. Луганск, 1993. С. 25.

¹⁸⁶ Фесенко Ю. О бытовании и собирании фольклора на Луганщине. Луганск: Фiesta, 1993. С. 33.

українських губерній, а також з великоросійських губерній, вони говорили змішаною мовою, але називали себе «хохлами»¹⁸⁷. У слободі Бахмутівка проживали переселенці з середніх губерній Росії, в основному Курської та Воронежської. Місцеві селяни називали їх «москалями», а їх жінок «московками». Вони ж називали сусідів-українців «хохлунді»¹⁸⁸.

Місцеві селяни-українці називали російських «лапотниками», «кацапами», оскільки «у його довга клината борода, як у цапа» (козла), «кислопузими» – «Він усе квас їсть, так що у нього пузо скисло». Вважали, що росіяни хитрі та обережні, ліниві й лукаві. «Москаль знає дорогу, та ще її питає». «Москаль обмане, або прийдеться посориця з ним за його лінь і лукавство, так тоді він наробе тобі такого, що цілий вік будеш розкаюваця». Считали, что русские и бога не боятся: «Боже мій! А ми твої, чий ж то москалі?»¹⁸⁹.

Російські селяни називали українців «хохлами», «мазепами», «індиками» й вважали їх впертими та простими. У слободі Білолуцьк існувала легенда, що обіграла особливості національних характерів: українського і російського. «Багато років тому мав один пан 2 кріпаків – москаля і хохла. Москаль був ледачою і хитрою людиною, а хохол працюватий і простий, але дуже грубий. Ось панові й заманулося виварити зі своїх слуг згадані недоліки. Зробив він великий казан, посадив туди москаля і хохла і велів кухареві варити їх цілий рік. Після року прийшов пан і питає кухаря: «Ну що, готові мої селяни?». «А ось зараз перемішаю і запитаю», – відповів той. Взяв веселку, перемішав у котлі й каже: «Москаль?». «Га», – відповідає той. «Вилазь! Готовий!», – сказав кухар. Потім ще помішав у котлі та запитав: «Хохол!» «Що?», – відповідає той. «Варись ще! Не готовий!»¹⁹⁰

Таким чином, судячи з народних казок, примовок і прислів'їв, можна зробити висновок, що відносини між

¹⁸⁷ Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии / Под ред. В. Иванова. Харьков, 1898. С. 957.

¹⁸⁸ Вихрова Т. Национальные отношения в нашем крае XIX в. Краеведческие записки. Луганск, 1993. С. 26.

¹⁸⁹ Там само.

¹⁹⁰ Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии / Под ред. В. Иванова. Харьков, 1898. С. 956.

представниками різних етнічних груп не завжди були дружніми. Найчастіше народний епос не лише висміював національні риси характеру інших етносів, а й відбивав неприязне ставлення, особливо на ранньому етапі заселення, до представників іншого етносу.

Однак наприкінці ХІХ ст. під впливом перш за все господарських зв'язків, «традиційна ворожнеча», як зауважують етнографи, між «москалями» та «хохлами», корінна відмінність їх побутових підвалин почали пом'якшуватися. Ці «зовсім різні народи», що стільки років жили пліч-о-пліч зі своїми «національними стінами», почали «переглядатися», здійснювати обопільний вплив. Зрівнювався їх спільний перебіг життя поза їхньою волею¹⁹¹

Процеси етнічного зближення яскраво виявлялися в трансформації етнічної самосвідомості у деякої частини населення. Особи змішаного українсько-російського походження називали себе «перевертнями». У слободі Містки «...от Андреевых переселенцев из деревни Береки Змиевского уезда, которые были настоящими великороссами, пошли так называемые «перевертни», т.е. смесь великороссов с малороссами. Говорят растягивая слова как великороссы носят свиту и шапку малоросса, волосы разбирают на боку, говорят по-великоросски, часто вставляя малоросские слова, например, «зранку», т.е. с утра, «згадав» - вспомнил, или наоборот: встречаешь в школе мальчика, одетого по-малороссийски, начинаешь говорить с ним, а он отвечает на великоросском языке»¹⁹². Подібна самоідентифікація зустрічалася також в Білокуракіному, Бахмутівці. У Новоайдарі називали їх «суржиками»¹⁹³. Таким чином тривале спільне проживання і тісні господарські зв'язки сприяли появі змішаних рис в таких етнодіференційних елементах, як одяг, мова, традиції та інших, що відбивалося на етнічній самосвідомості.

Велике значення в збереженні етнічної самосвідомості мав фактор розселення – чисельність і компактність. У слободі Павлівка, заселеній українцями, оселилося 20 російських сімей, які, опинившись у меншості, змішалися з панівним

¹⁹¹ Там само. С. ІІІ.

¹⁹² Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. С. 63, 64.

¹⁹³ Там само. С. 367.

українським населенням, перейняли звичаї й мову¹⁹⁴. Якщо етнічна група проживала компактно, в окремих селах, в цьому випадку спостерігалася більш стійка етнічна самосвідомість. У змішаних слободах, за збереження етнічної самосвідомості, а іноді й відособленості, українці та росіяни все більше зближувалися. Наприклад, в слободі Богданівка проживали й українці, й росіяни¹⁹⁵. Заснована слобода була українцями, потім сюди прийшли росіяни з Московської губернії. Церквою і поперечною вулицею Богданівка була розділена на дві частини: на північ від церкви жили українці, а на південь – росіяни. У слободі було два сільських старости – росіянин і українець. Всі громадські справи у них вирішувалися окремо, навіть в церкві вони ставали не разом, а так, як розташовувалися їх хати, – на північній стороні ставали українці, а на південній – росіяни. Між тим, шлюби між представниками обох етносів вже почали укладатися.

Таким чином, з одного боку, йшов об'єктивний процес зближення споріднених етносів, з іншого – спостерігалася певна стійкість українців і росіян в зміні етнічних ознак. Цей факт відзначався сучасниками досліджуваного періоду. «Вообще малоросс нелегко расстается со своими обычаями и заимствует чужое: «Лучше свое латане, ніж чуже хапане» - подмечает В. Семенов, описывая Малороссию»¹⁹⁶.

Автори опису Старобільського повіту вважають, навпаки, що «русский устойчивее хохла: москаля хоть в розсолі вари, все він, стерво, москаль». Але у місцевих «москалів» помічається вже «вилуговування» національних особливостей, виробляється щось нейтральне, загальне¹⁹⁷.

Зіставний аналіз відповідних матеріалів не дає вагомих підстав для однозначних висновків щодо традиціоналістської «стійкості» того чи іншого (українського чи російського) етносу. Суперечка щодо більшої чи меншої стійкості більш доречна в плані теоретичних умовиводів, що ж стосується практичної сторони, то, як показано на попередніх сторінках

¹⁹⁴ Там само. С. 988.

¹⁹⁵ Там само. С. 169.

¹⁹⁶ Россия. Полное географическое описание нашего отечества / Под ред. В. Семенова. Т. VII. Малороссия. СПб, 1903. С. 110.

¹⁹⁷ Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии / Под ред. В. Иванова. Харьков, 1898. С. III.

розділу, ця «стійкість» залежала від багатьох чинників, серед яких етнічна приналежність далеко не завжди була визначальною.

Зміна національної самосвідомості залежала від багатьох об'єктивних чинників і показувала, перш за все, зміни в мові.

Спостерігалось взаємопроникнення говірок: українці намагалися говорити російською, а росіяни – українською. Чисто російська та українська мови майже ніде не зустрічалися, навіть в слободах з етнічно однорідним населенням. Наприклад, в слободі Ново-Астрахань, населеній українцями, мова являла собою суміш української та російської мов, в чому позначився вплив сусідніх сіл, населених росіянами. Прикладом мови слободи може служити звучання наступних прислів'їв: «Ні втисся, коханочка, як у мишку шило», «Між сороками по-сорочому, між воронами по вороньому, а між людьми – по людському»¹⁹⁸.

У Баранніковій слободі все населення говорило українською мовою «З домішкою «літературної» (російської – авт.) у осіб, говір яких представляв «ні те, ні се». Причинами «русизмів», за зауваженням авторів збірника, були: «солдатчина», відхід на заробітки в Донецькі краї, вплив школи, читання книг, служба в прислузі у багатих людей і ін. Місцеві прислів'я звучали наступним чином: «В торгу два дурні: один продає, другой купує», «У кого гроши – той и хороший». «Ламана літературна» (російська – авт.) проникала в українські народні пісні. «Пісні (в Шульзінці) абсолютно спотворені, співаються переважно солдатські пісні, козацькі донські, запозичені на заробітках»¹⁹⁹. Жителі слободи Римарівка, українці, також ходили на заробітки до області Війська Донського через це «змінився говір та зовнішній вигляд». У слободі Попівка жителі говорили між собою українською, але з сусідами – росіянами говорили російською, через «часті з ними відносини»²⁰⁰.

Офіційна влада намагалася прищепити в народному середовищі думку про українську мову, як про грубу, неотесану

¹⁹⁸ Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии / Под ред. В. Иванова. Харьков, 1898. С. 28, 367.

¹⁹⁹ Там само. С. 600, 804.

²⁰⁰ Там само. С. 804, 83.

мову поганоосвіченої людини. Ця точка зору відбивалася і в деяких етнографічних дослідженнях даного періоду. Так, автор статті про Новопсков Старобільського повіту Харківської губернії пише, що помітне прагнення у жителів слободи «...вийти зі сфери неотесаності, грубості, властивих людям зовсім неосвіченим. Видно, що малороси не мають до своєї мови особливої любові, властивої мові рідній. При розмові з людиною більш-менш інтелігентною мужик намагається говорити літературною мовою»²⁰¹.

Проникнення української та російської мов у старобільських селян було взаємним, в російській мові відбувалася трансформація в бік української мови. Крім того, російські переселенці були уродженцями різних губерній, і їх мова містила діалектні особливості тих губерній, звідки вони були родом.

В цілому, в їх мові переважали південноруські говірки з помітним українським впливом²⁰². Наприклад, в слободі Бахмутівка і Райгородка, де проживали переселенці з середніх губерній Росії, особливо з Курської, Орловської та Воронежської, жителі-великороси говорили московською говіркою. Зустрічалися різні «неправильності»: замість «о» говорили «а»: «вада», «галава», «сабе», «табе» та інші місцеві яскраві особливості: чапля (цапля), тьветы (цветы), каво (кого), сабе (себе) и тощо²⁰³.

Етнографи відзначають, що в слободі Більше-Чернігівка говорили великоросійською мовою, але у весільному обряді зустрічалися пісні з «малоросійськими» словами. Причому, вживання українських слів в російськомовних текстах і навпаки досить часто виявлялося свого роду художнім засобом:

А што мы схотели,
То мы срабили
С муки пеляныцу
С девчины маладицу²⁰⁴.

В цілому, мовний пласт в Старобільському повіті

²⁰¹ Там само. С. 773—774.

²⁰² Фесенко Ю. О бытовании и собирании фольклора на Луганщине. Луганск : Фиеста, 1993. С. 25.

²⁰³ Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии / Под ред. В. Иванова. Харьков, 1898. С. 529, 559.

²⁰⁴ Там само. С. 590.

наприкінці XIX – початку XX ст. характеризується наступним чином. Чисто українська та російська мови майже не зустрічалися навіть в однонаціональних слободах. Жителі українських слобод вставляли російські слова, а росіяни – українські. Чисто говорили в селах лише одні старики. У слободах зі змішаним населенням, в яких переважали українці, російське населення українізувалося, а якщо чисельно переважали росіяни, українці спотворювали свою промову численними русизмами. Великий вплив на українців та росіян здійснював лексикон донецького козацтва. Дітям в школі прищеплювали російську мову. Українська і російська молодь вживала багато перекручених російських та іноземних слів. Говорили «прахтика» замість практика, «кунтузить» замість контузити, «липортуєт» замість рапортує, «финомозия» замість фізіономія та ін. Проте в цілому по Старобільському повіту, попри часто штучне насадження через адміністрацію, школу і літературу серед місцевого населення російської культури, перемагав процес природної асиміляції українською більшістю російської та інших етносів повіту. Встановлювалося двомовність: українська мова – в побуті, російську мову – в суспільному житті, як результат мовної політики царату.

У роки радянської влади двомовність через політику русифікації посилилася, причому сфера української мови все більш звужувалася. Визначити в Донбасі за мовною ознакою національність, в місцевості зі змішаним населенням, вже в 20-і рр. XX ст. було дуже важко. Документи Окружної комісії перепису 1926 р. показують, що її члени постійно коливалася, диференціюючи населення за мовою²⁰⁵. Про це ж пише у своїх дослідженнях Л. Чижикова, підкреслюючи приблизність і навіть сумнівність визначення національного складу Східної України за Всесоюзним переписом 1926, 1959, 1970 рр.²⁰⁶

Сучасний дослідник мови на Луганщині Ю. Фесенко вважає, що: «Ймовірно, ще у перших переселенців й XVI – XVII ст. формувалося усвідомлення своєї несхожості з залишеними відповідно в Росії та Україні земляками ... Досі більшості «перевертнів» притаманне таке розуміння мови, яке

²⁰⁵ Державний архів Луганської області. Ф. Р. 243. Оп. 1. Спр. 991. Л. 136.

²⁰⁶ Чижикова Л. Русско-украинские этнокультурные связи в южных районах Украины. Культурно-бытовые процессы на Юге Украины. М : Наука, 1979. 193 с.

за цілою низкою параметрів не збігається з теперішнім лінгвістичним членуванням східнослов'янського лексико-граматичного масиву на українську та російську»²⁰⁷. Дійсно, зрізи обох мов зустрічаються на Донеччині у всьому багатстві. Показово, що тут в 1804 р. народився В. Даль, творець «Толкового словаря живого великоросского языка» і тут же в 1887 – 1899 рр. плідно трудився Б. Грінченко, автор «Словника української мови».

Про існування мовної ситуації в Донбасі влучно висловилася в 1984 р. М. Осипова, 1928 року народження, яка проживала в селі Сиротине Троїцького району: «Лучше нашего языка нема»²⁰⁸. Примітно, що одні й ті ж люди в селах Донбасу виконують як російські, так і українські пісні. Кожна пісня, українська або російська, займає своє місце в загальному репертуарі села. Зустрічаються також з'єднання українських і російських текстів в рамках одного твору, побутування різномовних текстів в межах одного населеного пункту. Це свідчить про відсутність якоїсь непереборної перепони між ними та їх абсолютно вільне поєднання. Частівку подібного роду можна часто зустріти в репертуарі місцевих жителів:

Сыграй милый, на гармошке,
А я песенку спою,
Тебя милый я разважу,
А себя развеселю!²⁰⁹.

Таким чином у селян Старобільського повіту Харківської губернії в кінці XIX – початку XX ст. формувався особливий культурний мовний пласт, який зберігався і в наступних поколіннях цього регіону. Філологи, що вивчають ці процеси сьогодні, частіше відзначають явище україно-російського культурного синтезу. Фахівець в області української фразеології В. Ужченко пише: «Багато виразів східного регіону України вживаються на українській і російській мовах – особливо у великих промислових центрах»²¹⁰.

У даний час українсько-російське мовне пограниччя

²⁰⁷ Фесенко Ю. О бытовании и собирании фольклора на Луганщине. Луганск : Фиеста, 1993. С. 30.

²⁰⁸ Там само. С. 16–17.

²⁰⁹ Там само. С. 22.

²¹⁰ Ужченко В. Матеріали до фразеологічного словника східнословобожанських і степових говорів Донбасу. Луганськ, 1993. С. 4.

поширене в Сумській, Миколаївській, Одеській, Херсонській областях України, а також в Краснодарському, Ставропольському краях, Курській, Орловській, Брянській областях Росії.

Отже, поліетнічний характер населення Донбасу наприкінці XIX – початку XX ст. з одного боку відбивав склад населення, що колонізувало Південь України у XVI – першій половині XIX ст., а з іншого – поліетнічність аграрних і промислових міграцій до регіону, пов'язаних з розвитком капіталізму у пореформений період. В Донбасі цього періоду формувався особливий культурний мовний пласт, який зберігався і в наступних поколіннях донеччан. Спільність історичної долі, особливості поселенської структури, матеріальної й духовної культури сформували специфічний регіональний пласт етнічного симбіозу, основою якого є українсько-російська біетнічність. Основні соціокультурні характеристики, що склалися у цей період, зберегли своє значення і в подальшому розвитку, стали основою формування особливостей регіональної специфіки Донбасу.

РОЗДІЛ 4.

ІНФОРМАЦІЙНО-ПРОПАГАНДИСТСЬКА ЗБРОЯ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ: ІДЕНТИЧНІСТЬ ТА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ

Гібридна агресія Росії проти України містить у собі масштабне використання інформаційно-пропагандистської зброї. В якості одного з інструментів пропагандистського впливу і одночасно одним з його об'єктів виступають ідентичність і її важлива складова – історична пам'ять. Їх медіатизація і відверте використання в утилітарних цілях не є унікальним кейсом, а показує тренд сучасного стану інформаційного суспільства.

Епоха т.зв. «постправди» характеризується тим, що дезінформація, фейки і маніпуляції стають дієвими факторами суспільних процесів, впливаючи на політичну поведінку громадян, результати виборів та й ширше – конфігурацію світового порядку взагалі. В цьому зв'язку, історія, а вірніше уявлення про неї – благодатний ґрунт для маніпуляції, які не тільки перекручують історичні факти, а й надають історичним процесам і явищам вельми «вільне» трактування, що має мало спільного з історичною правдою. Це знайшло відображення у специфічній історичній політиці Російської Федерації, яка скопійована сепаратистськими утвореннями «ДНР» та «ЛНР». А саме – у химерному поєднанні імперської й комуністичної героїки з яскраво вираженою мілітаристською складовою. Постправда знайшла відбиток також у мусуванні аргументації «історичного права» на ті чи інші території, які висуває РФ, виправдовуючи свої зазіхання. Такі аргументи не мають ваги з точки зору міжнародного права, але знаходять позитивний відгук у певних колах західної громадськості й впливають на громадську думку.

Також зростання популярності націонал-популістських проектів у світі, криза неолібералізму як панівної ідеології, повернення до т.зв. «традиційних» цінностей у риториці та політиці, посилення вагомості національної, етнічної, релігійної ідентичності, «віднаходження» своїх історичних

коренів є тим загальним тлом, що впливає на ідеологічне і ціннісне «оздоблення» т.зв. «донбаського сепаратизму», який базується на регіональній ідентичності й архаїчних ідеологемах «русского мира».

Отже, визнаючи за пропагандою вагоме місце у загальному контексті сучасного інформаційного суспільства, маємо поставити такі конкретні питання для з'ясування особливостей нашого випадку. Як ідентичність і історична пам'ять використовуються в пропагандистських маніпуляціях, що супроводжують збройний конфлікт. Чому особливо вразливим до меседжів російської пропаганди виявилось населення Донбасу? Чи існувало тут сприятливе соціокультурне та ментально тло для їх сприйняття? Чи можна позначати ворогуючі сторони конфлікту етнічним маркером? Наскільки збройний конфлікт вплинув на трансформацію самосвідомості мешканців Донбасу?

4.1. Регіональний вимір ідентичності та історичної пам'яті Донбасу у довоєнний період

Донбас протягом двох століть був «плавильним казаном», в якому змішалися мовні, релігійні та культурні явища. Донецька і Луганська область, що складають українську частину Донбасу розташовані на Сході України, на території українсько-російського етнічного прикордоння і являють собою типовий «борделенд», українсько-російське прикордоння не тільки в політичному, але і в етнічному та культурному сенсах.

Основний контингент населення Донбасу формувався в результаті двох хвиль індустріалізації – імперської (на зламі XIX – XX ст.) і радянської (1920 – 1930-і рр.), і пов'язаних з ними трудових міграцій. З самого початку заселення Донбасу, тут переважали дві етнічні групи – українці та росіяни, які в плавильному котлі індустріалізації й державної уніфікаторської політики зливалися в таку собі українсько-російську російськомовну (враховуючи панівне становище російської мови в Російській імперії та СРСР і його роль в міжетнічному спілкуванні) етнічну коаліцію з подвійною ідентичністю²¹¹. Все

²¹¹ Кононов И. Украинско-русская доминирующая коалиция как фактор развития этнической структуры Украины. URL: http://www.niurr.gov.ua/ukr/dialog_1999/Kononov.html (дата звернення: 11.09.2018).

це накладало відбиток на мешканців краю, знівелювало етнічну самоідентифікацію. Культ міцної промисловості затінював всі інші цінності. Мікросвіт шахти або заводу, які виробляли матеріальні цінності, «перемолов» релігійні міфи, народні легенди та ідеали²¹².

За радянських часів, інтенсивний промисловий розвиток регіону, міграції населення з різних частин СРСР для роботи на промислових об'єктах, урбанізація, привели до домінування в місцевій соціальній структурі пролетаріату та інженерно-технічної інтелігенції й створили сприятливі умови для вкорінення тут, з одного боку ідеї інтернаціоналізму і «нової історичної спільності радянського народу», а з іншого, культу регіону-трудівника, який став основою для формування певної регіональної ідентичності та територіального патріотизму.

У сучасних дослідженнях все частіше поряд з етнічною та національною формами ідентичності йде мова про «територіальний патріотизм». За думкою Ш. Ріка «фактор регіональної ідентичності є «націолітарним» (тобто подібним національному, таким, що імітує національний) утвердженням регіонального колективу, «голосом» регіональної групи²¹³.

У концентрованому вигляді основні маркери цієї «донбаської» ідентичності виглядають наступним чином: 1) українсько-російська біетнічність (подвійність ідентифікації, розмита і нечітка межа між українською і російською ідентичністю), а також невелике значення етнічності в ієрархії ідентичностей місцевого населення; 2) велика роль територіальної ідентичності або навіть територіального патріотизму, заснованого не стільки на етнокультурних, скільки на соціальних засадах (на думку американсько-японського вченого Г. Куромія, новоприбулі люди мали двояку нестійку ідентифікацію, яка є поза національною)²¹⁴; 3) домінування російської мови; 3) індустріальний тип

²¹² Коржов Г. Региональная идентичность Донбасса: генезис и тенденции развития в условиях общественной трансформации. Социология: теория, методы, маркетинг. 2006, № 4. С. 42.

²¹³ Рик Ш. Феномен идентичности. Образование и социальное развитие региона. М., 1996. № 3—4. С. 212.

²¹⁴ Куромія Г. Донбас поміж Україною та Росією: позанаціональна ідентичність? Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів. Луганськ, 2002. С. 541—554.

культури; 4) щира компліментарність до радянського минулого та його символіки (саме за радянських часів закладався економічний і культурний потенціал Донбасу; 5) патріархальні риси у соціальній свідомості й соціальній поведінці, висока лояльність до місцевих еліт.

Подальше тлумачення та пояснення цих стрижневих особливостей приводить до трьох головних культурних дискурсів, в межах яких здійснювалися спроби пояснити регіональну ідентичність Донбасу та перспективи її розвитку. Ці три, далеко нерівнозначних вектори оформилися на рубежі 1990 – 2000-х рр. і найбільший відбиток знайшли в медіа-просторі регіону.

Регіоноцентричний дискурс був панівним і включав «м'яку» і «жорстку» опції. Відповідно до м'якого варіанту, Донбас – це специфічний регіон України з яскраво вираженою регіональною ідентичністю. Життя в умовах української державності є новою, «стартовою» суспільною практикою, яка не має аналогів в історії. Специфіку Донбасу не можна сприймати як ворожу Україні. Потрібно розуміти, що це природний продукт складного і розвитку Донбасу. Ігнорувати об'єктивність і природність цього продукту й намагатися «переробити» Донбас під загальну культурну матрицю не можна. Потрібно обережно, і з розумінням ставиться до своєрідності регіону, відмовитися від спроб проводити нав'язування таких дратівливих символів як ОУН Степан Бандера, УПА і т.ін. Об'єднавчі чинники потрібно шукати не в минулому, а в сучасності.

Так, професор Донецького національного університету О. Стяжкіна тоді вважала, що гуманітарні цінності Сходу України не вписуються в націоцентричне бачення України: *«Если рассуждать о системе гуманитарных ценностей жителей Востока, то на первое место, наверное, стоит поставить витальность, традицию выживания. Причем совместного выживания, в коллективе. Здесь было Дикое Поле, потом началось промышленное освоение. И в тех, и в других условиях выжить в одиночку было невозможно. Традиция группового выживания отмечает потребность в национальной самоидентификации, что и бесит национал-патриотов в «донецких». Донбасс стал домом для многих культур и национальностей, этнически чистых типов здесь*

практически нет. Поэтому национальность — разделяющий фактор, и дискутировать на эти темы можно разве что в застольных беседах, сравнивая рецепты блюд и любимые напитки разных народов. Инициаторы масштабной украинизации Юго-Востока должны быть готовы заранее смириться с тем, что предлагаемая ими система ценностей доминантной не станет. Только «одной из».

Вульгаризація специфіки Донбасу в «жорсткому» варіанті приводила до закріплення в регіональній свідомості гіпертрофованого почуття регіонального патріотизму, віру у свою першість, незамінність, безапеляційну віру в те, що «Донбас годує всю Україну».

Більшість ЗМІ регіону формували свою інформаційну політику згідно з регіоноцентричним баченням ідентичності Донбасу. Означені ЗМІ виявляли великий ступінь розбіжності в межах власної регіоноцентричності, вони характеризувалися певною варіативністю політичних симпатій. Так, з одного боку в інформаційному просторі Донеччини помітне місце посідав популярний інтернет-портал «ОстрОВ», який певним чином був опозиційним регіональній еліті, представлений Партією регіонів. «ОстрОВ» намагався демонструвати об'єктивність у висвітленні суперечливих історичних та політичних питань, і саме тут можна побачити різні точки зору щодо української історії, місця регіону в українському культурному і політичному полі.

З іншого боку, багатотиражний щотижневик «Донецкие новости», що входить до медіа-холдингу «Сегодня», відверто проводив лінію інформаційного впливу Партії регіонів і дозволяв собі висловлювати стосовно української мови і української історії навіть критичніші оцінки, ніж політичні керманичі видання. «ОстрОВ» і «Донецкие новости» становили, на наш погляд, крайні полюси регіоноцентричного сегменту інформаційного поля Донеччини. Решта друкованих та електронних ЗМІ функціонували в межах цих кордонів, але у своїх оцінках більшій мірі схилялися на бік позиції «Донецких новостей».

Дана парадигма регіональної ідентичності умовно названа нами російськоцентричною. Вона була представлена досить варіативно. Одні політичні та громадські сили та афільовані з ними видання чітко підкреслювали зв'язок регіону з Росією та

«русским миром», як то «Слов'янська партія О. Базилюка, партія «Руський блок», громадські організації «Донбаська Русь», «Російський Донбас» тощо. Інші схилилися до радянського бачення історії та оцінок сучасних подій з точки зору комуністичної ідеології (КПУ, ПСПУ Н. Вітренко). Також наголос робився на природній окремішності Донбасу від України (Народно-патріотичний блок Донбасу). Об'єднувало їх всіх різке та навіть категоричне неприйняття українського національно-державного будівництва у тому вигляді в якому воно відбувалося, створення образу головного ворогу Донбасу, яким є «український націоналізм» та підкреслене акцентування історичних зв'язків із Росією.

Згідно з таким баченням Донбасу, регіон є чужим для України. Донбас – це частина «Великого русского мира», насильно обгорнутий в українську державну оболонку. Відповідно, Донбас завжди буде чинити опір нав'язування чужих цінностей і символів. У тій державі, яка будується в Україні з 1991 р., майбутнього у Донбасу немає, а перспективи розв'язання проблеми зіткнення українськокультурного та російськокультурного світів полягає в кардинальній зміні вектора української державності в напрямку інтеграції з Росією, рішучій відмові від «українізації» або в автономізації регіону, аж до відділення.

Російськоцентричний сегмент був не надто великим та не мав суттєвої підтримки. Так само був відсутнім будь-який значущий і політично оформлений проросійський рух, а проросійські організації були більш ніж маргінальними. На парламентських виборах 2012 р. партія «Руський блок» набрала аж 0,4 % у Донецькій області та 0,47 % в Луганській²¹⁵. З одного боку це яскраво свідчить про рівень їх суспільної підтримки, а з іншого – їхнє легальне існування і діяльність не дозволяє говорити про якісь переслідування з боку державних органів.

Мовне питання яке агресивно мусувалося проросійськими силами насправді було мало актуальним для мешканців регіону. Ще у 2013 р. тільки 6,3 % жителів Донбасу називали

²¹⁵ Руський блок. URL:

http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D1%83%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%B1%D0%BB%D0%BE%D0%BA (дата звернення: 12.09.2018).

мовне питання в числі найбільш гострих²¹⁶.

Утім, маргінальність відповідного дискурсу компенсувалася надзвичайною активністю та поширеністю окремих проросійських ресурсів. Так, газета «Донецкий кряж» мала один із найбільших накладів в області – 53300 примірників. Вона була представлена також в електронному вигляді на Донецькому комунікаційному ресурсі, який не приховував своєї симпатії до історичних прикладів самостійництва Донбасу: *«Донецкий Коммуникационный Ресурс – это пространство для всех, кто хочет узнать, чем действительно живет Донбасс, о чем думают, чем интересуются сегодня граждане региона, который в далеком 1918 году в порыве к свободе провозгласил себя Донецко-Криворожской Республикой (ДКР)»*²¹⁷. Цікаво, що певний час газета фінансувалася Маріупольським металургійним комбінатом імені Ілліча. Керівництво комбінату вбачало в газеті майданчик для свого піару й інформаційного впливу в рамках області, а на ідеологічну орієнтацію газети не зважало. Дивовижно, але саме в цей час керівництво ММК імені Ілліча підтримувало Соціалістичну партію України та її лідера О. Мороза, які у той час навряд чи можна було назвати проросійською силою.

Українськоцентричний сегмент посідав у донецькому інформаційному і політичному просторі позиції, близькі до маргінальних. Проукраїнські та умовно проукраїнські політичні сили ніколи не були тут популярними, навіть в період знаходження їх при владі. Інформаційний простір хоча і був представлений зовсім невеликою кількістю медіа теж може бути розділений на «м'яку» і «жорстку» опції. При чому українськоцентричний сегмент навіть не був тотожним україномовному, який теж знаходився на узбіччі регіонального інформаційного поля. Адже станом на 2009 р. з 1138 періодичних друкованих видань області тільки 18 видавалися виключно українською мовою, а 750 – українською та

²¹⁶ Наиболее актуальными для жителей Донбасса являются проблемы социально-экономического характера URL: <http://press.unian.net/pressnews/976722-naibolee-aktualnyimi-dlya-jiteley-donbassa-yavlyayutsya-problemyi-sotsialno-ekonomicheskogo-haraktera-issledovanie.html> (дата звернення: 12.09.2018).

²¹⁷ О нас / Донецкий коммуникационный ресурс. URL: <http://dkr.com.ua/about.php> (Дата звернення: 12.09.2018).

російською²¹⁸.

«М'яку» опцію складали єдина обласна україномовна газета «Донеччина», районні багатотиражки, які частіше мали тільки окремі сторінки українською мовою та NGO DONETSK – Портал неполітичних новин Донецька. «Донеччина», з одного боку була головним офіційним рупором свідомого українства області і виражала його погляди, які стосовно деяких питань далеко не завжди зівпадали із панівною в регіоні громадською думкою. З іншого боку, засновником газети була Донецька облдержадміністрація, що, звісно, вимагало від видання певної координації із вектором владних настроїв²¹⁹.

Районні газети воліли залишатися осторонь політично та ідеологічно забарвлених тем, або висвітлювали їх в інформативно-нейтральному ключі. Українська історія та культура була представлена на їх сторінках переважно «лубочними» сюжетами та персонами, які не викликала суперечливих оцінок у суспільстві.

NGO DONETSK – було більш сучасним з точки зору контенту виданням і порушувало актуальні й гострі проблеми життя регіону²²⁰.

Відносно «жорстку» позицію українськоцентричного дискурсу займали зовсім невеликі й маловідомі ресурси – портал українців Донеччини «Хата» (позиціював себе як інформаційний центр українського руху), сайт «Правий Бахмут», сайт громадської організації «Поштовх».

Згідно «жорсткого» українськоцентричного погляду на Донбас, він є русифікованим краєм з комплексом рудиментарних радянських, «совкових» уявлень і цінностей. Серед них – радянський погляд на історію, на місце російської мови в суспільному житті, а також такі якості «гомо советікус»: державний патерналізм, беззастережна віра в державу, покладання на неї функцій щодо забезпечення необхідних благ

²¹⁸ Департамент інформаційної політики, Загальна оцінка ситуації в інформаційному просторі / Офіційний сайт Державного комітету телебачення та радіомовлення України. URL: http://comin.kmu.gov.ua/CONTROL/UK/PUBLISH/ARTICLE?ART_ID=68534&CAT_ID=630772 (дата звернення: 13.2.2009).

²¹⁹ Часопис «Донеччина». URL: <http://don.pp.ua/> (дата звернення: 12.09.2018).

²²⁰ NGO.DONETSK.UA – Портал неполітичних новин. URL: <http://ngo.donetsk.ua/> (дата звернення: 12.09.2018).

і соціальних гарантій. Крім того, Донбас – це регіон, де популярні сепаратистські, проросійські настрої. Регіон, який перешкоджає національному будівництву в Україні, а «свідомі» сили являють собою культурно пригнічений маргінес. Розв'язання проблеми Донбасу в цьому дискурсі коливалося від вимоги жорсткіші проводити українізацію краю, включати його в культурне поле української держави, до озвученого у 2010 р. представниками української інтелігенції радикально розгубленої пропозиції надати Донбасу можливість відокремитися від України²²¹.

Переважання в медійному і публічному просторі регіоноцентричного дискурсу, який подекуди знаходив точки дотику з російськоцентричним було пов'язане не стільки з тим, що він знаходив підтримку відносної більшості мешканців регіону, скільки в активному його впровадженні місцевими елітами у політтехнологічних цілях.

На думку М. Панчука мобілізаційно-маніпулятивну роль відіграє саме ідентичність еліти – кон'юнктурна ідентичність, яку нерідко, як в минулому, так і в наш час, демонстрували й демонструють справжні чи позірні провідники тих чи тих спільнот з метою зайняти престижні для них ніші серед еліти України або й отримати симпатії чи якісь дивіденди в інших країнах²²².

Під час протікання всіх виборчих кампаній починаючи з 2004 р. спостерігалася безпрецедентна політична мобілізація виборців цього краю на ґрунті актуалізації регіональної ідентичності часто на противагу українському національному проекту. У конструюванні ідентичності велику роль є елемент протистояння, «свій-чужий». Таким чужим став образ «українського націоналізму».

У пострадянській науковій та мовній традиції термін «нація» часто несе на собі «етнічний» смисловий відтінок. Це передбачає інтерпретацію нації не як політичної, а як культурної спільноти, що об'єднана етнічним походженням.

²²¹ Андрухович вважає, що Донбасу і Криму треба відокремитися від України. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/andruhovich-vvazhayе-scho-krimu-i-donbasu-treba-viddilitisya-vid-ukrayini.html> (дата звернення: 14.09.2018).

²²² Панчук М. До питання про ідентифікацію громадян України. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2013. № 5 (67). Вересень-жовтень. С. 14.

Відповідно і «націоналізм» трактується як ідеологія і практика, що передбачає пріоритет однієї етнічної нації над іншими. Це типологічно наближає цей термін до понять «ксенофобія», «шовінізм». Певною мірою таке розуміння нації та націоналізму корениться в наукових та ідеологічних установах радянського періоду.

У радянській Україні термін «український націоналізм» був центральним у пантеоні ворожих антирадянських образів і використовувався як політичне тавро для характеристики не тільки етнонаціональних рухів, але і будь-яких проявів незгоди з політикою комуністичної партії в національному питанні. Протиставлявся «українського націоналізму» пропагандистський образ «радянського інтернаціоналізму».

У перше десятиліття української державності мусування образу «українського націоналізму» в Донбасі відбувалося здебільшого на сторінках маргінальних проросійських або комуністичних ЗМІ, які заперечували саму ідею української державності.

По мірі зміцнення донецької регіональної економічної й політичної еліти, образ «українського націоналізму» стає інструментом мобілізації електорату і дискредитації політичних опонентів. Це обумовлює набагато більш широке його використання і вихід на сторінки респектабельних обласних видань, контрольованих місцевим політикумом. В умовах регіонального поділу політичних та ідеологічних сил країни «український націоналізм» не просто реанімується як різко негативний, пов'язаний з етнічною та культурною нетерпимістю образ, а й стає базовим елементом набору поглядів і цінностей Західної України, які чужі (або навіть ворожі) Сходу країни. У їх числі – україноцентричне трактування історії, героїзація ОУН, УПА, С. Бандери, пріоритет української мови, критика радянської спадщини, дистанціювання від Росії т.ін.

У передвиборчій боротьбі 2004 р., ці маркери націоналізму вперше оформляються у політтехнологічну схему, ланцюг асоціацій, що пов'язують політичного опонента з конкретним регіоном і одночасно неприйнятними для Донбасу образами: Захід України – ОУН-УПА (бандерівці) – український націоналізм – фашизм – Ющенко.

Наведемо декілька цитат того періоду з проросійських

медіа регіону: «Националистическая пропаганда очень хорошо ложится на менталитет галичан (галичане – жители трех западноукраинских областей – Львовской, Тернопольской и Ивано-Франковской), который полутон не приемлет, а видит все в черно-белом спектре: тут – враги, тут – друзья. Конкретно вот «эти» виноваты в том, что ты плохо живешь, уничтожь их, и ты будешь жить лучше...»²²³. «Галичане свою энергию направляют на «национальное воспитание» украинцев. Они хотят видеть всю Украину «большой Галицией». Доказывают, что отличительная черта «настоящего украинца» – нелюбовь к москалям. Объясняют «схиднякам», что те такие же украинцы, как и они, только испорченные русификацией»²²⁴.

У донецьких ЗМІ не викликає ніяких сумнівів те, що спроби прищепити Донбасу націоналістичний погляд на історію не досягнуть успіху. «Такова наша страна, что Роман Шухевич (командир УПА - прим. авт.) не станет героем в Луганске или Донецке, а члены «Молодой Гвардии» (коммунистическая молодежная антифашистская организация, действовавшая в Донбассе в годы Второй мировой войны) – героями во Львове или Ивано-Франковске»....«Это обречено на провал в силу другого формата культуры, в котором существуют, скажем, жители Донбасса и Крыма», – объясняет данный факт газета «Салон Дона и Баса»²²⁵. Простіше висловлював цю думку В. Литвинов з цього ж видання: «Националисты никак не поймут, что на Востоке своя правда»²²⁶.

Головне, що ставиться в провину націоналістам – це нав'язування свого бачення розвитку країни, нехтування правами російськомовних і культурними особливостями Сходу і Півдня України. У ряді матеріалів така політика «націоналістів» деталізується й обростає новими подробицями.

²²³ Иванов А. Галицкий вариант «демократии». (Интервью с жителем Львова Андреем Никоновым). Донецкий кряж. 2004. 19–25 ноября. С. 4.

²²⁴ Никитин Н. Особенности галицкого мессианства. Приазовский рабочий. 2004. 9 ноября.

²²⁵ Миркин С. Исторические сказки апельсинового режима. Салон Дона и Баса. URL: <http://www.salon.donetsk.ua/rubrics/8643.php> (дата звернення: 17.02.2009).

²²⁶ Литвинов В. «Свобода» без инакомыслия. Салон Дона и Баса. URL: <http://www.salon.donetsk.ua/rubrics/5068.php> (дата звернення: 24.04.2008).

Так, наприклад «націоналісти» заважають світу почути голос Донбасу, продемонструвати образ «іншої України». Наведемо приклад вкрай примітивних міркувань на дану тематику: *«Националисты не сидят, сложа руки. Они ежедневно ведут свою работу и делают ее, увы, куда успешнее, чем мы. Пока мы здесь с гордостью рассказываем о Донбасском трудолюбии и чистоте донецких людей, они учат английский и, свободно на нем изъясняясь, легко и просто рассказывают зарубежным собеседникам о своей Украине. Пока мы в трех словах и в жестах пытаемся объяснить, что они неправы, они выбивают себе стажировки в иностранные СМИ и иностранные же фонды и структуры, и, там, на новом уровне рассказывают о своей стране и о том, как ей надо жить. Пока мы работаем, они гуляют по улицам Нью-Йорка и там каждому встречному успевают рассказать то ли в героизме воинов УПА, то ли о голодных годах зверски замученных украинцев»²²⁷.*

Іноді, здається, що інтерв'ю, лише привід для демонстрації журналістами своєї позиції й навіть хизування її категоричністю. Так відверто нетолерантне висловлювання допускає І. Ребров, беручи інтерв'ю в академіка П. Толочка: *«Западенцы действительно другие люди с враждебными нам ценностями. Палачи украинского и белорусского народа, те, кто убивал наших дедов, – для них герои. Советские солдаты-победители, наши предки, уничтожавшие шухевичей, бандер и прочих фюреров как бешеных собак, – для них тупое быдло, которое Сталин гнал на бойню. Бандеровским бандитам, убивавшим православных священников, врачей и учителей, они ставят памятники. Язык наш они запрещают, религию уничтожают. И при этом живут за счет дотаций, которые для них зарабатывают Юг и Восток. Если Украина в результате кризиса – политического, экономического или, не дай Бог, военного – окажется на грани распада, как можно сохранить целостность страны, одна половина которое*

²²⁷ Противный В. Почему они нас когда-нибудь победят, или Исключительно субъективный взгляд на украинский национализм. Комитет избирателей Донбасса. URL: http://zadonbass.org/news/hot/message_110?sphrase_id=22773 (дата звернення: 02.02.2009).

ненавидит, унижает и грабит другую?»²²⁸.

Подібна ланка асоціацій Захід України – ОУН-УПА (бандерівці) – український націоналізм – фашизм – політичний опонент, використовується в медіа і в наступних передвиборчих кампаніях, змінюється лише персона конкретного політичного противника. У передвиборчій компанії 2010 р. ним стала Ю. Тимошенко: *«Уроженка Днепропетровска стала ярым поклонником преступников против человечности из ОУН-УПА и не менее ярым противником федерально-земельного устройства Украины. Хотя здесь есть еще и дополнительный аспект, заставляющий её поддерживать данные основополагающие националистические идеологемы не только из тактических соображений. Героизация ОУН-УПА позволяет внедрить в общественное сознание апробированную бандеровцами практику тоталитарного вождизма в качестве основы государственного устройства и необходимость репрессий, оправдываемых «защитой нации»»²²⁹.*

Паралельно, відповідно до схеми «свій-чужий» йде формування образу-антиподу українського націоналізму, концепції, що є близькою і зрозумілою Донбасу і протистоїть українському націоналізму. Таким образом став «донбаський регіональний патріотизм». М'який варіант впровадження в суспільну свідомість образу донбаського патріотизму виражається в підкресленні своєрідності регіону, його економічної потужності й спортивних досягнень, критиці спроб поширити тут україноцентричну культурну мартріцу. *«Да, действительно, мы разные, молодые и старые, мужчины и женщины, верующие и атеисты, русскоязычные и украиномовные. Но нас объединяет одно- мы люди из Донбасса. Тут мы родились, тут мы живем. Именно в таком качестве нас воспринимают на всей Украине, в СНГ, во всем мире. Несмотря на все наши успехи, к нам относились пренебрежительно, считая вправе за нас решать, с кем*

²²⁸ Ребров И. Петр Толочко: Из Украины делают Великую Галичину. URL: <http://dkr.com.ua/index.php?new=14085> (дата звернення: 13.11.2009).

²²⁹ Жаров А. Диктатура матки, КИД. Комитет избирателей Донбасса. URL: http://zadonbass.org/news/hot/message_6734?sphrase_id=23024 (дата звернення: 01.02.2010).

дружить, на каком языке говорить, в какую церковь ходить и кем себя считать»²³⁰.

Почесний консул Вірменії у Донецькій і Луганській областях С. Асатрян підкреслював інтернаціоналізм Донбасу і називає мешканців Донбасу «нацією». «...Это замечательный край, где дружно живут представители многих национальностей. Мне кажется, что в Донбассе даже появилась новая нация – донбассовцы. Кстати, я тоже донбассовец, живу здесь уже 27 лет. Украина стала моей второй Родиной.... Ваш земляк Виктор Янукович – сильная, яркая личность, настоящий самородок, воспитавший себя сам... мудрый хозяин, настоящий мужик. Он воспитывался в народе, он очень близок армянам»²³¹.

Про вульгарно-радикальну опцію пояснення специфіки вище було сказано вище. Тут зазначимо, що одним і з центральним сюжетом цього міфу була теза про Донбас як економічний локомотив всієї України.

«Нынешний бурный экономический рост (более 10 процентов) обеспечивается именно на Востоке...»

«...По официальным данным Министерства финансов, сейчас Ивано-Франковская область тратит на 43,6 % больше, чем зарабатывает, Тернопольская – на 41,1 % больше, Черновицкая – на 26,7 %. Содержат иждивенцев области-доноры: Донецкая, Днепропетровская, Запорожская, Харьковская, Одесская. То есть жители Востока отрывают от себя немалые средства, чтобы помочь пенсионерам и учителям в управляемом «нашистами» западном регионе. А местные пропагандисты направляют эти средства на организацию дорогостоящих провокаций».

«Может быть, имеет смысл не распределять заработонные тяжким трудом деньги? И тогда зарплата донецкого шахтера будет намного больше, чем у киевского чинуши или у галицкого бездельника»²³².

²³⁰ Иванов А. Не подведем Донбасс. Донецкий кряж. 2004. 19—25 ноября.

²³¹ Корец Я. Сурен Асатрян: Все любят коньяк «Арапат», а вот саму гору мало кто видел. (Интервью с почетным консулом Республики Армения в Донецкой и Луганской областях Суреном Асатряном). Жизнь. 2004. С. 25.

²³² Только факты: ВВП на человека в Восточных и Южных областях Украины примерно равен российскому, польскому, хорватскому. В Западных областях ВВП равен - Центрально-Африканской республике, Нигеру, Эфиопии. URL:

У концентрованому вигляді радикальна програма «донецького патріотизму» виражена в ідеології організації «Донбаська Русь». Ця організація формально не пов'язана з провідними політичними силами та регіональною владою, але має представництво в місцевих органах влади й проявляє серйозно політичну активність, спираючись при цьому на розвинену інформаційну інфраструктуру.

«Донбасс (как и некоторые другие регионы) – иноприроден Украине, из-за чего все попытки подогнать его под киевско-львовские шаблоны костоломны и губительны. Поэтому мы попали в ловушку: с одной стороны, попытки политического отделения сегодня ни к чему не приведут. А с другой – разрушение нашей региональной самобытности и экономическое порабощение (думаю, не стоит еще раз напоминать о грабительских принципах распределения региональных доходов в пользу центра) идет прогрессирующими темпами. Вскоре, при сохранении существующего положения, мы исчезнем как субъект культурной и политической жизни. Превратимся в «восточную территорию» с обезличенным «населением»...

И поэтому, пока не поздно, обратимся к понятию «Донбасский патриотизм». Что же означает быть сегодня патриотом Донбасса? Прежде всего – это значит жить по правде. А правда в том, что душа у Донбасса – русская. И история – русская. И даже не столько в плане «великоросском», сколько вообще – восходящая к Древней Руси. Донбасс, также как и Крым, включен в состав Украинской ССР исключительно из административных, а никак не исторических и культурных соображений. Это не означает каких-то претензий к Украине, это просто факт. Донбасс – русский край. И это нужно понимать и помнить. Далее, несмотря на риторику о «многонациональности» Украины, сегодня именно русское население страны целенаправленно и планомерно насильно интегрируется в украинскую культуру (во многом, даже конкретно – в западно-украинскую) – именно через выкорчевывание

исторической памяти, через замену языка, через культурную фальсификацию. Каждый русский воспринимается «владой» только и исключительно как будущий украинец. Поэтому первоочередное значение приобретает сохранение нами нашей национальной идентичности. Мы – русские. Донбасс – многонациональный (есть тут и греки, и татары, и многие иные национальности) русский край. И в этом нет противоречия – всегда должна быть некая стержневая, позвоночная, структурообразующая национальная основа. Мы – не «пятая колонна» Российской Федерации в Украине. Наш патриотизм не «проплаченный», он органичный, корневой, местный. Быть русскими для нас – значит быть самими собой, а не входить в состав РФ. Конъюнктурная политическая ситуация здесь менее всего важна. Ведь, к сожалению, не секрет, что и в России сегодня все сложнее быть русским... Наша цель – быть русскими, а не «дорогими россиянами».

Итак, наша цель – восстановление и сохранение исконно русских, исконно Донбассских принципов:

- Православие.
- Русская культура от докиевской Руси по сей день.
- Русский язык как язык общения и культурной жизни.
- Экономическая справедливость в отношении доходов региона.
- Защита интересов нашей Родины – Донбасса – везде и всегда.
- Донбасс – навсегда русский! Донбасс – навсегда наш!²³³.

Втім, після виборів, особливо у випадку отримання результатів, бажаних для місцевих еліт (як-то у 2010 р., коли Президентом України став В. Янукович), риторична хвиля «донбаського патріотизму» одразу ж спадала.

Таким чином, історичний досвід розвитку Донбасу як індустріального україно-російського «борделанду» зі специфічної соціальною та етнічною структурою та вкоріненою радянською спадщиною сприяв формуванню певною регіональної ідентичності. Становлення і розвиток олігархічної

²³³ Официальный сайт общественной организации «Донбасская Русь». URL: <http://donbassrus.dn.ua/about.php> (дата звернення: 14.09.2018).

економіки та політичної системи в Україні в 1990 – 2000-і рр. призвели до того, що Донбас, як індустріальна вугільно-металургійна база України, опинився під повним домінуванням місцевих політичних і бізнес-еліт, які оформили своє політичне представництво не тільки на регіональному, а й на загальноукраїнському рівні у вигляді Партії регіонів. Їхнє політичне і бізнесове всевладдя в регіоні повинно було мати якусь привабливу ідеологічну обгортку. Нею став т.зв. «регіональний патріотизм» – культивування донбаської особливості в суто прагматичних цілях, задля електоральної підтримки й мобілізації широкого загалу у політичному протистоянні з опонентами, особливо якщо ці опоненти на певний час отримували центральну владу в Києві (як то було в період президентства В. Ющенко у 2005 – 2009 рр.).

При цьому конструкт регіональної ідентичності спирався на історичний досвід, певні установки та цінності місцевого населення. Реанімувалися не тільки основні елементи цього образу – ксенофобія і нетерпимість, але також тенденція таврувати як націоналістичні деякі прояви національної свідомості, непов'язані з радикальними етнонаціоналістичними поглядами (як наприклад, визнання Голодомору – геноцидом українського народу). Новим явищем, що не мав місця в радянський час стало підкреслення асоціації націоналізму з регіоном Західної України. «Донбаський патріотизм» як раз і відігравав роль нового антипода українського націоналізму замість «радянського інтернаціоналізму».

Соціокультурна неоднорідність України, різний досвід історичного буття її окремих регіонів створювали спокусливі умови для використання історичної пам'яті у політичному протистоянні. Ідеологічна аморфність головних суб'єктів цих змагань компенсується перетворенням історичної пам'яті (в її різних версіях) на один з основних публічних маркерів політичних партій. Тому історичні питання «увінчані» патетичним гаслом «не дозволимо переписати історію» стають дієвим засобом передвиборчої мобілізації електорату, а на зовнішньополітичному рівні часто виступають як предмет прагматичного (і не надто) гендлярства.

Історична пам'ять – це феномен суспільної свідомості, який можна віднести і до сфери соціальної психології, і до області ідеології. Вона містить у собі матеріальні залишки

минулого, і відповідні образи, символи, міфи, ритуали, історіографічні уявлення²³⁴. Змістом історичної пам'яті є не тільки й не стільки об'єктивна інформація про події минулого, скільки уявлення його певного способу, суб'єктивне його сприйняття та оцінка. Суб'єктивність історичної пам'яті, її роль в процесі формування національної ідентичності підкреслює Н. Яковенко, кажучи про вигаданий образ минулого, «колективне переживання», яке об'єднує суспільство у цілісну одиницю завдяки спільним «спогадам» про нібито, єдиного предка, про спільно освоєну / завойовану територію, про спільно пережиті перемоги та поразки й т.ін.²³⁵ У цьому сенсі «історична пам'ять», фактично, тотожна міфу, тому що вибирає з хаотичного плину суцього якісь певні, витребувані суспільством цінності. Саме соціальну детермінованість пам'яті відзначив перший дослідник феномену пам'яті М. Хальбвакс, який ввів у науковий обіг поняття «соціальні рамки пам'яті»²³⁶. Тобто ми пригадуємо, що має попит у сучасному суспільстві й саме воно, сучасне суспільство, своїми цінностями та панівним світоглядом виставляє нам рамки – що і як пригадувати.

Тісно корелюється з історичною пам'яттю, якраз і підкреслюючи її інструменталістську функцію, поняття «політика пам'яті» або «історична політика». Сама по собі практика ідеологічного втручання в трактування історичних подій стара як світ, але набула системного характеру під час становлення національних держав і формування національних історіографій і систем шкільної освіти. Термінологічно, концептуально й організаційно (у вигляді інститутів національної пам'яті) політика пам'яті (або історична політика) сформувалася зовсім недавно, на рубежі XX – XXI ст., перш за все в країнах Центрально-Східної Європи, під впливом ідеологічних трансформацій в регіоні й на основі суспільного осмислення досвіду його недавнього тоталітарного минулого²³⁷.

²³⁴ Нагорна Л. Історична пам'ять: теорії, дискусії, рефлексії. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 21.

²³⁵ Яковенко Н. Вступ до історії. К.: Критика, 2007. С. 34.

²³⁶ Хальбвакс М. Социальные рамки памяти. М.: Новое издательство, 2007. 348 с.

²³⁷ Сам термін «історична політика» (Geschichtspolitik) виник в 1980-х рр. в Німеччині в контексті дискусії про нацистське минуле країни. Див.: А. Миллер, М. Липман. Презентація книги «Историческая политика в XXI-м веке» /Фрагменты

Отже, історична пам'ять, стаючи об'єктом політики, стаючи препарованою відповідно до ідеолого-політичних цілей, трансформується в масовій свідомості, формуючи/корегуючи колективні уявлення про минуле. Так само як зміст історичної пам'яті багато в чому складається з тієї «начинки» яку вклали в нього зацікавлені суб'єкти суспільно-політичного процесу, так і визначення її для «широкого вжитку» лежить в площині моралізаторської риторики. Сама по собі далека від раціональності, історична пам'ять, в промовах політичних діячів, в імперативах освітньо-виховної роботи та медійному дискурсі постає таким собі незмінним монументально-сакральною спадщиною суспільства, берегти яку – обов'язок кожного громадянина, а забуття або ревізія якої є проступком і вимагає засудження.

Вплив на історичну пам'ять здійснюється за допомогою впровадження в суспільну свідомість панівного національного історичного наративу, який в науковому плані надає концептуальне і системне бачення минулого країни (що особливо важливо для молодих держав, де існує потреба окреслення самодостатності національної історії), а в ідеолого-політичному – легітимізує державу і владу, і повинен консолідувати суспільство.

Протягом понад двадцять років розвитку України як незалежної держави, в осмисленні та оцінках її минулого співіснували два історичних наративи. Перший визначається як українськоцентричний (націоцентричний) або національно-державний, або націоналістичний (останнє, на наш погляд, є кілька категоричним). В його основі лежить погляд на національну державність як одну з основних суспільних цінностей, а боротьбу за неї важливим змістом історичного процесу на українських землях. Згідно з ним, виходячи зі схеми історії України, запропонованої українським істориком М. Грушевським наприкінці ХІХ ст., першою українською державою була Київська Русь (Україна-Русь), політичне і культурне надбання якої більшою мірою перейняла не Північно-Східна Русь (Московія, Росія), а Південно-Західна Русь, тобто Галицько-Волинська держава. Після кількох століть

перебування українських земель у складі Литви та Польщі козацький гетьман Богдан Хмельницький відродив Українську державу у вигляді Гетьманщини. Об'єднання Гетьманщини з Московським царством на Переяславській Раді – це ситуативний військовий союз, який Москва порушила. Подальший статус українських земель у складі Російської імперії та СРСР слід оцінювати як залежність з різним ступенем (в різні історичні періоди) національного гноблення.

Другий наратив визначається як радянський чи імперський, або більш нейтрально – східнослов'янський. Він продовжує дорадянське бачення «загальноруської» історії, трансформоване в радянські часи в загальну історію трьох братніх слов'янських народів під керівництвом російського. Зокрема, він вважає Київську Русь загальним надбанням східних слов'ян, Переяславська угода тлумачиться як «возз'єднання» України з Росією, а Російська імперія і СРСР вважається спільною державою росіян, українців та інших народів²³⁸.

Особливе ідеологічне і суспільне значення для національно-державного наративу мають два явища української історії ХХ ст. – Голодомор 1932 – 1933 рр. і діяльність націоналістичних організацій періоду Другої світової війни та в десятиліття після неї – ОУН і УПА. Голодомор 1932 – 1933 рр. вважається геноцидом українського народу (що закріплено на рівні законодавства), тобто не просто злочином сталінського режиму, а цілеспрямованою політикою знищення українців. Діяльність націоналістичних політичного (ОУН) і військового (УПА) формувань тлумачиться як національно-визвольний рух проти німецької та радянської окупації.

Інакше оцінюються ці явища в радянському наративі. Заперечується антиукраїнська спрямованість голоду 1932 – 1933 рр., у визначенні якого як геноциду бачиться непрозорий натяк на неоімперську політику Й. Сталіна як спадкоємця російського імперіалізму. Цей натяк викликає роздратування прихильників радянського наративу, які стверджують, що від

²³⁸ Кулик В. Націоналістичне проти радянського: історична пам'ять у незалежній Україні. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/379-volodymyr-kulyk-natsionalistychne-proty-radianskoho-istorychna-pamiat-u-nezalezhnii-ukraini> (дата звернення: 14.09.2018).

голоду постраждали й інші народи СРСР, а не лише українці. ОУН і УПА називаються нацистськими колаборантами, вшанування яких вважається ревізією результатів і історичної пам'яті Великої Вітчизняної війни.

Не важко помітити, що в площині зовнішньої політики два історичних наративи обслуговували недавні альтернативи геополітичного вибору України. Але якщо радянське бачення історії цілком вписувалося в ідеологічне обрамлення євразійської інтеграції, то національно-державний наратив, виконуючи важливі функції утвердження в суспільній свідомості ідеї незалежної України і акцентуючи в різних своїх сюжетах її європейську ідентичність, водночас, в частині позитивної оцінки націоналістичних формувань часів Другої світової війни не зовсім відповідає тому ціннісному набору, який вимагає ЄС.

Однак набагато більшу роль актуалізація різних бачень минулого країни відіграє на внутрішньому рівні. Вона не лише відбиває чинне в суспільстві дуалістичне сприйняття образу історичного минулого України, а й продовжує посилювати цей дуалізм. При цьому як у науковому середовищі, так й на рівні широкого загалу побутувала думка про те, що найбільш міцним «бастіоном» радянських уявлень про минулого був Донбас.

Саме в цьому регіоні чи не найсильніше в Україні відбувалася «мнемоісторична конкуренція» наративів, а серед суб'єктів історичної політики були держава в особі органів центральної та місцевої влади, шкільна історична освіта, політичні партії, суспільні, етнічні рухи, медіа, наукова історіографія, краєзнавство. Найбільш потужним гравцем, безперечно, є держава, яка формулює принципи історичної політики, й за допомогою загальновизнаних комеморативних практик шкільної освіти впроваджує їх у життя. Втім, український (а особливо східноукраїнський) досвід свідчить, що на регіональному рівні державну політику пам'яті можуть певним чином (за винятком шкільної освіти) коригувати органи місцевого самоврядування, мотивовані як інтересами політичного протистояння із центральною владою (що в Україні часто виявляє себе і в гуманітарних питаннях), так і поширеними у місцевому соціумі уявленнями про історію. Отже, як виявляло себе це коригування у Донбасі, і зокрема у Донецькій області? Яким чином стикалися в суспільно-

політичному і культурному житті регіону два бачення української історії, як вони трансформувалися місцевими реаліями?

В Україні політика пам'яті стала інституційне оформлюватися у період президентства В. Ющенка, а до цього здійснювалася в загальному річищі гуманітарної політики й була залежною від імперативів президентського курсу у цій сфері. Тому, вочевидь, виправданою є поширена в українській літературі сегментація періодів історичної політики відповідно до каденцій українських президентів²³⁹. Безумовно, такий курс формувався як відповідними посадовими особами (як-то віцепрем'єри з гуманітарних питань) так й інституціями (міністерства освіти, культури, Інститут національної пам'яті тощо), але жоден з їх керівників не був настільки самодостатньою, впливовою чи навіть одіозною особою (за виключенням, можливо Д. Табачника, «українофобський» імідж якого, натомість, явно перевершує його реальний вплив на загальнодержавну гуманітарну політику), щоб фігурувати як натхненник і «творець» гуманітарного курсу держави та її ставлення до національної пам'яті.

За часів президентства Л. Кравчука згідно із завданнями ідеологічного обґрунтування національно-державного будівництва відбувалося впровадження відповідного історичного наративу, що повинен був замінити радянську концепцію історії України. Водночас на початку 1990-х рр. держава не робила (а радше, ще не встигла зробити) серйозних кроків, щоб затвердити національно-державницький наратив на більш широкому, ніж просто освітній, суспільному рівні у вигляді національних свят, чи то акцентуванні певних пам'ятних дат або подій. До того ж, найбільш контроверсійний сюжет україноцентричної концепції – історія ОУН та УПА тоді ще не був пропагандистські сформований як ключовий епізод національної історичної пам'яті. Це було однією з причин того, що на рівні суспільства і владних структур Сходу України, зокрема Донецької області, яка в силу своїх культурних

²³⁹ Зерній Ю. Державна політика пам'яті в Україні: становлення і сучасний стан. URL: <http://old.niss.gov.ua/book/StrPryor/8/7.pdf> (Дата звернення: 14.09.2018); Симоненко І. Концептуальні засади державної політики пам'яті. Аналітична записка. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/269/> (дата звернення: 14.09.2018).

особливостей потенційно могла вже на той час стати антагоністом державного гуманітарного курсу, нове бачення історії загалом не заперечувалося, бо воно особливо ніде і не виявлялося. Іншою причиною було те, що на рівні місцевих еліт його було нікому заперечувати. Адже колишні комуністи, а нині керівники «нової» демократичної місцевої влади були підкреслено лояльні до Києва, оскільки від цього залежали їх посади і місце у новій владній вертикалі. Щоправда, на рівні громадської активності відкрите неприйняття гуманітарного курсу України виявляла низка організацій проросійської або ж автономістської спрямованості (Інтеррух Донбасу, Рух за відродження Донбасу, Громадянський конгресс України), але їх претензії переважно стосувалися мовної політики, а лідери цих організацій не були суттєво представлені у місцевій владі.

Проте вже наприкінці президентського терміну Л. Кравчука у зв'язку із глибокими кризовими явищами в економіці зростало не тільки незадоволення владою, але й певне розчарування в ідеї незалежної держави, з якою асоціювалося погіршення умов життя більшості громадян України. Саме на Сході України активізувалися сили (і, перш за все, відроджена комуністична партія), які піддавали критиці не тільки економічний, але й гуманітарний курс держави, спрямовуючи незадоволення рівнем життя в річище неприйняття і ідеології незалежної України.

Новий президент Л. Кучма досить чітко вловив зростання політичного впливу історичних та культурних відмінностей України й тому всіляко намагався його нейтралізувати досить вміло і навіть превентивно, затіняючи найбільш суперечливі історичні сюжети. Його гуманітарна політика характеризувалася спробами поєднати радянський і україноцентричний історичні наративи. Сьогодні можна почути думку про штучність і згубність такого підходу, проте слід відзначити, що він не викликав занадто резонансного обурення прихильників того або іншого бачення минулого. Хоча тут, вочевидь, зіграла свою роль не тільки й не стільки позірна «збалансованість» такого ставлення до історії, а й перш за все, чітка, централізована, замкнена на президентові та його адміністрації система влади та підкреслено жорстке підкорення їй регіональних політичних еліт, які в таких умовах не мали ані можливості, ані бажання використовувати гуманітарні питання

для підбурювання протестних настроїв у суспільстві. Тому і за часів керівництва Л. Кучми органи місцевого самоврядування Донецчини були цілком відповідним ретранслятором державної гуманітарної політики, і, якщо і насмілювалася фрондувати, то хіба що з приводу мовного питання. Більшу свободу дозволяли собі медіа, пов'язані з регіональними бізнес-елітами, які на відміну від місцевого політикуму тоді ще трималися на відстані від центральної влади. Зокрема у газеті «Донецкие новости» часто з'являлися претензійно критичні матеріали щодо національно-державницького погляду на історію. Так, редактор газети оприлюднила підкреслено іронічне міркування щодо Дня соборності України, називаючи його незрозумілим і штучним, таким, що навряд чи стане народним для мешканців регіону проти, наприклад, Дня усіх закоханих²⁴⁰. (коректність такого порівняння залишимо на совісті автора – С.П.)

На відміну від широкого публічного дискурсу, де в історичних питаннях відбувалося певне балансування, сфера історичної освіти була монополізована прихильниками україноцентричної концепції. Саме за часів Л. Кучми зусиллями сучасних українських істориків на всіх освітніх рівнях було утверджено власну помірковану версію національно-державницького наративу, і створено відповідну наукову, методичну і дидактичну базу для його впровадження. Авторами цілого ряду підручників, що таким чином відбивали історичні події були донецькі вчені Р. Лях, Н. Темірова, В. Ізюмов та ін.²⁴¹ І це не було випадковістю, адже в історичному академічному середовищі Донбасу носії національно-державницького, україноцентричного бачення історії України були далеко не маргіналами, ані в якісному, ані в кількісному відношенні і це сприяло відтворенню відповідного наративу і в місцевій історіографії, і в історичній освіті.

Після 2004 р. чи не вперше місцеві керівні кола не

²⁴⁰ Филь Р. Колонка редактора. Донецкие новости. 2002. № 4. 24—30 января. С. 2.

²⁴¹ Лях Р., Темірова Н. Історія України: найдавніших часів до середини XV ст. Підручник для 7 класу. К.: Генеза, 2002. 320 с.; Лях С., Лях Р., Краснонос Ю., Ізюмов В., Темірова Н. Історія України. Навчальний посібник для студентів неісторичних спеціальностей. Донецьк: ЦПА, 1998. 396 с.

входили до «пулу» партії влади й це саме в той момент, коли вони настільки зміцніли, що були готові взяти собі цю владу повністю. В таких умовах донецький політикум, який були ядром головної опозиційної сили – партії регіонів стали найзатятішим опонентом нового президента. Одним із напрямів цього протистояння була гуманітарна сфера. Малоприйнятні для мешканців Сходу України спроби В. Ющенка накинати нове розуміння пантеону історичних героїв і знаменних подій були вміло використані йому ж на шкоду і конвертовані у потужний протестний дискурс «боротьби з переписуванням історії» як частини «боротьби» з «помаранчевою владою». І якщо на рівні Донецької обласної державної адміністрації, голова якої призначався президентом, посилений україноцентричний тренд історичної пам'яті хоча б формально, але підтримувався, корегуючись відповідно до регіональної специфіки, то на рівні обласної та міських рад депутатів ініціативи президента зустрічали досить серйозний опір. Найбільш болючим питанням, що постійно штучно загострювалося з обох боків, було питання історичної та суспільної оцінки ОУН і УПА та її керівників. Ініціативи президента з приводу примирення радянських ветеранів з ветеранами УПА, святкування на державному рівні 65-ї річниці створення УПА, пропагандистські просвітницькі заходи, що знайомили жителів регіону з історією націоналістичного підпілля, неодмінно викликали негативний суспільний резонанс, посилюваний медіа, підконтрольними місцевому політикуму. На офіційному владному рівні цей резонанс оформлювався у відповідні резолюції та звернення Донецької обласної та міської рад. Стрижнем цих документів було засудження ідеї і політичної практики героїзації УПА, акцентування її колабораціонізму із використанням яскраво негативних оцінювальних лексем на кшталт «фашистські посібники» та «прихвосні»²⁴².

В цілому акції з популяризації націоналістичного повстанського руху оцінювалися як такі, що, по-перше, нав'язують нове бачення історії, неприйнятне для Донбасу, по-

²⁴² Обращение Донецкого городского совета от 11.02.2008. URL: <http://www.federal.org.ua/content/obrashchenie-donetskogo-gorodskogo-soveta> (дата звернення: 15.09.2018).

друге, розколюють суспільство, загострюють міжрегіональні суперечності, по-третє, не є доцільними в умовах існування інших, більш важливих питань, на вирішення яких могла б бути спрямована енергія Києва. Власне кажучи, в донбаській контрпропаганді досить часто вдавалися не тільки до осуду президентських новацій з точки зору світоглядних позицій та позицій історичної правди, але й з позицій практичного сенсу й адекватності відносно суттєвих, перш за все соціально-економічних викликів. Резонно передбачалося, що в такий спосіб блокування історичної політики Києва знайде більше прихильників, адже суспільству наочно демонструвалося, що в умовах кризи «помаранчева команда» не переймається економічними проблемами, а вперто мусує вельми далекі від сьогодення питання голодомору, УПА, мови та ще й витрачає на це гроші.

Серйозність сприйняття антинаціоналістичної риторики Донецької міськради дещо знижувалася епатажними висловлюваннями на історичну і мовну тематику її секретаря М. Левченка, який виконував роль такого собі політичного фріка місцевого масштабу.

Образ УПА був настільки сильним подразником для певної частини влади, медіа і суспільства Донбасу, що навіть в президентських ініціативах з інших історичних питань вбачалася «тінь» УПА та «українського націоналізму». Саме так було сприйнято указ В. Ющенка, що передбачав демонтаж пам'ятників та пам'ятних знаків, перейменування вулиць, площ, проспектів тощо, назви яких пов'язані з особами, що були причетні до організації Голодомору в Україні та політичних репресій²⁴³.

При широкому трактуванні указу значна частина донбаської топоніміки з увічненими радянськими діячами «підпадала» під указ про перейменування. Утім, при всій одіозності деяких увічнених персонажів, ця топоніміка мало сприймається спільнотою як чужа або нав'язана. Адже значна кількість міст і селищ Донбасу не знала іншої історії ніж радянська, або ця історія була дуже коротким і малопомітним

²⁴³ Указ Президента України № 250/2007 Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932 – 1933 років в Україні http://www.poshuk.lviv.ua/zakon_p_28.html (дата звернення: 15.09.2018).

буттям робітничих селищ. До того ж, незрозуміло було звідки обласний та міські бюджети знайдуть чималі гроші на перейменування в авральному режимі сотень вулиць, площ, проспектів.

Тому ще до появи офіційної реакції на указ президента були серйозні сумніви у реальному його виконанні. Так, професор Донецького національного університету О. Стяжкіна передбачувала тихе, відоме із радянських часів бюрократичне ігнорування, прикрите формальними звітами-відписками про підготовку до його реалізації²⁴⁴.

Звісно так воно і сталося. Але, водночас, місцеві депутати поспішили використати вищезгаданий указ президента для зворотного пропагандистського ефекту, тобто для чергового розвінчування його політики «переписування історії». У зверненні обласної ради говориться, що указ сприятиме нагнітання суспільно-політичної ситуації й відволікає суспільство і владу від важливих соціально-економічних питань²⁴⁵. Звернення було доповнено ще одним документом, в якому Донецька обласна рада приєднувалася до заяви депутатів Луганської обласної ради «Про громадсько-політичну ситуацію в країні» і Харківської обласної ради «Зупинимо нацизм», і в черговий раз засуджувала героїзацію УПА, хоча безпосереднього приводу до цього указ про перейменування начебто не надавав²⁴⁶.

Втім, «бої за історію» між регіональною та центральною владою не відзначалися безпосередньою участю (у вигляді соціально активної поведінки) у них більш-менш широких кіл населення. Це, однак, не применшувало для місцевого політикуму та медіа пропагандистського значення історичних

²⁴⁴ Шибалов Е. Донбасское identity: неукраинская Украина. URL: http://gazeta.zn.ua/POLITICS/donbasskoe_identity__neukrainskaya_ukraina.html (дата звернення: 15.09.2018).

²⁴⁵ Обращение депутатов Донецкого областного совета к территориальным громадам, депутатам местных советов, органам исполнительной власти и местного самоуправления о недопустимости обострения общественно-политической ситуации в Донецкой области URL: http://www.sovet.donbass.com/document_preview.php?document_id=1193 (дата звернення: 15.09.2018).

²⁴⁶ Заявление Донецкого областного совета от 20.12.2007. URL: http://soviet.donbass.com/document_preview.php?document (дата звернення: 15.09.2018).

сюжетів.

Відзначимо, що не зовсім вірним було б тлумачити реакцію донецької влади на спроби героїзації УПА лише вимогами політичного протистояння. Не надто гнучкі спроби Києва презентувати єдине бачення суперечливих історичних явищ породжувало нерозуміння і неприйняття в певних колах спільноти Донбасу. Так, у 2009 р. групою донецьких істориків та політологів було створено Центр політологічного аналізу та технологій, завданням якого стало «розвінчування реакційних політичних міфів, що нав'язуються «помаранчевою владою» (зокрема про Донбас як мафіозний регіон, який виступає з позицій українофобії), створення позитивного інформаційного образу Донбасу та Південного Сходу, вивчення і популяризація регіональної самобутності Донецького краю»²⁴⁷. Один з учасників об'єднання, історик О. Мартинов опублікував низку статей, які, поєднуючи як емоційну публіцистику, так і науково опрацьований, але однобічно підібраний джерельний та історіографічний матеріал, викривали колабораціонізм українського націоналізму часів Другої світової війни²⁴⁸. Саме контрпропагандистське навантаження подібних студій та їх запрограмовано негативний оцінний характер разом з відомою практикою «навішування ярликів», зменшувало їх науковість. Таким чином згадані статті вирізнялися не з кращого боку серед інших робіт цієї ж тематики, виконаних так само донецькими вченими, але тими, хто не був обтяжений «необхідністю» ідеологічної боротьби з націоналізмом. Так, у 2001 р. вийшла книга професора Донецького університету В. Нікольського «Підпілля ОУН(б) у Донбасі». У ній на основі широкого кола архівних документів розглянуто діяльність українського націоналістичного підпілля в Донбасі у роки Другої світової війни. Робота позбавлена ідеологічної та політичної заангажованості й визначає місце організації українських націоналістів в антинацистській боротьбі у регіоні. Підпільних груп українських націоналістів в Донбасі було

²⁴⁷ Официальный сайт Центра политологического анализа и технологий. URL: http://cpat.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1&Itemid=6 (дата звернення: 15.09.2018).

²⁴⁸ Мартынов А. Историческая справка о военно-террористической деятельности ОУН-УПА Украинский фашизм. Взгляд из Донбасса. Сборник материалов. Донецк: Астро, 2008, С. 152—451.

небагато, невелика була і кількість їх учасників. Натомість комуністичне підпілля було широким і розгалуженим²⁴⁹.

В історії Донецького краю є сюжети та постаті, які цілком вписуються в україноцентричний наратив. Однією з таких постатей є поет, дисидент, символ шестидесятницького руху в Україні В. Стус. У роки незалежної України пам'ять про Стуса була вшанована як на всеукраїнському, так і на обласному рівні, і, в цілому, не слугувала приводом для суспільної дискусії. Але на жаль, гуманітарний вимір політичного протистояння торкнувся і постаті В. Стуса. Спочатку, у 2008 р. Донецька міська рада демонстративним жестом запропонувала своїм львівським колегам повернути львівським вулицям імена російських поетів та письменників, які були перейменовані на початку 1990-х рр. Замість цього донецькі депутати обіцяли встановити у Донецьку пам'ятник В. Стусу²⁵⁰. Такий показовий торг був зроблений явно в піку українізаторським новаціям «помаранчевої» влади, а до того ж повинен був промовисто підкреслити особливу місію Донецька із захисту російської культури в Україні.

Новий виток використання імені Василя Стуса у політичному протистоянні розвернувся навколо питання надання Донецькому національному університету імені поета. Спираючись на ініціативу однієї зі студентських організацій В. Ющенко розпорядився у найкоротший термін розв'язати це питання. Ініціатива викликала неоднозначну реакцію громадськості й у підсумку справа завершилася відмовою вченої ради та студентського самоврядування надати університетові ім'я українського поета.

Існує думка, що саме присутність В. Стуса у пантеоні націонал-демократичної версії історії зумовила відторгнення ідеї увічнення його імені в університеті, адже це породжувало асоціації із загальним курсом нав'язування Донбасу україноцентричної культурної матриці. Одночасно було відхилено пропозицію надати університету ім'я керівника

²⁴⁹ Нікольський В. Підпілля ОУН(б) у Донбасі. К., 2001. 178 с.

²⁵⁰ Донецькі влади поставят пам'ятник Стусу в обмін на перейменування вулиць у Львові URL: <http://korrespondent.net/ukraine/events/686901-doneckie-vlasti-postavyat-pamyatnik-stusu-v-obmen-na-pereimenovanie-ulic-vo-lvove> (дата звернення: 15.09.2018).

Донецької області комуністичних часів В. Дегтярьова, яка, звісно, була висунута у відповідь на ініціативу увічнення імені В. Стуса²⁵¹.

Варто відзначити, що публічне і резонансне впровадження націоналістичного дискурсу у сферу громадсько-політичного життя мало вплинуло на зміст шкільній історичної освіти та підручників. Деяке збільшення матеріалу з тем Голодомору та націоналістичної повстанської боротьби не змінили концептуально шкільну версію української історії, характер якої був сформований ще до Ющенка. Втім, опозиційні донецькі ЗМІ часто нарікали саме помаранчевій владі «переписування» шкільної історії, вдаючись до патетичних і подекуди мало обґрунтованих тверджень. Так, газета «Донецкие новости» писала «Наши дети забывают Великую войну... Преподаватель одной из донецких гимназий попросил подобрать к 9 мая какое-нибудь стихотворение о войне. Дети выучили «Полтавскую битву» (так у автора – С.П.) и «Бородино». Что удивляться, если в учебниках истории для старшеклассников Великой Отечественной войне уделили 20 страниц, при этом на 15 страницах рассказали об ОУН-УПА и о том, как нам помогали Штаты и Франция»²⁵².

Ще радикальніше висловлювався редактор газети «Родное Приазовье» С. Шведько: «Ведется целенаправленная государственная политика промывания мозгов, причем при полном попустительстве общественности. И если так пойдет дальше, то будьте уверены, что пройдет немного времени, и наши дети разрушат памятники нашим отцам, станцевав гопака на могилах солдат-освободителей»²⁵³. Звертає на себе увагу така собі авторська алегорія – «гопак» – символ української традиційної народної культури (але ж ніяк не українського націоналізму) протиставляється «солдату-визволителю».

За президента В. Януковича історична політика в загальних рисах повторювала період Л. Кучми. Місцева влада

²⁵¹ Донецкий национальный университет отказался называться именем Стуса. URL: <http://www.nam.kiev.ua/index.php?newsid=5033> (дата звернення: 15.09.2018).

²⁵² Донецкие новости. 2009. 7–13 мая. С. 14.

²⁵³ Шведко С. Это нашей истории строки. URL: http://www.rp-ua.com/articles/history/eto_nashei_istorii_stroki.html (дата звернення: 15.09.2018).

Донецької області, представлена панівною Партією регіонів, повністю підтримувала і реалізовувала гуманітарну політику президента В. Януковича з усіма її балансуваннями між радянським та україноцентричним. Віддаючи перевагу першому (що особливо яскраво виявляється у святкуванні пам'ятних дат, подій, особистостей, пов'язаних з Великою вітчизняною війною і трудовою героїкою), донецькі керівники брали до уваги й україноцентричний наратив. Так, досить різноманітними заходами відзначилося святкування 85-річниці з дня народження письменника, правозахисника, учасника українського дисидентського руху, народженого на Донеччині Олексі Тихого. Обласна влада виділила приміщення і надала допомогу в облаштуванні Літературного музею Василя Стуса, що розташувався у Донецькій обласній універсальній науковій бібліотеці імені Н. Крупської.

У зв'язку зі зміною парадигм політики пам'яті у загальнодержавному масштабі, боротьба з «націоналістичним» баченням історії, що за В. Ющенка була візитною картою певних владних кіл регіону, відчутно втратила свою напругу. Вона стала виконувати суто прагматичні передвиборчі функції, коли однією з цілей критичної риторики на адресу політичних опонентів панівної партії (що її представляє місцева влада) фігурувала їх реальна або вдавана симпатія до націоналізму та УПА.

До того ж, роль головної рушійної сили у цій боротьбі було перекладено тепер на ЗМІ, які час від часу «нагадували» місцевій спільноті про небезпеку «переписування історії» на догоду націоналістам. Щоправда, медіа тут не були обмежені у своїй фантазії й іноді вводили до «пантеону» націоналістичних образів, неприйнятних для Донбасу, нових несподіваних персонажів. Так, мариупольська газета «Приазовский рабочий» в одному з матеріалів підкреслювала, що у створеній німцями окупаційній україномовній пресі Маріуполя друкувалися схвальні матеріали про Т. Шевченка. Фотоколаж з двох номерів газети, на перших шпальтах яких були портрети Т. Шевченка та А. Гітлера, повинен викликати у читача асоціації типологічної схожості цих постатей, або їх шанувальників²⁵⁴.

²⁵⁴ Ермишина Л., Панков А. Какие мариупольские газеты служили фашистским оккупантам. Приазовский рабочий. 2012. 14 ноября. С. 5.

Деякі провладні медіа області схвально оцінювали історичний досвід Донецько-Криворозької республіки, надаючи інформаційну підтримку в популяризації монографії В. Корнілова «Донецко-Криворожская республика: расстрелянная мечта»²⁵⁵.

Місцева влада ж тепер здебільшого дистанціювалася від найбільш радикальних випадів в бік національно-державницького наративу подекуди навіть блокуючи їх. Так, не було схвалено пропозицію депутата облради від КПУ І. Попової про вивішування червоного прапора на будинку облради на День Перемоги. Обласні депутати відхиливши проект рішення керувалися українським законодавством, адже за законом не можна вивішувати на будівлях державних органів копію «Червоного прапора» разом із Державним (використовувати червоний прапор в інших заходах зі святкування Дня Перемоги цілком дозволено законодавством)²⁵⁶. Насмілимося припустити, якщо питання було порушено у роки протистояння з центральною владою, воно набуло б якщо б не схвального вирішення, то напевне, значно більшого розголосу

Також не було задоволено пропозицію встановлення в Донецьку пам'ятного знаку жертвам ОУН в Донбасі, що надійшла від представників інформаційно-аналітичної служби «Русская народная линия»²⁵⁷.

Утім, враховуючи посилення політичної ваги партії «Свобода», яка вперше увійшла до парламенту, можна було передбачити, що провладні політтехнологи вже готували сценарій нового розігрування «націоналістичної» карти, коли для донбаського соціуму нинішня влада все ж буде ближче, ніж

²⁵⁵ Ермишина Л. Донецко-Криворожская республика - страна, о которой молчат учебники истории. Приазовский рабочий. 2012. № 73. 20 апреля. URL: <http://www.pr.ua/news.php?new=18371&num> (дата звернення: 15.09.2018); Кому поперек горла Донецко-Криворожская республика. URL: <http://dnews.donetsk.ua/news/politics/2011/11/14/9741.html> (дата звернення: 15.09.2018).

²⁵⁶ В Донецке Знамя Победы не получило официального статуса URL: <http://donbass.ua/news/region/2012/04/25/v-donecke-znamja-pobedy-ne-poluchilo-oficialnogo-statusa.html> (дата звернення: 15.09.2018).

²⁵⁷ Мартынов А., Барышников С. Об увековечивании памяти погибших от рук членов ОУН-УПА. Открытое обращение к властям Донецка. URL: http://ruskline.ru/analitika/2011/09/16/ob_uvekovechivanii_pamyati_pogibshih_ot_ruk_chlenov_ounup (дата звернення: 15.09.2018).

націоналісти. І в цій грі Сходу України, й, зокрема, Донбасу, було уготовано вирішальну роль.

Слід відзначити такий, показовий, на наш погляд, момент. «Історичні бої» місцевого значення відбувалися навколо дуже обмеженого кола історичних сюжетів спільно української історії ХХ ст. ОУН, УПА, в меншій мірі Голодомор – ось і весь перелік тем, які викликають альтернативну реакцію в Донбасі, та з подачі місцевої влади – широке суспільне обговорення і резонанс. Хоча, враховуючи публічну незгоду з націоналістичною версією, логічно було б сподіватися на заперечення й інших її сюжетів.

Між іншим, спостерігалось напрочуд байдуже ставлення до суперечливих питань заселення краю та його розвитку у ХІХ ст., місцева офіційна версія яких не тільки цілком вписувалася в україноцентричний наратив, але й навіть перевершувала його. Так, Донецька обласна рада, яка з одного боку гнівно засуджує «переписування» історії у випадку з УПА, з іншого боку, на своєму офіційному сайті представляла одне із радикальних україноцентричних трактувань історії краю, яке містило тези на кшталт: «В ХІ столетии в степной зоне (мається на увазі Донеччина – С.П.) появляется украинская людность»²⁵⁸. Навіть найзатятіші прихильники націоцентричного варіанту історії України не наважуються стверджувати наявність українського етносу вже у ХІ ст. Курйозності ситуації додавало й те, що ця історична довідка була напрочуд невдалим перекладом з української на російську (напевне, автоматичним, за допомогою гугл-перекладача) подібної довідки, але з сайту Донецької обласної державної адміністрації.

Історичні довідки на сайтах органів місцевого самоврядування міст і районів Донецької області не згадували про історію відповідних населених пунктів в останні 40 – 50 років. Так історія міста Горлівка в історичній довідці офіційного сайту міської ради завершувалася післявоєнною

²⁵⁸ Официальный сайт Донецкого областного совета. История Донецкой области. Краткая историческая справка. URL: <http://sovet.donbass.com/?lang=ru&sec=07.01&iface=Public&cmd=main&args> (дата звернення: 15.09.2018).

відбудовою міста²⁵⁹. Останньою історичною подією у житті міста Артемівська (суч. Бахмут) на сайті міської ради був запуск у 1968 р. тролейбусного маршруту²⁶⁰. І це при тому, що у цих містах є відомі краєзнавці й потужні краєзнавчі осередки. Незрозумілою була деталізація історії регіону, відбір подій, які достойні бути презентовані у хронологічному опису, презентованому на сайтах. Так, маємо сумніви щодо необхідності включення в історично-хронологічний опис важливих подій в Донецькій області, що містив сайт Донецької обласної державної адміністрації заснування в Маріуполі макаронної фабрики²⁶¹.

Але коли того вимагає політична доцільність, історія краю в тлумаченні місцевої влади ставала контрверсійною україноцентричному наративу. Особливо це було помітно в роки президентства В. Ющенка, коли у контексті загальної опозиції центральній владі підкреслювалася регіональна відмінність і особливість Донбасу.

Цікавою в цьому плані була стаття одного з тодішніх місцевих ідеологів «Партії регіонів» О. Гурбіча. Він підкреслював багатонаціональність регіону, тісне переплетіння російської й української культур, але головним стрижнем регіону називав ментальність його жителів – волелюбність, авантюризм і, водночас, організованість і твердий характер. Організованість і серйозність заснована на традиціях колективного труда на промислових підприємствах «Это формирует и организывает человека куда больше, нежели работа на селе или в заштатном городке», – відзначав О. Гурбіч, натякаючи на відмінність мешканців Донбасу від населення Центральної та Західної України. Авантюризм і непоступливість Донбасу сягає, за О. Гурбічем, генетичним корінням від таких собі «донецьких» козаків» (не донських і не запорозьких більш відомих науці, а саме – «донецьких» – С.П.),

²⁵⁹ Официальный сайт Горловского городского совета. Горловка. История. URL: <http://gorlovka.dn.ua/ru/node/164> (дата звернення: 15.09.2018).

²⁶⁰ Офіційний сайт Артемівської міської ради. Артемівськ. Історична довідка. URL: <http://artemrada.gov.ua/uk/history> (дата звернення: 15.09.2018).

²⁶¹ Офіційний сайт Донецької обласної державної адміністрації. Хронологія подій на території Донецької області. URL: <http://www.donoda.gov.ua/main/ua/publication/content/879.htm> (дата звернення: 15.09.2018).

про яких як корінне населення Донбасу зауважував автор, посиляючись на німецького картографа XVIII ст. І. Хомана²⁶².

Політично заангажоване «регіоноцентричне» бачення історії краю можемо знайти у зверненні Донецької міської ради до своїх колег зі Львова та Тернополя, оприлюднене у 2007 р. у розпал політичного протистояння з «помаранчевою» владою. В історичному екскурсі донецьких депутатів взагалі немає місця українському чиннику заселення Донбасу, а навпаки всіляко підкреслюється етнічно російський характер колонізації. Історія регіону розпочинається тут з XVI ст. коли донецькі землі були «...южным рубежом Московского государства, здесь располагались опорные пункты стрельцов и казаков, защищавших Русь от набегов кочевников. Позже данная территория входила: в состав Всевеликого Войска Донского, вместе с Ростовом (российский город) – входила в состав Екатеринославской губернии. Первые поселенцы приезжали сюда из Курской, Тамбовской и других российских губерний»²⁶³.

Такі твердження, на перший погляд, могли викликати здивування, якщо порівняти їх з вищезгаданою історичною довідкою на сайті Донецької обласної ради, де йшлося про те, що вже в XI ст. край стали заселяти українці. Перший висновок, який можна зробити, виходячи з цього, – Донецька обласна і міська ради мали різні бачення історії Донбасу? Але все значно простіше. Історична довідка на сайті обласної ради – формальність, а звернення міської ради, розтиражоване ЗМІ – це публічна демонстрація гуманітарного опору спробам «українізувати» історію, підкреслення історичної ролі російської культурної присутності в регіоні, що було таким необхідним у тодішньому протистоянні із центральною владою.

Отже, соціокультурні особливості Донбасу – східноукраїнського регіону з вираженою регіональною ідентичністю зумовлюють більшу орієнтованість місцевого

²⁶² Гурбич О. Здесь живут крутые мужики. URL: <http://focus.ua/opinion/2550> (дата звернення: 15.09.2018).

²⁶³ Обращение Донецкого городского совета Президенту Украины В. А. Ющенко, Премьер-Министру Украины В. Ф. Януковичу. В Львовский городской совет. В Тернопольский городской совет от 21.02.2007. URL: <http://www.rdu.org.ua/news.php?content=1172092800&path=docs> (дата звернення: 15.09.2018).

соціуму на радянське сприйняття історії. Тому органи місцевого самоврядування намагалися корегувати україноцентричні сюжети державної політики пам'яті й особливо такі контрверсійні її практики, як героїзація УПА та лідерів націоналістичного руху. Утім, найчастіше таке корегування набувало вигляду галасливої контрпропагандистської риторики, що було викликано інтересами публічного політичного протистояння регіональних еліт з центральною владою у період президентства В. Ющенка. Посилення боротьби з «переписуванням історії на догоду націоналістам» саме в передвиборчий період (для дискредитації політичних опонентів перед місцевим електоратом); обмеженість сюжетів, які «запускаються» для суспільної дискусії майже виключно політично заангажованими темами УПА, українського націоналізму, Великої Вітчизняної війни; формальність в артикуляції позиції стосовно питань історії краю, якщо вони не пов'язані з вищезгаданими темами, дозволяють говорити про високу роль прикладної політтехнологічної складової в політиці пам'яті на регіональному рівні.

4.2. Російська гібридна агресія і конструювання «народу Донбасу»

Однією з тенденцій сучасного світу є поширення сепаратистських рухів і розширення їх масштабів. Це пов'язано із суперечливими процесами глобалізації й регіоналізації, «кризи» національних держав, «етнічним ренесансом» тощо. В більшості конкретних випадків, які можуть бути визначені як «сепаратизм» маємо справу перш за все з тісним переплітанням внутрішніх політичних, економічних, етнокультурних проблем держав, які стикаються з проблемами сецесії окремих територій. З цього контексту, на нашу думку, випадає приклад т.зв. «донбаського сепаратизму», який не тільки підтримується, але й став можливим у своїй конкретній реалізації завдяки зовнішньому чинникові.

На рівні міжнародного трибуналу в Гаазі визначено наявність міжнародного збройного конфлікту на Південному Сході України з липня 2014 р., який натомість протікає

паралельно з неміжнародним збройним конфліктом²⁶⁴. Отже, формулювання «неміжнародний збройний конфлікт» вказує на внутрішнє протистояння. Але виникає питання якою мірою він є наслідком поділів, що існують в межах української держави, а якою мірою він нав'язаний Україні ззовні? Для цього слід з'ясувати природу т.зв. «донбаського сепаратизму»

Специфіка «донбаського сепаратизму»

Донбаський сепаратизм не існував як значуще суспільне явище до березня 2014 р. І це його принципова відмінність від сепаратизму басків, шотландців, каталонців, курдів. Діяльність невеличких груп донецьких сепаратистів, членів маргінальних організації «Донецька республіка» або ж «Донбаська Русь» та інших час від часу виникала на узбіччі політичного життя регіону, але ніколи не сприймалася серйозно ні офіційним Києвом, ні абсолютною більшістю мешканців регіону. Ця діяльність почасти контролювалася місцевої політичною елітою і слугувала певним інструментом каналізації активності невеличкої кількості місцевих проросійських радикалів, а також засобом ідеологічної концептуалізації регіональної ідентичності в його більш радикальному форматі, чим який могли собі дозволити місцеві можновладці.

В цьому плані маємо не погодитись з точкою зору деяких закордонних дослідників, зокрема польським політологом А. Гілем про глибоке історичне коріння донбаського сепаратизму, яке сягає ще часів Російської імперії²⁶⁵. Єдиний приклад втілення ідеї окремішності Донбасу – це коротке існування Донецько-Криворізької радянської республіки, яка, натомість, була розкритикована В. Леніним і більшовицьким керівництвом Радянської Росії. В радянські часи вона була викреслена з офіційного переліку значних явищ і подій радянської історії, а також не була присутньою в історичній свідомості й пам'яті мешканців регіону (на відміну від творця цієї республіки більшовицького діяча Артема (Ф. Сергєєва), але його вшанування відбувалося поза контекстом епізоду зі

²⁶⁴ InternationalCrimeCourt “Report on Preliminary Examination Activities», 2017. URL: https://www.icc-cpi.int/itemsDocuments/2017-PE-rep/2017-otp-rep-PE_ENG.pdf (дата звернення: 04.12.2017).

²⁶⁵ Gil A. Źródła i konteksty separatyzmu w Donbasie, Studia Europejskie. Centrum Europejskie Uniwersytetu Warszawskiego. 2015. Nr. 4. S. 131.

створенням Донецько-Криворізької республіки). Спроби деяких донецьких політологів і публіцистів вже за часів незалежної України підживити пам'ять про Донецько-Криворізьку республіку не виходили на широкий суспільний рівень і артикулювалися в середовищі того ж самого невеличкого кола проросійські або автономістські налаштованої громадськості.

На відсутність історичного коріння непрямим чином вказує і дивний мікс і плутанина в назвах, визначенні й навіть символіці цих квазідержавних утворень. «Новоросія» – «Малоросія» – «ДНР-ЛНР» тощо. Назвою «Новоросія» ніколи не позначалася само ідентифікація населення Південного Сходу, навіть у XIX ст. у період існування однойменної адміністративно-територіальної одиниці Російської імперії. Назви самопроголошених республік містять територіальний контент – Донецька Народна Республіка, Луганська Народна Республіка – похідні від топонімів міст, але ніяк не етнізмів. При цьому саме позначення «народна» вказує на певну частку соціального (але не етнічного) популізму їх ідеологів. Нарешті, обраний символ (прапор) «Новоросії» не має взагалі ніяких історичних коренів, і викликає асоціацію з прапором Конфедерації південних штатів (часів війни Півночі та Півдня в США), що, можливо, підкреслює підсвідоме тяжіння його творців до найбільш адекватних історичних аналогів, а саме – до сепаратистського заколоту окремих територій.

Друга особливість феномену «ДНР-ЛНР» полягає в тому, що територія, підконтрольна бойовикам, ніколи не була спірною територією у відносинах двох сусідніх країн – у даному випадку, України та Росії. Цим донецький випадок суттєво відрізняється, скажімо, від кримського, а тим більше – від кіпрського чи карабаського.

Третя особливість донбаського конфлікту – в його основі не лежить етнічний чи конфесійний поділ. Хоч відповідні маркери ідентичності (насамперед, мовний) залучаються сепаратистами для обґрунтування своїх дій, але реальність спростовує їхні аргументи: за названими вище ознаками сторони, що воюють на Донбасі, насправді відрізняються між собою дуже мало. На те, що в конфлікті немає етнічного розмежування сторін вказують російськомовність і неукраїнське етнічне походження значної частини української

армії й добровольчих батальйонів. Вони формуються і поповнюються вихідцями з Миколаївської, Дніпропетровської, Одеської, Харківської областей – тих самих, які з легкістю «включені» російською пропагандою до складу «Новоросії».

Водночас, маємо зазначити, що зовсім відкидати наявність внутрішніх самостійних чинників донбаського сепаратизму було б невірно. Вони ґрунтуються на соціокультурній, економічній специфіці регіону, що пов'язана з історичними особливостями його заселення і соціально-економічного розвитку, специфікою прикордоння, (т.зв. борделенду) та політикою регіональних еліт по культивуванню регіональної ідентичності у вузько прагматичних, електоральних цілях.

Події Євромайдану кінця 2013 – 2014 рр. й зміна влади викликали розгубленість серед місцевих еліт і силового блоку, майже повністю залежного від цих еліт. Намагаючись зберегти своє панівне становище, хоча б в регіоні та уникнути покарання за приналежність до режиму В.Януковича, який тепер визнавався як «злочинний», місцевий політикум знову вдався до мобілізації широкого загалу під гаслами «донбаського патріотизму». Але публічна артикуляція мети цієї мобілізації характеризувалася мінливістю і непослідовністю – від вимоги повернення Януковича на президентську посаду до автономізації Донбасу та федералізації України. Це відбивало розгубленість регіональних еліт, а швидкий розпад їх політичного тіла – «Партії регіонів», яка до цього мала абсолютно домінацію в регіоні на всіх рівнях місцевої влади, створив відчутний владний вакуум і дезорієнтацію у локального суспільного середовища. Цей вакуум швидко заповнився агентами зовнішнього, російського впливу, які вже ставили перед політизованими і наелектризованими масами зовсім інші цілі.

Донбас у геополітичному сценарії Кремля

Нинішнє протистояння України та РФ, на думку В. Горбуліна, є логічним завершенням тривалої «геостратегії реваншу», яку довго напрацьовувала Москва. Головною метою цього реваншу є поступове, але неухильне відновлення російської впливовості та значущості на міжнародній арені, а його першочерговим кроком повинно стати відновлення

власного впливу на теренах колишнього СРСР²⁶⁶. Досягнення цих цілей включає комплекс технологій впливу, більшість з яких не є суто військовими, а політичними, економічними, гуманітарними, інформаційними тощо. Саме така концепція війни була презентована у докладі начальника ГШ ЗСРФ генерала В. Герасімова у 2015 р. В ньому інформаційне протиборство взагалі визначалося як наскрізна діяльність на всіх етапах конфлікту: його зародження, супроводу і в постконфліктний період. Зверталася увага й на «асиметричні заходи», до яких було зараховано діяльність підрозділів спеціального призначення, розбудову внутрішньої опозиції, а також невпинне зростання інформаційного впливу на об'єкт нападу²⁶⁷.

Російська дослідниця Н. Комлева обґрунтовує технологічність здійснення геополітичного впливу через поняття «лімітроф». Вона вважає, що у сучасному світі лімітрофами є не просто сукупність прикордонних до великої держави країн, але й сукупність державних і недержавних акторів, простір яких контролюється великою державою, яка виступає до них як геополітичний тьютор. Лімітрофні утворення дають великим державам вихід до недоступних геополітичних зон. Водночас лімітрофне положення може притягнути на територію лімітрофа соціальні, політичні, воєнні конфлікти, що були спровоковані в інтересах держави-тьютора²⁶⁸. Отже, загроза втрати держави-лімітрофа у вигляді України спровокувала агресію Росію і створення нових лімітрофних утворень.

Насправді, російський вплив був присутній в Донбасі майже всі часи незалежної України. Але на широкому загалі це виявлялося перш за все в інформаційному впливі та масовій культурі – російське ТБ, кіно, серіали, естрада, до речі, такому ж самому і не більшому ніж в інших регіонах України, особливо на Сході і Півдні. У своєму ідейно-інтелектуальному вимірі

²⁶⁶ Горбулін В. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. Стратегічні пріоритети. 2014. № 4. (33). С. 6.

²⁶⁷ Герасимов В. Ценность науки в предвидении. Военно-промышленный курьер. URL: <http://www.vpk-news.ru/articles/14632> (дата звернення: 26.02.2013).

²⁶⁸ Комлева Н. Лимитроф как геополитическая технология. Известия Уральского государственного университета. 2010. Серия 1. Проблемы образования, науки и культуры. 2010. № 3 (78). С. 38.

російський вплив не виходив на широкий публічний рівень і у 2010 р. Він виявлявся у просуванні ідей «русского мира» та «євразійства» через різноманітні нечисленні громадські, наукові, університетські, медійні кола. Проросійська публічна риторика частини місцевого політикуму, вочевидь, не тільки диктувалася умовами передвиборчої боротьби, а й виконувала ширші стратегічні завдання, пов'язані з інтересами Кремля щодо посилення своєї присутності в регіоні через засоби «м'якої сили». Регіональна влада не тільки мирилася з такими проявами впливу, а й часом заохочувала їх, адже це до певного моменту збігалось з її політичними завданнями. Більш того, після перемоги В. Януковича на президентських виборах 2010 р. відбувалося стрімке проникнення російської агентури до керівних ланок системи забезпечення національної безпеки України. Показовим є призначення на ключові посади у секторі безпеки і оборони діячів, які мали міцні зв'язки з російськими спецслужбами.

Утім, вже з самого початку масових антидержавних протестів ініціатива в їхній організації й спрямуванні перейшла до Кремля, а місцеві еліти, що виявилися неготовими до безпосереднього здійснення сепаратистських дій (які до того ж були насправді небажані для них) були відтиснуті від керування процесом.

Утворення і розвиток «народних республік» прямо вказує на технологічність і визначальну роль зовнішнього впливу у цьому процесі. Відзначимо, зокрема, такі вияви цього впливу:

- масове завезення у Донецьк та Луганськ російських громадян, які повинні були брати участь в антиурядових мітингах під виглядом місцевих мешканців;
- інформаційно-пропагандистські операції для нагнітання страху, розгубленості серед місцевого населення, створення в його свідомості «образу ворога» в особі «київської хунти» і «фашистів», що прийшли до влади в Україні;
- здійснення захоплення органів влади у містах Донеччини та Луганщини російськими диверсійними групами, зокрема, у Слов'янську загоном офіцера ГУ МО РФ І. Гірка;
 - наявність кадрових військ РФ на території Донбасу, їхня головна роль у військових діях проти української армії;
 - політичне керівництво «республіками», що здійснювалося громадянами РФ (О. Бородай, І. Гіркін тощо);

– особи, що замінили їх (О. Захарченко, І. Плотницький) ніколи не були відомі в політичному і суспільному житті регіону майже до середини 2014 р.

– жодний провідний представник колишньої місцевої політичної еліти, навіть з них, що мали ознаки носіїв «сепаратистських» настроїв не виявився інкорпорованим у політичне життя «республік»;

– зачистка російськими спецслужбами «польових командирів» на Луганщині, що не корилися місцевим ставленикам Росії;

– абсолютна економічна орієнтація на Росію і цілковита залежність від її фінансових впливів, запровадження російської валюти;

– мавпування у квазіреспубліках шаблонів російської пропаганди і історичної політики.

Таким чином, у «донбаського сепаратизму» відсутні ключові ознаки «класичного» сепаратизму», а саме – історичний «бекграунд», етнічне або релігійне підґрунтя, більш менш сталий політичний рух за відокремлення, контрверсійність територіальної приналежності в минулому тощо. Разом з тим на Донбасі історично склалася специфічна територіальна ідентичність, заснована перш за все на соціальному підґрунті, притаманному індустріальному регіону. За часів сучасної Української держави ця ідентичність культивувалася і акцентувалася місцевими політичними та економічними елітами задля ідеологічного обґрунтування свого панування у регіоні й мобілізації населення у передвиборчій боротьбі з політичними конкурентами.

Натомість безпосереднє здійснення сецесійних дій, що супроводжувалися (і супроводжуються) збройним протистоянням стало можливим тільки за втручання РФ, яка застосувала для цього цілий арсенал засобів гібридної війни: інформаційно-пропагандистські, політичні, гуманітарні, військово-диверсійні тощо.

Російська гібридна агресія стала реакцією на вихід України зі сфери геополітичного впливу Росії, а «донбаський сепаратизм» став геополітичною технологією Кремля заради утримання цього впливу через підтримання перманентної «гарячої точки» або замороженого конфлікту на Південному Сході України. У цьому сенсі квазідержави ДНР і ЛНР також

виступають новими лімітрофами, через які РФ намагатиметься блокувати невигідні для неї внутрішньополітичні й міжнародні кроки України.

З огляду на значну частку інформаційно-пропагандистської складової в цій війні, важливим практичним завданням треба визнати розкриття відповідних пропагандистських методів, які використовуються сторонами конфлікту для формування вигідної їм громадської думки. Особливу роль тут відіграє звернення до образу «національної ідентичності» або «ідентичності» в цілому, частиною якої є історична пам'ять.

Етимологічно термін ідентичність походить з латинської мови, від дієслова *identificare* – ототожнювати, встановлювати збіг. Власно кажучи, ідентичність – це частина самосвідомості особистості, – це відчуття належності або зв'язку з тією чи іншою спільнотою (народ, країна, колектив, національність, раса, мовна група, партія тощо) або культурою, традицією, ідеологією (релігія, місце розташування, громадський рух тощо)²⁶⁹.

За визначенням Л. Нагорної у соціальному сенсі ідентичність має вигляд найбільш значущих політичних, культурних, релігійних та інших орієнтацій, якими детермінована мережа зв'язків людини з групами, інститутами, ідеями тощо. Отже, поняттям «ідентичність» охоплюється складна сукупність смислів, очікувань, уявлень, політичних уподобань, прихильності до тієї чи іншої ціннісної системи ²⁷⁰.

Ідентичності – це, свого роду, системи культурно-історичних координат, які сконструйовані суспільством, можуть змінюватися або піддаватися корекції залежно від політики та інших факторів. Такі види ідентичності як національна, етнічна, мовна, релігійна походять від схожих культурних критеріїв класифікації, часто перекривають і посилюють одна одну. Поодинці або разом вони можуть

²⁶⁹ Тишков В. Старые и новые идентичности. URL: http://valerytishkov.ru/cntnt/nauchnaya_/obrazy_rossii/starie-i-novie-i.html (дата звернення: 15.09.2018).

²⁷⁰ Нагорна Л. Регіональні ідентичності: український контекст. К. : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. С. 34.

мобілізувати й підтримувати міцні спільноти²⁷¹.

Наша гіпотеза полягає в тому, що феномен ідентичності може виступати одночасно інструментом і об'єктом пропагандистського впливу. Інструментальна функція ідентичності в інформаційній війні проявляється в тому, що пропаганда, цілеспрямовано загострюючи й актуалізуючи питання мови, культури, історії, цінностей сприяють підвищенню ступеня конфліктогенності між тими соціальними спільнотами, які мають певні відмінності в цих маркерах ідентичності (приклад – регіональні спільноти Донбасу, які своїм «сепаратизмом» протиставили себе решті України). З іншого боку, у міру розгортання конфлікту, за допомогою пропаганди у протиборчих сторін оформляються нові соціокультурні та ціннісні пріоритети, що веде до усвідомлення й акцентування нової ідентичності, формування громадянської «українськості» і національно-громадянського патріотизму у представників різних етнічних груп України і як контрверсія – відмова від української ідентичності, сепаратистські налаштованих жителів Донбасу).

Ідентичність як інструмент пропаганди

Російська пропагандистська машина працює в напрямку популяризації трьох основних контентів. Перший – це нібито утиск росіян і російськомовних новою владою. Ця теза з тим або іншим ступенем інтенсивності завжди була присутньою у риторичі російських пропагандистів, але з особливою силою стала розкручуватися з початком Євромайдану. Разом з міфологемами про правих націоналістів, «бандерівців» і демонізованим «Правим сектором», немовби спільними зусиллями яких і був здійснений «переворот», що привів до влади «хунту». Особливу роль у нагнітанні істеричного страху з приводу долі етнічних росіян і російськомовних в Україні стало поспішне скасування Верховною Радою України «Закону про засади державної мовної політики». В інтерпретації російських пропагандистів це стало «скасуванням і заборонаю російської мови в Україні». Захист росіян був аргументом в анексії Криму та обґрунтуванням підтримки сепаратистів на Донбасі. А вже

²⁷¹ Панчук М. До питання про ідентифікацію громадян України. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2013. № 5 (67). Вересень – жовтень. С. 14.

влітку 2014 р. риторика офіційних осіб РФ стала включати такі серйозні звинувачення в бік української влади як «етнічні чистки»²⁷².

При просуванні ідеї про утиски росіян активно використовується авторитет творчої інтелігенції, представники якої неодноразово висловлювалися на підтримку такого бачення ситуації в Україні, ґрунтуючись, нібито, на власному досвіді²⁷³.

Друга теза на якому будується пропагандистська «етнізація» донбаських подій – це історична обґрунтованість приналежності Росії південно-східних регіонів України, або так званої «Новоросії». Сигналом до масштабної популяризації цієї ідеї стала прес-конференція В. Путіна на якій з вуст президента прозвучало, що «...ось цей Харків, Луганськ, Донецьк, Херсон, Миколаїв, Одеса не входили до складу України в царські часи. Це все території передані у двадцяті роки радянським урядом, навіщо вони це зробили – Бог їх знає»²⁷⁴.

Незабаром, зусиллями як штатних пропагандистів Кремля, так і представників академічної спільноти теза про «Новоросію» набуває конкретних територіальних та якісних характеристик, втім, таких, що вписуються у висловлювання президента. Так, М. Леонтьєв заявив, що «Новоросія – це 9 регіонів, Крим, який вже є Росією, це безумовно теж частина Новоросії. Новоросія це і є Росія, з чого ми почали – що це ніколи не було ніякої України. Всі ці ленінсько-сталінські симулякри національні створювалися не з метою, щоб зростала українська незалежна держава, а з метою маніпулювання національними рухами, при чому не власними, а іноземними». А заступник директора Інституту російської історії РАН В. Захаров акцентував, що саме Росія почала процес колонізації причорноморських земель²⁷⁵.

²⁷² Лавров: на Украине вынашиваются сценарии этнической чистки. URL: <http://ria.ru/world/20140617/1012419004.html> (дата звернення: 15.09.2018).

²⁷³ Владимир Меньшов: Украине даже повода не даем, а нас шпыняют. URL: http://tvrain.ru/teleshov/govorite_s_yuliey_taratutoy/vladimir_menshov_my_ukraine_dazhe_povoda_dlja_pret-385961 (дата звернення: 15.09.2018).

²⁷⁴ Выступление Путина: Новороссия и другие яркие цитаты. URL: <http://news.bigmir.net/world/809994-Vystuplenie-Putina---Novorossija--i-drugie-jarkie-citaty> (дата звернення: 15.09.2018).

²⁷⁵ Соколова М. Эксперты: «Новороссия имеет право на самоопределение». URL: <http://www.pnp.ru/news/detail/64849> (дата звернення: 17.09.2018).

І, нарешті, третій постулат, який завершує логіку перших двох – це те, що створення сепаратистських новоутворень об'єднаних загальною назвою «Новоросія» є реалізацією самовизначення іншої, неукраїнської (мається на увазі, російської) ідентичності даних територій. Голова Наглядової ради Інституту демографії, міграції та регіонального розвитку РФ Ю. Крупнов називає цю ідентичність – «народ Новоросії». «Відповідно до Статуту ООН народ Новоросії має право на самовизначення. І він це право мужньо реалізує....»²⁷⁶.

М. Леонтьєв пов'язує самовизначення «Новоросії» з формуванням нової української держави. «Ця назва (Новоросія) символічна у зв'язку з боротьбою Новоросії за самовизначення в рамках української держави, що засновується знову і не має нічого спільного з УРСР, не має права претендувати на правонаступність від неї і на лояльність всіх її колишніх громадян. Ось це самовизначення Новоросії, до речі, воно є передумовою самовизначення самої України, якщо Україна хоче відбутися як нова держава»²⁷⁷.

Розглянемо на які основні групи реципієнтів направлено маніпулювання маркерами ідентичності:

1) Населення в зоні конфлікту. Інструментальне використання ідентичності було характерно на початковій стадії конфлікту. Інструментальне використання ідентичності та історичної пам'яті було характерно на початковій стадії конфлікту. Нагнітання страху, загроз і неминучого культурного геноциду жителів Донбасу, формування асоціативного зв'язку нової «київської» влади з образами фашизму, націоналізму і Бандери не в останню чергу змобілізувало населення на акції протесту, захоплення адміністративних установ. Розповсюджувалися чутки про те, що «карателі» створюють концтабори для мешканців Донбасу і навіть проводять медичні дослідження над ув'язненими. Всі ці абсурдні меседжі відсилали масову свідомість до аналогій із нацистськими злочинами.

²⁷⁶ Юрий Крупнов: Кремль должен защитить Устав ООН и дать народу Новороссии реализовать право на самоопределение. URL: <http://istina.com.ua/news/yuriy-kрупnov-kreml-dolzhen-zashchitit-ustav-oon-i-dat-narodu-novorossii-vozmozhnost-realizovat-pravo-na-samoopredelenie> (дата звернення: 17.09.2018).

²⁷⁷ Михаил Леонтьев о Новороссии: Воссоединение исторической России неизбежно. URL: <http://expert.ru/2014/07/18/mihail-leontev-o-novorossii-vozsoedinenie-istoricheskoy-rossii-neizbezhno/> (дата звернення: 17.09.2018).

2) Населення країни, проти якої здійснюється агресія, проте територія якої не охоплена конфліктом. Серед решти населення України подекуди розповсюджувався стереотип «тупого сепаратиста», вихідця з Донеччини, неосвіченого та ледачого, який не бажає працювати, а тільки вимагає пільг.

3) Населення країни-агресора. Російські медіа привчали власне населення до думки, що на Східній Україні «страждають руські люди», «співвітчизники» і треба прийти їм на допомогу. На першому етапі війни широко залучалися до лав наймитів, що йшли воювати на Донбас такі особи як історичні реконструктори, письменники історичної фантастики тощо.

На цих рівнях для усіх сторін протистояння була типова для війн пропагандистська практика антропомінімізації противника, тобто зменшення його людських якостей, відокремлення його образу від людських характеристик, що має укорінити відсутність жалю до нього і відсутність усвідомлення його як людини, взагалі. На це працює використання принизливих визначень противника як то «укропи» або «колоради».

4) Міжнародна спільнота. На зовнішньому рівні закріплювалася думка про те, що Україна культурно поділена на два ареали: проросійський та проєвропейський. Але, в ході війни розпочалось поширення ще одного тренду – використання проукраїнських сил в якості націоналістичного або ж, навіть, неофашистського табору. Укорінення саме такої оцінки природи війни серед європейської громадськості загрожує сприйняттям України як націоналістичної, ворожої європейським цінностям держави. З іншого боку, акцентування цивілізаційної, соціокультурного розколу України й неможливості іншим шляхом крім насильства забезпечити державну єдність призводить до формування іміджу України як держави, яка не відбулася.

Ідентичність як об'єкт пропаганди

Тут ми розглянемо як під впливом пропаганди трансформуються характерні ознаки ідентичності, і, перш за все, самоусвідомлення.

Відмова від класифікації конфлікту в етнічних категоріях зовсім не означає того, що ідентичність в ньому не відіграє ніякої ролі. Ідентичність взагалі є маркером протиборчих сторін у будь-якому конфлікті, необов'язково етнічному. В

умовах війни, протистояння ідентичностей неминуче, бо, треба ж якось позначити ворога і його кардинальну відмінність від «своїх» з неминучою демонізацією ворожого образу. Тобто сама масова свідомість відповідно зі своїми стереотипами, на яких ефективно грає пропаганда, конструє реальність за традиційним лекалом – «свій – чужий», що під час війни трансформується в «свій – ворог». «червоні – білі», «республіканці – франкісти», «німці» (фашисти) – росіяни», «серби – албанці» – приклади протистояння ідентичностей в різних історичні періоди в різних протиборствах, які типологічно вважаються й громадянськими війнами, й міжнародними конфліктами і етнічними конфліктами.

У нашому ж випадку ідентифікаційне розшарування спостерігається не до протистояння, а під час його, уже з утворенням ДНР і ЛНР. Воно позначається постфактум і є виправдувальною реакцією індивідуумів і спільноти на нові політичні, та й взагалі, життєві реалії. Надзвичайно суб'єктивний і емоційний текст одного з донецьких блогерів, тим не менш підкреслює відсутність ґрунту для конфліктів в довоєнний час. «У це важко повірити, але ще два роки тому тут дуже багато донеччан ходили з українськими прапорами й співали гімн. Я був в їх числі. Тут проходили матчі Євро, був неймовірний емоційний підйом, ми чудово спілкувалися наживо з хлопцями з Франка (Івано-Франківськ – С. П.), Полтави та Києва. За свій сепаратизм я, в першу чергу, хочу подякувати українське телебачення, Інтернет-ЗМІ й, звичайно ж, доблесну українську армію у всіх її проявах. Це ви зробили з нас ворогів, ви нацькували українців, ви змусили їх вбивати один одного, ви продовжуєте це робити. Ви вбили в мені українця, сволоти»²⁷⁸.

Не дозволяє говорити про фактор етнічності в конфлікті і позиція національних меншин, зокрема греків, які компактно проживають у Донецькій області. Офіційна позиція грецької громади, центр якої розташований у Маріуполі, є проукраїнською. Вибір широкими верствами грецького населення сторони конфлікту багато в чому визначається тим,

²⁷⁸ Я теперь сепаратист. Утритесь // Живой журнал «Логово нетолерантного средневекового мракобеса». URL: <http://shrek1.livejournal.com/971999.html> (дата звернення: 17.09.2018).

на якій території виявилось те чи інше грецьке село – на контрольованій українською владою або на окупованій. Є приклади, коли грецькі етнічні лідери свідомо і з самого початку встали по різні боки конфлікту. Так, О. Афондіков був призначений мером захопленого сепаратистами Дебальцево, а сільський голова с. Ялта (поблизу Маріуполя) Д. Чорниця активно допомагає українській армії, а ставши головою Першотравневої райдержадміністрації, ініціював на рівні районної ради рішення щодо визнання Росії країною – агресором²⁷⁹.

Відсутність етнічного підґрунтя в конфлікті підкреслюється і в інформаційній записці доповідача Парламентської Асамблеї Ради Європи з питань політичних наслідків конфлікту в Україні К. Зеленкової «Абсолютно ясно, що немає громадянської війни в східних регіонах України. Немає релігійних чи етнічних ідентифікаційних підстав для конфлікту, як це було в других частинах світу»²⁸⁰. Водночас К. Зеленкова прямо заявила про те, що участь Росії у конфлікті не обмежується постачанням важкого озброєння та бійців, вона також представлена у командному складі і процесі прийняття політичних рішень.

Однак було б помилкою вважати тенденцію формування іншої неукраїнської ідентичності жителів Донбасу такою, що виходить виключно з військового розвитку подій. Адже не випадково вона проявляється в соціокультурному ареалі Донбасу, з великою кількістю, т.зв. біетнорів, людей, що мають змішані українсько-російське етнічне коріння, для якого характерною є не тільки ситуативна зміна етнічної ідентичності, а й також зовсім невелике значення етнічності в ієрархії ідентичностей.

Цей процес йде на основі вже сформованого до війни особливого територіального патріотизму або регіональної ідентичності. Вона ще більше окреслюється в процесі конфлікту, набуваючи спрямованість, антагоністичну Україні.

З того моменту як окремі території Донбасу вийшли з-під

²⁷⁹ Першотравнева районна рада на Донеччині визнала Росію країною – агресором URL: <http://www.newsru.ua/ukraine/05apr2015/1tr.html> (дата звернення: 17.09.2018).

²⁸⁰ ПАРЕ знайде визначення конфлікту на Донбасі. URL: <http://fakty.ictv.ua/ua/index/read-news/id/1545550> (дата звернення: 17.09.2018).

контролю української влади, формування іншої, неукраїнської ідентичності значно прискорилося. За даними соціологічних опитувань, що проводилися під керівництвом викладачів ДОННУ, на питання про етнічну само ідентифікацію у квітні 2014 р. 40 % респондентів відносили себе до українців, водночас 33 % зазначили приналежність до росіян; у травні 2016 р. вже 60 % опитаних самоідентифікували себе як росіян і лише 21 % називали себе українцями. Частка респондентів, які позначили змішану, «російсько-українську» етнічну приналежність, зросла за п'ять років (на 2016 р.) з 4 % до 7 %²⁸¹.

Нова тенденція зображує домінування російської ідентичності, що може мати два головних пояснення: виїзд частини жителів, що вважали себе українцями з непідконтрольної Україні території за політичними мотивами; переорієнтація частини респондентів, що раніше вважали себе українцями, на користь самовизначення росіянами (серед відповідей респондентів були такі: «Раніше я був українцем, а тепер – росіянин»)²⁸²

Категорія ж «українець» наразі не володіє чітким «етнічним маркером» та є скоріш територіальною (народжені в УРСР чи в Україні).

Проте говорити про кінцеву усталеність етнічної самоідентифікації не можна. Вона дещо нестабільна та піддана впливу багатьох факторів. В тому числі неоднозначність вбачається в неможливості деяких респондентів дати конкретну відповідь, вважаючи питання не зовсім зручним чи некоректним.

Тенденції до зростання зазначеної самоідентифікації мешканців непідконтрольних територій, які наразі відносять себе до російської національності, також може пояснювалась дією локальних та російських ЗМІ. Про значну проблему інформаційної ізоляції окупованих територій свідчать моніторинги, проведені в січні та березні 2015 р. Наприклад, на окупованій території Донецької області на 2015 р. працювало 10 новинних і понад 30 загалом російських ТБ-каналів; з

²⁸¹ Динамика этнической самоидентификации жителей Донбасса (2014—2016). URL: <http://politinform.su/sociologiya/69683-dinamika-etnicheskoy-samoidentifikacii-zhiteley-donbassa-20142016.html> (дата звернення: 17.09.2018).

²⁸² Там само.

сепаратистські ТБ-канали: «Оплот», «Новоросси́я», «Донецкая республика» та чисельні сайти. Дієвість цих медіа-ресурсів, з одного боку, і відсутність ефективної інформаційної політики української влади, з іншого, призвели до того, що майже 100 % жителів української частини Донецької області оцінювали своє ставлення до центральної влади як негативне. Довіра до влади, а також до національних ЗМІ вкрай низька. Тому і політика українізації, яку проводить чинна влада, не зустріла підтримки чи навіть схвалення від значної частини населення підконтрольних територій, не кажучи про опозиційні настрої жителів «ДНР»²⁸³.

Та більш глибоке пояснення ідентичності, яка склалась в умовах конфлікту, міститься в результатах іншого дослідження, що провела громадська організація і аналітичний центр «Фабрика думки «Донбас»» під назвою «Особливості свідомості та ідентичності жителів підконтрольної та непідконтрольної території Донецької області».

Одним з ключових моментів для розуміння свідомості жителів Донецької області є їхнє ставлення до конфлікту. У той час як експертне середовище говорить про гібридну війну Росії проти України, війна відбувається у дворах мешканців регіону, танки їздять на вулицях їхніх міст, однак повного розуміння того, що відбувається насправді (громадянська війна, війна Росії проти України, геополітичний конфлікт тощо) у них немає. Як результат 44 % жителів непідконтрольної території оцінили її як громадянську війну.

Крім того, причиною воєнного конфлікту 50 % опитаних вважають результатом західного втручання, 30 % – реакцією місцевих жителів на дії Києва, 11 % звинувачують українську владу, а 9 % – Росію²⁸⁴.

В умовах продовження військових дій одним з базових

²⁸³ Донбас через призму національної політики інформаційної безпеки: недоліки законодавчо-правової бази. URL: http://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/bevz_donbas.pdf (дата звернення: 17.09.2018).

²⁸⁴ Дослідження свідомості жителів Донбасу як основа для вироблення державної політики щодо регіону. Стратегія щодо Донбасу: політичний, економічний та гуманітарний вимір. Матеріали II Відкритої кафедри з актуальних питань зовнішньої політики, безпеки та дипломатії. 2016. С. 72. URL: <http://iser.org.ua/uploads/files/Strategy%20regarding%20the%20Donbass%203.pdf> (дата звернення: 17.09.2018).

страхів жителів як на підконтрольній, так і непідконтрольній території Донецької області є відновлення або посилення бойових дій. На другому місці для мешканців обох частин області – страх падіння економічного рівня життя. Окремим страхом, який потребує підвищеної уваги, можна назвати те, що 28 % мешканців непідконтрольної частини зазначили, що вони бояться повернення території їхнього проживання під контроль України²⁸⁵.

В ієрархії ідентичностей мешканців підконтрольної та непідконтрольної частини Донецької області домінантною є територіальна ідентичність (61 % і 60 % відповідно). Територіальна ідентичність включає регіональну (приналежність до Донбасу або Донецької області) і локальну (приналежність до населеного пункту або району проживання).

Одним з найбільш важливих результатів даного дослідження є встановлення тенденції формування ідентичності «громадянин ДНР». Як ми зазначали вище, з початку конфлікту на Донбасі почалося домінування російської ідентичності над українською, що посилювалося інформаційним вакуумом, що наповнювався локальними та російськими ЗМІ. Ці фактори разом із формуванням органів влади «ДНР» (були створені «міністерство внутрішніх справ ДНР», «міністерство державної безпеки ДНР», суди, прокуратура та інші псевдоінститути), а також розумінням своєї окремоті народило нову ідентичність – громадянин «ДНР».

Так, 18 % опитаних на непідконтрольній території Донецької області зазначили, що вони відчують себе у першу чергу громадянами «ДНР».

Також варто звернути увагу на виявлену тенденцію «розмивання» української громадянської ідентичності серед мешканців непідконтрольної території та збільшення соціальної дистанції між останніми та жителями інших регіонів України.

Проте, кажучи про соціальну дистанцію між утвореними псевдо республіками та іншими регіонами України, цікавими є дані, отримані в результаті опитування у листопаді – грудні 2016 р. берлінським Центром східноєвропейських і

²⁸⁵ Там само.

міжнародних досліджень (ZOiS). Дослідження показало, що, попри бойові дії, між жителями різних частин Донбасу не з'явилося чітких етнічних і політичних кордонів, контакти уздовж лінії фронту залишаються інтенсивними.

Стосовно соціокультурної ідентичності жителів регіону, в опитувальнику респондентам пропонувалось оцінити їхню подібність до жителів інших регіонів України та Росії за власними цінностями й способом мислення. Дане запитання також є маркером соціальної дистанції між мешканцями регіону та мешканцями інших областей України. У той час як понад третина опитаних (35 %) на підконтрольній території відчувають подібність з жителями інших регіонів України, серед жителів непідконтрольної території таку відповідь обрали лише 9 %.

Водночас, як виявило опитування, жителі непідконтрольної території більшою мірою відчувають власну подібність до мешканців Росії. 42 % на непідконтрольній території відчували власну подібність з мешканцями Росії й відмінність з жителями інших регіонів України.

Вартий уваги той факт, що третина респондентів (31 %) на непідконтрольній території зазначили, що вони відрізняються як від мешканців Росії, так і від жителів інших регіонів України²⁸⁶.

Важливо пам'ятати, що у Донбасі традиційно сильною є регіональна ідентичність, тобто усвідомлення себе в першу чергу жителем Донбасу або населеного пункту проживання. Досить укоріненими серед мешканців регіону є думка про унікальність і промислову могутність Донбасу, а також про його працелюбних жителів.

Ідея «особливості» Донбасу разом з ідеєю «руського мира» активно пропагується ЗМІ та органами влади «ДНР». В школах проводяться класні часи з патріотичним забарвленням. Так, наприклад, на класному часі «Я – громадянин Донецької Народної Республіки» дітям пропонувалось таке розуміння слову Донбас, де особливої уваги заслуговує прикметники непідкорений, особливий, вільний:

²⁸⁶ Две стороны Донбасса: как отличаются взгляды жителей по разные стороны фронта. Московский центр Карнеги. URL: <http://carnegie.ru/commentary/71163> (дата звернення: 17.09.2018).

«Д – демократичный;
 О – особенный;
 Н – непокоренный, независимый;
 Б – бесстрашный;
 А – актуальный;
 С – сильный;
 С – свободный».

В ДонНУ (ДНР) проводяться конференції, на яких розказується не тільки про воєнний конфлікт, але і про «русский мир» та особливий характер рідної землі. Офіційне розуміння цього питання можна побачити в одній з тез, опублікованих цим університетом: «...народ Донбасса благодаря своему духу, а именно его героизму всегда отстаивал свою землю и культуру»²⁸⁷.

Водночас, в менш формалізованих форматах (блогах, постах у соцмережах) можна побачити певну розгубленість і безпорадність у питаннях ідентичності.

«Совковий менталітет, міф про непокору Донбасу і відсутність загальних зв'язків з іншими жителями України зіграли злий жарт із цими людьми. Тепер слово Дебальцеве вимовляє Обама. У місті немає жодного цілого будинку. Вокзал і Палац (культури) частково зруйновані. А жителі так і не зрозуміють, хто вони. Українці? Росіяни? Новороси? Тільки їх у цьому вина? І чи є щось спільне у решті частини жителів України з населенням Донбасу? Чи це гнійник, який потрібно видалити?» – пише у своєму блозі Філіпп Muzika, підсумовуючи рік, що минув після початку війни, і вказуючи на ідентифікаційну невизначеність жителів регіону.

Керівництво квазідержавних утворень проводить політику, спрямовану на подальше ідеологічне й ідентифікаційне відторгнення даних територій від України. Найважливішим і ефективним елементом цієї політики стало формування у населення підконтрольних терористам територій історичної пам'яті, відмінної від української, зокрема створення інших місць пам'яті.

Одними з таких «місць пам'яті» стали святкові дати, які

²⁸⁷ Я – гражданин Донецкой Народной Республики. Классный час. URL: <https://infourok.ru/ya-grazhdanin-doneckoy-narodnoy-respubliki-1504459.html> (дата звернення: 17.09.2018).

були або запозичені у РФ, або засновані керівництвом терористів самотійно, популяризація нових героїв, зміна шкільних програм тощо.

Серед офіційних пам'ятних дат: 23 лютого – День захисника Вітчизни; 8 березня – Міжнародний жіночий день; 1 травня – Свято Весни та Праці; 9 травня – День Перемоги; 11 травня – День Республіки ДНР; 12 травня – День Республіки ЛНР; 4 листопада – День народної єдності та інші²⁸⁸.

Як можна бачити з цього списку, одним з «нововведень», стало офіційне святкування Дня захисника Вітчизни – свята, що відзначається 23 лютого у Росії, Білорусії, Киргизії. В СРСР він мав назву День Радянської Армії. Дана дата не має ніякого відношення до «збройних сил республік», проте, її встановлення стало одним з елементів формування на підконтрольних територіях ідентичності, заснованої на сентиментах до радянського минулого і такої, що співвідноситься із сучасною російською політикою пам'яті.

Найбільш важливим серед свят «республік» займає День Перемоги, який святкується найбільш помпезно і супроводжується масштабним парадом військової техніки. Крім того, за прикладом РФ, на територіях, підконтрольних терористам проводиться акція «Безсмертний полк», в ході якої учасники йдуть колоною і несуть транспаранти з фотопортретами своїх родичів, які брали участь у Другій світовій війні²⁸⁹.

Ці заходи проводяться, щоб ще раз підкреслити «антифашистську» спрямованість терористичних організацій

На території терористичних республік реанімовано архаїчні радянські традиції конструювання історичної пам'яті: «Спадкоємці перемоги», історично-патріотична акція «Вахта Пам'яті», «День звільнення Донбасу», «День георгіївської стрічки», «День героїв Вітчизни» (відзначався у 2016 р. вперше), «День невідомого солдата», «День військової слави». До «Дня визволення Донбасу (8 вересня)» вийшла серія

²⁸⁸ В ДНР определены праздничные дни. URL: http://reporter.dn.ua/news/society/v_dnr_opredeleny_prazdnichnye_dni/ (дата звернення: 17.09.2018).

²⁸⁹ Официальный сайт движения «Бессмертный полк». URL: <http://moypolk.ru/ustav-polka> (дата звернення: 17.09.2018).

білбордів зі слоганом «Гарним традиціям вірні». 4 грудня 2016 р. у краєзнавчому музеї відкрилася виставка «Донбас в об'єктиві», на якій представлені фотороботи військових кореспондентів регіону. У репортажах розповідається, що активісти громадського руху «Донецька Республіка» передали краєзнавчому музею 300 метрів георгіївської стрічки і т.і.²⁹⁰

При цьому актуалізація пам'яті про «Велику Вітчизняну війну» часом режисерується в абсолютно викривлений і аморальний спосіб. 24 серпня 2014 р. центральною вулицею Донецька (вул. Артема) провели від п'ятдесяти до ста полонених українських вояків. Розлючений натовп кидав в них яйця і помідори, кричав, щоб вони стали на коліна. Після ходи асфальт демонстративно промили водою, як у 1944 р. робилося після ходи полонених німців в Москві. Дана акція була безсумнівно спрямована на активізацію асоціацій з перемогою СРСР у Великій Вітчизняній війні, а також, для того, щоб ще раз підкреслити відмінність жителів Донбасу, які борються проти «неофашизму» від жителів решти України.

Окреме місце в «ДНР/ЛНР» займає «День республіки», який проводиться 11 і 12 травня відповідно. Дані свята прив'язані до роковин псевдореферендумів, проведених 2014 р. Однією з характерних особливостей даних свят є проведення парадів і концертів, присутність на яких є примусовим. Терористи нерідко вдаються до даної методики для створення масовості даних заходів. Копіювання російських меморіальних символів проявилось так само і в офіційному святкуванні «Дня народної єдності» – російського державного свята, що відзначається 4 листопада, починаючи з 2005 р. Це свято встановлене на честь визволення Москви від польських інтервентів в 1612 р., і пов'язане з Днем Казанської ікони Божої Матері. Саме для Донбасу свято не має жодного історичного значення, однак ідеологічний вплив має набагато більш важливий характер.

Формування нової ідентичності неможливе без створення пантеону нових героїв, найбільш одіозними з яких стали ватажки бойовиків А. Павлов («Моторола») та М. Толстих («Гіві»).

²⁹⁰ Народное мозгоправство. Как жителей ДНР учат наслаждаться бедой. URL: <http://www.dsnews.ua/politics/dnr-27012017220000> (дата звернення: 17.09.2018).

Спроба уявити їх смерть як мученицьку, а також помпезні похорони придбали на підконтрольних терористам територіях ідеологічного значення. Порівняння глави «ДНР» О.Захарченко зі знаменитим маршалом Радянського союзу Г.Жуковим у розтиражованих пропагандистських брошурах покликане провести паралель між захисниками СРСР часів ВВВ і нинішніми «полководцями», які захищають Донбас від «фашистів»²⁹¹.

Важливу роль у формуванні нової історичної пам'яті відіграє освіта. Навіювання дітям на підконтрольних територіях неприйняття до всього українського, в майбутньому безумовно здатне ускладнити реінтеграцію населення даних територій в українське суспільство, а на даному етапі може бути використано керівництвом республік як апробований метод зі створення образу ворога.

Як правило, ключову роль в утвердженні уявлень про національну приналежність відіграє вивчення історії. Поки що рано говорити про те, яку форму ця дисципліна прийняла в ДНР. Загальнообов'язковий курс історії України був перейменований в курс історії Вітчизни, але в силу «авральності» його переформатування трактування територіальних кордонів «Вітчизни» у 2014/15 навчальному році у виконанні різних викладачів виявилось вкрай далеким від стандартизації та являли собою щось в діапазоні від краєзнавства до все тієї ж історії України.

«Міністерство освіти ДНР» поставило своїм завданням вироблення стандартизованої програми. За словами профільного міністра Л.Полякової: «Програма побудована таким чином: читається курс світової історії, і в нього інтегрується історія рідного краю – що відбувалося на Донбасі в досліджуваний час. Це будуть саме підручники історії – не «історії України», «історії Росії», «історії Донбасу», а саме підручники історії. Така логіка побудови програми, заснована на світовому контексті локальних подій, звучить навіть методологічно прогресивно, але з огляду на загальні плани міністерства по патріотичному вихованню, є великі

²⁹¹ Главаря «ДНР» сравнили с Кутузовым и Жуковым, в сети смеются. URL: <http://newsyou.info/glavya-dnr-sravnil-s-kutuzovym-i-zhukovym-v-seti-smeyutsya> (дата звернення: 17.09.2018).

побоювання, що все зведеться до культивування нової ідентичності.

У школах проходять уроки патріотичного виховання, лідери й депутати ДНР постійно повторюють, що «військово-патріотичне виховання є одним із пріоритетів республіки». А на Новий, 2016, рік проводився майстер-клас «новорічна іграшка», у рамках якого наряджали ялинку, імітуючи новорічне святкування в роки Великої Вітчизняної війни. Ясинуватська «адміністрація» ініціювала проект «Книга пам'яті: війна очима дітей».

Таким чином, довгі роки місцеві регіональні еліти стимулювали регіональну ідентичність у своїх політичних інтересах, використовуючи її як аргумент в передвиборній боротьбі, але, не допускаючи відкритого сепаратизму. І тільки участь РФ в організації та координуванні масових сепаратистських протестів весни 2014 р., а потім російське військове втручання у протистояння забезпечили результативність сепаратистського руху і тривалість військового конфлікту.

У конфлікті на Донбасі, ідентичність місцевих мешканців, що протистоять українській державі можна позначити, насамперед, територіальним маркером до якого зусиллями пропаганди додаються світоглядні, цивілізаційні характеристики «руського мира». На цій основі за умови затягування, заморожування конфлікту та існування сепаратистських територій в іншій (неукраїнській) політичній, інформаційній, гуманітарній реальності, процес формування нової ідентичності може стати не таким вже й довгим.

Важливим об'єктом інформаційно-пропагандистської агресії Росії проти України в рамках гібридної війни є історична пам'ять. Таким чином, вже можна говорити про те, що маніпуляції з історичною пам'яттю на підконтрольних терористам територіях спрямовані на формування нової ідентичності та відторгнення від України. Вони передбачають собою формування нових місць пам'яті, започаткування нових свят, героїзація бойовиків, і що не менш важливо, маніпуляції зі шкільною освітою.

З точки зору російської пропаганди, історичній пам'яті у «війні смислів» відведено особливу роль фіксації й аргументації «іншоприродності» Донбасу Україні та його

«природної» належності до т.зв. «руського мира». При цьому, на відміну від Криму, де головним історичним «аргументом» анексії було так зване «історичне право», у випадку з Донбасом самим тиражованим кліше стала «боротьба з фашизмом» і технологічне створення стійкої асоціації «Україна – фашистська держава». Пропаганда в т.зв. «ДНР» і «ЛНР» активно розкручує цю асоціацію, паралельно копіюючи комеморативні практики радянського періоду і сучасної російської історичної політики.

РОЗДІЛ 5.

РОЗВ'ЯЗАННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ НА ПІВДЕННОМУ СХОДІ УКРАЇНИ: ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР

Наявність ефективних правових механізмів захисту держави від військової агресії є основою для забезпечення її національної безпеки. Розробка таких механізмів, їх своєчасна адаптація до сучасних викликів виступають одним з головних напрямків правотворчого процесу держави. Особливо актуальним сьогодні цей напрямок є для України, яка з 2014 року розпочала довгий шлях пошуку дієвих технологій протидії військовій агресії та повернення тимчасово окупованих територій.

Військовий конфлікт на території Донецької та Луганської областей між українськими військовими та незаконними збройними формуваннями Донецької та Луганської «народних республік», підтримуваних військовими частинами Російської Федерації, призвів до значних трансформацій української політичної та правової системи, еволюції політичних інститутів, правових норм та принципів, юридичної практики, режиму функціонування правової системи, а також політичної ідеології та культури.

У цьому розділі ми розглянемо процес формування та оновлення політико-правових засад проведення антитерористичної операції та Операції об'єднаних сил, а також визначимо адміністративно-правовий статус та соціальний захист нових для держави категорій осіб – учасників АТО й ООС та внутрішньо переміщених осіб, що через військові дії були вимушені покинути місця свого проживання.

5.1. Забезпечення національної безпеки у Донецькій та Луганській областях: політико-правовий вимір

Окупація АР Крим та військові дії на південному сході держави навесні 2014 року вимагали розробки дієвого політико-правового механізму для швидкої реакції на ці

виклики, надання можливості проведення президентських, а потім парламентських та місцевих виборів у державі. У результаті 14 квітня 2014 р. в Південно-Східній Україні Указом Президента П. Порошенка розпочалася антитерористична операція.

Правове регулювання антитерористичної операції, функціонування органів державної влади, організації життєдіяльності населення в районі її проведення, а також права та обов'язки суб'єктів АТО здійснюється нормами права, які встановлює низка нормативно-правових актів, ухвалених органами законодавчої та виконавчої влади України. Перелік цих нормативно-правових актів включає як кодифіковані та звичайні законодавчі акти, так і підзаконні акти, що приймаються відповідно до законів, деталізують чи пояснюють їх положення. Зокрема, до підзаконних актів відносяться укази та розпорядження Президента України, постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України, нормативно-правові акти Верховної Ради України, нормативні акти суб'єктів спеціальної компетенції (Служби національної безпеки України, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства оборони України тощо)²⁹².

Уперше в українському законодавстві поняття «антитерористична операція» (АТО) з'явилося у червні 2014 р., коли Президентом України П. Порошенком було підписано Закон України «Про внесення змін до законів України щодо боротьби з тероризмом», згідно з яким статтю 1 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» 2003 р. було доповнено новим терміном: «антитерористична операція – комплекс скоординованих спеціальних заходів, спрямованих на попередження, запобігання та припинення терористичної діяльності, звільнення заручників, забезпечення безпеки населення, знешкодження терористів, мінімізацію наслідків терористичної діяльності»²⁹³.

Антитерористична операція підлягає запровадженню для

²⁹² Трофименко А. Правові засади проведення антитерористичної операції в Україні. Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія. 2016. Вип. 17. С. 266—278.

²⁹³ Про внесення змін до законів України щодо боротьби з тероризмом : Закон України від 5 червня 2014 року. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1313-18> (дата звернення: 15.10.2018).

подолання проявів діяльності терористичних організацій у регіоні та встановлення належного рівня національної безпеки. Основним законом, що регулює проведення антитерористичної операції в Україні є зазначений Закон України «Про боротьбу з тероризмом» 2003 р. (зі змінами з 2005 до 2016 рр.), він визначає умови запровадження АТО, підстави та процедуру ухвалення рішень, суб'єктів її управління та реалізації, режим у районі проведення АТО, права осіб, умови ведення переговорів з терористами, інформування громадськості про терористичний акт та її завершення.

Умовами проведення антитерористичної операції є наявність «реальної загрози життю і безпеці громадян, інтересам суспільства або держави у разі, якщо усунення цієї загрози іншими способами є неможливим» (ст. 10). Рішення про запровадження АТО «приймається залежно від ступеня суспільної небезпеки терористичного акту керівником Антитерористичного центру (АТЦ) при Службі безпеки України за письмовим дозволом Голови Служби безпеки України або керівником координаційної групи відповідного регіонального органу Служби безпеки України за письмовим дозволом керівника Антитерористичного центру при Службі безпеки України, погодженим з Головою Служби безпеки України. Про рішення щодо проведення антитерористичної операції негайно інформується Президент України» (ст. 11). Рішення щодо припинення АТО приймається керівником оперативного штабу з управління операцією, коли «терористичний акт припинено та ліквідовано загрозу життю і здоров'ю заручників та інших людей, які знаходилися в районі її проведення» (ст. 18)²⁹⁴.

Серед суб'єктів, що безпосередньо здійснюють боротьбу з тероризмом в Україні, ключове місце належить Службі безпеки України, яка забезпечує організацію і проведення антитерористичних заходів через Антитерористичний центр, адже для управління АТО утворюється «оперативний штаб, очолюваний керівником Антитерористичного центру при Службі безпеки України (координаційної групи відповідного регіонального органу Служби безпеки України) або особою, яка його заміщує, першим заступником чи заступником керівника

²⁹⁴ Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20 березня 2003 року. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/638-15/page> (дата звернення: 15.10.2018).

Антитерористичного центру при Службі безпеки України (ст. 12)²⁹⁵.

Згідно з рішенням керівника АТЦ чи його заступника «до широкомасштабних, складних антитерористичних операцій у районі їх проведення залучаються та використовуються сили та засоби ... СБУ, МВС України, Національної поліції, Національної гвардії України, Збройних Сил України, центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері захисту державного кордону, та органів охорони державного кордону, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, Управління державної охорони України (ст. 13)²⁹⁶.

Антитерористичний центр при Службі безпеки України не є породження антитерористичної операції, розпочатої у 2014 р., його було створено ще в 1999 році Указом Президента України №379/99 від 14 квітня 1999 р., до ухвалення Закону України «Про боротьбу з тероризмом». Згідно «Положення про Антитерористичний центр та його координаційні групи при регіональних органах Служби безпеки України», встановленого цим Указом, Антитерористичний центр є «постійно діючим органом при Службі безпеки України, який здійснює координацію діяльності суб'єктів боротьби з тероризмом у запобіганні терористичним актам». Це Положення визначає структуру центру, права та обов'язки його підрозділів, основні завдання АТЦ, що включають:

- збирання, узагальнення, аналіз та оцінка інформації про стан і тенденції поширення тероризму в Україні та за її межами;
- розроблення концептуальних засад та програм боротьби з тероризмом;
- організація і проведення антитерористичних операцій та координація діяльності суб'єктів боротьби з тероризмом;
- організація і проведення командно-штабних і тактико-

²⁹⁵ Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20 березня 2003 року. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/638-15/page> (дата звернення: 15.10.2018).

²⁹⁶ Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20 березня 2003 року. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/638-15/page> (дата звернення: 15.10.2018).

спеціальних навчань та тренувань;

- взаємодія зі спеціальними службами, правоохоронними органами іноземних держав та міжнародними організаціями з питань боротьби з тероризмом;

- участь у підготовці проектів міжнародних договорів України, підготовка і подання в установленому порядку пропозицій щодо вдосконалення законодавства України у сфері боротьби з тероризмом, фінансування проведення суб'єктами, які ведуть боротьбу з тероризмом, антитерористичних операцій, здійснення заходів щодо запобігання, виявлення та припинення терористичної діяльності²⁹⁷.

Антитерористичний центр проводить антитерористичну операцію на конкретній території. У статті 1 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» така територія, на відміну від загальноновживаної «зони АТО», йменується «район проведення антитерористичної операції» і включає «визначені керівництвом антитерористичної операції ділянки місцевості або акваторії, транспортні засоби, будівлі, споруди, приміщення та території чи акваторії, що прилягають до них і в межах яких проводиться зазначена операція»²⁹⁸.

У цьому районі може вводитися особливий правовий режим. Режим у районі проведення АТО – це «особливий порядок, який може вводитися в районі проведення антитерористичної операції на час її проведення і передбачати надання суб'єктам боротьби з тероризмом визначених цим Законом спеціальних повноважень, необхідних для звільнення заручників, забезпечення безпеки і здоров'я громадян, які опинилися в районі проведення антитерористичної операції, нормального функціонування державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій» (ст. 1)²⁹⁹.

Сутність цього особливого порядку розкрито в статті 14

²⁹⁷ Про Положення про Антитерористичний центр та його координаційні групи при регіональних органах Служби безпеки України : Указ Президента України №379/99 від 14 квітня 1999 року. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/379/99> (дата звернення: 15.10.2018).

²⁹⁸ Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20 березня 2003 року. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/638-15/page> (дата звернення: 15.10.2018)

²⁹⁹ Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20 березня 2003 року. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/638-15/page> (дата звернення: 15.10.2018).

зазначеного закону, згідно з яким в районі проведення антитерористичної операції:

- може бути організовано патрульну охоронну службу та виставлено оточення;
- можуть вводитися тимчасово обмеження прав і свобод громадян;
- може здійснюватися превентивне затримання осіб, причетних до терористичної діяльності, на строк понад 72 години, але не більше ніж на 30 діб;
- на вимогу керівників учасників антитерористичної операції підприємства, установи та організації, що знаходяться в районі проведення антитерористичної операції, частково або повністю припиняють свою роботу. Відповідні фахівці цих підприємств, установ та організацій при проведенні антитерористичної операції можуть у встановленому порядку, за їх згодою, залучатися до виконання окремих доручень;
- переміщення товарів здійснюється в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України за поданням Служби безпеки України, особи, винні у порушенні порядку переміщення товарів, несуть відповідальність згідно із законом³⁰⁰.

Досить широкими правами у районі проведення АТО наділяються особи, залучені до операції, до яких можуть відноситися сили владних структур, визначених в статті 13, розглянутої нами вище. Так, суб'єкти АТО «мають право:

- застосовувати відповідно до законодавства України зброю і спеціальні засоби;
- затримувати та доставляти в органи внутрішніх справ осіб, які вчинили або вчиняють правопорушення чи інші дії, що перешкоджають виконанню законних вимог осіб, залучених до антитерористичної операції, або дії, пов'язані з несанкціонованою спробою проникнення в район проведення антитерористичної операції й перешкоджання її проведенню;
- перевіряти у громадян і посадових осіб документи, що посвідчують особу, а в разі відсутності документів – затримувати їх для встановлення особи;
- здійснювати в районі проведення антитерористичної

³⁰⁰ Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20 березня 2003 року. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/638-15/page> (дата звернення: 15.10.2018).

операції особистий догляд громадян, огляд речей, що при них знаходяться, транспортних засобів та речей, які ними перевозяться;

- тимчасово обмежувати або забороняти рух транспортних засобів і пішоходів на вулицях та дорогах, не допускати транспортні засоби, у тому числі транспортні засоби дипломатичних представництв і консульських установ, та громадян на окремі ділянки місцевості та об'єкти, виводити громадян з окремих ділянок місцевості та об'єктів, відбуксировувати транспортні засоби;

- входити (проникати) в жилі та інші приміщення, на земельні ділянки, що належать громадянам, під час припинення терористичного акту та при переслідуванні осіб, які підозрюються у вчиненні такого акту, на територію та в приміщення підприємств, установ і організацій, перевіряти транспортні засоби, якщо зволікання може створити реальну загрозу життю чи здоров'ю людей;

- використовувати зі службовою метою засоби зв'язку і транспортні засоби, у тому числі спеціальні, що належать громадянам (за їх згодою), підприємствам, установам та організаціям, за винятком транспортних засобів дипломатичних, консульських та інших представництв іноземних держав та міжнародних організацій, для запобігання терористичному акту, переслідування та затримання осіб, що підозрюються у вчиненні терористичного акту, або для доставлення осіб, які потребують термінової медичної допомоги, до лікувальних закладів, а також для проїзду до місця злочину»³⁰¹.

Окрім Закону України «Про боротьбу з тероризмом» повноваження владних структур у районі проведення АТО були визначені також у низці інших документів. Зокрема, статті 12 та 15 Закону України «Про міліцію» було доповнено положеннями про те, що у районі проведення антитерористичної операції застосування сили, спеціальних засобів і вогнепальної зброї допускається без попередження, проте цей закон утратив чинність після ухвалення Закону України «Про Національну поліцію» 2015 р., у якому ці

³⁰¹ Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20 березня 2003 року. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/638-15/page> (дата звернення: 15.10.2018).

положення не знайшли відбитку.

Крім того, у районі проведення АТО було встановлено особливий правовий режим досудового розслідування, який передбачає, що повноваження слідчих суддів, передбачені чинним Кримінальним процесуальним кодексом, тимчасово передаються відповідним прокурорам. Це положення було введено Законом України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо особливого режиму досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції» від 12 серпня 2014 р., яким чинний Кримінальний процесуальний кодекс України доповнено новою статтею 615³⁰².

Таким чином, прокурорам надано право розглядати клопотання про тимчасовий доступ до речей і документів (статті 163 – 164 КПК), надавати дозвіл на обшук житла чи іншого володіння особи (статті 234 – 235 КПК), розглядати клопотання про дозвіл на проведення негласної слідчої (розшукової) дії (статті 247 – 248 КПК). Прокурори також зможуть без рішення суду задовольняти клопотання щодо обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою на строк до 30 діб щодо осіб, які підозрюються у вчиненні злочинів проти основ національної безпеки України, проти громадської безпеки, проти громадського порядку та моральності, проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування, проти правосуддя, а також проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку³⁰³.

Проте, слід також звернути увагу на те, що, визначаючи правовий режим району проведення антитерористичної операції, українське законодавство не передбачає санкцій за порушення цього режиму, недотримання встановлених в ньому

³⁰² Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо особливого режиму досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції: Закон України від 12 серпня 2014 року. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1631-18> (дата звернення: 16.10.2018).

³⁰³ Словський Р. Особливості кримінального провадження в зоні АТО. URL: http://chnr.gp.gov.ua/ua/news.html?_m=publications&_t=rec&id=144351 (дата звернення: 16.10.2018).

заходів та тимчасових обмежень, створення перешкод проведенню АТО, порушення порядку інформування про терористичний акт засобами масової інформації тощо. У цій частині законодавство потребує значного доопрацювання³⁰⁴.

Визначивши, що є антитерористичною операцію, розглянувши особливості адміністративно-правового режиму в районі її проведення, постає питання встановлення конкретних географічних меж, у рамках яких розглянутий режим застосовувався.

Офіційно антитерористична операція в Україні, як вже зазначалося, була розпочата 14 квітня 2014 р. після винесення Указу Президента №405\2014 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України». Текст рішення РНБО був таємним, і чітко визначити географію території проведення антитерористичної операції та її зміни першочергово було неможливо. Проте, 7 жовтня 2014 р. було видано Наказ Антитерористичного центру при Службі безпеки України «Про визначення районів проведення антитерористичної операції та термінів її проведення», у якому районами проведення АТО визначено Донецьку та Луганську області (з 7 квітня 2014 р.) і Харківську область (у період з 7 квітня до 14 вересня 2014 р.)³⁰⁵. Хоча ці межі є досить умовними та розмитими³⁰⁶.

Уперше повний перелік територій, що становили район АТО було представлено в Розпорядженні Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку населених пунктів, на території яких здійснювалася антитерористична операція» від

³⁰⁴ Трофімов С. Щодо запровадження адміністративної відповідальності за порушення законодавства про правовий режим району проведення антитерористичної операції. URL: [otnositelno-vvedeniya-administrativnoy-otvetstvennosti-za-narushenie-zakonodatelstva-o-pravovom-rezhime-rayona-provedeniya%20\(1\).pdf](http://otnositelno-vvedeniya-administrativnoy-otvetstvennosti-za-narushenie-zakonodatelstva-o-pravovom-rezhime-rayona-provedeniya%20(1).pdf) (дата звернення: 16.10.2018).

³⁰⁵ Про визначення районів проведення антитерористичної операції та термінів її проведення : Наказ Антитерористичного центру при Службі безпеки України від 7 жовтня 2014 року. URL: http://cons.parus.ua/_doc_view.asp?rnх=09FH733877711bd2c4a783860caa719233250 (дата звернення: 16.10.2018).

³⁰⁶ Трофименко А. Правові засади проведення антитерористичної операції в Україні. Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія. 2016. Вип. 17. С. 266—278.

30 жовтня 2014 р. (замінено розпорядженням від 2 грудня 2015 р.). У Розпорядженні визначено міста обласного значення та населенні пункти Донецької, Луганської та Харківської областей, на яких проводилася антитерористична операція, цей загальний перелік має бути доповнений в п'ятиденний строк з дня закінчення антитерористичної операції³⁰⁷. Проте, варто звернути увагу, що цей перелік не відбивав актуальну географію АТО, а включав населенні пункти, де вона мала місце.

У вересні 2014 р. було ухвалено декілька важливих нормативно-правових актів, що доповнили вищезазначені положення щодо функціонування органів влади та правового режиму в районі проведення АТО.

Так, 2 вересня 2014 р. Президентом України був підписаний Закон «Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції», що мав за мету «визначити заходи для підтримки суб'єктів господарювання, що здійснюють діяльність на території проведення антитерористичної операції, та осіб, які проживають у зоні проведення антитерористичної операції або переселилися з неї під час її проведення»³⁰⁸. Цим законом зокрема:

- заборонено нарахування на час проведення АТО пені та/або штрафів на основну суму заборгованості із зобов'язань за кредитними договорами та договорами позики з 14 квітня 2014 р. громадянам, що зареєстровані на території проведення АТО, а також фізичним та юридичним особам, які провадять чи провадили господарську діяльність на зазначеній території (ст. 2);

- введено тимчасовий мораторій на проведення планових та позапланових перевірок суб'єктів господарювання, що здійснюють діяльність у зоні проведення антитерористичної операції (ст. 3);

³⁰⁷ Про затвердження переліку населених пунктів, на території яких здійснювалася антитерористична операція, та визнання такими, що втратили чинність, деяких розпоряджень Кабінету Міністрів України: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2015 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1275-2015-%D1%80/para7#n7> (дата звернення: 16.10.2018).

³⁰⁸ Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції: Закон України від 02 вересня 2014 року. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1669-18> (дата звернення: 16.10.2018).

- встановлено порядок державної реєстрації юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців, які зареєстровані та переселилися з території проведення антитерористичної операції в період її проведення (ст. 4);

- автоматично свою дію на період АТО продовжують ліцензії та документи дозвільного характеру, видані суб'єктам господарювання, що діють на території проведення АТО (ст. 5);

- суб'єкти господарювання, що діють на території проведення АТО, звільняються від сплати за користування земельними ділянками державної та комунальної власності (ст. 6);

- скасовано орендну плату за користування державним та комунальним майном суб'єктам господарювання району АТО (ст. 7);

- встановлено мораторій на нарахування пені за несвоєчасне внесення платежів за житлово-комунальні послуги (ст. 8);

- введено заходи щодо збереження майна, що знаходиться в іпотеці, та процедури реалізації права на спадкування (ст. 9);

- визначено процедуру видачі сертифікатів щодо форс-мажорних обставин (ст. 14)³⁰⁹.

Наступним, прийнятим у вересні 2014 р., нормативно-правовим актом став Закон України «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей» від 16 вересня 2014 р., що встановив тимчасовий (на три роки з дня набрання чинності) порядок організації місцевого самоврядування та діяльності органів місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей:

- органам влади забороняється дискримінація, переслідування та притягнення до відповідальності осіб з приводу подій, що мали місце у Донецькій, Луганській областях (ст. 3);

- гарантується право мовного самовизначення кожного жителя в окремих районах Донецької та Луганської областей

³⁰⁹ Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції : Закон України від 02 вересня 2014 року. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1669-18> (Дата звернення: 16.10.2018).

(ст. 4);

– запроваджується особливий порядок призначення керівників органів прокуратури і судів, який передбачає участь органів місцевого самоврядування у розв’язанні цих питань (ст. 5);

– надана можливість Кабінету Міністрів України, міністерствам, іншим центральним органам виконавчої влади укладати з відповідними органами місцевого самоврядування угоди щодо економічного, соціального та культурного розвитку окремих районів (ст. 6);

– гарантується державна підтримка соціально-економічному розвитку окремих районів Донецької та Луганської областей – у законі про Державний бюджет України щороку передбачаються видатки, що спрямовуються на таку державну підтримку, гарантується визначення таких видатків загального фонду Державного бюджету України захищеними видатками, обсяг яких не може змінюватися при здійсненні скорочення затверджених бюджетних призначень (ст. 7);

– встановлюється сприяння транскордонному співробітництву між територіальними громадами, органами місцевого самоврядування окремих районів з адміністративно-територіальними одиницями Російської Федерації на основі угод про прикордонне співробітництво (ст. 8);

– створюються загони народної міліції, на які покладається реалізація завдання з охорони громадського порядку в населених пунктах цих районів (ст. 9)³¹⁰.

Проте, не дивлячись на визначені в низці законів України умови й процедуру проведення АТО та адміністративно-правовий режим району її проведення, існують певні проблеми функціонування системи норм українського права в частині регулювання правового режиму проведення антитерористичної операції. Серед них слід відзначити певну складність та плутанину в теоретичному визначенні певних територій в районі проведення АТО, викликану ухваленням значної кількості підзаконних актів різними органами державної влади, що дублюють, а іноді вступають в суперечність один з

³¹⁰ Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей: Закон України від 16 вересня 2014 року. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1680-18> (дата звернення: 16.10.2018).

одним. У цьому контексті варто звернути увагу на Розпорядження Кабінету Міністрів України № 1085-р від 7 листопада 2014 р. та Постанови Верховної Ради України № 252-VIII та № 254-VIII від 17 березня 2015 р.

Розпорядження Кабінету Міністрів України № 1085-р від 7 листопада 2014 р. стало важливим документом для подальшого функціонування району антитерористичної діяльності. Воно містило «Перелік населених пунктів, на території яких органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження» (із змінами від 2 грудня 2015 р.). Цей перелік включає:

1) по Донецькій області: міста обласного значення Донецьк, Горлівка, Дебальцеве, Докучаєвськ, Єнакієве, Жданівка, Кіровське, Макіївка, Сніжне, Торез, Харцизьк, Шахтарськ, Ясинувата, населені пункти Амвросіївського, Артемівського, Волноваського, Мар'їнського, Новоазовського, Старобешівського, Тельманівського, Шахтарського та Ясинуватського районів;

2) по Луганській області: міста обласного значення Луганськ, Алчевськ, Антрацит, Брянка, Кіровськ, Красний Луч, Краснодон, Первомайськ, Ровеньки, Свердловськ, Стаханов, населені пункти Антрацитівського, Краснодонського, Лутугинського, Новоайдарського, Перевальського, Попаснянського, Свердловського, Станично-Луганського та Слов'яносербського районів³¹¹.

Тобто, цим документом у районі антитерористичної операції окремо було визначено території, що не контролюються українською владою, на території яких таким чином де-факто не діє система норм українського права та має бути введено особливий адміністративно-правовий режим.

Проте, пізніше 17 березня 2015 р. було ухвалено дві Постанови Верховної Ради України № 252-VIII та № 254-VIII.

Постанова Верховної Ради України № 252-VIII «Про визначення окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей, в яких запроваджується особливий

³¹¹ Про затвердження переліку населених пунктів, на території яких органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження : Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 7 листопада 2014 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1085-2014-%D1%80> (дата звернення: 18.10.2018).

порядок місцевого самоврядування» встановила конкретний перелік території, що в попередніх актах йменувалася «окремі райони Донецької та Луганської областей». Згідно з цією постановою «до окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей, в яких ... тимчасово запроваджується особливий порядок місцевого самоврядування, належать райони або їх частини, міста, селища і села, що знаходяться на територіях, які розташовані між державним кордоном України з Російською Федерацією, урізом води Азовського моря та лінією...»³¹². Ця лінія визначена у додатку Постанови Генеральним штабом Збройних сил України на підставі Доповнення до Мінського меморандуму від 19 вересня 2014 р., вона складається з 85 населених пунктів, залізничних станцій, роз'їздів, перехресть доріг із зазначенням географічних координат, що її створюють.

У другій Постанові № 254-VIII, ухваленій того ж дня, «Про визнання окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей тимчасово окупованими територіями» Верховна Рада постановила: «визнати тимчасово окупованими територіями окремі райони, міста, селища і села Донецької та Луганської областей, в яких ... запроваджується особливий порядок місцевого самоврядування, до моменту виведення усіх незаконних збройних формувань, російських окупаційних військ, їх військової техніки, а також бойовиків та найманців з території України та відновлення повного контролю України за державним кордоном України»³¹³. Тобто, цією Постановою до територій Донецької та Луганської областей, що знаходяться під контролем незаконних збройних формувань Донецької та Луганської «народних республік», вперше застосовувалося поняття «тимчасово окупованої території» на відміну від інших попередніх визначень, таких як «населенні пункти, на території яких органи державної влади тимчасово не здійснюють свої

³¹² Про визначення окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей, в яких запроваджується особливий порядок місцевого самоврядування : Постанова Верховної Ради України № 252-VIII від 17 березня 2015 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/252-VIII> (дата звернення: 18.10.2018).

³¹³ Про визнання окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей тимчасово окупованими територіями : Постанова Верховної Ради України № 254-VIII від 17 березня 2015 р. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254-viii> (дата звернення: 18.10.2018).

повноваження», що досі значаться в деяких чинних нормативно-правових актах.

Також, слід зазначити, що зміна правового статусу окремих територій Донецької та Луганської областей, які також є частиною району антитерористичної операції, на тимчасово окуповані території повинна була привести до певних змін в правовому режимі їх функціонування. Проте, нормативно-правові акти України, що застосовуються до тимчасово окупованої території, стосуються виключно АР Крим. Так, стаття 3 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15 квітня 2014 р. постановляє, що тимчасово окупованою територією визначається: «1) сухопутна територія Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, внутрішні води України цих територій; 2) внутрішні морські води та територіальне море України навколо Кримського півострова, територія виключної (морської) економічної зони України вздовж узбережжя Кримського півострова та прилеглого до узбережжя континентального шельфу України, на які поширюється юрисдикція органів державної влади України відповідно до норм міжнародного права, Конституції та законів України; 3) надра під територіями, зазначеними у пунктах 1 і 2 цієї частини, і повітряний простір над цими територіями»³¹⁴.

Отже, з моменту проголошення АТО 14 квітня 2014 року правове поле України було доповнено великою кількістю нових нормативно-правових документів, що створили засади для її проведення. Цей процес формування нормативно-правової бази проходив поступово, адаптуючи національне законодавство до нових викликів, та призвів до наявності певної неузгодженості низки актів, плутанини в термінах, що обумовлює проблеми в правозастосуванні.

Зазначені недоліки стали основою для широкої дискусії в політичних та громадських колах України щодо вдосконалення правових механізмів заходів із повернення тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей, про

³¹⁴ Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15 квітня 2014 року. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1207-18> (Дата звернення: 18.10.2018).

необхідність зміни формату АТО через її невідповідність сучасним військовим діям.

За словами Секретаря РНБО України О. Турчинова в Україні потрібно завершити антитерористичну операцію і перейти до нового формату захисту країни від гібридної війни з РФ, він зазначив: «Військові дії тривають на сході нашої країни вже три роки і переросли як за тривалістю, так і за масштабами формат АТО... Настав час перейти до нового формату захисту країни»³¹⁵.

Необхідність розробки альтернативного формату АТО, що усуне недоліки та підвищить ефективність протидії загрозам національної безпеки, призвели до розробки нового законопроекту. Так, у жовтні 2017 р. Президент П. Порошенко вніс на розгляд до Верховної Ради України законопроект про реінтеграцію Донбасу, що отримав назву «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України над тимчасово окупованими територіями в Донецькій та Луганській областях». Цей законопроект передбачав визначення Російської Федерації країною-агресором, вживання «заходів із забезпечення національної безпеки й оборони, відсічі та стримування збройної агресії Російської Федерації» замість АТО, керівництво якої буде покладено на Збройні сили України. Згідно із законопроектом, Україна не відповідатиме за дії окупантів на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей, натомість, збиратиме інформацію про всі порушення, щоб притягти до відповідальності країну-агресора³¹⁶.

Перше читання законопроекту про реінтеграцію Донбасу супроводжувалося емоційними дискусіями депутатів та блокуванням президії. Основні суперечки викликала Стаття 7, що згадує Мінські угоди. Депутати фракції «Самопоміч» заявили, що не голосуватимуть за цей «капітуляційний» закон, адже підписавши вони легалізують Мінські угоди, підписані терористами. У відповідь, комітет Верховної Ради з питань

³¹⁵ Турчинов : Подальше звільнення окупованих територій у рамках формату АТО є неможливим. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/political/428292.html> (дата звернення: 18.10.2018).

³¹⁶ Трофименко А. Операція об'єднаних сил в Україні: політико-правові засади проведення. Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія. 2018. Вип. 21. С. 253—259.

національної безпеки і оборони рекомендував законопроект до першого читання із застереженням, що будуть напрацьовані пропозиції комітету зі зміни статті 7 законопроекту. У результаті законопроект закріпив пріоритетність виконання Мінських домовленостей, але до операції в Донецькій та Луганській областях Україна має право залучати особовий склад Збройних сил України та інших військових формувань. Таким чином, 6 жовтня 2017 р. в першому читанні законопроект підтримали 233 нардепи, проти нього проголосували 32 парламентаріїв, утримались – 7, не голосували 63 депутати³¹⁷.

Друге читання законопроекту відбулося 18 січня 2018 р., у результаті якого Верховна Рада ухвалила закон «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» (№ 7163), за це рішення проголосували 280 народних депутатів³¹⁸.

За закон проголосували 123 депутати від «Блоку Петра Порошенка» (4 – не голосували, 11 – відсутні), 76 – від «Народного фронту» (1 – не голосував, 4 – відсутні), 17 від Радикальної партії Ляшка (1 – не голосував, 3 – відсутні), 22 від «Самопоміччя» (1 – утримався, 1 – не голосував, 1 – відсутній) і 15 від «Батьківщини» (5 – відсутні). Водночас, фракція «Опозиційного блоку» не голосувала у повному складі: 33 – проти, 4 – не голосували, 6 – відсутні³¹⁹.

Основним аргументом, який забезпечив таку значну підтримку законопроекту серед депутатів Верховної Ради, стало положення про визнання Російської Федерації агресором та

³¹⁷ Закон про реінтеграцію Донбасу ухвалили у Верховній Раді в першому читанні. URL:

https://24tv.ua/zakon_pro_reintegratsiyu_donbasu_uhvalili_u_verhovniy_radi_n872848 (дата звернення: 18.10.2018).

³¹⁸ Рада ухвалила законопроект про деокупацію Донбасу. Інформаційне агентство УНІАН. 18 січня 2018 року. URL: <https://www.unian.ua/politics/2352443-rada-uhvalila-zakon-pro-deokupatsiyu-donbasu.html> (дата звернення: 21.10.2018).

³¹⁹ Поіменне голосування про проект Закону про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України над тимчасово окупованими територіями в Донецькій та Луганській областях (№7163). Верховна Рада України: офіційний веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/radan_gs09/ns_golos?g_id=16610 (дата звернення: 21.10.2018).

окупантом. Це змусило підтримати законопроект фракції, що в цілому не були їм незадоволені, адже в іншому випадку, вони б були тими, хто «не визнав Росію окупантом» з усіма політичними наслідками³²⁰.

20 січня 2018 р. новий закон було підписано Президентом П. Порошенком. Закон вніс значні зміни до чинних нормативно-правових документів, основними серед яких стали:

- Російська Федерація офіційно називається агресором (преамбула), визначається як окупант частини української території (стаття 7), «збройна агресія Російської Федерації розпочалася з неоголошених і прихованих вторгнень на територію України підрозділів збройних сил та інших силових відомств Російської Федерації, а також шляхом організації та підтримки терористичної діяльності»;

- так звані «Донецька народна республіка» та «Луганська народна республіка» називаються «окупаційні адміністрації Російської Федерації» (преамбула);

- «тимчасово окуповані території» – це частини території України, в межах яких збройні формування Російської Федерації та окупаційна адміністрація Російської Федерації встановили та здійснюють загальний контроль (стаття 1);

- для забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях органи державної влади та їх посадові особи вживають заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації (стаття 5);

- розширено повноваження президента в керівництві зазначеними заходами. На відміну від штабу АТО, що очолював та проводив операцію силами та засобами ЗСУ, МВС, Національної поліції, керівництво ООС здійснюють виключно військові, а саме Командувач об'єднаних сил, який реалізує свої повноваження через Об'єднаний оперативний штаб Збройних Сил України (стаття 9)³²¹.

³²⁰ Філатов В., Волинська О. Експертний аналіз законопроекту про деокупацію Донбасу. Дніпроград: вісник небайдужих громадян. 21 грудня 2017. URL: http://dniprograd.org/2017/12/21/ekspertniy-analiz-zakonoproektu-pro-deokupatsiyu-donbasu_63454 (дата звернення: 21.10.2018).

³²¹ Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України над тимчасово окупованими територіями в Донецькій та Луганській

Новий закон, як і будь-який нормативно-правовий документ, не містить чіткого сценарію повернення тимчасово окупованих територій, проте нове законодавство має низку переваг. По-перше, визначення Росії країною-агресором робить акцент на зовнішньому військовому втручанні, визначає стороною конфлікту не так звані «ДНР» та «ЛНР», а РФ. По-друге, ухваленні в законі рішення є основою для обґрунтування позиції України в міжнародних судах, інших установах, адже на РФ покладається вся відповідальність за протиправні дії на окупованих територіях, тому і всі судові позови в українських та міжнародних судах щодо компенсації шкоди, завданої в ході військових дій, також стосуватимуться РФ. По-третє, важливим є визначення окупованою не тільки сухопутної території, а й морських вод та повітряного простору, що надає статус, в межах якого діє міжнародне гуманітарне право, слугує правовим механізмом для залучення гуманітарної допомоги, моніторингових місій та миротворчих сил³²².

Серед переваг нового закону також слід виокремити збереження права власності на рухоме й нерухоме майно за мешканцями окупованих територій, значне спрощення процедури реєстрації фактів народження й смерті мешканців окупованих територій, адже держава визнаватиме свідоцтва, які видаються окупаційними адміністраціями, покладання на РФ обов'язку забезпечувати права й свободи населення тимчасово окупованих територій (цей обов'язок держав-окупантів передбачено Гаазькою та Женевською конвенціями). Проте ухвалений закон має і певні недоліки, основним з яких є відмова держави від компенсації шкоди за зруйноване житло, перебування у полоні тощо, адже відповідальність несе країна-агресор, також не вказано як зміниться статус переселенців та учасників АТО, які є переселенцями³²³.

областях: Закон України від 18 січня 2018 року. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2268-19/page> (дата звернення: 21.10.2018).

³²² Біщук В. П'ять важливих наслідків прийняття закону про деокупацію Донбасу. Львівська газета. 2018. 19 січня. URL: <http://gazeta.lviv.ua/2018/01/19/p-yat-vazhlivix-naslidkiv-prijnyattya-zakonu-pro-deokupatsiyu-donbasu> (дата звернення: 21.10.2018); Філатов В., Волинська О. Експертний аналіз законопроекту про деокупацію Донбасу. Дніпроград: вісник небайдужих громадян. 21 грудня 2017. URL: http://dniprograd.org/2017/12/21/ekspertniy-analiz-zakonoproektu-pro-deokupatsiyu-donbasu_63454 (дата звернення: 21.10.2018).

³²³ Філатов В., Волинська О. Експертний аналіз законопроекту про деокупацію

Не менше дискусій викликає і зміна АТО на «заходи із забезпечення національної безпеки і оборони», що очолить Об'єднаний оперативний штаб ЗСУ, які заведено називати «Операцією об'єднаних сил».

Через місяць після набуття чинності зазначеного закону Президент П. Порошенко видав указ, призначивши Командувачем об'єднаних сил, що виконує обов'язки з керування «заходами із забезпечення національної безпеки і оборони...», генерал-лейтенанта ЗСУ Наєва С. І.³²⁴ А наступним логічним кроком стало оголошення про зміну формату АТО на ООС.

30 квітня 2018 р. Президент України П. Порошенко оголосив про офіційне завершення АТО, підписав Указ «Про затвердження рішення РНБО «Про широкомасштабну антитерористичну операцію на території Донецької та Луганської областей», яким передбачена зміна формату АТО, а також підписав Наказ Верховного Головнокомандувача ЗСУ «Про початок операції Об'єднаних сил із забезпечення національної безпеки й оборони, відсічі та стримування збройної агресії Російської Федерації на території Донецької та Луганської областей»³²⁵.

З проголошенням початку ООС Президент України доручив виведення з району проведення операції Об'єднаних сил оперативного складу штабу АТО, наголосивши при цьому, що «завершення режиму широкомасштабної антитерористичної операції не позбавляє нас можливості оголошення АТО в будь-який час, коли виникає терористична загроза на звільнених територіях»³²⁶.

Донбасу. Дніпроград: вісник небайдужих громадян. 21 грудня 2017. URL: http://dniprograd.org/2017/12/21/ekspertniy-analiz-zakonoproektu-pro-deokupatsiyu-donbasu_63454 (дата звернення: 21.10.2018).

³²⁴ Про призначення С. Наєва Командувачем об'єднаних сил: Указ Президента України від 16 березня 2018 року. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/69/2018> (дата звернення: 21.10.2018).

³²⁵ 30 квітня розпочалась операція Об'єднаних сил із відсічі та стримування збройної агресії Росії на Донбасі – Президент підписав Указ. URL: <http://www.president.gov.ua/news/30-kvitnya-rozpochalas-operaciya-obyednanih-sil-iz-vidsichi-47206> (дата звернення: 21.10.2018).

³²⁶ 30 квітня розпочалась операція Об'єднаних сил із відсічі та стримування збройної агресії Росії на Донбасі – Президент підписав Указ. URL: <http://www.president.gov.ua/news/30-kvitnya-rozpochalas-operaciya-obyednanih-sil-iz-vidsichi-47206> (дата звернення: 21.10.2018).

Представники влади наголошують на тому, що зміна формату військової операції не передбачає зміни цілей та форм діяльності силових структур у Донецькій та Луганській областях. Так, заступник голови СБУ Кононенко В. зазначає: «Зараз по суті триває те, що відбувалося і раніше. Єдине – змінилося керівництво. Ми офіційно передали керівництво антитерористичною операцією військовим, а СБУ й надалі братиме участь в операції на тих само принципах, як і раніше»³²⁷.

Слід також зазначити, що на території проведення ООС передбачається особливий порядок, умови якого було оприлюднено 28 квітня 2018 р. на офіційному веб-сайті Міністерства оборони України. Цей порядок передбачає надання особливих прав особам, залученим для проведення ООС, серед них:

- застосовувати відповідно до законодавства України зброю і спеціальні засоби;
- затримувати та доставляти в органи внутрішніх справ осіб, які вчинили або вчиняють правопорушення чи інші дії, що перешкоджають виконанню законних вимог осіб, залучених до антитерористичної операції, або дії, пов'язані з несанкціонованою спробою проникнення в район проведення антитерористичної операції й перешкоджання її проведенню;
- перевіряти у громадян і посадових осіб документи, що посвідчують особу, а в разі відсутності документів – затримувати їх для встановлення особи;
- здійснювати в районі проведення антитерористичної операції особистий догляд громадян, огляд речей, що при них знаходяться, транспортних засобів та речей, які ними перевозяться;
- тимчасово обмежувати або забороняти рух транспортних засобів і пішоходів на вулицях та дорогах, не допускати транспортні засоби, у тому числі транспортні засоби дипломатичних представництв і консульських установ, та

³²⁷ Про визначення районів проведення антитерористичної операції та термінів її проведення : Наказ Антитерористичного центру при Службі безпеки України від 7 жовтня 2014 року. URL: http://cons.parus.ua/_doc_view.asp?rnх=09FH733877711bd2c4a783860caa719233250 (дата звернення: 21.10.2018).

громадян на окремі ділянки місцевості та об'єкти, виводити громадян з окремих ділянок місцевості та об'єктів, відбуксировувати транспортні засоби;

– входити (проникати) в жилі та інші приміщення, на земельні ділянки, що належать громадянам, під час припинення терористичного акту та при переслідуванні осіб, які підозрюються у вчиненні такого акту, на територію та в приміщення підприємств, установ і організацій, перевіряти транспортні засоби, якщо зволікання може створити реальну загрозу життю чи здоров'ю людей;

– використовувати зі службовою метою засоби зв'язку і транспортні засоби, у тому числі спеціальні, що належать громадянам (за їх згодою), підприємствам, установам та організаціям, за винятком транспортних засобів дипломатичних, консульських та інших представництв іноземних держав та міжнародних організацій, для запобігання терористичному акту, переслідування та затримання осіб, що підозрюються у вчиненні терористичного акту, або для доставлення осіб, які потребують термінової медичної допомоги, до лікувальних закладів, а також для проїзду до місця злочину»³²⁸.

Цей перелік прав, встановлений у статті 12 нового закону є практично ідентичним до прав осіб, залучених до проведення АТО, вказаних у статті 15 ЗУ «Про боротьбу з тероризмом», що слугує підтвердженням того, що форма діяльності військових у Донецькій та Луганській областях зі зміною АТО на ООС не змінилася.

Крім того, особливий порядок передбачає існування так званої «зони безпеки», яка є прилеглою до району бойових дій та включає такі населені пункти: Виноградне, Курахове, Очеретяне, Розівка, Вовчоярівка, Біла Гора, Новоайдар, Садки, Макарівка, Простяне, уздовж адмінкордону Луганської та Харківської областей, Ольгівка, уздовж адмінкордону Донецької та Харківської областей, Знаменівка, вздовж адмінкордону Донецької та Дніпропетровської областей,

³²⁸ Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України над тимчасово окупованими територіями в Донецькій та Луганській областях: Закон України від 18 січня 2018 року. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2268-19/page> (дата звернення: 21.10.2018).

Комишуваха, уздовж адмінкордону Донецької та Запорізької областей, Урзуф, уздовж морського узбережжя, Приморське. У цій зоні за рішенням командувача Об'єднаних сил, можуть створюватися райони обмеженого доступу і райони, заборонені для доступу. Районом бойових дій, вважається район, охоплений бойовими діями уздовж лінії зіткнення, де підрозділи ЗСУ, інших військових формувань та правоохоронних органів виконують бойові завдання по недопущенню прориву противника вглиб території держави³²⁹.

Порядок на території ООС визначає також режими перебування в зазначеній «зоні безпеки» для осіб, що не залучені до її проведення. Ці режими поділено на:

- «зелений» – перебування та переміщення осіб не обмежено;

- «жовтий» – перебування та переміщення осіб здійснюється за наявності документів, що посвідчують особу, крім того, проводиться особистий огляд громадян, огляд речей, що при них знаходяться, транспортних засобів та речей, які ними перевозяться;

- «червоний» – перебування осіб тимчасово обмежено (заборонено), пропуск громадян здійснюється за наявності встановленої Командувачем об'єднаних сил перепустки.

В'їзд до району проведення операції, району ведення бойових дій, районів обмеженого та забороненого доступу, дозволяється лише через визначені командуванням об'єднаних сил блокпости, підставою для допуску в район проведення ООС є проживання особи, або її близьких родичів чи членів сім'ї на цій території, розташування місця поховання близьких родичів або членів сім'ї, смерть близьких родичів або членів сім'ї в районі ООС, наявність права власності на об'єкти нерухомості, необхідність участі у забезпеченні національних інтересів України з метою мирного врегулювання конфлікту чи з гуманітарних питань, необхідність виконання дипломатичних та консульських функцій, необхідність виконання функцій

³²⁹ Особливий порядок, що буде діяти з оголошенням початку проведення операції Об'єднаних сил на території Донецької та Луганської областей. Офіційний веб-сайт Міністерства оборони України. URL: <http://www.mil.gov.ua/news/2018/04/28/osoblivij-poryadok-shho-bude-diyati-z-ogoloshennyam-pochatku-provedennya-operaczii-obednanih-sil-na-teritorii-doneczkoi-ta-luganskoi-oblastej> (дата звернення: 22.10.2018).

в рамках діяльності міжнародних організацій, звільнення з місць позбавлення волі, наявність спеціальної перепустки, здійснення поїздок для трудової діяльності, навчання, наукової діяльності, культурною або релігійною метою, оздоровлення, супроводу дитини до загальноосвітніх чи дошкільних навчальних закладів тощо. Усі ці підстави мають бути підтвердженими відповідними документами³³⁰.

Таким чином, сьогодні в українському правовому полі функціонує значний перелік законодавчих та підзаконних актів, що створюють політико-правові засади заходів із забезпечення національної безпеки в Донецькій та Луганській областях. Ці засади, розробка яких розпочалася навесні 2014 р., зазнали значних трансформацій. Проголошення 14 квітня 2014 р. початку антитерористичної операції призвело до ухвалення актів, що достатньо чітко встановили, що є антитерористичною операцією, за яких умов вона запроваджується, який режим вводиться в районі її проведення, на які органи влади покладено її керівництво.

Проте невідповідність АТО сучасним військовим діям на південному сході держави обумовили необхідність подальшого удосконалення формату заходів з повернення тимчасово окупованих територій. З цією метою 18 січня 2018 р. був ухвалений запропонований Президентом новий Закон України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України над тимчасово окупованими територіями в Донецькій та Луганській областях». У відповідність до цього закону формат АТО було змінено на Операцію об'єднаних сил, основна відмінність між якими полягає в зміні керівництва операцією з СБУ на ЗСУ. Форми діяльності осіб, залучених до ООС, не відрізняються, від тих, що мали місця при АТО, проте особливий порядок, що запроваджується на території ООС відрізняється створенням так званої «зони безпеки», що включає населені пункти, прилеглі до району бойових дій, та режимами перебування в цих зонах.

³³⁰ Там само.

5.2. Визначення політико-правового статусу учасників антитерористичної операції в українському законодавстві

З початку оголошення 13 квітня 2014 р. антитерористичної операції на Південному Сході України одними з найголовніших завдань, що постали перед державою, стали правове визначення статусу та розробка механізмів соціально-правового захисту значної кількості осіб, що беруть безпосередню участь у військових діях проти самопроголошених Донецької та Луганської «народних республік». За період проведення антитерористичної операції відбулося шість хвиль мобілізації (три хвилі у 2014 р., три хвилі у 2015 р.), через військкомати на фронт пройшли майже 300 тисяч осіб, добровольців, мобілізованих, а пізніше контрактників.

Це обумовило необхідність оновлення національного законодавства, його доповнення значним переліком нормативно-правових актів різного рівня, що визначають адміністративно-правовий статус цих учасників антитерористичної операції, їх права та обов'язки, регулюють їх соціально-правовий захист та їх сімей, встановлюють процедуру отримання статусу учасника бойових дій, інваліда війни тощо. Водночас, законодавство в цій сфері не відрізняється структурованістю, постійно оновлюється, що створює додаткові перешкоди на шляху його реалізації. Це обумовлює науковий інтерес до детального дослідження національного законодавства з метою визначення правового статусу учасників антитерористичної операції, а також встановлення їх прав та пільг³³¹.

Основним законом, який встановлює, що є антитерористичною операцією та хто є її учасниками є Закон України «Про боротьбу з тероризмом» 2003 р. (у редакції 28.07.2016 р.). Стаття 13 цього закону постановляє, що за рішенням керівника Антитерористичного центру при Службі безпеки України чи його заступника «до широкомасштабних, складних антитерористичних операцій у районі їх проведення

³³¹ Трофименко А. Визначення правового статусу учасників антитерористичної операції в українському законодавстві. Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія. 2016. Вип. 16. С. 320—328.

залучаються та використовуються сили та засоби ... Служби безпеки України, Міністерства внутрішніх справ України, Національної поліції, Національної гвардії України, Збройних Сил України, центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері захисту державного кордону, та органів охорони державного кордону, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, Управління державної охорони України»³³².

Законодавство встановлює фінансову винагороду учасників АТО, яка складається з посадового окладу (за військовим званням), щомісячних додаткових видів грошового забезпечення (підвищення посадового окладу, надбавки, доплати, винагороди, які мають постійний характер, премія) та одноразових додаткових видів грошового забезпечення. Так, за безпосередню участь в АТО військовослужбовцям виплачується винагорода у розмірі 100 % від місячного грошового забезпечення, але не менше трьох тисяч гривень на місяць, а за безпосередню участь в бойових діях (безпосереднє зіткнення з противником) виплачується додаткова винагорода у розмірі однієї тисячі гривень за кожен день такої участі. Особам, які знаходяться на лікуванні, продовжують виплачувати грошове забезпечення, крім надбавок, що виплачуються за участь у заходах АТО. Грошове забезпечення також зберігається за військовослужбовцями, захопленими в полон або заручниками, і виплачується щомісячно їх сім'ям³³³.

Після доповнення національного законодавства таким новим поняттям, як учасник АТО, перед державою постало питання визначення його адміністративно-правового статусу, розробка нових нормативно-правових актів чи змін до чинних, які б встановили механізм його соціально-правового захисту. Значним кроком у цьому напрямку стало внесення змін до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх

³³² Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20 березня 2003 року. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/638-15/page> (дата звернення: 21.10.2018).

³³³ Пільги, гарантії та права учасників АТО: Методичні рекомендації. Київ: БО БФ «КОЛО», ГО «Юридична сотня». 2015. 60 с. URL: http://uba.ua/documents/doc/o8_05_2015_metodichni_rekomendatsii_ato.pdf (дата звернення: 21.10.2018).

соціального захисту», що набули чинності 22 травня 2014 р.

Основним моментом цих змін стало прирахування учасника АТО до учасника бойових дій. Так, зазначений закон було доповнено пунктом 19 статті 6, який прираховував до учасників бойових дій «військовослужбовці (резервісти, військовозобов'язані) та працівники Збройних Сил України, Національної гвардії України, Служби безпеки України, Служби зовнішньої розвідки України, Державної прикордонної служби України, Державної спеціальної служби транспорту, військовослужбовці військових прокуратур, особи рядового та начальницького складу підрозділів оперативного забезпечення зон проведення антитерористичної операції центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну податкову політику, державну політику у сфері державної митної справи, поліціантів, особи рядового, начальницького складу, військовослужбовці, працівники Міністерства внутрішніх справ України, Управління державної охорони України, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, Державної служби України з надзвичайних ситуацій, Державної пенітенціарної служби України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України і брали безпосередню участь в антитерористичній операції, забезпеченні її проведення, перебуваючи безпосередньо в районах антитерористичної операції у період її проведення»³³⁴.

Слід також звернути увагу, що до учасників бойових дій указаними змінами було прираховано і добровольців, що перебували безпосередньо в районах АТО у період її проведення, хоча за умови, що надалі їхні добровольчі формування були включені до складу Збройних Сил України, Міністерства внутрішніх справ України, Національної гвардії України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань та правоохоронних органів (стаття 20 пункту 6)³³⁵.

³³⁴ Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту : Закон України від 22 жовтня 1993 року. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3551-12> (дата звернення: 21.10.2018).

³³⁵ Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту : Закон України від

Свій правовий статус після набуття чинності змін до закону отримали і учасники АТО, що стали інвалідами під час безпосередньої участі в ній. Таких осіб пункт 11 статті 7 зазначеного закону прирахував до інвалідів війни. Також до інвалідів війни було прираховано осіб у складі добровольчих формувань, «які стали інвалідами внаслідок поранення, контузії або каліцтва, одержаних під час безпосередньої участі в антитерористичній операції», а також «працівників підприємств, установ, організацій, які залучалися до забезпечення проведення антитерористичної операції та стали інвалідами внаслідок поранення, контузії або каліцтва, одержаних під час забезпечення проведення антитерористичної операції безпосередньо в районах та у період її проведення»³³⁶.

Наділення учасників АТО зазначеним статусом передбачає розповсюдження на них всіх відповідних прав та пільг. Проте, варто підкреслити, що надання цього статусу учасника бойових дій чи інваліда війни не є автоматичним і передбачає певну процедуру. Така процедура була визначена в Постанові Кабінету Міністрів України № 413 від 20 серпня 2014 р., що затвердила «Порядок надання статусу учасника бойових дій особам, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України і брали безпосередню участь в антитерористичній операції, забезпеченні її проведення».

У цілому, ця Постанова чітко прописує весь механізм отримання зазначеного статусу. Перш за все, у ній визначено структури, відповідальні за надання статусу учасника бойових дій, ними стали «комісії з питань розгляду матеріалів про визнання учасниками бойових дій, утворені в Міноборони, МВС, Національній поліції, Національній гвардії, СБУ, Службі зовнішньої розвідки, Адміністрації Держприкордонслужби, Адміністрації Держспецтрансслужби, Генеральній прокуратурі України, Управлінні державної охорони, Адміністрації Держспецзв'язку, ДСНС, ДПтС»³³⁷.

22 жовтня 1993 року. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3551-12> (дата звернення: 21.10.2018).

³³⁶ Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту : Закон України від 22 жовтня 1993 року. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3551-12> (дата звернення: 21.10.2018).

³³⁷ Про затвердження Порядку надання статусу учасника бойових дій особам, які

Першим кроком для отримання учасниками АТО статусу учасника бойових дій є надання командиром (начальником) їх військових частин (органів, підрозділів) або іншим керівником установ чи закладів в районах її проведення переліку документів на розгляд відповідній відомчій комісії. Ці документи мають бути надані у місячний строк після завершення виконання завдань АТО, і повинні включати:

- оригінал довідки про безпосередню участь особи в антитерористичній операції, забезпеченні її проведення і захисті незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України;

- витяги із наказів по стройовій частині про вибуття (прибуття) до військової частини після виконання завдань антитерористичної операції;

- витяги із наказів по стройовій частині першого заступника керівника Антитерористичного центру (командира сектору) про прибуття для виконання завдань антитерористичної операції та вибуття до місця постійної дислокації;

- копії посвідчень про відрядження, якщо такі є;

- копії документів про поранення, якщо є;

- інформація про осіб, яким надається статус учасника бойових дій;

- згода на збирання та обробку персональних даних (відповідно до вимог статті 6 Закону України «Про захист персональних даних»);

- копія першої сторінки паспорта громадянина України (щоб уникнути помилкового написання прізвища, ім'я та по батькові).

Усі копії документів повинні бути завірені підписом командира (начальника) військової частини (органу, підрозділу, установи, закладу) та скріплені гербовою печаткою³³⁸.

захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України і брали безпосередню участь в антитерористичній операції, забезпеченні її проведення: Постанова Кабінету Міністрів України від 20 серпня 2014 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/413-2014-%Do%BF?test=XX7MfyrCSgky4clIZiUBOAyXHI4nQs8omsh8Ie6> (дата звернення: 21.10.2018).

³³⁸ Права та пільги для учасників АТО. Урядовий кур'єр. URL:

У разі якщо командир чи начальник військової частини з тих чи інших причин не подає зазначені документи, учасник АТО може самостійно їх подати на розгляд відомчої комісії³³⁹.

Комісія вивчає документи, у разі потреби заслуховує пояснення осіб, стосовно яких вони подані, свідків та у місячний строк з дня надходження документів приймає рішення щодо надання статусу учасника бойових дій. За відсутності підстав для надання такого статусу комісія повертає документи до військових частин (органів, підрозділів), установ, закладів з метою подальшого доопрацювання. Якщо рішення є позитивним, комісія інформує у місячний строк Державну службу у справах ветеранів війни та учасників антитерористичної операції про осіб, яким надано статус учасника бойових дій, за формою згідно з додатком 3 Постанови Кабінету Міністрів України № 413 від 20 серпня 2014 р.³⁴⁰.

У разі виникнення спірних питань, що потребують міжвідомчого врегулювання, рішення про надання статусу учасника бойових дій приймається міжвідомчою комісією (Наказ Міністерства соціальної політики № 867 від 10 листопада 2014 р. «Про затвердження Положення про міжвідомчу комісію з питань розгляду матеріалів про визнання учасниками бойових дій»)³⁴¹.

Ця міжвідомча комісія розглядає документи, надіслані відомчою комісією, та у місячний строк з дня надходження

<http://ukurier.gov.ua/uk/articles/prava-ta-pilgi-dlya-uchasnikiv-ato> (дата звернення: 21.10.2018).

³³⁹ Пільги, гарантії та права учасників АТО : Методичні рекомендації. Київ : БО БФ «КОЛО», ГО «Юридична сотня». 2015. 60 с. URL: http://uba.ua/documents/doc/08_05_2015_metodichni_rekomendatsii_ato.pdf (дата звернення: 21.10.2018).

³⁴⁰ Про затвердження Порядку надання статусу учасника бойових дій особам, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України і брали безпосередню участь в антитерористичній операції, забезпеченні її проведення : Постанова Кабінету Міністрів України від 20 серпня 2014 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/413-2014-%D0%BF?test=XX7MfyrCSgky4clIZiUBOAyXHI4nQs8omsh8Ie6> (дата звернення: 21.10.2018).

³⁴¹ Про затвердження Положення про міжвідомчу комісію з питань розгляду матеріалів про визнання учасниками бойових дій : Наказ Міністерства соціальної політики України № 867 від 10 листопада 2014 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1494-14/paran12#n12> (дата звернення: 21.10.2018).

документів (уточненої інформації) приймає рішення щодо надання статусу учасника бойових дій та передає його до департаменту кадрової політики відповідної структури³⁴². Після чого цей департамент та органи соціального захисту населення за місцем реєстрації організують видачу посвідчень учасника бойових дій, нагрудних знаків і листів талонів на право одержання проїзних квитків з 50-відсотковою знижкою їх вартості³⁴³.

У разі відмови в наданні статусу учасника бойових дій питання про надання особі зазначеного статусу може повторно виноситися на розгляд міжвідомчої комісії за рішенням Міністра соціальної політики. Також рішення комісії може бути оскаржено в судовому порядку. У разі ж виникнення спорів, пов'язаних з місцем проведення АТО (оскільки інформація щодо чіткого визначення території проведення АТО є закритою), можна зробити запит до Служби безпеки України або через суд, якщо такий спір розглядається у суді.

Щодо добровольців, які взяли участь в АТО, то враховуючи, що на даний час практично всі добровольчі батальйони входять до складу національних військових формувань різного підпорядкування, згідно з законодавством процедура отримання посвідчення учасника бойових дій для добровольців є такою ж і передбачає надання тих самих документів, як і для інших військовослужбовців³⁴⁴.

Тільки після присвоєння статусу учасника бойових дій учаснику АТО, він наділяється відповідними правами та пільгами. Ці права та пільги визначені низкою нормативно-правових актів, як законодавчих, так і підзаконних. Найбільш

³⁴² Про затвердження Порядку надання статусу учасника бойових дій особам, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України і брали безпосередню участь в антитерористичній операції, забезпеченні її проведення: Постанова Кабінету Міністрів України від 20 серпня 2014 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/413-2014-%Do%BF?test=XX7MfyrCSgky4clIZiUBOAyXHI4nQs8omsh8Ie6> (дата звернення: 21.10.2018).

³⁴³ Пільги, гарантії та права учасників АТО: Методичні рекомендації. Київ : БО БФ «КОЛО», ГО «Юридична сотня». 2015. 60 с. URL: http://uba.ua/documents/doc/o8_o5_2015_metodichni_rekomendatsii_ato.pdf (дата звернення: 21.10.2018).

³⁴⁴ Трофименко А. Визначення правового статусу учасників антитерористичної операції в українському законодавстві. Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія. 2016. Вип. 16. С. 320—328.

повний перелік таких пільг містить Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», зокрема до них відносяться:

- безплатне одержання ліків за рецептами лікарів, першочергове безплатне зубопротезування, безплатне забезпечення санаторно-курортним лікуванням або одержання компенсації вартості самостійного санаторно-курортного лікування;

- 75-процентна знижка плати за користування житлом в межах норм, передбачених чинним законодавством;

- 75-процентна знижка плати за користування комунальними послугами в межах середніх норм споживання, а також 75-процентна знижка вартості палива, в тому числі рідкого, в межах норм, встановлених для продажу населенню;

- безплатний проїзд усіма видами міського пасажирського транспорту, а також залізничним і водним транспортом приміського сполучення та автобусами приміських і міжміських маршрутів;

- щорічне медичне обстеження і диспансеризація із залученням необхідних спеціалістів, першочергове обслуговування в лікувально-профілактичних закладах, аптеках та першочергова госпіталізація;

- виплата допомоги по тимчасовій непрацездатності в розмірі 100 процентів середньої заробітної плати незалежно від стажу роботи, використання чергової щорічної відпустки у зручний для них час, а також одержання додаткової відпустки зі збереженням заробітної плати строком 14 календарних днів на рік, а також переважне право на залишення на роботі при скороченні чисельності чи штату працівників та на працевлаштування у разі ліквідації підприємства;

- першочергове забезпечення жилою площею осіб, які потребують поліпшення житлових умов, та першочергове відведення земельних ділянок для індивідуального житлового будівництва, садівництва і городництва, першочерговий ремонт жилих будинків і квартир цих осіб та забезпечення їх паливом;

- одержання позики на будівництво, реконструкцію або капітальний ремонт жилих будинків, а також позики на будівництво або придбання дачних будинків і доброустрій садових ділянок з погашенням її протягом 10 років починаючи

з п'ятого року після закінчення будівництва;

- надання права на позаконкурсний вступ до вищих навчальних закладів та переважне право на вступ до професійно-технічних навчальних закладів і на курси для одержання відповідних професій на території інших держав;

- учасникам бойових дій, та їхнім дітям держава забезпечує державну цільову підтримку для здобуття професійно-технічної та вищої освіти у державних та комунальних навчальних закладах (ця підтримка надається у вигляді повної або часткової оплати навчання за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів, пільгових довгострокових кредитів для здобуття освіти, соціальної стипендії, безоплатного забезпечення підручниками, безоплатного доступу до мережі Інтернет, систем баз даних у державних та комунальних навчальних закладах, безоплатного проживання в гуртожитку, інших заходів, затверджених Кабінетом Міністрів України);

- учасникам бойових дій пенсії або щомісячне довічне грошове утримання чи державна соціальна допомога, що виплачується замість пенсії, підвищуються в розмірі 25 процентів прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність (стаття 12);

- передбачено щорічну виплату разової грошової допомоги до 5 травня, якщо сума разової грошової допомоги залишилася неодержаною у зв'язку зі смертю, вона виплачується батькам, чоловіку (дружині), дітям особи, якій передбачена виплата разової грошової допомоги, або родичам, що проживали разом з нею (стаття 17)³⁴⁵.

Проте, цей перелік прав та пільг учасників бойових дій, що тепер розповсюджуються і на учасників АТО, у тому числі добровольців, не є повним. Його доповнюють наступні нормативно-правові акти України:

- Закон України «Про військовий обов'язок та військову службу» 1992 р. (у редакції з березня 2016 р.) гарантує збереження місця роботи, посади, середнього заробітку на підприємстві, в установі, організації, незалежно від

³⁴⁵ Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту : Закон України від 22 жовтня 1993 року. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3551-12> (дата звернення: 21.10.2018).

підпорядкування та форм власності з одночасним отриманням грошового забезпечення військовослужбовця³⁴⁶;

– Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» 1991 р. (у редакції 28 липня 2016 р.) визначає, що час перебування громадян України на військовій службі зараховується до їх страхового стажу, стажу роботи, стажу роботи за спеціальністю, а також до стажу державної служби (стаття 8-1)³⁴⁷;

– Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» 2003 р. (у редакції 12 травня 2016 р.) передбачає, що військовослужбовці, особи начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ, які брали участь у бойових діях... мають право на призначення дострокової пенсії за віком після досягнення чоловіками 55 років, жінками – 50 років та за наявності страхового стажу не менше 25 років для чоловіків і не менше 20 років для жінок (розділ 15, п. 3)³⁴⁸;

– Закон України «Про поліпшення матеріального становища учасників бойових дій та інвалідів війни» 2004 р. встановлює починаючи з 1 травня 2004 р. щомісячну виплату цільової грошової допомоги на прожиття учасникам бойових дій у розмірі 40 гривень, інвалідам війни I групи – 70 гривень, інвалідам війни II та III груп – 50 гривень³⁴⁹;

– Закон України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» 1992 р. (у редакції 06 травня 2016 р.) призначає виплату пенсій членам сімей військовослужбовців, осіб, звільнених з військової служби, які загинули або померли внаслідок поранення, контузії або каліцтва, одержаних при захисті Батьківщини, у розмірі 70 відсотків грошового забезпечення (заробітної плати)

³⁴⁶ Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25 березня 1992 року. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2232-12> (дата звернення: 21.10.2018).

³⁴⁷ Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20 грудня 1991 року. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2011-12> (дата звернення: 21.10.2018).

³⁴⁸ Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 9 липня 2003 року. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1058-15/page> (дата звернення: 25.10.2018).

³⁴⁹ Про поліпшення матеріального становища учасників бойових дій та інвалідів війни : Закон України від 16 березня 2004 року. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1603-15> (дата звернення: 25.10.2018).

загиблого годувальника на одного непрацездатного члена сім'ї, якщо на утриманні загиблого перебували двоє і більше членів сім'ї, пенсія призначається у розмірі 90 відсотків (стаття 36)³⁵⁰;

– Постанова Кабінету міністрів України № 656 від 28 липня 2010 р. «Про встановлення щомісячної державної адресної допомоги до пенсії інвалідам війни та учасникам бойових дій» встановлює, що з 1 січня 2012 р. інвалідам війни та учасникам бойових дій, у яких щомісячний розмір пенсійних виплат не досягає в інвалідів війни I групи – 285 відсотків прожиткового мінімуму, II групи – 255, III групи – 225, учасників бойових дій – 165 відсотків, виплачується щомісячна державна адресна допомога до пенсії у сумі, що не вистачає до зазначених розмірів³⁵¹;

– Постанова Кабінету міністрів України № 518 від 01 жовтня 2014 р. «Деякі питання протезування та ортезування виробами підвищеної функціональності за технологіями виготовлення, які відсутні в Україні, окремих категорій громадян, які брали участь в антитерористичній операції та/або забезпеченні її проведення і втратили функціональні можливості кінцівки або кінцівок» передбачає безоплатне забезпечення військовослужбовців, які внаслідок захворювання, поранення, контузії чи каліцтва, одержаних під час безпосередньої участі в антитерористичній операції та/або забезпечення її проведення втратили функціональні можливості кінцівки або кінцівок, протезуванням та/або ортезуванням виробами підвищеної функціональності за технологіями виготовлення, які відсутні в Україні, у вигляді надання їм грошової допомоги шляхом безготівкового перерахування коштів закордонним підприємствам, в яких буде здійснюватися протезування (ортезування), а також на рахунок учасника антитерористичної операції для оплати вартості проїзду, проживання та харчування його та особи, що

³⁵⁰ Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб : Закон України від 9 квітня 1992 року. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2262-12> (дата звернення: 25.10.2018).

³⁵¹ Про встановлення щомісячної державної адресної допомоги до пенсії інвалідам війни та учасникам бойових дій : Постанова Кабінету Міністрів України від 28 липня 2010 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/656-2010-%D0%BF> (дата звернення: 25.10.2018).

супроводжує (у разі потреби) за кордоном³⁵².

Постанова Кабінету міністрів України № 975 від 23 листопада 2016 р. «Про надання державної цільової підтримки деяким категоріям громадян для здобуття професійно-технічної та вищої освіти».

Згідно з цією постанови державна цільова підтримка для здобуття вищої освіти надається:

- учасникам бойових дій (які отримали цей статус перебуваючи безпосередньо в районі проведення АТО, тобто учасникам АТО);

- дітям учасників АТО;

- дітям, чиї батьки загинули під час участі в АТО;

- дітям, чиї батьки загинули, пропали безвісти, померли внаслідок захворювань, отриманих під час участі в АТО;

- дітям осіб, що перебуваючи у складі добровольчих формувань, загинули (пропали безвісти), померли внаслідок поранення, контузії або каліцтва, одержаних під час безпосередньої участі в АТО, за умови, що надалі такі добровольчі формування були включені до складу Збройних Сил, МВС, Національної гвардії;

- дітям осіб, що перебуваючи у складі добровольчих формувань, які не були включені до складу Збройних Сил, МВС, Національної гвардії, загинули (пропали безвісти), померли внаслідок поранення, контузії чи каліцтва, одержаних під час виконання такими добровольчими формуваннями завдань антитерористичної операції у взаємодії зі Збройними Силами, МВС, Національною гвардією, перебуваючи безпосередньо в районах проведення АТО.

Крім того, така підтримка передбачена й дітям, що отримали статус внутрішньо переміщеної особи, а також дітям осіб, які загинули або померли внаслідок поранень, каліцтва, контузії чи інших ушкоджень здоров'я, одержаних під час

³⁵² Деякі питання протезування та ортезування виробами підвищеної функціональності за новітніми технологіями та технологіями виготовлення, які відсутні в Україні, окремих категорій громадян, які брали участь в антитерористичній операції та/або забезпеченні її проведення і втратили функціональні можливості кінцівки або кінцівок: Постанова Кабінету Міністрів України від 1 жовтня 2014 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/518-2014-%Do%BF> (дата звернення: 25.10.2018).

участі у Революції Гідності³⁵³.

Пільги для здобуття вищої освіти такими категоріями населення можуть бути надані в наступних формах:

- «повної оплати навчання за рахунок коштів загального фонду державного або місцевих бюджетів у разі зарахування вступників на навчання за державним (регіональним) замовленням відповідно до цих Порядку та умов, а також умов та правил прийому на навчання до вищих та професійно-технічних навчальних закладів на відповідний рік (далі – умови та правила прийому);

- часткової оплати навчання за рахунок коштів державного або місцевих бюджетів шляхом надання особам, зарахованим на навчання за рахунок коштів фізичних і юридичних осіб, пільгових довгострокових кредитів для здобуття вищої та професійно-технічної освіти;

- соціальної стипендії (у розмірі та порядку її призначення і виплати, встановлених Кабінетом Міністрів України) – для осіб, які навчаються за державним або регіональним замовленням за денною формою;

- безоплатного забезпечення підручниками – за рахунок бібліотечного фонду відповідного навчального закладу;

- безоплатного доступу до Інтернету, систем баз даних у державних та комунальних навчальних закладах;

- безоплатного проживання в учнівських та студентських гуртожитках або проживання у студентських гуртожитках з пільговою оплатою – для осіб, які навчаються за денною формою»³⁵⁴.

Для отримання державної цільової підтримки особа має особисто подати заяву на ім'я керівника відповідного ЗВО із зазначенням конкретних видів державної цільової підтримки, до заяви додаються завірені в установленому порядку копії документів, які підтверджують право на її одержання, це:

³⁵³ Про надання державної цільової підтримки деяким категоріям громадян для здобуття професійно-технічної та вищої освіти: Постанова Кабінету Міністрів України № 975 від 23 листопада 2016 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/975-2016-%D0%BF> (дата звернення: 25.10.2018).

³⁵⁴ Про надання державної цільової підтримки деяким категоріям громадян для здобуття професійно-технічної та вищої освіти: Постанова Кабінету Міністрів України № 975 від 23 листопада 2016 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/975-2016-%D0%BF> (дата звернення: 25.10.2018).

1) для учасників бойових дій – посвідчення учасника бойових дій;

2) для дітей учасників бойових дій – свідоцтво про народження дитини та посвідчення учасника бойових дій (батька або матері);

3) для дітей загиблих учасників бойових дій – посвідчення члена сім'ї загиблого;

4) для дітей, зареєстрованих як внутрішньо переміщені особи, – довідка про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи (пункт 7)³⁵⁵.

Відповідно до вищезазначених нормативно-правових документів були внесені зміни й до інших чинних законів. Зокрема, розглянуті пільги було включено до Закону України «Про вищу освіту», а саме до Умов прийому на навчання до вищих навчальних закладів (стаття 44). Ці ж умови передбачають право учасникам АТО «брати участь у конкурсі за результатами вступних іспитів з конкурсних предметів у вищому навчальному закладі у межах установлених квот прийому до вищих навчальних закладів (наукових установ) України», тобто вступати до ЗВО за результатами вступних іспитів, а не сертифікатів зовнішнього незалежного оцінювання³⁵⁶.

Після зміни формату АТО на ООС в ЗУ «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» було внесено низку змін, згідно з якими учасники ООС також прираховуються до військовослужбовців та наділяються тими ж правами та пільгами, що і учасники АТО.

Проте, не дивлячись на значну кількість чинних нормативно-правових актів, сучасні дослідники вказують на те, що ними врегульовано не всі питання, що стосуються соціального захисту учасників АТО та ООС, серед яких: відсутність Концепції медичної, соціально-психологічної реабілітації та професійної адаптації, відсутність загальнодержавної програми, спрямованої на їх соціальний

³⁵⁵ Про надання державної цільової підтримки деяким категоріям громадян для здобуття професійно-технічної та вищої освіти: Постанова Кабінету Міністрів України № 975 від 23 листопада 2016 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/975-2016-%D0%BF> (дата звернення: 25.10.2018).

³⁵⁶ Про вищу освіту: Закон України від 1 липня 2014 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1556-18/page> (дата звернення: 25.10.2018).

захист, відсутність механізму соціально-психологічної реабілітації учасників і членів їх сімей та його правового регулювання, відсутність єдиного механізму обліку учасників та пов'язаних із ним проблем тощо³⁵⁷.

Таким чином, за період проведення антитерористичної операції в Україні національне законодавство було досить оперативно та комплексно адаптовано до нових потреб суспільно-політичної ситуації, серед яких і визначення правового статусу учасників АТО, а потім і учасників ООС. Широка нормативно-правова база з досліджуваного питання встановила організаційно-інституційну систему забезпечення соціально-правового захисту цієї категорії осіб, надавши військовослужбовцям, що брали безпосередню участь в проведенні АТО, у тому числі, у складі добровольчих формувань, та ООС статус учасника бойових дій. Надання цього статусу передбачає їх наділення широким колом прав та пільг, встановлених низкою чинних новоприйнятих законів та підзаконних актів. У свою чергу, національне законодавство з розглянутого питання не врегульовує всіх питань соціального захисту учасників АТО / ООС та членів їх сімей і потребує подальшого доопрацювання та більш оперативного реагування на проблеми та перешкоди на шляху реалізації встановлених законодавчих норм.

5.3. Політико-правові засади соціального захисту внутрішньо переміщених осіб в Україні

Політичні події останніх років в Україні, окупація Криму та окремих територій на південному сході країни призвели до появи великої кількості людей, що через загрозу життю були змушені покинути місця свого проживання та шукати безпечного притулку закордоном або в інших регіонах держави. Частина таких осіб звернулася за притулком до країн ЄС, США, Канади та інших країн, проте основна кількість стала внутрішніми переселенцями.

³⁵⁷ Кондратенко О. Загальні засади нормативно-правового забезпечення державного управління у сфері соціального захисту учасників антитерористичної операції та членів їх сімей. URL: http://visnyk.academy.gov.ua/wp-content/uploads/2016/01/2015_4_17_ukr.pdf (дата звернення: 25.10.2018).

Кількість внутрішніх переселенців за даними Міністерства соціальної політики України у 2016 р. вже нараховувала 1,7 млн. осіб. Поява такої нової для країни групи осіб, що склала приблизно 3 відсотки населення, змусила державні органи влади надати їм особливий політико-правовий статус як «внутрішньо переміщеним особам», розробити механізми забезпечення їх прав та надання як державної, так і недержавної допомоги. З огляду на означене, значний науковий інтерес представляє дослідження правових засад забезпечення цим особам прав і свобод, створення належних умов для їх соціальної адаптації, захисту від дискримінації та примусового повернення, допомогу у добровільному поверненні³⁵⁸.

Основним нормативно-правовим актом, що призначений забезпечити права та встановити допомогу внутрішньо переміщеним особам, є Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20 жовтня 2014 р. з низкою доповнень. Саме цим документом до правового поля було введено поняття «внутрішньо переміщена особа» (ВПО), згідно зі статтею 1 внутрішньо переміщена особа – це «громадянин України, іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах та має право на постійне проживання в Україні, яку змусили залишити або покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру»³⁵⁹.

Цей же закон встановлює права та пільги, якими користуються внутрішньо переміщені особи, серед яких, права на:

- захист від примусового внутрішнього переміщення або примусового повернення на покинуте місце проживання (ст. 3);
- забезпечення технічними та іншими засобами

³⁵⁸ Трофименко А. Правові засади соціального захисту внутрішньо переміщених осіб в Україні. Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. 2017. Вип. 18. С. 374–381.

³⁵⁹ Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20 жовтня 2014 року. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1706-18/page> (дата звернення: 25.10.2018).

реабілітації, на одержання реабілітаційних послуг відповідно до законодавства за місцем проживання;

- продовження здобуття певного освітнього рівня на території інших регіонів України за рахунок коштів державного бюджету або інших джерел фінансування;

- отримання матеріального забезпечення, страхових виплат та соціальних послуг за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності і від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності (ст. 7);

- єдність родини;

- інформацію про долю та місцеперебування зниклих членів сім'ї та близьких родичів;

- перевірену інформацію про наявність загрози для життя та здоров'я на території її покинутого місця проживання, а також місця її тимчасового поселення, стану інфраструктури, довкілля, забезпечення її прав і свобод;

- створення належних умов для її постійного чи тимчасового проживання;

- оплату вартості комунальних послуг в місцях компактного поселення внутрішньо переміщених осіб;

- забезпечення органами державної виконавчої влади, органами місцевого самоврядування та суб'єктами приватного права можливості безоплатного тимчасового проживання (за умови оплати особою вартості комунальних послуг) протягом шести місяців з моменту взяття на облік внутрішньо переміщеної особи; для багатодітних сімей, інвалідів, осіб похилого віку цей термін може бути продовжено;

- сприяння у переміщенні її рухомого майна;

- сприяння у поверненні на попереднє місце проживання;

- забезпечення лікарськими засобами у випадках та порядку, визначених законодавством;

- надання необхідної медичної допомоги в державних та комунальних закладах охорони здоров'я;

- влаштування дітей у дошкільні та загальноосвітні навчальні заклади;

- отримання соціальних та адміністративних послуг за місцем перебування;

- проведення державної реєстрації актів цивільного стану,

внесення змін до актових записів цивільного стану, їх поновлення та анулювання за місцем перебування;

– безкоштовний проїзд для добровільного повернення до свого покинутого постійного місця проживання у всіх видах громадського транспорту у разі зникнення обставин, що спричинили таке переміщення;

– отримання гуманітарної та благодійної допомоги (ст. 9)³⁶⁰.

Крім того, згідно зі статтею 8 вищезазначеного закону внутрішньо переміщена особа реалізує своє право голосу на виборах Президента України, народних депутатів України, місцевих виборах та референдумах шляхом зміни місця голосування без зміни виборчої адреси.

На додаток до зазначених прав Кабінетом Міністрів України видано низку постанов, що регулюють виплату грошової допомоги внутрішньо переміщеним особам. Так, Постанова КМУ «Про надання щомісячної адресної допомоги внутрішньо переміщеним особам для покриття витрат на проживання, в тому числі на оплату житлово-комунальних послуг» від 1 жовтня 2014 р. встановлює розмір щомісячних виплат. Для непрацездатних осіб (пенсіонери, діти) розмір щомісячної виплати складає 884 гривні на одну особу (члена сім'ї), для інвалідів – прожитковий мінімум для осіб, які втратили працездатність, а для працездатних осіб – 442 гривні на одну особу (члена сім'ї). Загальна сума допомоги на сім'ю розраховується як сума розмірів допомоги на кожного члена сім'ї та не може перевищувати 2400 гривень³⁶¹.

17 січня 2018 р. цей розмір щомісячної адресної допомоги було збільшено Постановою Кабінету Міністрів України № 15 і становить, що «загальний розмір допомоги на сім'ю розраховується як сума розмірів допомоги на кожного члена сім'ї та не може перевищувати 3000 гривень, для сім'ї, до складу якої входять особи з інвалідністю або діти з

³⁶⁰ Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20 жовтня 2014 року. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1706-18/page> (дата звернення: 25.10.2018).

³⁶¹ Про надання щомісячної адресної допомоги внутрішньо переміщеним особам для покриття витрат на проживання, в тому числі на оплату житлово-комунальних послуг : Постанова Кабінету Міністрів України № 505 від 1 жовтня 2014 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/505-2014-%D0%BF> (дата звернення: 25.10.2018).

інвалідністю, – 3400 гривень, для багатодітної сім'ї – 5000 гривень»³⁶².

Поширеною проблемою ВПО є припинення виплат щомісячної адресної допомоги ВПО у разі не працевлаштування протягом шести місяців особам, які є працездатного віку, але є тимчасово непрацездатними (вагітні, особи передпенсійного віку, особи, які за станом здоров'я є непрацездатними протягом тривалого часу тощо)³⁶³.

У свою чергу, згідно «Порядку використання коштів, що надійшли від фізичних та юридичних осіб для надання одноразової грошової допомоги постраждалим особам та внутрішньо переміщеним особам», затвердженому Кабінетом Міністрів України Постановою від 1 жовтня 2014 р., внутрішньо переміщенні особи можуть подати заяву для отримання одноразової грошової допомоги до органів соціального захисту населення за місцем реєстрації проживання або фактичним місцем перебування. Відповідна заява має зазначати причини необхідності надання грошової допомоги та реквізити рахунка, відкритого у банківській установі. Зазначена одноразова грошова допомога підлягає виплаті шляхом використання коштів, що надійшли в Мінсоцполітики від фізичних та юридичних осіб, резидентів і нерезидентів як благодійна пожертва, гуманітарна допомога, гранти та дарунки³⁶⁴.

Для користування зазначеними правами особа має оформити довідку про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи. Механізм видачі такої довідки встановлено також положеннями зазначеного закону. Так, для набуття статусу ВПО та користування належними їй правами та пільгами

³⁶² Про внесення змін до пункту 3 Порядку надання щомісячної адресної допомоги внутрішньо переміщеним особам для покриття витрат на проживання, в тому числі на оплату житлово-комунальних послуг: Постанова Кабінету Міністрів України № 15 від 17 січня 2018 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/15-2018-%D0%BF> (дата звернення: 25.10.2018).

³⁶³ Актуальні проблеми ВПО та законодавчі пропозиції фонду «Гореніє» щодо їх вирішення. URL: <http://fgorenien.org/novini/192-aktualn-problemi-vpo-ta-zakonodavch-propozyciyi-fondu-goryenye-schodo-yih-virshennya.html> (дата звернення: 25.10.2018).

³⁶⁴ Про затвердження Порядку використання коштів, що надійшли від фізичних та юридичних осіб для надання одноразової грошової допомоги постраждалим особам та внутрішньо переміщеним особам: Постанова Кабінету Міністрів України № 535 від 1 жовтня 2014 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/535-2014-%D0%BF/paran8#n8> (дата звернення: 25.10.2018).

необхідно оформити довідку про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи. Підставою для оформлення такої довідки є проживання на території, де функціонує військовий конфлікт, тимчасова окупація, прояви насильства, порушення прав людини чи надзвичайна ситуація (стаття 4)³⁶⁵.

На додаток до закону Кабінетом Міністрів України було ухвалено Порядок оформлення і видачі довідки про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи (Постанова КМУ № 509 від 1 жовтня 2014 р.), згідно з яким для отримання довідки особа має подати заяву до «структурного підрозділу з питань соціального захисту населення районних, районних у м. Києві держадміністрацій, виконавчих органів міських, районних у містах (у разі утворення) рад»³⁶⁶.

Форму заяви для отримання зазначеної довідки затверджує Міністерство соціальної політики. Ця заява повинна містити таку інформацію про заявника:

- прізвище, ім'я та по батькові;
- громадянство;
- дата та місце народження;
- стать;
- відомості про малолітніх, неповнолітніх внутрішньо переміщених осіб, які прибули разом з ним (у разі необхідності);
- відомості про зареєстроване та фактичне місце проживання;
- адреса, за якою з особою може здійснюватися офіційне листування або вручення офіційної кореспонденції, та контактний номер телефону;
- обставини, що спричинили внутрішнє переміщення;
- декларацію особи про її непричетність до скоєння злочинів або співучасті у злочинах;
- відомості про житлові, соціальні, медичні, освітні та інші потреби³⁶⁷.

³⁶⁵ Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20 жовтня 2014 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1706-18/page> (дата звернення: 25.10.2018).

³⁶⁶ Про облік внутрішньо переміщених осіб : Постанова Кабінету Міністрів України № 509 від 1 жовтня 2014 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/505-2014-%D0%BF> (дата звернення: 25.10.2018).

³⁶⁷ Про облік внутрішньо переміщених осіб : Постанова Кабінету Міністрів України

Разом із заявою особа має представити документ, що посвідчує особу та підтверджує громадянство України³⁶⁸. У разі відсутності відмітки про реєстрацію місця проживання на території збройного конфлікту заявник має підтвердити факт проживання на такій території. Для цього слід надати докази, якими можуть бути військовий квиток з відомостями про проходження військової служби, трудова книжка із записами про здійснення трудової діяльності, документ, що підтверджує право власності на рухоме або нерухоме майно, свідоцтво про базову загальну середню освіту, атестат про повну загальну середню освіту, документи про професійно-технічну освіту, документ про вищу освіту (науковий ступінь), медичні документи, фотографії, відеозаписи тощо³⁶⁹.

Національне законодавство також окремо визначає механізм оформлення довідки про взяття на облік ВПО для неповнолітніх осіб. Так, вищезгаданий Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» було доповнено в частині вимог до отримання статусу ВПО неповнолітніми особами після ухвалення Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення соціального захисту дітей та підтримки сімей з дітьми» від 26 січня 2016 р. Згідно з внесеними доповненнями «кожна дитина, у тому числі яка прибула без супроводження батьків, інших законних представників, отримує довідку про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи». Неповнолітні діти мають подати заяву особисто, а малолітні діти – через законного представника. У разі якщо малолітня дитина прибула без супроводження законних представників, таку заяву може подати її родич або представник органу опіки та піклування за місцем перебування такої дитини. Разом із заявою має бути представлене свідоцтво про народження дитини, документ, що посвідчує особу законного представника,

№ 509 від 1 жовтня 2014 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/505-2014-%D0%BF> (дата звернення: 25.10.2018).

³⁶⁸ Про облік внутрішньо переміщених осіб : Постанова Кабінету Міністрів України № 509 від 1 жовтня 2014 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/505-2014-%D0%BF> (дата звернення: 25.10.2018).

³⁶⁹ Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20 жовтня 2014 року. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1706-18/page> (дата звернення: 25.10.2018).

або документи, що підтверджують родинні стосунки між дитиною і заявником, якщо заявником є родич. Від імені дитини, влаштованої до дитячого закладу, закладу охорони здоров'я або закладу соціального захисту дітей на повне державне забезпечення, таку заяву подає керівник відповідного закладу, ним також мають бути представлені документ, що підтверджує його повноваження, та документ, що підтверджує факт зарахування дитини до цього закладу³⁷⁰.

Термін розгляду заяви може відрізнятись. У разі наявності документу, що містить відмітку про реєстрацію місця проживання на території збройного конфлікту, довідка про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи або рішення про відмову у видачі довідки видається заявнику в день подання заяви. У разі відсутності такої відмітки та підтвердження факту проживання на такій території іншими вищезазначеними документами, термін розгляду заяви складає не більше 15 робочих днів (п. 7 ст. 4)³⁷¹.

У результаті розгляду заяви відповідний орган у зазначений строк видає довідку про взяття на облік ВПО або про відмову у видачі довідки з обов'язковим зазначенням підстави відмови, яке підписується керівником цього органу. Підставою для відмови можуть бути наступні випадки:

- 1) відсутні обставини, що спричинили внутрішнє переміщення;
- 2) у державних органів наявні відомості про подання неправдивих відомостей для отримання довідки;
- 3) заявник втратив документи, що посвідчують його особу, до їх відновлення;
- 4) у заявника немає відмітки про реєстрацію місця проживання на території адміністративно-територіальної одиниці, з якої здійснюється внутрішнє переміщення, та відсутні докази, що підтверджують факт проживання на

³⁷⁰ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення соціального захисту дітей та підтримки сімей з дітьми : Закон України від 26 січня 2016 року. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/936-19/paran114> (дата звернення: 25.10.2018).

³⁷¹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення соціального захисту дітей та підтримки сімей з дітьми: Закон України від 26 січня 2016 року. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/936-19/paran114> (дата звернення: 26.10.2018).

території адміністративно-територіальної одиниці, з якої здійснюється внутрішнє переміщення, визначені частиною сьомою цієї статті;

5) докази, надані заявником для підтвердження факту проживання на території адміністративно-територіальної одиниці, з якої здійснюється внутрішнє переміщення, не доводять факту проживання заявника на території зазначеної адміністративно-територіальної одиниці (п. 10 ст. 4)³⁷².

У разі відмови в оформленні довідки особа може повторно звернутися із заявою, або оскаржити рішення про відмову в судовому порядку.

Першочергово строк дії довідки про взяття на облік ВПО складав шість місяців, але з набуттям 13 січня 2016 р. чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо посилення гарантії дотримання прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» ця довідка діє безстроково³⁷³. Підставою для скасування дії довідки є обставини, за яких внутрішньо переміщена особа подала заяву про відмову від довідки; скоїла злочин; повернулася до покинутого місця постійного проживання; виїхала на постійне місце проживання за кордон; подала недостовірні відомості (ст. 12)³⁷⁴.

Координацію та контроль за діяльністю органів виконавчої влади щодо вживання ними необхідних заходів із забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб покладено на Кабінет Міністрів України. Крім того, ним було утворено Міжвідомчий координаційний штаб з питань, пов'язаних із соціальним забезпеченням громадян України, які переміщуються з тимчасово окупованої території та районів проведення антитерористичної операції. Також, у кожній області на базі територіальних підрозділів Державної служби

³⁷² Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення соціального захисту дітей та підтримки сімей з дітьми: Закон України від 26 січня 2016 року. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/936-19/paran114> (дата звернення: 26.10.2018).

³⁷³ Про внесення змін до деяких законів України щодо посилення гарантій дотримання прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 24 грудня 2015 року. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/921-19> (дата звернення: 26.10.2018).

³⁷⁴ Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20 жовтня 2014 року. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1706-18/page> (дата звернення: 26.10.2018).

України з надзвичайних ситуацій утворені регіональні штаби, до яких громадяни можуть звернутися за допомогою у переміщенні з районів проведення антитерористичної операції, поселенні та соціальному забезпеченні³⁷⁵.

Для обліку осіб із зазначеним статусом законом передбачено створення Єдиної інформаційної бази даних про внутрішньо переміщених осіб (ст. 4)³⁷⁶. Цей реєстр було запущено в тестовому режимі Міністерство соціальної політики з 1 серпня 2016 р. До бази даних має вноситися така інформація: прізвище, ім'я, по батькові, громадянство; дата, місце народження; стать; документ, що посвідчує особу; номер довідки, дата її видачі та назва органу, що її видав; відомості про останнє зареєстроване місце проживання внутрішньо переміщеної особи та її фактичне місце перебування; адреса, за якою із внутрішньо переміщеною особою може вестися офіційне листування або вручення офіційної кореспонденції, та номер телефону; відомості про житлові, соціальні, медичні, освітні та інші потреби внутрішньо переміщених осіб, стан їх забезпечення; відомості про виплачені особі грошові кошти. Для ідентифікації в зазначеній базі даних може міститися фотографічне зображення³⁷⁷. Проте, варто зауважити, що досі дані реєстру є закритими для публічного доступу.

З метою розв'язання основних проблем внутрішньо переміщених осіб, зниження рівня соціальної напруженості серед них і в суспільстві, сприяння їх інтеграції та соціальній адаптації за новим місцем проживання Кабінет Міністрів України затвердив «Комплексну державну програму щодо підтримки, соціальної адаптації та реінтеграції громадян України, які переселилися з тимчасово окупованої території

³⁷⁵ Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Стан дотримання прав внутрішньо переміщених осіб та громадян України, які проживають на тимчасово окупованій території України та на тимчасово неконтрольованій території в зоні проведення антитерористичної операції»: Постанова Верховної Ради України № 1074-VIII 31 березня 2016 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1074-19/page> (дата звернення: 26.10.2018).

³⁷⁶ Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20 жовтня 2014 року. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1706-18/page> (дата звернення: 26.10.2018).

³⁷⁷ Про облік внутрішньо переміщених осіб: Постанова Кабінету Міністрів України № 509 від 1 жовтня 2014 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/505-2014-%D0%BF> (дата звернення: 26.10.2018).

України та районів проведення антитерористичної операції в інші регіони України, на період до 2017 року», затверджену 16 грудня 2015 р.³⁷⁸. Ця програма містить план заходів з реалізації 20 основних завдань та чітко прописує термін виконання кожного заходу, відповідальні установи та очікуванні результати. Щоквартально Міністерство соціальної політики на своєму сайті оприлюднює звіт про виконання зазначеної програми.

У квітні 2016 р. було створено Міністерство з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб. Проте у Законі України «Про державний бюджет України на 2016 р.» не передбачалися статті витрат на реалізацію вищевказаної Комплексної державної програми³⁷⁹.

Проте, наявність широкої законодавчої бази із забезпечення прав і свобод переселених громадян не призводить автоматично до розв'язання проблем цієї категорії населення. На практиці в процесі реалізації зазначених прав виникає низка проблемних моментів, які негативно впливають на становище внутрішньо переміщених осіб у державі. Надаючи значну кількість прав та пільг ВПО, законодавство не встановлює чіткі механізми реалізації цих прав.

Великий масив нормативно-правових документів у сфері прав ВПО та їх постійне оновлення створюють плутанину під час їх застосування на місцях, до того ж існують і юридичні колізії між чинними документами³⁸⁰.

Прикладом може слугувати положення законодавства про необхідність штампу Державної міграційної служби (ДМС) на довідках ВПО, що підтверджують їх місце проживання.

³⁷⁸ Про затвердження Комплексної державної програми щодо підтримки, соціальної адаптації та реінтеграції громадян України, які переселилися з тимчасово окупованої території України та районів проведення антитерористичної операції в інші регіони України, на період до 2017 року : Постанова Кабінету Міністрів України № 1094 від 16 грудня 2015 р. URL: <http://zakono.rada.gov.ua/laws/show/1094-2015-%D0%BF> (дата звернення: 26.10.2018).

³⁷⁹ Ключові засади державної політики у сфері забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Аналітична довідка. Національний інститут стратегічних досліджень / Відділ розвитку політичної системи (Ю. Б. Каплан). 2016. Жовтень. № 37, Серія «Політика». URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/2375> (дата звернення: 26.10.2018).

³⁸⁰ Трофименко А. Правові засади соціального захисту внутрішньо переміщених осіб в Україні. Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія. 2017. Вип. 18. С. 379.

Постанова КМУ № 79 від 4 березня 2015 р. впровадила перевірки місця проживання ВПО, якщо в результаті перевірки буде встановлено, що особа не проживає за вказаною адресою, вона підлягає зняттю з обліку, втрачаючи статус ВПО, а відповідно й права та пільги. З моменту ухвалення це положення викликало критику з боку громадськості через те, що порушує право людини на вільне переміщення, в результаті чого було скасовано. Не дивлячись на скасування цієї вимоги, органи соціального захисту населення розглядали довідку ВПО без такої відмітки як недійсну, керуючись досі чинними постановами КМУ, а не актом вищої юридичної сили. Через це частина осіб не змогла отримати соціальні виплати³⁸¹.

Ці зміни про скасування штампу ДМС на довідках ВПО були внесені і в Закон України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні», але 4 квітня 2016 року набули чинності інші зміни до цього закону, якими довідка ВПО знову була включена до переліку документів, до яких вносяться відомості про місце перебування особи. Крім того, довгий час не виконувалося положення про безстроковість дії довідки ВПО, запроваджене зі змінами від 24 грудня 2015 р.³⁸²

Окрім неузгодженості положень законів та підзаконних актів, що стають перешкодою при реалізації прав ВПО, однією з найбільших проблем є реалізація права на «безоплатне тимчасове проживання (за умови оплати особою вартості комунальних послуг) протягом шести місяців з моменту взяття на облік ВПО»³⁸³. З метою розв'язання основних проблем ВПО, зокрема питання забезпечення житла, 16 грудня 2015 року КМУ затвердив Комплексну державну програму щодо підтримки, соціальної адаптації та реінтеграції ВПО (Постанова КМУ № 1094)³⁸⁴. Але державний бюджет 2016 та 2017 років не

³⁸¹ Аналіз проблем реалізації прав внутрішньо переміщених осіб (ВПО). Благодійна організація «Благодійний фонд «Восток SOS»». URL: <http://vostok-sos.org/problem> (дата звернення: 26.10.2018).

³⁸² Трофименко А. Реалізація прав внутрішньо переміщених осіб в Україні. Історико-політичні проблеми сучасного світу. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. 2017. Т. 35–36. С. 384–390.

³⁸³ Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20 жовтня 2014 року. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1706-18/page> (дата звернення: 26.10.2018).

³⁸⁴ Про затвердження Комплексної державної програми щодо підтримки, соціальної

передбачав статей видатків на виконання цієї програми.

Відсутність порядку отримання безоплатного тимчасового житла для ВПО призводить до того, що на практиці переміщеним особам відмовляють у ньому. У результаті, тільки 5 – 7 % ВПО перебувають у місцях компактного проживання, більша ж частина (приблизно 93 – 95 %) проживають у помешканні, яке вони знаходять власними силами³⁸⁵.

Позитивним моментом у розв'язанні цієї проблеми стало спрощення Урядом з кінця 2016 р. умов для можливості отримання житла у безстрокове користування для ВПО з-поміж інвалідів війни, членів їх сімей та сімей загиблих. Також ВПО мають можливість стати на квартирний облік. Крім того, у березні 2017 р. Державний ощадний банк України («Ощадбанк») запровадив програму пільгового кредитування ВПО у вигляді гривневого кредиту в межах 90 % від вартості житла на строк від одного до 30 років під 20 % річних, хоча запропоновані умови кредитування не відповідають реальним можливостям ВПО³⁸⁶.

Іншою проблемою є компенсація вартості зруйнованого житла. Відповідно до ЗУ «Про боротьбу із тероризмом» «відшкодування шкоди, заподіяної громадянам терористичним актом, провадиться за рахунок коштів Державного бюджету України відповідно до закону» (ст. 19)³⁸⁷. Проте правова база для виплати компенсацій з державного бюджету не розроблена.

Наразі до судів звернулися біля 50 громадян щодо отримання компенсації за їх зруйновану чи ушкоджену власність, чи з причини відсутності доступу до їх власності.

адаптації та реінтеграції громадян України, які переселилися з тимчасово окупованої території України та районів проведення антитерористичної операції в інші регіони України, на період до 2017 року : Постанова Кабінету Міністрів України № 1094 від 16 грудня 2015 р. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1094-2015-%D0%BF> (дата звернення: 26.10.2018).

³⁸⁵ Кобець М. Проблеми забезпечення права на житло внутрішньо переміщених осіб в Україні. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія право. Випуск 37. Том 2. С. 110–113. URL: http://www.visnyk-juris.uzhnu.uz.ua/file/No.37/part_2/No.37-2.pdf (дата звернення: 26.10.2018).

³⁸⁶ Актуальний стан забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб в Україні. Доповідь зацікавлених сторін. URL: http://naiu.org.ua/wp-content/uploads/2017/10/UPR_IDP_ukr.pdf (дата звернення: 26.10.2018).

³⁸⁷ Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20 березня 2003 року. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/638-15/page> (дата звернення: 26.10.2018).

Оскільки перші протизаконні дії у цій сфері було вчинено у 2014 р., основна проблема сьогодні – це вичерпання строку позовної давнини, який складає три роки відповідно до Цивільного процесуального кодексу України та Кодексу адміністративного судочинства України³⁸⁸.

Крім того, за звернення до суду у справах захисту, відновленням порушених прав і свобод, спори щодо яких виникли у зв'язку з воєнним конфліктом на території України, передбачається стягнення з ВПО судового збору.

У житловій сфері реалізацію права ВПО також обмежують такі проблеми, як продовження нарахування на території проведення АТО заборгованості за житлово-комунальні послуги, які фактично ВПО не отримують, проживаючи на підконтрольній території України, а також відсутність порядку розрахунку розміру вартості житлово-комунальних послуг для ВПО за проживання у наданому житлі та міри відповідальності за необґрунтоване їх завищення³⁸⁹.

Невирішеними залишаються питання працевлаштування, досі відсутня програма надання медичної, у тому числі психологічної, допомоги ВПО, відсутні критерії відбору для надання соціальної підтримки переселеним громадянам залежно від їх матеріального становища та соціального статусу тощо³⁹⁰.

Державою повноцінно не забезпечується право ВПО на пільгові умови навчання у ЗВО, адже є проблеми з виділенням додаткових бюджетних місць на навчання ВПО, відсутнє забезпечення місцями у гуртожитках повністю на безоплатній основі тощо.

Також відкритим залишається питання реалізації прав ВПО з інвалідністю, кількість яких становить біля 4 % від загальної кількості ВПО. Зокрема, ці особи стикаються зі

³⁸⁸ Актуальний стан забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб в Україні. Доповідь зацікавлених сторін. URL: http://naiu.org.ua/wp-content/uploads/2017/10/UPR_IDP_ukr.pdf (дата звернення: 26.10.2018).

³⁸⁹ Актуальні проблеми ВПО та законодавчі пропозиції фонду «Гореніє» щодо їх вирішення. URL: <http://fgorenije.org/novini/192-aktualn-problemi-vpo-ta-zakonodavch-propozyciyi-fondu-goryenye-schodo-yih-virshennya.html> (дата звернення: 26.10.2018).

³⁹⁰ Трофименко А. Правові засади соціального захисту внутрішньо переміщених осіб в Україні. Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. Вип. 18. С. 379.

складнощами у пошуку архітектурно та матеріально доступного житла, існують перешкоди для забезпечення їх засобами реабілітації, медичного призначення, в тому числі спеціальним харчуванням тощо³⁹¹.

Ще одним негативним моментом у забезпеченні потреб ВПО тривалий час була відсутність у державі комплексної бази даних внутрішньо переміщених осіб, адже без точної кількості ВПО та інформації про них задовольнити їх потреби неможливо. У розв'язанні цього питання необхідним та довгоочікуваним був крок з впорядкування загальнодержавної бази даних ВПО, з метою моніторингу потреб цієї категорії осіб. Створення Єдиної інформаційної бази даних про внутрішньо переміщених осіб (ЄІБД про ВПО) передбачалося Постановою Кабінету Міністрів України № 509 від 1 жовтня 2014 р. «Про облік внутрішньо переміщених осіб», відповідальність за її розробку та ведення покладалася на Міністерство соціальної політики³⁹².

ЄІБД має містити дані про вразливість та потреби ВПО, їх житлові, соціальні, медичні, освітні потреби, наявність інвалідності тощо. На додаток, 22 вересня 2016 р. уряд затвердив Порядок створення, ведення та доступу до відомостей Єдиної інформаційної бази даних про ВПО (Постанова КМУ № 646), згідно з яким одержувати інформацію з цієї бази мають право Мінфін, Міністерство з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб (МТОТ), інші центральні органи виконавчої влади, Пенсійний фонд України, а також громадські об'єднання, волонтерські, благодійні організації, які надають адресну допомогу внутрішньо переміщеним особам³⁹³.

Попри це, ЄІБД тривалий час не вдавалося запустити, її нормальне функціонування розпочалося тільки з початку

³⁹¹ Актуальний стан забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб в Україні. Доповідь зацікавлених сторін. URL: http://naiu.org.ua/wp-content/uploads/2017/10/UPR_IDP_ukr.pdf (дата звернення: 26.10.2018).

³⁹² Про облік внутрішньо переміщених осіб : Постанова Кабінету Міністрів України № 509 від 1 жовтня 2014 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/505-2014-%D0%BF> (дата звернення: 26.10.2018).

³⁹³ Про затвердження Порядку створення, ведення та доступу до відомостей Єдиної інформаційної бази даних про внутрішньо переміщених осіб : Постанова Кабінету Міністрів України № 646 від 22 вересня 2016 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/646-2016-%D0%BF> (дата звернення: 26.10.2018).

2017 р., проте за інформацією громадських організацій база є недоступною для МТОТ та неурядових організацій, що надають допомогу цим громадянам. Також, нелогічним вбачається той факт, що адміністратором ЄІБД є Міністерство соціальної політики, у той час як формування та реалізація державної політики з питань ВПО згідно з законодавством покладено на Міністерство з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб, яке тим не менш не впливає на процес обліку ВПО, а тільки має право доступу до бази їх даних³⁹⁴.

Існують і перешкоди в реалізації прав ВПО на свободу переміщення, адже пересування цивільного населення через лінію розмежування залишається обмеженим. Згідно «Тимчасовому порядку контролю за переміщенням осіб через лінію зіткнення у межах Донецької та Луганської областей», затвердженого наказом першого заступника керівника Антитерористичного центру при Службі безпеки України 14 квітня 2017 р., встановлюється необхідність оформлення дозволу для перетину лінії розмежування (п. 7.6), а також забороняється перетин лінії зіткнення громадським пасажирським транспортом, за винятком нерегулярних перевезень для окремих організованих груп людей (біженців, дітей для оздоровлення та відпочинку, тощо) (п. 1.6.)³⁹⁵.

Сьогодні існує шість контрольних пунктів в їзду – виїзду на автомобільних шляхах, при цьому робота всіх пунктів залишається нестабільною – часті тимчасові закриття через бойові дії, кількість охочих перетнути лінію розмежування досі більше, ніж пропускна спроможність чинних пунктів. За даними державної прикордонної служби кожного дня лінію розмежування перетинають близько 25 тисяч осіб. Однією з проблем щодо перетину лінії розмежування залишаються черги³⁹⁶.

³⁹⁴ Актуальний стан забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб в Україні. Доповідь зацікавлених сторін. URL: http://naiu.org.ua/wp-content/uploads/2017/10/UPR_IDP_ukr.pdf (дата звернення: 26.10.2018).

³⁹⁵ Тимчасовий порядок контролю за переміщенням осіб через лінію зіткнення у межах Донецької та Луганської областей. URL: <https://ssu.gov.ua/ua/pages/32> (дата звернення: 26.10.2018).

³⁹⁶ Тимчасовий порядок контролю за переміщенням осіб через лінію зіткнення у межах Донецької та Луганської областей. URL: <https://ssu.gov.ua/ua/pages/32> (дата

Таким чином, з ухваленням 20 жовтня 2014 року Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» держава зробила довгоочікуваний крок з соціального захисту нової для країни категорії населення. Законодавство встановлює широкий перелік прав та пільг, включаючи грошові виплати, визначає механізм оформлення довідки про отримання зазначеного статусу. Проте, не дивлячись на значні здобутки держави із забезпечення прав та свобод ВПО, у реалізації їх прав досі існують значні проблеми та перешкоди, що потребують швидкого вирішення.

Проведений аналіз еволюції політико-правових засад вирішення суспільно-політичної кризи в Південно-Східній Україні дозволяє сформулювати наступні висновки.

Формування ефективних політико-правових механізмів із забезпечення державного суверенітету над тимчасово окупованими територіями Донецької та Луганської областей сьогодні виступає одним з головних напрямків державної політики України. З метою реалізації цієї діяльності з 2014 р. у державі йде процес значного оновлення національного законодавства, його доповнення великим переліком нормативно-правових актів різного рівня, спрямованих, як на відновлення територіальної цілісності держави, так і на соціальний захист нових категорій громадян, що виникли внаслідок військового конфлікту на південному сході.

Процес створення політико-правових засад подолання зазначеної кризи має постійний характер, спрямований на швидке реагування на нові загрози та виклики. У цьому процесі умовно можна виділити три основні напрямки.

Перший напрямок – це відновлення територіальної цілісності держави та забезпечення державного суверенітету над тимчасово окупованими територіями. У формуванні політико-правових засад реалізації цього напрямку можна виокремити наступні етапи:

Оголошення 14 квітня 2014 р. про початок проведення антитерористичної операції в Донецькій, Луганській (з 7 квітня 2014 р.) та Харківській (з 7 квітня до 14 вересня 2014 р.) областях. Засади для проведення АТО в Україні були

сформовані в ЗУ «Про боротьбу з тероризму», що визначив термін АТО, умови її запровадження, суб'єктів, що забезпечують її керівництво та коло їх повноважень, органи, що залучаються до її проведення, та їх права, режим у районі проведення АТО тощо. Загальне керівництво АТО було покладено на Антитерористичний центр при Службі безпеки України.

Створення особливого порядку господарювання та місцевого самоуправління на окремих територіях Донецької та Луганської областей шляхом ухвалення ЗУ «Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції» (2 вересня 2014 р.) та ЗУ «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей» (16 вересня 2014 р.). Ці закони встановили пільгові умови для суб'єктів господарювання на території АТО (не нарахування штрафів на кредитні та житлово-комунальні заборгованості громадян, тимчасовий мораторій на проведення перевірок суб'єктів господарювання, автоматичне продовження їх ліцензій та інших документів, скасування орендної плати за державне та комунальне майно тощо) та особливі умови діяльності органів місцевого самоврядування (заборона дискримінації, гарантування права мовного самовизначення, державна підтримка соціально-економічного розвитку цих територій тощо).

Визначення тимчасово окупованими територією, на яких органи державної влади не здійснюють свої повноваження, та чітке географічне їх визначення в Постановах КМУ № 252-VIII та № 254-VIII від 17 березня 2015 р.

Визначення Російської Федерації як агресора та окупанта, зміна формату АТО на Операцію об'єднаних сил Законом України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України над тимчасово окупованими територіями в Донецькій та Луганській областях» 18 січня 2018 р., що сьогодні розглядається як базовий для проведення заходів із деокупації та реінтеграції зазначених територій. Основна відмінність між АТО та ООС полягає в зміні керівництва операцією з СБУ на ЗСУ, значно розширюючи таким чином повноваження та відповідальність президента. Форми діяльності осіб, залучених до ООС, не відрізняються, від тих, що мали місце при АТО, проте особливий порядок, що

запроваджується на території ООС відрізняється створенням так званої «зони безпеки», що включає населені пункти, прилеглі до району бойових дій, та режимами перебування в цих зонах.

Другий напрямок – це встановлення політико-правового статусу учасників АТО та ООС і забезпечення їх соціального захисту. Визначення учасника АТО містить ЗУ «Про боротьбу з тероризмом», а права та пільги, що їм надає та гарантує держава, встановлено змінами до ЗУ «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту».

Ці зміни надали військовослужбовцям, що брали безпосередню участь в проведенні АТО, у тому числі у складі добровольчих формувань, а також в здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, статус учасника бойових дій. Учасників АТО, що стали інвалідами, було прираховано до інвалідів війни. Це передбачає наділення учасників АТО та ООС широким колом прав та пільг, встановлених низкою новоприйнятих законів та підзаконних актів, для користування якими необхідно пройти процедуру отримання статусу учасника бойових дій, встановлену в Постанові Кабінету Міністрів України № 413 від 20 серпня 2014 р.

Третій напрямок – визначення статусу внутрішньо переміщених осіб та засад їх соціального захисту шляхом ухвалення 20 жовтня 2014 р. Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб».

Українське законодавство чітко встановлює, яка особа є «внутрішньо переміщеною особою», прописує права та пільги, включаючи грошові виплати, що їй надаються та гарантуються державою, визначає механізм оформлення довідки про отримання зазначеного статусу. Серед основних прав ВПО: надання реабілітаційних послуг, пільги в отриманні вищої освіти, отримання матеріального забезпечення, оплата комунальних послуг в місцях компактного поселення ВПО, безоплатне тимчасове проживання, пільги у сфері охорони здоров'я тощо.

Розробка нормативно-правової бази за цими трьома основними напрямками створила необхідні засади для проведення ефективної державної політики в цих сферах.

Проте не дивлячись на значні здобутки, ці засади мають певні недоліки, що потребують доопрацювання.

По-перше, поряд з розглянутими безперечними перевагами нового ЗУ «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України над тимчасово окупованими територіями в Донецькій та Луганській областях», можна виокремити низку недоліків, основним з яких є відмова держави від компенсації шкоди за зруйноване житло, перебування у полоні тощо, адже відповідальність за це покладено на країну-агресора, також відсутнє положення щодо зміни статусу переселенців та учасників АТО, які є переселенцями.

По-друге, національне законодавство щодо політико-правового статусу учасників АТО та ООС не врегульовує всіх питань їх соціального захисту та членів їх сімей і потребує подальшого доопрацювання та більш оперативного реагування на проблеми та перешкоди на шляху реалізації встановлених законодавчих норм. Неврегульованими залишаються наступні питання:

- відсутність Концепції медичної, соціально-психологічної реабілітації та професійної адаптації;
- відсутність загальнодержавної програми, спрямованої на їх соціальний захист;
- відсутність механізму соціально-психологічної реабілітації учасників АТО та ООС і членів їх сімей та його правового регулювання;
- відсутність єдиного механізму обліку учасників АТО та пов'язаних із ним проблем тощо.

По-третє, у реалізації прав внутрішньо переміщених осіб досі існують значні проблеми та перешкоди, серед основних недоліків нормативно-правової бази в сфері ВПО можна виділити:

- юридичні колізії між правовими актами, що становлять широку правову базу в сфері ВПО;
- відсутність порядку отримання безоплатного тимчасового житла та компенсації вартості зруйнованого житла;
- обмеження прав ВПО на свободу переміщення;
- обмежені практичні можливості забезпечення прав ВПО на пільгові умови навчання у ЗВО (виділення додаткових

бюджетних місць, забезпечення місцями у гуртожитках на безоплатній основі, безоплатне забезпечення підручниками, безоплатний доступ до мережі Інтернет тощо);

- стягнення з ВПО судового збору при зверненні до суду у справах захисту їх прав, перебої в роботі Єдиної інформаційної бази даних про ВПО;

- брак грошових коштів для життєдіяльності, працевлаштування, надання медичної, у тому числі, психологічної допомоги ВПО;

- відсутність критеріїв відбору для надання соціальної підтримки переселеним громадянам залежно від їх матеріального становища та соціального статусу тощо.

Означені недоліки політико-правових засад проведення відповідних напрямків діяльності держави створюють перешкоди на шляху проведення ефективних заходів із відновлення державного суверенітету на тимчасово окупованих територіях та забезпечення соціального захисту учасників АТО та ООС, а також внутрішньо переміщених осіб, через що чинні нормативно-правові акти в зазначених сферах потребують подальшого доопрацювання.

РОЗДІЛ 6.

РОЛЬ ЄС ТА ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ У ВИРІШЕННІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ НА ПІВДЕННОМУ СХОДІ УКРАЇНИ: МОЖЛИВОСТІ ТА РЕАЛІЇ

6.1. Трансформація європейської політики безпеки та оборони в умовах російської агресії на Південному Сході України

В сучасних умовах глобалізації підвищується рівень спільної залежності всіх міжнародних процесів. Держави – світові лідери, як основні суб'єкти міжнародних відносин розуміють значення можливих наслідків будь-якого регіонального чи локального конфлікту для всієї світової спільноти, тому намагаються виступити ініціаторами чи посередниками у їх мирному врегулюванні. Останні світові події засвідчили активну позицію сучасних європейських країн-лідерів у вирішенні багатьох міжнародних проблем. Окрім вирішення наслідків світової економічної кризи в Європейському Союзі та кризи зони євро, наслідків «арабської весни» та пов'язаний з нею потік біженців, сирійської та арабсько-ізраїльської кризи, ці країни активно включились й до врегулювання суспільно-політичної кризи на Південному Сході України.

Нинішня, «українська криза» має два виміри: український та європейський.

Український вимір – це ті процеси, які наразі відбуваються у нашій країні. Їхня сутність не вичерпується україно-російським конфліктом, який не можна зрозуміти поза контекстом. Глибинна сутність цих процесів – це модернізація України. Модернізація є комплексним процесом, що включає модернізацію економіки (від закритої неофеодальної системи до вільного ринку), модернізацію держави (створення незалежної національної держави задля розриву з імперією, побудова сучасного ефективного державного апарату замість постколоніальної адміністрації), модернізацію національної ідентичності (побудова політичної нації), культури, релігії тощо. Цей процес відбувся в Західній Європі у XVI – XIX ст., у Центральній у XIX – XX ст., а ми до нього долучилися аж тепер.

Всі події останніх років – Майдан, реформи, євроінтеграція, нарешті, Війна за незалежність – є складовими цього процесу модернізації³⁹⁷.

Ця криза навколо України вповні висвітлила кризу Європейського Союзу. Це – другий – європейський вимір проблеми. Грецька криза, українська криза, криза щодо біженців – це виклики для Європейського Союзу, якому останнім часом доводиться чути багато критики: брак ефективності, брак демократії, брак солідарності, врешті, за словами Ж. К. Юнкера, брак Європи та брак Союзу. Але кризи вимагають переосмислення багатьох аспектів функціонування ЄС.

Більш того, поява нових викликів міжнародної безпеки на сучасному етапі отримала концептуальне значення для Європейського Союзу у формуванні його нових зовнішньополітичних пріоритетів та трансформації єдиної політики безпеки та оборони. Так, у новій Глобальній стратегії європейської безпеки 2016 р. визначено, що нестабільність на східних і південно-східних кордонах ЄС стало однією з реальних загроз, що, у свою чергу, може стати причиною ескалації нових регіональних конфліктів. Тому на сучасному етапі відбувається розробка концепції пріоритетних регіональних напрямків СЗБП. Ця концепція безпосередньо пов'язана з проблемою протистояння російської агресії на Південному Сході України та розширення «зони безпеки» на географічній периферії Європейського Союзу³⁹⁸.

Поява нових викликів міжнародної безпеки на сучасному етапі отримала концептуальне значення для Європейського Союзу у формуванні його нових зовнішньополітичних пріоритетів та трансформації єдиної політики безпеки та оборони. А роль України в системі європейської безпеки до та після початку російсько-українського конфлікту має зовсім різне смислове навантаження. Основною метою СЗБП до 2014 р. було створення стабільної, тобто такої, що не створює

³⁹⁷ Пекар В. Українська криза Європи. URL: <http://hvylya.net/analytics/geopolitics/ukrayinska-kriza-yevropi.html> (дата звернення 03.10.2017).

³⁹⁸ Романова О. Зовнішньополітичні стратегії Франції, Німеччини та Великобританії у контексті розвитку й імплементації СЗБП ЄС : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук, спеціальність 23.00.04 – Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку. Одеса. 2008. 19 с.

незручностей своїми конфліктами чи політичною нестабільністю, периферії Європейського Союзу. Тому поряд із Балканським та Середземноморським регіонами у число пріоритетів СЗБП також входить регіон СНД, що містить у собі ряд нових незалежних держав, які виникли на пострадянському просторі, таких, наприклад, як Україна, Росія, Молдова, Білорусь, а також держави Південного Кавказу.

При цьому, Європейський Союз розглядав Україну як частину його безпосередньої периферії, а зовнішньополітичні кроки України оцінювались в ЄС, у першу чергу, через призму внутрішньополітичної ситуації в Україні й вагомість підходу ЄС до України як партнера залежало від розвитку подій усередині України.

Україна завдяки своєму геополітичному розташуванню могла стати реальним і стратегічно корисним партнером ЄС. Існує кілька перспективних напрямків співробітництва обох сторін у сфері забезпечення безпеки: участь України в миротворчих місіях ЄС, входження України на європейський ринок озброєнь і співробітництво України з ЄС у космічній галузі. Поглиблення досвіду співробітництва української держави з Європейським Союзом у цих сферах надалі може тільки прискорити процес її інтеграції в ЄС³⁹⁹.

Однак, у перспективі, для успішного перетворення декларативних заяв у практичну площину Україні необхідна термінова модернізація ВПК, перегляд чинного законодавства й істотні інвестиційні вливання в її оборонно-промисловий комплекс і армію. При цьому процес військово-політичного співробітництва України з ЄС може бути здійснений як через безпосередню співпрацю з Європейським Союзом у сфері безпеки, так і через можливість взаємодії української держави з НАТО в рамках їхніх особливих відносин, використовуючи досвід роботи українських миротворців у системі подвійного підпорядкування миротворчих сил Євросоюзу (НАТО/ЄС)⁴⁰⁰.

При цьому, якщо до 2014 р. Україна розглядалась як партнер у формуванні спільної політики безпеки та оборони

³⁹⁹ Там само.

⁴⁰⁰ Турченко О. Становлення та реформування спільної зовнішньої політики та політики безпеки Європейського союзу. Юридичний науковий електронний журнал. 2015. № 5. С. 241—245.

ЄС, то після анексії Криму Росією та її агресії на території Донецької та Луганської областей, Україна стала тією територією, яка несе в собі реальну загрозу європейській системі безпеки. При цьому дипломатія провідних країн світу щодо Російської федерації різко змінилася.

В цілому, військова агресії Росії на території України та анексія Криму сприйнята з осудом міжнародною спільнотою, але не мала жодних суттєвих наслідків для агресора. Насамперед Європа виявила неготовність до розвитку конфлікту на Сході Європи, розпочавши реальне формування стратегії протидії у ході розгортання повномасштабної неофіційної російської інтервенції на український Донбас. Лише трагедія з лайнером «Боїнг 777» у липні 2014 р. над Донеччиною, а згодом введення на територію регіону у День незалежності України 24 серпня регулярних підрозділів Збройних Сил Російської Федерації, Рада ЄС після тривалих надій на умиротворення агресора засобами дипломатії прийняла рішення про введення системних санкцій (т. зв. санкції «третьої хвилі»).

Така логіка розвитку подій спричинила запекле геополітичне протистояння, яке доповнюється інформаційно-ідеологічною конфронтацією. Наприклад, події російсько-українського конфлікту стали предметом великої геополітичної гри в ЄС і НАТО за вплив на східну політику, зокрема, неофіційної конкуренції Великої Британії і Німеччини. Наприкінці липня 2014 року британська «Independent» на основі інформації з власних джерел повідомила про наявність секретного плану-домовленості між А. Меркель і В. Путіним щодо вирішення конфлікту в Україні, який включав визнання анексії Криму і принципову відмову від вступу України до НАТО. Цей план начебто не був реалізований через катастрофу малайзійського авіалайнера над Донеччиною. Влада Німеччини дещо згодом спростувала це повідомлення⁴⁰¹.

Надалі, радикальний сценарій розвитку подій на

⁴⁰¹ Грубінко А. Криза системи європейської безпеки в умовах російської-українського конфлікту: стратегічні підходи та інтереси Великої Британії. URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Hrubinko_Andrii/Kryza_systemy_ievropeiskoi_bezpeky_v_umovakh_rosiisko-ukrainskoho_konfliktu_stratehichni_pidkhody_ta.pdf (дата звернення: 6.05.2017).

Південному Сході України стимулював реакцію Євросоюзу на дії Росії. 17 березня 2014 р. міністри закордонних справ країн Євросоюзу погодили перелік санкцій, які збираються застосувати щодо Росії. Насамперед, скасовано підготовку до саміту «великої вісімки», який у червні поточного року планувався у Сочі. Також тимчасово зупинено процес підготовки до лібералізації візового режиму Росії із Шенгенським простором. Крім того, на невизначений час відкладено процес залучення Росії до «Організації економічного співробітництва і розвитку», в якій представлені тридцять найбільш розвинених економік світу. Утім, найскладніше Євросоюзу визначитися з економічними складовими санкцій.

Саміт Європейського Союзу 25 червня 2015 р. також розглянув питання продовження терміну дії санкцій щодо Росії. Євросоюз не може повернутися у відносинах із Росією до справ «як завжди» і не має іншого вибору, як провести критичну переоцінку своїх відносин з Росією. Режим санкцій проти Кремлю було продовжено навіть без обговорення.

Позитивним моментом для України є той факт, що мотивування продовження санкцій стосується не лише припинення російської інтервенції на Донбасі, а й повернення Україні Криму⁴⁰².

Проте, російська агресія на Південному Сході України, на жаль, не поклали початок процесу формування широкого консенсусу в об'єднаній Європі щодо подій і наслідків цих процесів. Деякі країни ЄС не схвалюють, наприклад, посилення економічних санкцій та інших обмежувальних заходів щодо Росії. Однак, країни ЄС дотримуються єдиної позиції неприйняття дій РФ в Україні, і введення санкцій проти Росії консенсусом всіх 28 країни-членів вважається значним досягненням.

Під час обговорення питання про продовження санкцій проти Росії, не кажучи вже про введення нових обмежувальних заходів, зберігаються серйозні розбіжності й тривають дискусії

⁴⁰² Мартинов А. Спільна зовнішня і безпекова політика Європейського Союзу: основні етапи розвитку. URL: <http://eustudies.history.knu.ua/andrij-martynov-spilna-zovnishnya-i-bezpekova-polityka-yevropejskogo-soyuzu-osnovni-etapy-rozvytku/> (дата звернення: 01.09.2017).

з цього приводу. Серед країн ЄС, з одного боку, є «яструби», які закликають жорстко протистояти Росії, посилюючи економічні санкції та надаючи більш активну підтримку Україні. Дехто навіть припускає можливість постачання в Україну зброї для захисту. З самого початку таку жорстку лінію було обрано Польщею, країнами Балтії, може, трохи меншою мірою Румунією. Для кожної з цих країн є свої внутрішні мотиви, пов'язані, перш за все, з недавніми історичними подіями. До цієї групи також тяжіють Великобританія і скандинавські країни⁴⁰³.

Разом з тим, деякі країни ЄС обрали неоднозначну позицію по Україні і Росії в умовах нинішньої війни. Їх умовно називають «Russia's understanders» («розуміють Росію»). Франція, південні країни-члени Союзу (Італія, Іспанія, Португалія, Греція, країни Південно-Східної Європи) не поспішають протистояти Росії через Україну. Не виключено, що деякі країни ЄС надалі можуть накласти вето на нові санкції проти Росії або заблокувати їх продовження. Такі наміри неодноразово висловлювалися в урядових колах Італії, Кіпру, Чехії, Словаччини, Греції та Угорщини.

Окремі застереження в різні часи висували представники владних структур Чехії, Австрії та Франції.

Попри те, що позиція Польщі і балтійських країн, давно вказували на загрозу з боку Росії (у 2009 р. група експертів з Центральної Європи попереджала у відкритому листі до адміністрації Б. Обама, опублікованому в «Газеті Виборчій», що Росія повертається до політики XIX ст. з тактикою і методами XXI ст.), деякий час була позицією меншості, і ці країни називалися панікерами, з наростанням агресивної поведінки Росії і посиленням інтенсивності бойових дій на Південному Сході України вона поступово ставала позицією більшості⁴⁰⁴.

⁴⁰³ Мартинюк В. Європейська безпека на порозі змін. Український незалежний центр політичних досліджень. 2015. URL: http://www.ucipr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=57:vropeyska-bezpeka-na-poroz-zm-n-visnovki-dlya-ukra-ni&catid=8&Itemid=201&lang=ua (дата звернення: 12.04.2017).

⁴⁰⁴ Сидорук Т. Роль ФРГ в формировании общей позиции ЕС в отношении российско-украинского конфликта. URL:

Попри те, найраніше й найбільш принципові позиції щодо кризи на Південному Сході країни, російської анексії та подальшої військової кампанії на Донбасі сформулювали Польща, Литва й Естонія. Міністр закордонних справ Польщі спільно з його французьким і німецьким колегами був посередником у переговорах між протестувальниками та Президентом України В. Януковичем 20 лютого 2014 р., у той час як Литва використала своє головування в Раді безпеки ООН для скликання екстреного засідання з українського питання. Своєю чергою, естонський президент Т. Х. Ільвес під час зустрічі з українськими лідерами у вересні 2014 р. заявив, що українсько-російський конфлікт - це «війна між Європою і не-Європою», конфлікт між різними системами цінностей⁴⁰⁵.

У відповідь на насильство проти Євромайдану Естонія, Литва та Польща надавали пораненим українцям медичну допомогу у своїх лікарнях. Крім того, всі три країни мобілізували потужні реакції громадянського суспільства на події в Україні.

На рівні верховних органів Європейського Союзу, ще у 2014 р. Верховний представник з питань зовнішньої політики і політики безпеки Ф. Могеріні заявила про припинення партнерських відносин ЄС з Росією. Хоча, про можливість застосування військових чи поліційних ресурсів ЄС взагалі не йдеться. Об'єднання не може нічого запропонувати Україні у плані оборони, окрім традиційних методів «м'якої сили», якими стали недостатньо дієва дипломатична підтримка, Угода про асоціацію, перспектива економічної допомоги та антиросійські санкції, що матимуть віддалені наслідки. Іронія «м'якої влади» полягає в тому, що вона часто потребує політики «твердої влади», щоб стати ефективною⁴⁰⁶.

Також показово, що восени 2015 р. європейські посадовці

http://bintel.com.ua/ru/article/rol_frg_v_formirovanii_obshhej_pozicii_es_2/ (дата звернення: 18.05.2017).

⁴⁰⁵ A Crisis of Identity Where East Meets West. 2016. URL: <http://www.spiegel.de/international/europe/russians-and-ukrainians-still-argue-over-who-owns-crimea-a-1096516.html> (дата звернення 05.09.2017).

⁴⁰⁶ Грубінко А. Криза системи європейської безпеки в умовах російської-українського конфлікту: стратегічні підходи та інтереси Великої Британії http://shron1.chtyvo.org.ua/Hrubinko_Andrii/Kryza_systemy_ievropeiskoi_bezpeky_v_umovakh_rosiisko-ukrainskoho_konfliktu_stratehichni_pidkhody_ta.pdf (дата звернення: 06.05.2017).

свідомо уникали тлумачення фактів, які вказували на загострення загрози поновлення воєнних дій у Донбасі. Під час візиту до України (09.11.2015 р.) віце-президент Європейської Комісії Ф. Могеріні відзначила прогрес у виконанні мінських домовленостей. Процес відведення озброєння та техніки було названо «значним досягненням спільної роботи Моніторингової місії ОБСЄ, Контактної групи, зустрічі міністрів закордонних справ «нормандського формату» та усієї міжнародної спільноти», яка залучена у процес мирного врегулювання ситуації на Донбасі. Ф. Могеріні висловила сподівання на здійснення подальших кроків у рамках виконання взятих на себе усіх без виключення зобов'язань в рамках Мінського процесу – як у безпековому, так й у політичному вимірах, які базуватимуться на українському законодавстві та міжнародних стандартах, яких необхідно дотримуватися»⁴⁰⁷. При цьому Ф. Могеріні відзначила необхідність забезпечення доступу гуманітарних організацій та Моніторингової місії ОБСЄ до всієї території України, включно з зоною під контролем сепаратистів. Тобто з погляду Ф. Могеріні мова насамперед йшла про продовження мирного процесу попри потенційну можливість ескалації воєнного конфлікту.

Офіційна позиція Президента Європейської Ради Г. Ван Ромпея була висловлена на міжнародній конференції в Римі: «Українська криза була і залишається найбільшою загрозою для європейської безпеки з часів «холодної війни». Вторгнення Росії у Крим у березні стало пунктом неповернення. Коли ви маніпулюєте кордонами – ви маніпулюєте миром», – заявив Г. Ван Ромпей. Президент Європейської Ради нагадав, що у зв'язку з цими подіями на початку березня зібрав позачерговий саміт Європейської Ради. Г. Ван Ромпей наголосив, що це був другий подібний саміт на рівні міністрів закордонних справ країн-членів ЄС після саміту, що відбувся 3 роки тому і стосувався ситуації в Лівії. «На цій зустрічі Європейська Рада визначила позицію ЄС. Щодо України – політична підтримка Угодою про асоціацію та підтримка реформ. Щодо Росії – санкції трьох рівнів, щоб

⁴⁰⁷ Гібридна війна: in verbo et in praxi : монографія / Під заг. ред. проф. Р. Додонова. Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2017. 412 с.

змінити її політику. З того часу ми дотримуємося цього підходу», – сказав він⁴⁰⁸.

Г. Ван Ромпей констатував, що Європейська Рада не часто має справу із зовнішньополітичними питаннями, адже ними переважно займаються міністри закордонних справ країн-членів ЄС. «Але коли справа стає дійсно політичною, коли постає питання стабільності на континенті, енергетичної залежності чи питання, як завдати болю Росії, хоча це потенційно вплине на наші економіки, тоді всі лідери держав хочуть особисто долучатися до цього. І без сумнівів, під керівництвом мого наступника Д. Туска залучення лідерів (країн ЄС) до українського питання продовжуватиметься стільки часу, скільки буде потрібно», – наголосив він. Крім того, президент Європейської Ради назвав «позитивним кроком» нещодавні домовленості між Україною, ЄС та РФ у газовому питанні й «дуже негативним» визнання Росією псевдовиборів на підконтрольних терористам територіях Донбасу⁴⁰⁹.

Водночас жоден з партнерів України не поспішає надавати наступальні озброєння в надії на деескалацію конфлікту. Багатосторонній Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 5 грудня 1994 р., однією зі сторін якого була Велика Британія, виявився недієвим та поставив під загрозу всю систему міжнародного права. Виявилось, що до повномасштабної війни в Європі ніхто не готовий.

На сьогодні країни ЄС різною мірою залучені до діалогу і переговорів з врегулювання конфлікту. З часу введення російських військ до Криму в березні 2014 р. мали місце спроби організації переговорів у декількох міжнародних форматах:

- консультації учасників Будапештського меморандуму 1994 р. (США, Велика Британія, Росія, Україна), які виявилися безрезультатними через відмову від участі в них Росії;
- женевські переговори глав зовнішньополітичних

⁴⁰⁸ Сидорук Т. Геополітичний вимір міжнародних процесів у Східній Європі: ЄС та Росія у регіоні «спільного сусідства». Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць. Київ: Гілея, 2014. Вип. 81 (№ 2). С. 352–357.

⁴⁰⁹ Сидорук Т. Геополітичний вимір міжнародних процесів у Східній Європі: ЄС та Росія у регіоні «спільного сусідства». Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць. Київ: Гілея, 2014. Вип. 81. (№ 2). С. 352–357.

відомств США, ЄС, Росії та України (17.04.2014 р.);

- епізодичні переговори на різних рівнях у «нормандському форматі» (Україна, Франція, Німеччина, Росія);

- постійний механізм переговорів та консультацій у межах Тристоронньої контактної групи (т. зв. «мінський» процес за участю представників України, Росії та ОБСЄ, з залученням делегатів від сепаратистських утворень «ДНР» та «ЛНР»)⁴¹⁰.

Таким чином, події в Україні стали своєрідною перевіркою дієвості європейської системи захисту та оборони. Фактором, що перешкоджає, став фактичний розкол держав ЄС за рівнем лояльності до політики Росії. До антиросійської групи належать Велика Британія, Швеція, та, насамперед, держави Балтії, Польща і Румунія, що робить їх потенційною мішенню російської агресії. Водночас як в ЄС, так і в НАТО не припиняє працювати проросійське лобі. Проти введення санкцій виступає Австрія, Фінляндія, Угорщина і Словаччина.

Водночас агресивні дії Росії на території України стали своєрідним стимулом до прискорення процесу євроінтеграції України. 21 березня 2014 р. на засіданні Європейської Ради була підписана політична частина угоди про асоціацію з ЄС. А 27 червня 2014 р. у Брюсселі разом з лідерами Грузії і Молдови президент України П. Порошенко підписав економічну частину угоди про асоціацію. Відкритим залишається питання офіційного закріплення перспективи вступу України до Євросоюзу. Але набагато важливіше, що торговельно-економічні зобов'язання по угоді про створення зони вільної торгівлі Євросоюз бере на себе в односторонньому порядку, створюючи таким чином переваги для товарів українського виробництва.

У контексті розвитку регіональних напрямків спільної зовнішньої політики та політики безпеки Європейського Союзу, Україна розглядається як частина його найближчої периферії. Проте, з моменту підписання Угоди про асоціацію з'явилась надія на те, Україна перетвориться на рівноправного міжнародного партнера ЄС, що цілком відповідає

⁴¹⁰ Толстов С. Позиція США і ЄС щодо врегулювання конфлікту на сході України. URL: <http://journals.iir.kiev.ua/index.php/knu/article/view/2808/2517> (дата звернення 05.09.2017).

Національним інтересам України.

Події українсько-російського конфлікту виявили різні підходи країн ЄС до процесу подальшого забезпечення європейської системи безпеки. З одного боку таким підходом до розв'язання проблеми стали санкції проти Росії, а з іншого пошук формату переговорів для врегулювання конфлікту дипломатичним шляхом. Ініціатором обох цих шляхів є Німеччина. Проте, після того, як домовленості з Росією у форматах «нормандський», Мінськ-1 та Мінськ-2 неодноразово порушувались та Москва продовжує агресивні дії проти України, стало зрозуміло, що система європейської безпеки переживає глибоку кризу й дипломатичний шлях не дає бажаного результату.

Відповідно, режим санкцій, ймовірно за все збережеться, хоча частина країн ЄС й виступає проти цього. В цілому, російська військова агресія проти України засвідчила про недієвість такої форми боротьби з агресором.

Щодо процесу розробки єдиної консолідованої моделі політики безпеки та оборони ЄС в сучасних умовах розвитку Союзу, то поки що він є неможливий. Провідні європейські держави демонструють неоднорідністю позицій щодо інституційного та фінансового забезпечення цієї політики. Політичні еліти провідних держав ЄС, насамперед, Франції та Німеччини, в цілому мають однакову позицію, яка під впливом появи нових міжнародних загроз штовхає країни до активізації зусиль в цьому напрямку, навіть до ідеї формування єдиної європейської армії в майбутньому. Великобританія, до початку «Brexit», та інші країни ЄС, які традиційно тяжіли до НАТО, є прихильниками поєднання євроатлантичного балансу в сучасній багатополярній системі міжнародних відносин, та продовження впливу США на європейські справи.

6.2. Політика Німеччини у контексті подолання «української кризи»

Українська криза – це, мабуть, найсерйозніша з моменту закінчення «холодної війни» криза у сфері міжнародних відносин. Розпочавшись як внутрішньополітична, досить швидко вона переросла в регіональну і міжнародну і, зрештою, вийшла на глобальний рівень. В даний час, так чи інакше, в

Українську кризу виявилися залучені практично всі провідні гравці на міжнародній арені – РФ, США, ЄС, ОБСЄ, НАТО та ін. В цілому, жодна з розвинутих країн не залишилась осторонь української проблеми, проте однією з найбільш активних європейських країн, які залучились до допомоги Україні стала Німеччина.

У лютому 2014 р. в рамках Мюнхенської конференції з питань політики безпеки у Німеччині була презентована нова парадигма зовнішньої політики – Німеччина повинна більш активно брати участь в розробці та просуванні дипломатичних рішень поточних конфліктів, намагаючись попередити їх ескалацію та не доводити до необхідності використовувати війська. На конференції українському питанню було відведено чимала роль, обговорювались внутрішня криза в Україні та події Євромайдану, на цих проблемах ФРН одразу почала відпрацьовувати основну тезу конференції ⁴¹¹.

Чітке визначення Німеччиною своєї ролі ключового гравця на міжнародній арені збіглося з початком суспільно-політичної кризи на Південному Сході України й з того часу Берлін активно залучений до всіх внутрішньо- та зовнішньополітичних процесів в Україні. Така активність пояснюється, по-перше, захистом Німеччиною ідеї загальноєвропейського простору (позиція Берліна щодо розширення ЄС завжди була позитивною, при цьому це розширення Німеччина бачить як по горизонталі – територіальне, так і по вертикалі – інституційне), а по-друге, загострення ситуації в Україні є прямою військовою загрозою на безпосередніх кордонах ЄС. Крім того, довгострокова дестабілізація політичної ситуації в Україні стратегічно не вигідна Німеччині, бо Україна є основним транзитним пунктом російського газу.

Водночас, повна політична та економічна підтримка, яку відчуває на сьогодні Україна від Німеччини, поруч з осудженням політики Кремля, не є традиційною для Берліна зовнішньополітична позиція. Ще наприкінці 1990-х рр. Г. Шредер заявляв, що надає відносинам з Росією пріоритетного значення для ФРН, що «без Росії не може бути

⁴¹¹ Классен И. Новый курс во внешней политике Германии. Международная жизнь. 2014. № 5. С. 103–112.

загальноєвропейської стабільності». Серед країн ЄС у Німеччини з Росією були найбільш тісні відносини. Німеччину навіть називали адвокатом Росії в ЄС.

Ця позиція була підкріплена створенням цілого ряду міжурядових та неурядових контактних форматів, інколи з залученням й інших країн ЄС. У квітні 2001 р. канцлер Німеччини Г. Шредер та президент Росії В. Путін ініціювали «Петербурзький діалог» з метою широкого обміну досвідом у сфері політики, економіки, укріпленні партнерства та створенню громадянського суспільства в Російській Федерації. У 2005 р. було підписано так званий пакт Путіна – Шредера, в результаті якого почалось спільне будівництво Північноєвропейського газопроводу по дну Балтійського моря. До речі, деякі охрестили цей договір як «пакт Молотова-Ріббентропа». Окрім міжурядових зв'язків існували тісні контакти між Німецьким бундестагом та Державною думою. У Берліні діяв німецько-російський форум – громадська організація, яка сприяла розвитку відносин з Росією.

Проте, вже з приходом А. Меркель ці відносини втратили минулу теплість і почали характеризуватись як просто дружньо-партнерські. Нова канцлер заявила, що поверне зовнішньополітичну орієнтацію Німеччини на США, а до Росії буде відноситися більш дистанційно та прагматично. Проте, у 2011 р. за ініціативи польського президента та за підтримки А. Меркель та Н. Саркозі франко-польсько-німецький форум «Веймарський трикутник» почав використовуватись для обговорення актуальних проблем між Європою та Росією. Це рішення навіть реанімувало цю політико-дипломатичну конфігурацію, бо після її виникнення у 1991 р. вже кілька останніх років «Веймарський трикутник» не збирався. Починаючи з 2010 р. відносини Німеччини та Росії реалізувались у форматі стратегії «Партнерство для модернізації», яка була створена у 2010 р. для співробітництва Росії з ЄС⁴¹².

Остаточний поворот від Росії як від найважливішого партнера Німеччина здійснила у 2012 р., коли була прийнята нова стратегія зовнішньої політики «Сприяти глобалізації –

⁴¹² Павлов Н. Российский вектор во внешней политике А. Меркель. Международная экономика и международные отношения. 2014. № 10. С. 31–42.

розвивати партнерство – розділяти відповідальність». Ця стратегія заснована на зближенні з потрібними економічними партнерами на базі єдиної політичної мети. Уміле маніпулювання політичною доцільністю, пошук спільних політичних цілей слугуватиме реалізації економічних інтересів Німеччини. Ключовими словами нової зовнішньополітичної доктрини Федеративної Республіки є «пошук нових ринків». Велику увагу в цьому документі було приділено «висхідним державам» (*Gestaltungsmächte*), тобто «країнам, із якими Берлін не співпрацює в рамках ЄС, G8 або НАТО, що відрізняються у своїх регіонах економічним потенціалом, мають амбіції домінувати в регіональній політиці»⁴¹³.

Паралельно з охолодженням відносин Німеччини та Росії йшов процес українсько-німецького зближення, який проявився насамперед у підтримці євроінтеграційних планів України. Поштовхом до цього став російсько-грузинський конфлікт 2008 р., коли Німеччина вперше пішла по методу «зміни через зближення» та разом з усією старою Європою підтримала резолюцію, яка засуджувала Москву за «непропорційне використання сили», проте, не визначила її як агресора. Саме після російсько-грузинського конфлікту у вересні 2008 р. в ході 12-о саміту ЄС – Україна було надано старт переговорам щодо підписання угоди між Україною та ЄС.

«Ми дуже зацікавлені в тому, щоб восени підписати Угоду про асоціацію», – заявив міністр закордонних справ Німеччини Г. Вестервелле у ході свого візиту до Києва 21 червня 2013 р. Очікувалось, що ця угода може бути підписана на саміті Східного партнерства у Вільнюсі 28 – 29 листопада 2013 р.

Взагалі, українська сторона на той час всіляко намагалась заручитися підтримкою Берліна. На засіданні німецько-української Групи високого рівня, що відбувся в столиці ФРН 22 – 23 травня 2013 р., український віце-прем'єр О. Вілкул висловив подяку Німеччині за величезний внесок у розвиток економіки України та оголосив, що підписання Угоди про асоціацію України з ЄС відкриває для німецького бізнесу «небачені можливості». В. Янукович поспішив запевнити

⁴¹³ Круглий стіл Економізація зовнішньої політики України: стратегічні та тактичні завдання. Зовнішні справи. URL: <http://uaforeignaffairs.com/ua/ekspertnadumka/view/article/kruglii-stil-iz-gostrimi-kutami/> (дата звернення: 07.09.2017).

європейців у тому, що підписання угоди «матиме істотний позитивний вплив на загальноєвропейську економічну ситуацію і допоможе процесу виходу Європи з кризи»⁴¹⁴.

Євромайдан у Києві був активно підтриманий Німеччиною, бо вона розглядала ці події як шлях повернення України на маршрут євроінтеграції. Договір від 21 лютого 2014 р., підписаний у присутності міністрів закордонних справ «Веймарського трикутника» став базою для цього повернення. Вже після подій Євромайдану 21 березня 2014 р. у Брюсселі відбулася церемонія підписання політичної частини Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, а 27 червня 2014 р. була підписана економічна частина. З того часу розпочався процес ратифікації Угоди всіма 28 країнами – членами ЄС. На той момент президент України П. Порошенко передбачав, що цей процес займе близько трьох років.

Дійсно, в багатьох країнах ЄС затримка виникла, причиною її став ряд факторів, перш за все, це, звичайно, російський вплив. Проте, ще один фактор, що впливає на швидкість ратифікації - це законодавча база окремо взятої країни - члена ЄС, особливості її політичної системи (мається на увазі, що в деяких країнах достатньо затвердження угоди в однопалатному парламенті, а в інших потрібно схвалення двох палат і підпис президента, а то й короля.).

Першими ратифікували Угоду про асоціацію України з ЄС Литва, Латвія, Румунія та Болгарія. Щодо Німеччини, то основними противниками ратифікації стали «Ліві» (die Linke), пояснивши свою позицію небажанням посилювати протистояння з Росією. Насправді, річ в тому, що «Ліві» є прямим спадкоємцем комуністів і соціалістів Німеччини, які, зрозуміло, завжди були лояльні до Кремля. На щастя для України, кількість «putinverstehers» (нім. - «Люди, які розуміють Путіна») виявилось недостатнім для того, щоб не схвалити угоду з ЄС⁴¹⁵.

В результаті 26 червня 2015 р. Німеччина стала 15 країною

⁴¹⁴ Меден Н. Что стоит за идеей соглашения об ассоциации Украины с ЕС. Международная жизнь. 2013. URL: <https://interaffairs.ru/news/show/9698> (дата звернення: 07.09.2017).

⁴¹⁵ Бакрыв А. Скорее «да»: как продвигается ратификация соглашения с ЕС. URL: <http://politeka.net/60574-skoree-da-kak-prodvigaetsya-ratifikatsiya-soglasheniya-s-es/> (дата звернення: 07.09.2017).

ЄС, яка ратифікувала договір про асоціацію України з Європейським Союзом. При цьому голова МЗС Німеччини Ф.-В. Штайнмайєр, закликаючи депутатів проголосувати за цей документ, підкреслив, що зараз, коли Україна переживає «драматичну політичну кризу», ще більше актуалізувалось питання інтенсифікації співробітництва з Києвом. Він підкреслив, що кожен народ має право сам обирати свій шлях розвитку без втручання інших країн.

Подальші перспективи розширення ЄС, в тому числі й за рахунок України, Німеччина бачить покрокове. Після того, як до Союзу було прийнято Болгарію та Румунію у 2007 р., країни Східного партнерства (Україна, Молдавія та Грузія) можуть розраховувати на свою чергу лише після розширення ЄС на всі Західні Балкани. Керівництво ФРН безперечно зацікавлено у вступі України, проте, лише за умов відповідності всім критеріям. Розширення Європейського Союзу «авансом», тобто при невідповідності країн-кандидатів деяким критеріям (як це відбулось з кількома країнами п'ятого розширення 2004 р.) більше не буде.

При цьому суспільна думка самого населення Німеччини щодо питання можливого вступу до ЄС країн пострадянського простору досить стримана. На 2014 р. 57 % німців були проти вступу України до ЄС в найближчому майбутньому⁴¹⁶. Тому на сьогодні швидкість подальшої євроінтеграції для України напряду залежить лише від того, наскільки якісно будуть проведені внутрішні реформи та завершені військові дії.

Щодо військового конфлікту на території України, то й в цій проблемі Німеччина виступає ініціатором його мирного врегулювання й на дипломатичному міжнародному рівні активно до нього залучена. Так, у червні 2014 р. у Нормандії на зустрічі глав МЗС Німеччини, Франції, України та Росії було створено дипломатичну групу Нормандська четвірка для врегулювання ситуації на Південному Сході України.

Німеччина – одна з тих країн, яка з того часу постійно ініціює регулярні зустрічі в цьому форматі, в ході яких країни намагаються дійти згоди у виробленні спільних рішень. Результатом цих зустрічей стало підписання 5 вересня 2014 р.

⁴¹⁶ Басов Ф. Политика Германии по вопросу расширения ЕС. Международная экономика и международные отношения. 2015. № 10. С. 18–22.

«Протоколу за підсумками консультацій Тристоронньої контактної групи щодо спільних кроків, спрямованих на імплементацію Мирного плану Президента України П. Порошенко та ініціатив Президента Росії В. Путіна», більш відомого як Мінський протокол. Невиконання умов Мінського протоколу змусило Нормандську четвірку знов сісти за стіл переговорів й вже 11 – 12 лютого 2015 р. з'явилась Друга Мінська угода щодо деескалації військового конфлікту на Південному Сході України.

Як важливу ознаку виконання положень домовленості Мінськ-2 А. Меркель називає «вихід України» на її зовнішні кордони, а також «стабілізацію в Луганській і Донецькій областях». Тобто, з одного боку А. Меркель визнає деякі кінцеві положення мінських домовленостей, а з іншого – уникає конкретизації умов політичного врегулювання та власного тлумачення перспектив виконання «мирного плану». Така специфіка підходу свідчить про свідомий намір оминати найбільш гострі нюанси, що дозволяє не загострювати напруженість у внутрішньополітичній дискусії з лідерами СДПН – партнером ХДС/ХСС по урядовій коаліції, та з огляду на невдоволення, яке німецький бізнес висловлює з приводу економічних санкцій стосовно Росії⁴¹⁷.

Щодо подій у лютому – березні 2014 р., то А. Меркель неодноразово наголошувала про незаконність референдуму у Криму та звинувачувала Росію у підриві міжнародної стабільності. Крім того, до обговорення даного питання були залучені глави Росії, Туреччини та КНР. Після анексії Криму Росією голова МЗС Німеччини звинуватив Росію у порушенні міжнародного права та створенні небезпечного прецеденту. Крім того, політик зажадав від Росії протягом 24 годин дати згоду на роботу місії ОБСЄ на Україні, однак підкреслив, що Німеччина і на далі готова до діалогу з Москвою та виступає проти розколу між Заходом та Сходом⁴¹⁸.

Особливу увагу німецькі політики приділяли також

⁴¹⁷ Толстов С. Позиція США і ЄС щодо врегулювання конфлікту на сході України <http://journals.iir.kiev.ua/index.php/knu/article/view/2808/2517> (дата звернення 05.09.2017).

⁴¹⁸ Позднякова Н. Голова МЗС ФРН виступає за відновлення діалогу з Москвою. URL: <http://www.dw.com/ru/глава-мид-фрг-выступает-за-возобновление-диалога-с-москвой/a-17512890> (дата звернення: 07.09.2017).

продовженню функціонування державних інститутів – А. Меркель наголошувала на необхідності проведення чесних та вільних виборів президента України з найбільшою можливою участю людей та застерігала Росію від подальших спроб дестабілізації.

Відомо, що Росія була одним з найбільших торгових партнерів Німеччини протягом довгих років, тому антиросійські санкції, що були введені як відповідь на агресію щодо України, завдають удару по німецькій економіці. Однак міністр фінансів ФРН В. Шойбле в інтерв'ю газеті Handelsblatt від 27 березня 2014 р. підтвердив, що Німеччина продовжуватиме підтримку України, навіть у світлі економічних санкцій, які мають наслідки й для німецької кон'юнктури⁴¹⁹.

Після проведення незаконних референдумів у Донецькій і Луганській областях Берлін не визнав ні самі референдуми, ні їх результати, адже вони суперечили Конституції України й взагалі були проведені в неналежних умовах. Важливою частиною врегулювання німецькі політики також вважали організацію спільного контролю кордону Україною та Росією. Крім того, велику увагу Німеччина приділила організації всеукраїнського політичного діалогу. Перший такий «круглий стіл» за участю центральної влади та представників всіх регіонів країни був призначений на 14 травня 2014 р., а його головою, як спеціального уповноваженого від ОБСЄ, було обрано голову Мюнхенської міжнародної конференції з безпеки В. Ішінгера⁴²⁰.

Проте, згодом послідував ряд звернень до Росії щодо необхідності конкретних дій для нормалізації ситуації. Так, 4 червня 2014 р. А. Меркель заявила: «Москві слід скористатися своїм впливом на Південному Сході України з тим, щоб зупинити насильство. Спільна історія не може слугувати

⁴¹⁹ Ромашенко С. Шойбле: Економіка ФРН справиться з наслідками кримської кризи. URL: <http://www.dw.com/ru/шойбле-экономика-фрг-справится-с-последствиями-крымского-кризиса/a-17523218> (дата звернення: 07.09.2017).

⁴²⁰ Жолквер М. Берлін сподівається на внутрішньоукраїнський «круглий стіл». URL: <http://www.dw.com/ru/берлин-надеется-на-внутриукраинский-круглый-стол/a-17630109> (дата звернення: 07.09.2017).

виправданням територіальних посягань»⁴²¹.

У серпні 2014 р. свою позицію щодо ситуації на Україні озвучив й президент Німеччини Й. Гаук у вітальній телеграмі, надісланій президенту України П. Порошенку з нагоди Дня незалежності. Він висловив сподівання на розвиток більш тісних зв'язків між Україною та ЄС, а також стурбованість за мирне населення, що страждає на Південному Сході України під час боїв. Також, за словами німецького президента, анексія Криму, що суперечить нормам міжнародного права, завдала важкого удару по територіальній цілісності України⁴²².

У лютому 2017 р. новим президентом Німеччини був обраний екс-міністр закордонних справ Ф.-В. Штайнмайєр. Його позиція щодо конфлікту на Південному Сході України на минулій посаді змінилась після візиту на Донбас у вересні 2016 р., в ході якого голова МЗС Німеччини ознайомився з умовами життя на Південному Сході України та поспілкувався з членами Спеціальної моніторингової місії ОБСЄ. До цього візиту він неодноразово наголошував на необхідності дотримуватись Мінських домовленостей, при чому при необхідності навіть в односторонньому порядку. Вважав за доцільне розглянути як варіант врегулювання внесення змін в українську Конституцію з наданням окремого статусу Донбасу та проведення виборів на окупованій території. Проте, після побаченого на власні очі на Південному Сході України, у міністра закордонних справ Німеччини одразу змінилась позиція щодо нав'язування Україні особового статуту Донбасу. Ф.-В. Штайнмайєр традиційно вважав врегулювання конфлікту між Україною та Росією своєю місією. Тому й зараз, після обрання його президентом Німеччини, він буде залишатись своєрідним посередником між Німеччиною та Росією відносно України взагалі та в питанні врегулювання конфлікту на Донбасі зокрема. Крім того, федеральний президент у ФРН не є тією фігурою, яка активно впливає на зовнішньополітичний курс. А сам новообраний президент заявив, що не збирається

⁴²¹ Степовик М. Меркель закликає Росію посилити контроль на кордоні з Україною. URL: <http://news.ge/ru/news/story/92097-merkel-prizyvaet-rossiju-usilit-kontrol-na-granice-s-ukrainoj> (дата звернення: 07.09.2017).

⁴²² Корольова Н. Президент ФРН виступає за тісніші зв'язки України з ЄС. URL: <http://www.dw.com/ru/президент-фрг-выступает-за-более-тесные-связи-украины-с-еса-17874265> (дата звернення: 07.09.2017).

нічого змінювати в цьому напрямку⁴²³.

При цьому анексія Криму та підтримка демонстрацій на Південному Сході України змінила ставлення німецького населення до перспектив тісного партнерства з Росією, якщо до військових подій на Південному Сході України понад половина німців вважали РФ надійним партнером для своєї країни, то на фоні вищезазначених проблем менше третини населення залишилося прихильниками такої думки. Також результати опитування, проведеного інститутом вивчення суспільної думки Allensbach у квітні 2014 р. щодо способу врегулювання української кризи зазначають, що введення економічних санкцій підтримує 43 % населення Німеччини й лише 4 % вважають, що у крайньому разі західні країни можуть здійснити військове втручання для розв'язання проблеми⁴²⁴.

На відміну від німецьких політиків, серед дослідників, активістів і журналістів, які займаються українсько-російським конфліктом з наукової, суспільної або журналістської позицій, відбувається дискусія щодо інтерпретацій та оцінки подій в Україні. Так, у грудні 2014 р. 60 відомих представників німецьких політичних, ділових і культурних кіл опублікували в газетах Die Zeit і Der Tagesspiegel, а пізніше російською мовою на сайті «ІноСМІ» відозву «Нова війна в Європі? Не від нашого імені!», відому як «Заклик 60 німецьких знаменитостей». У ній вони просили Берлін продовжити свої партнерські відносини з Москвою. Пізніше 142 німецьких експерти з питань Східної Європи опублікували в газетах Zeit Online (Гамбург), Der Tagesspiegel, Die Welt, Berliner Zeitung (Берлін) і Der Standard (Відень) звернення-відповідь, у якому закликали до того, щоб політика Німеччини щодо Росії базувалася на реаліях, а не ілюзіях. Констатуючи, що «в цій війні є як однозначний агресор, так і чітко ідентифікована жертва», підписанти заявили, що «ми, німці, не можемо знову заплющувати очі, коли йдеться про суверенітет однієї з пострадянських республік, про виживання української

⁴²³ Жолквер М. Берлін сподівається на внутрішньоукраїнський «круглий стіл» URL: <http://www.dw.com/ru/берлин-надеется-на-внутриукраинский-круглый-стол/a-17630109> (дата звернення 13.08.2017).

⁴²⁴ Опитування: Як змінюється відношення до Росії на фоні української кризи. URL: <http://www.dw.com/ru/опрос-как-меняется-отношение-немцев-к-россии-на-фоне-украинского-кризиса/a-17573406> (дата звернення: 013.08.2017).

держави»... «у наших власних інтересах протидіяти експорту антиліберальних ідей Кремля в ЄС»⁴²⁵.

Отже, ФРН як лідер Європейського Союзу надає Україні повноцінну підтримку на всіх етапах її євроінтеграційного шляху. Для України дипломатична підтримка Німеччини в ЄС є особливо важливою, враховуючи, що голос саме цієї країни в рамках Союзу є найвпливовішим.

Крім того, завдяки зусиллям та підтримці України всіма представниками німецького уряду (президентом Й. Гауком, канцлером А. Меркель, головою МЗС Ф.-В. Штайнмайєром, міністром фінансів В. Шойбле) конфлікт на Південному Сході України вдалося заморозити. Німеччина продовжує настоювати на продовженні санкцій проти Росії, попри ті економічні наслідки, що мають місце для самої ФРН та ЄС в цілому. До того ж, саме Німеччина є головним посередником у переговорному процесі в рамках Нормандської четвірки та, попри регулярні порушення Мінських домовленостей, саме завдяки її зусиллям цей мирний план був підписаний. А в умовах російсько-українського збройного конфлікту саме Німеччина ініціювала об'єднання ЄС і Заходу в цілому для реалізації єдиної політики щодо сторін конфлікту, зокрема, санкцій проти Росії і підтримки України.

6.3. Позиції інших країн ЄС щодо процесу мирного врегулювання конфлікту на Південному Сході України

У творенні та реалізації зовнішньої політики Європейського Союзу важливу роль завжди відігравали й досі відіграють позиції та інтереси окремих держав-членів. Це впливає, передусім, з обмежень, які пов'язані з одностайністю голосування в Раді ЄС і Європейській Раді щодо основної кількості зовнішньополітичних і безпекових питань. Здебільшого необхідним є досягнення державами-членами консенсусу з тих чи інших дій і рішень ЄС.

Позиції держав-членів ЄС є дуже важливими для

⁴²⁵ Сидорук Т. Роль ФРГ в формировании общей позиции ЕС в отношении российско-украинского конфликта. URL: http://bintel.com.ua/ru/article/rol_frg_v_formirovanii_obshhej_pozicii_es_2 (Дата звернення: 18.05.2017).

формування всеосяжної довгострокової стратегії ЄС, яка була б спрямована на зміцнення української державності та інтеграцію нашої країни до Європи, і послідовної політики ЄС стосовно Росії в умовах російсько-українського конфлікту. Тому розуміння того, наскільки серйозними є розходження між державами-членами і як можна змінити цю ситуацію, має першочергове значення.

Російсько-український збройний конфлікт демонструє слабку згуртованість Європи перед зовнішніми загрозами, головною причиною чого, без сумніву, є розбіжність інтересів країн-членів ЄС у питаннях їхніх зовнішньополітичних пріоритетів загалом і на східноєвропейському напрямі зокрема. Основні інтереси більшості держав Євросоюзу у східноєвропейському регіоні мають економічний характер, пов'язані з енергетикою та доступом до ринків. Зацікавленість окремих держав ЄС у співпраці з країнами Східної Європи впливає також із питань безпеки й імміграції. Однак загалом можна говорити про традиційний для держав-членів дефіцит політичної волі та спільного інтересу сформувати політику стосовно східних сусідів⁴²⁶.

Франція

Франція, хоча й розглядає Україну у розряді пріоритетних партнерів, активно долучилася до процесу мирного врегулювання конфлікту на Південному Сході України. Нею були підтримані всі етапи економічних санкцій, тимчасово зупинена підготовка переговорного процесу між Євросоюзом і Росією про пом'якшення візового режиму, введені обмеження на в'їзд для багатьох російських політичних діячів і бізнесменів, та заморожені активи низки компаній з російським капіталом, які надавали підтримку порушенню територіальної цілісності та суверенітету України. Франція як одна з найвпливовіших країн учасниць Європейського Союзу була ініціатором створення дипломатичних переговорів між Москвою та Києвом задля вирішення конфлікту. Французами був запроваджений «нормандський формат» переговорів, який запустив так званий Мінський процес.

Важливим напрямом за обставин збройного конфлікту на

⁴²⁶ Мільчарек Д. Європейський Союз та його місце в сучасному світі. Львів : «Інформація. Поступ. Перспективи», 2008. С. 149.

Південному Сході України лишається реалізація глобального проекту з розмінування. Державна служба України з надзвичайних ситуацій отримала від уряду Франції три системи знешкодження боєприпасів CTS Lance, які дають змогу знешкоджувати вибухонебезпечні предмети на відстані 150 метрів⁴²⁷.

З огляду на неоднорідність підходів до вирішення «української кризи» у французьких політичних колах, та недалеку перспективу зміни владної партії, роль Франції в урегулюванні конфлікту на Південному Сході України може бути різною. Звісно, Франція не діє виключно з позицій гуманізму, ініціюючи гуманітарні програми та чергові раунди переговорів у нормандському форматі. Саме загроза єдності Європейського Союзу через нестабільність на його кордонах спонукають французький уряд йти на не завжди прийнятні в економічному плані компроміси. Французькому бізнесу вкрай не вигідно дотримуватися економічних санкцій, введених Євросоюзом, тому деякі потужні французькі бізнес - кола, які мають значні інвестиції в Росії, долають санкції та закликають не приносити в жертву економічні інтереси, нехтуючи загальні декларації про європейські цінності⁴²⁸. А деякі з них навіть відвідали окупований Крим у травні 2015 р., викликавши несхвалення як з боку України, так і уряду Франції.

Доволі активна позиція Франції щодо України пояснюється низкою дослідників небажанням існування дестабілізаційного фактору на кордонах ЄС. Адже конфлікт на Південному Сході України збігся з кризою всередині самого ЄС, та за відсутності вчасних дій з урегулювання, може призвести до ускладнення інтеграційних процесів Європейського Союзу. Під ударом опиняється ідея великої Франції де Голля, яка червоною ниткою проходить крізь програми сучасних правих партій. Лідерка «Національного фронту» М. Ле Пен закликає до відновлення доктрини «Європи батьківщин», проведення Францією більш незалежної від Сполучених штатів зовнішньої

⁴²⁷ Рабчевська О. Роль Франції в урегулюванні суспільно-політичної кризи на південному Сході України. Роль зовнішнього чинника у суспільно-політичній кризі на Південному Сході України: збірник матеріалів круглого столу / За ред. К. В. Балабанова. Маріуполь: МДУ. 2017. С. 56–59.

⁴²⁸ Інтереси Франції та «українська криза». URL: <http://iac.org.ua/interesi-frantsiyi-ta-ukrayinska-kriza/> (дата звернення 05.09.2017).

політики, орієнтованої на досягнення національних інтересів, не озираючись на докірливі погляди країн-учасниць інтеграційних об'єднань. Що могло означати відмову від продовження санкційного режиму у відносинах з Росією, та можливий початок процесу виходу Франції з ЄС⁴²⁹. Та на президентських виборах у Франції перемогу отримав правоцентристський кандидат від партії «Вперед» Е. Макрон, який від самого початку президентства виступає за європейські цінності і збереження ЄС, а це означає, що разом з лідерами інших західних країн буде відстоювати незалежність України і не зніме санкції з Росії до вирішення конфлікту на Донбасі.

Проте, традиційно пріоритетне місце у зовнішній політиці Франції займає Середземноморський регіон, підтримання важливих політичних, економічних і культурних зв'язків з країнами Магрибу та Близького Сходу, протистояння там економічній експансії КНР. Розв'язання цих питань висуває на перший план необхідність нормалізації відносин з РФ. Україна у такому разі розглядатиметься Францією як зона впливу Росії без перспективи отримання повноправного членства в ЄС. Адже для більшості французів Україна є далекою країною, бідною і занадто корумпованою. Країною, яку деякі французи зневажливо називають білою Африкою.

Великобританія

Щодо Великобританії, то керівництво країни під час подій «Революції гідності» підтримало європейський вибір українського народу і закликала тодішнє керівництво України відновити курс на європейську інтеграцію.

З перших днів агресії російських військ у Криму Велика Британія рішуче засудила дії Росії і підтримала ініціативу про її виключення з ряду міжнародних організацій, зокрема, «Великої вісімки».

Офіційний Лондон виступив одним з ініціаторів санкцій ЄС проти Росії, одним з перших висловив готовність надати фінансову і військово-технічну допомогу Україні. Британський уряд скористався моментом для відновлення впливу в Центральній Європі, виступивши учасником формування

⁴²⁹ Власюк О. Українська ситуація – ключ до розуміння майбутнього Європи. Блоги. URL: <http://blogs.ukrinform.gov.ua/blog/oleksandr-vlasyuk/ukrayinska-sytuaciya-klyuch-do-rozuminnya-maybutnogo-yevropy> (дата звернення 03.08.2017).

нових військових з'єднань НАТО.

З метою стримування російської агресії розглядались плани передислокації з Німеччини до Польщі та країн Балтії до 20000. британських військовослужбовців як частин «постійної присутності». На саміті НАТО в Уельсі прийнято рішення про створення багатонаціональних сил швидкого реагування за участі Великої Британії.

Водночас у британській зовнішній політиці наявні елементи політики подвійних стандартів. Комітет з контролю за експортом зброї Палати громад Британського парламенту у липні 2014 р. оприлюднив інформацію про дію контрактів на експорт британської зброї до Росії. У розпал війни на Південному Сході України продовжувала діяти 251 ліцензія на експорт до Росії відповідних товарів на загальну суму 225 млн. дол. і лише 31 ліцензія була тимчасово зупинена⁴³⁰.

В цілому, серед країн Європи Великобританія зайняла позицію країн «активних противників РФ», які закликають до жорсткого протистояння Росії, посилюючи економічні санкції й надаючи активну підтримку Україні. У цьому контексті офіційний Лондон реалізував низку санкцій та обмежувальних заходів у односторонньому та багатосторонньому форматах. Зокрема, Велика Британія надає активне сприяння Україні на майданчиках міжнародних організацій, таких як ООН (особливо в РБ ООН), ОБСЄ, НАТО, РЄ, ЄС, ЮНЕСКО.

Події в Україні дали нагоду для реанімації англо-американських «особливих відносин», що переживають не найкращі часи через ряд розбіжностей у міжнародних інтересах і загальну прагматизацію. Кульмінацією британського постіракського синдрому стало негативне голосування Британського парламенту 29 серпня 2013 р. щодо проекту урядового рішення про участь збройних сил у бомбардуванні Сирії. Поява міжнародної загрози євроатлантичному союзу в особі Росії здатна відновити традиційну схему союзницьких відносин Лондона і Вашингтона

⁴³⁰ Морозов А. Великобритания и общая европейская политика в области безопасности и обороны: <http://www.wpec.ru/text/200711261843.htm> (дата звернення: 03.06.2017).

з метою домінування в системі європейської безпеки⁴³¹.

Країни Центрально-Східної Європи

Країни Вишеградської групи (Польща, Угорщина, Чеська Республіка, Словаччина) належать до групи держав, які безумовно або з певними застереженнями підтримують європейські прагнення України. Зокрема, окрім об'єднувальних тенденцій у політиці центральноєвропейських держав щодо України, експерти визначають чіткі розподільчі лінії, що визначаються специфікою історико-культурного розвитку, сучасною політичною ситуацією та економічними інтересами⁴³².

Так, Угорщина, окрім латентних етнополітичних суперечностей з Україною (неврегульованість питання про множинне громадянство, вимоги Будапешта щодо розширення автономії для угорської меншини в Закарпатській області аж до створення окремого Притисянського округу), має тісні економічні зв'язки з Російською Федерацією не лише в енергетиці, а й в інших економічних сферах.

Попри економічну залежність і від Німеччини, отже, й від позиції Берліна щодо «української кризи», основні політичні гравці в Угорщині впродовж останніх років використовують антиліберальну риторичку, пошук власної моделі розвитку.

Дещо суперечливою щодо розвитку відносин з Україною, а точніше – в українсько-російському конфлікті, є політика Словаччини, що пояснюється відмінними зовнішньополітичними позиціями її лідерів. Так, попередній президент Словаччини свого часу оприлюднив заяву про «вирішеність питання Криму» та небажаність подальшого зближення України з НАТО. Проте новообраний лідер Словаччини під час братиславської зустрічі навесні минулого року заявив, що РФ, анексувавши Крим, порушила норми міжнародного права та висловив сподівання про виведення «іноземних солдатів» зі Сходу України. Така політична – вочевидь, не проросійська, позиція має й економічне підґрунтя.

⁴³¹ Крючок Р. Роль Великобританії у вирішенні «української кризи». URL: <http://iac.org.ua/rol-velikobritaniyi-u-virishenni-ukrayinskoyi-krizi/> (дата звернення 05.09.2017).

⁴³² Лендъел М. Україна на шляху до ЄС може спиратися на Вишеградську четвірку. URL: <http://na.mil.gov.ua/31320-ukrayina-na-shlyaxu-do-yes-mozhe-spiratisya-na-vishegradsku-chetvirku> (дата звернення 05.09.2017).

Експерти пояснюють її партнерством із Німеччиною, що є основним для Словаччини. Адже на території країни діють близько 500 німецьких підприємств, на яких зайнято близько 90 тисяч працівників. Також впливає на зовнішньополітичну позицію Словаччини й стратегія Німеччини, зокрема і в українському питанні⁴³³.

Щодо Чехії, то для частини її громадян є притаманними проросійські настрої, які пояснюються традиційним русофільством та присутністю у країні російського капіталу. При цьому підтримка чи нейтральне ставлення до російської позиції в українському питанні вважається маргінальною серед активної громадськості й політикуму, про що свідчать демонстрації проти чинного президента Чехії, зокрема з вимогами щодо його імпідменту.

Водночас Чеська Республіка разом зі Словаччиною, Угорщиною свого часу виступали проти накладання європейських санкцій на РФ, пояснюючи свою позицію економічними аргументами. Подальше приєднання Чехії до європейської позиції знову ж таки пояснюється залежністю від політики Німеччини. Тому Прага буде наслідувати загальноєвропейські консенсусні рішення щодо України. При цьому експерти прогнозують, що через відсутність суттєвих економічних спільних проектів варто очікувати від Чеської Республіки сприяння насамперед у гуманітарних питаннях⁴³⁴.

Найбільш безкомпромісну позицію щодо оцінювання подій у Криму та на Донбасі як анексії та військової агресії, накладання санкцій на Росію тощо продемонструвала Польська Республіка. При цьому експерти переконані, що економічні суперечності є основним проблемним питанням у відносинах між Польщею та іншими країнами В-4. Окрім того, приховане побоювання викликає і регіональне лідерство Польщі, яка веде прямий діалог з четвіркою лідерів «старої Європи», подекуди ігноруючи думку решти учасників Вишеградської групи.

Проте у середньострокових відносинах з Україною

⁴³³ Лендшел М. Співробітництво з країнами Вишеградської четвірки як інструмент європейської інтеграції та модернізації України : аналіт. доп. / у співавт. з С. Мітряєвою, А. Стряпко, А. Крижевським [та ін.]. Київ : НІСД, 2014. 128 с.

⁴³⁴ Лендшел М. Україна на шляху до ЄС може спиратися на Вишеградську четвірку. URL: <http://na.mil.gov.ua/31320-ukrayina-na-shlyaxu-do-yes-mozhe-spiratisya-na-vishegradsku-chetvirku> (дата звернення 05.09.2017).

Варшава є локомотивом надання допомоги Україні у сферах, які вимагають швидкого реагування (енергетика, потреби Збройних Сил України, допомога переселенцям із Криму та Донбасу) та у започаткуванні довгострокових проектів, програм і форумів для співпраці в межах Угоди про асоціацію та Східного партнерства.

На сьогодні Польща, Чехія, Угорщина і Словаччина заявляють про незмінність позиції щодо підтримки територіальної цілісності України й готові сприяти європейській інтеграції України та втіленню безвізового режиму України з ЄС. Співпраця України з країнами Вишеградської групи продовжується в контексті реформування української економіки, зокрема у сфері енергоефективності, освіти, розвитку громадянського суспільства та децентралізації влади тощо ⁴³⁵.

Дивує доволі непевна позиція деяких країн Центральної Європи щодо російсько-українського конфлікту. Попри спільну історію як радянських сателітів та прямої окупації Москви у ХХ ст., добре розуміння специфіки сучасної Східної Європи та Росії, географічну близькість до зони конфлікту, глибокі історико-культурні, соціальні та економічні зв'язки з сусідами на Сході, країни регіону напрочуд розділися у ставленні до російсько-українського конфлікту⁴³⁶. На відміну від Польщі та держав Балтії, реакція країн південної частини Центральної Європи на події була більш стриманою. Вона варіювалася від обережного засудження дій Росії в Болгарії, помітного дистанціювання від цієї проблематики в Румунії до тихого прагматизму у Словаччині та чітких проросійських голосів у Чеській республіці та Угорщині. Представники цих країн на засіданнях Ради ЄС або відмовчуються з українського питання, або займають невизначені чи не надто проукраїнські позиції.

Дискусія в ЄС щодо санкцій проти Росії лише поглибила розходження між країнами Центральної Європи. У той час як

⁴³⁵ Лендзел М. Співробітництво з країнами Вишеградської четвірки як інструмент європейської інтеграції та модернізації України: аналіт. доп. / у співавт. з С. Мітряєвою, А. Стряпко, А. Крижевським [та ін.]. Київ : НІСД, 2014. 128 с.

⁴³⁶ Вплив позицій держав-членів на формування стратегічної відповіді ЄС на російсько-український конфлікт. URL: <http://uaforeignaffairs.com/ua/ekspertnadumka/view/article/vpliv-poziciiderzhav-chleniv-na-formuvannja-strategichno/> (дата звернення: 03.08.2017).

Варшава, Таллінн і Вільнюс закликають поглибити обмежувальні заходи проти РФ, виключити її з системи Swift і навіть виражають готовність постачати зброю Україні, Прага, Братислава та Будапешт неодноразово відкрито заявляли про свої сумніви в ефективності санкцій, вказуючи на їх негативні наслідки для себе та інших країн ЄС, а також наполегливо виступають проти постачання Україні зброї⁴³⁷. Тут важливу роль відіграє фактор їхньої енергетичної та фінансової залежності від Росії. Однак, різноманітність голосів і реакцій із країн Центральної Європи ставить під сумнів її спроможність діяти як внутрішній адвокат в ЄС для східних сусідів і послаблює здатність Євросоюзу в цілому ефективно реагувати на спіраль насильства в Україні.

Слід також зазначити, що з початком збройного конфлікту на Південному Сході України провідні країни світу почали надавати у 2014 р. фінансову та технічну допомогу країні для того, щоб сприяти врегулюванню ситуації в регіоні та допомогти у вирішенні наслідків від протистояння (допомога на соціальне забезпечення ВПО, допомогу з відновлення інфраструктури, гуманітарна допомога тощо). Серед вісімнадцяти країн, які в цілому надали фінансової допомоги на суму близько 164 млн. дол., матеріальну допомогу активно почала надавати й Норвегія (разом із США, Канадою, Польщею, Великобританією, Австралією, Китаєм, Туреччиною та іншими європейськими країнами)⁴³⁸. Підтримка українського уряду відносно конфлікту на Сході здійснюється не за одним вектором. Не входячи до складу Європейського Союзу, Норвегія активно підтримує політику Союзу відносно України. Дана політика реалізується в рамках чотирьох основних векторів:

1. Політична підтримка країн, яка зазначається в офіційних та оприлюднених заявах держав. Провідні

⁴³⁷ Вплив позицій держав-членів на формування стратегічної відповіді ЄС на російсько-український конфлікт. URL: <http://uaforeignaffairs.com/ua/ekspertna-dumka/view/article/vpliv-poziciiderzhav-chleniv-na-formuvannja-strategichno/> (дата звернення 03.08.2017).

⁴³⁸ Пелих Г. Україна-Норвегія: роль скандинавської держави у врегулюванні «української кризи». Роль зовнішнього чинника у суспільно-політичній кризі на Південному Сході України: збірник матеріалів круглого столу / За ред. К. Балабанова. Маріуполь : МДУ. 2017. С. 59–66.

європейські держави активно підтримують Україну у конфлікті у політичному плані шляхом визнання національної території та суверенності держави та визнання протиправними діянь з боку Росії.

2. Фінансова допомога є однією з основних складових міжнародної допомоги для України. Вона проявляється через надання як гуманітарної допомоги, так і у вигляді кредитів чи фінансових коштів для проведення необхідних реформ і заходів задля врегулювання конфлікту.

3. Військово-технічна допомога. Від початку конфлікту у 2014 р. президент П. Порошенко звернувся до провідних країн світу та країн НАТО про допомогу у вигляді давання військової техніки та зброї для запобігання розвитку конфлікту на Сході країни. Але, через побоювання міжнародних акторів відносно неконтрольованого поширення зброї та техніки на конфліктних територіях України та побоюючись розгортання повномасштабної війни на європейському континенті, країни відмовили у наданні зброї та техніки. НАТО, у свою чергу, можливою зброєю в такому випадку виділяє санкції проти Росії⁴³⁹. Деякі європейські країни (Британія, Франція, Польща, Нідерланди та Словаччина), а також Канада та США в рамках військово-технічної допомоги надають лише амуніцію для військовослужбовців, а саме бронежилети, каски та шоломи, щити.

4. Останній вектор – це тиск на Росію, з метою «примусити її до миру». Так, в рамках даної політики, країни європейського та північноамериканського континентів активно приєднались до економічних санкцій відносно РФ, а також підтримали обмежувальні заходи щодо осіб, причетних до анексії Криму⁴⁴⁰.

Конфлікт на Південному Сході України змусив провідні держави світу переглянути підходи до багатьох питань зовнішньої політики. Утворення зони нестабільності у безпосередній близькості до країн Європейського Союзу вимагало якнайскорішого формування спільної позиції щодо

⁴³⁹ Громько А. Мировой порядок или беспорядок. М. : Институт Африки. 2005. 235 с.

⁴⁴⁰ Єрмолаєв А. Український конфлікт і майбутнє світової та європейської безпеки. Нова Україна. Інститут стратегічних досліджень. URL: http://newukraineinstitute.org/media/news/501/file/crisis_security%20UKR.pdf (дата звернення 05.09.2017).

подальшого вектора розвитку. Події в Україні розкрили відсутність єдиної позиції серед європейських країн. Підсилюванні міграційною кризою ці розбіжності призвели до політичних спекуляцій на передодні президентських виборів у Франції, Німеччині, та парламентських у Німеччині, Нідерландах, Італії та ін.

Військова агресія Росії на території України та пов'язані з цим наслідки для європейської системи безпеки об'єктивно надали європейській спільноті зрозуміння, що стратегія європейської безпеки не є ефективною. Європейський Союз не сформував військові можливості для гарантування та оборони своїх міжнародних інтересів, віддавши перевагу традиційним гарантіям безпеки, обравши методи «м'якої сили».

В цілому, країни ЄС дотримуються єдиної позиції щодо неприйняття російських дій в Україні, і запровадження санкцій проти Росії консенсусом усіх 28 країн-членів вважається значущим здобутком. Офіційна лінія ЄС ґрунтується на необхідності політико-дипломатичного тиску на всі сторони, які можуть вважатися учасниками конфлікту, з метою переконати Росію та сепаратистів утримуватися від воєнних дій, співпрацювати з ОБСЄ в відведенні озброєнь та завершенні обміну полоненими. Водночас у неофіційних оцінках більшості західних політиків присутнє розуміння, що конфлікт у Донбасі важливий не тільки в сенсі впливу на становище в Україні та країнах пострадянського простору, однак і в контексті становлення нового «міжнародного порядку».

Найпомітніша роль в процесі вирішення російсько-українського конфлікту дісталася ФРН, зокрема, її канцлер А. Меркель доклала чимало зусиль для узгодження в інституціях ЄС спільних позицій щодо дій Росії в Україні, а санкції проти РФ розглядає як «необхідні і неминучі». Чітке визначення Німеччиною своєї ролі ключового гравця на міжнародній арені співпало з початком української кризи й з того часу Берлін активно залучений до всіх внутрішньо- та зовнішньополітичних процесів в Україні. Така активність пояснюється, по-перше, захистом Німеччиною ідеї загальноєвропейського простору (позиція Берліна щодо розширення ЄС завжди була позитивною, при цьому це розширення Німеччина бачить як по горизонталі – територіальне, так і по вертикалі – інституційне), а по-друге,

загострення ситуації в Україні є прямою військовою загрозою на безпосередніх кордонах ЄС. Крім того, довгострокова дестабілізація політичної ситуації в Україні стратегічно не вигідна Німеччині, бо Україна є основним транзитним пунктом російського газу.

Відмінності у підходах держав-членів до російсько-українського конфлікту спричинили формування подвійної стратегії Європейського Союзу: з одного боку - це санкції проти Росії, а з іншого – пошук форматів переговорів для врегулювання конфлікту дипломатичним шляхом. Однак після того, як уже неодноразові домовленості з Москвою у різних форматах («жневський», «нормандський»), і передусім Мінськ-1 і Мінськ-2, нею не виконуються і вона продовжує агресію проти Києва, дипломатичний спосіб вирішення конфлікту бачиться проблемним.

Таким чином, роль провідних країн ЄС у вирішенні всіх векторів суспільно-політичної кризи на Південному Сході України досить важлива для подальшого зовнішньополітичного розвитку країни та подолання проблем та загроз національної безпеки України. На сьогодні говорити про закінчення цієї кризи ще надто зарано, тому для України підтримка країн – світових лідерів на європейському просторі та їх пряма зацікавленість у її вирішенні є вкрай важливою. Збереження солідарності в Європі й єдина політика Заходу є запорукою успіху у протистоянні російській агресії. Мінський та нормандський формати переговорів, ініційовані лідерами Франції і Німеччини, лишаються єдиним механізмом за допомогою якого можливе дипломатичне вирішення конфлікту на Південному Сході України.

РОЗДІЛ 7.

ГУМАНІТАРНІ АСПЕКТИ ВІЙНИ НА ПІВДЕННОМУ СХОДІ УКРАЇНИ

7.1. Гуманітарна діяльність міжнародних неурядових організацій в Донецькій та Луганській областях під час проведення Антитерористичної операції та Операції об'єднаних сил

Військовий конфлікт – це завжди гуманітарна катастрофа: жертви та руйнування, постійна загроза життю та обмежені права, втрата рідних та близьких, втрачені домівки та зламані долі. Гібридна війна проти України та пряма військова агресія Російської Федерації на Сході, тимчасова окупація окремих територій Донецької та Луганської областей п'ятий рік виснажують матеріальні та моральні сили держави. 4,4 млн. осіб постраждалих, 3000 загиблих та 9000 поранених серед цивільного населення, понад 3,4 млн. осіб натрапляють на труднощі в отриманні харчових продуктів, доступу до води, житла, медичних та освітніх послуг, а відтак потребують гуманітарної допомоги та захисту. 60 % населення, що проживають уздовж 457-кілометрової лінії зіткнення, регулярно знаходяться під обстрілами. Кожного місяця фіксується близько мільйона офіційних перетинів «лінії зіткнення», яка перетворилась на одну з найбільш забруднених у світі (!) мінами ділянок. За більше ніж чотири роки війни мільйони людей, разом з 1,6 млн. внутрішньо переміщених осіб (далі – ВПО), половина з яких люди похилого віку, вимушені робити неможливий (з огляду на здоровий глузд) вибір між їжею, ліками, домівкою, опаленням чи освітою своїх дітей⁴⁴¹. Отже, збройний конфлікт на Південному Сході України спровокував величезну гуманітарну кризу, чи не найбільшу в Європі після Другої світової війни.

Міжнародні спостережні та моніторингові місії вказують

⁴⁴¹ Ukraine: Humanitarian Bulletin. 2018. Issue 27. 1 July – 31 August. URL: <https://www.humanitarianresponse.info/en/operations/ukraine/document/ukraine-humanitarian-bulletin-issue-27-1-july-%E2%80%9331-august-2018> (дата звернення: 14.10.2018).

на нездатність людей справлятися із неочікувано тривалою «кризою» (так досі війна на Південному Сході України визначається в бюлетенях міжнародних організацій). Параліч економічної активності у східному промисловому центрі України, перманентний ріст рівня безробіття (до 18 % в «конфліктних» районах – дані за 2017 р.) потягнули за собою різке погіршення добробуту та рівня життя населення, його зубожіння. ВПО та громади, що їх приймають, досі стикаються з економічною напругою. «Лінія зіткнення» перетворилась на фактичний кордон з негативними економічними та соціальними наслідками для цивільних осіб, що її перетинають. Обмеженість населення в доступі до основних послуг, спричинена нестачею заощаджень, примушують багатьох вдаватися до «негативних» практик виживання⁴⁴². Додамо, що поряд з матеріальним виснаженням, не менш руйнівним є виснаження психологічне, адже з втратою надій на політичне розв'язання конфлікту, втрачаються й людські здібності самотійно впоратися із соціальною травмою. Польський соціолог П. Штомпка називає такий стан суспільства соціальною травмою з наступними характеристиками: часовою – несподіваність і швидкість; змістовною і просторовою – радикальне, глибоке, всебічне, таке, що зачіпає основи. У такого стану є джерела, які сприймаються як екзогенні, такі, що прийшли ззовні, на які ми самі не впливали, а якщо і впливали, то несвідомо. Він сприймається у певному розумовому контексті як дещо неочікуване, непередбачуване, шокує, огидне⁴⁴³.

В подібних ситуаціях одним із засобів тимчасового розв'язання проблеми стає гуманітарна допомога, зокрема міжнародна.

Аналіз діяльності міжнародних неурядових організацій, до завдань яких входить ліквідації наслідків конфліктів, їх спроможність не тільки надати матеріальну допомогу постраждалим у війні на Південному Сході України, але й

⁴⁴² Ukraine: Humanitarian Bulletin. 2018. Issue 27. 1 July – 31 August. URL: <https://www.humanitarianresponse.info/en/operations/ukraine/document/ukraine-humanitarian-bulletin-issue-27-1-july-%E2%80%9331-august-2018> (дата звернення: 14.10.2018).

⁴⁴³ Штомпка П. Социальное изменение как травма. Социологические исследования. 2001. № 1. С. 8.

допомогти населенню в травматичних умовах виробити гідні стратегії виживання, є надзвичайно актуальною та нагальною проблемою. Вже зараз вона активно обговорюється вітчизняними та іноземними експертами, знаходячи відбиток в наукових публікаціях⁴⁴⁴. Разом з тим, продовження конфлікту, невизначеність із термінами та засобами його врегулювання на Південному Сході України, доля тимчасово окупованих та прилеглих до них так званих «сірих зон», поглиблюють стан гуманітарної катастрофи, наслідки якої чим далі, тим складніше подолати. Вивчення та аналіз діяльності в зоні конфлікту міжнародних неурядових організацій, досвіду їх роботи в подібних ситуаціях має неабияке значення для координації спільних дій з вітчизняними урядовими та громадськими інституціями щодо ліквідації наслідків конфлікту, стабілізації ситуації.

Емпіричною базою дослідження стали матеріали Офісу ООН з координації гуманітарних питань, Управління ООН з координації гуманітарних справ, міжнародних недержавних організацій, що діють в зоні конфлікту (наразі – у прифронтових районах, адже з липня 2015 р. діяльність будь-яких організацій на тимчасово окупованій території окупаційною адміністрацією була заборонена) під час проведення антитерористичної операції (АТО)⁴⁴⁵ та операції об'єднаних сил (ООС)⁴⁴⁶, матеріали засобів масової інформації,

⁴⁴⁴ Аракелова І. Гуманітарна допомога міжнародних організацій-донорів постраждалим від воєнного конфлікту в Україні. Менеджер. 2016. № 1 (70). С. 18–26; Купріянова І. Хто і чому не хоче міжнародну гуманітарну допомогу в «ЛНР». DW. 2015. 29 жовтня. URL: <https://www.dw.com/uk/хто-і-чому-не-хоче-міжнародну-гуманітарну-допомогу-в-лнр/a-18743036> (дата звернення: 14.10.2018); Пристрасті по гуманітарці, або чому в ДНР стає менше гуманітарної допомоги. Антикризисний медіа-центр. 2018. 19 липня. URL: <http://xn--80aug4b.xn--j1amh/pristrasti-po-gumanitartsi-abo-chomu-v-dnr-staye-menshe-gumanitarnoyi-dopomogi/> (дата звернення: 14.10.2018); Хендель Н. Діяльність міжнародних організацій в Україні з надання допомоги населенню в умовах Антитерористичної операції. Розділ 3. Агресія Російської Федерації проти України Українська Революція гідності, агресія РФ і міжнародне право. Колективна монографія. К., 2014. С. 802–813 с.

⁴⁴⁵ Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 року «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України»» від 14 квітня 2014 року, № 405/2014. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/405/2014> (дата звернення: 14.10.2018).

⁴⁴⁶ Закон України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській

особисті спостереження автора тощо.

Правові засади та алгоритм надання гуманітарної допомоги населенню Південного Сходу України міжнародними організаціями, як урядовими (Управлінням Верховного комісара ООН у справах біженців, Міжнародною організацією з міграції, Всесвітньою організацією охорони здоров'я та ін.), так і неурядовими (Міжнародною федерацією товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця, «Лікарями без кордонів», «Врятуємо дітей», Міжнародним фондом Chiricli, Міжнародним фондом «Відродження» та ін.) докладно викладено у роботах вітчизняних дослідників⁴⁴⁷, документах ООН⁴⁴⁸ та навчальних матеріалах відповідних структур ООН⁴⁴⁹. Отже, коротко зупинившись на механізмах координації забезпечення гуманітарної допомоги, вважаємо за доцільне більш докладно акцентувати увагу безпосередньо на напрямках та результатах діяльності міжнародних неурядових організацій (далі – МНО) на Південному Сході України, проблемах, з якими вони стикаються, взаємодіючи між урядовими та громадськими інституціями, адже Україна вперше стикнулася з проблемою надання масштабної гуманітарної допомоги міжнародними організаціями під час збройного протистояння.

Як було зазначено вище, масштаби гуманітарної кризи на Південному Сході України надто великі, щоб будь-яка одна організація могла впоратися з нею самотійно, тому координація дій має важливе значення. Роль координатора у міжвідомчій координації справи надання гуманітарної допомоги в усьому світі виконує ООН. Заклади ООН, які ще не є присутніми в країні, повинні чекати запиту від уряду. Без

областях» від 18 січня 2018 року № 2268-VIII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19> (дата звернення: 14.10.2018).

⁴⁴⁷ Хендель Н. Вказ. праця. С. 802.

⁴⁴⁸ Офіс ООН з координації гуманітарних питань (ОКГП). URL: <https://www.humanitarianresponse.info/en/operations/ukraine> (дата звернення: 14.10.2018).; Постійний Координатор системи ООН. URL: <http://www.un.org.ua/ua/oon-v-ukraini/postiinyi-koordynator-sistemy-oon> (дата звернення: 14.10.2018).

⁴⁴⁹ Повышение эффективности реагирования. Электронный учебный курс по международной системе координации гуманитарной деятельности / Building a Better Response. Полное содержание, 2017. Август. URL: https://www.buildingabetterresponse.org/pluginfile.php/49076/mod_resource/content/4/BBR%20Script%20_%20Russian.pdf (дата звернення: 14.10.2018).

такого запиту ООН не має права надавати допомогу. На відміну від неї міжнародні неурядові організації не потребують запрошення для надання допомоги, але тим МНО, які ще не є присутніми в країні, може бути заборонено в'їзд в країну або доступ до роботи в певній області. Діяльність міжнародних неурядових організацій визначається законодавством держави реєстрації організації, також у ряді випадків укладаються меморандуми про співпрацю між організацією та відповідним міністерством/відомством держави.

Разом з тим, організація Міжнародного Червоного Хреста та Червоного Півмісяця (далі – МКЧХ) діє різними засобами. Так, МКЧХ має інституціональний мандат для надання допомоги в зоні міжнародних збройних конфліктів, за яким вона може пропонувати свої послуги урядам в національних збройних конфліктах, і це не вважається втручанням у внутрішні справи держави. Національні відділення і фонди МКЧХ відіграють велику роль у реагуванні на стихійні лиха і, як правило, можуть вже знаходитися в країні. Завдяки мережам їх добровольців та персоналу вони можуть реагувати дуже швидко⁴⁵⁰. Пріоритетом відносин нашої держави з МКЧХ саме зараз є співробітництво Комітету з Національним Товариством Червоного Хреста України у допомозі особам, постраждалим внаслідок конфлікту на Південному Сході України. Наразі Комітетом відкрито шість офісів в нашій державі – в Харкові, Донецьку, Луганську, Сєверодонецьку, Маріуполі та Одесі. Загальна кількість співробітників МКЧХ в зоні конфлікту нараховувала 350 осіб. До сфери діяльності організації, пріоритетом якої є незалежність і підтримка діалогу з «усіма сторонами конфлікту», входять переважно гуманітарні питання. Червоний Хрест працює напряму з місцевими радами та адміністраціями, які подають перелік речей та продуктів, необхідних для населення в зоні конфлікту. Після перевірки цих списків організація доставляє продуктові та гігієнічні набори, які потім роздаються населенню

⁴⁵⁰ Повышение эффективности реагирования. Электронный учебный курс по международной системе координации гуманитарной деятельности / Building a Better Response. Полное содержание. 2017. Август. URL: https://www.buildingabetterresponse.org/pluginfile.php/49076/mod_resource/content/4/BBR%20Script%20_%20Russian.pdf (дата звернення: 14.10.2018).

співробітниками на місцях. У базовому наборі від МКЧХ вагою близько 17 кг міститься місячний раціон продуктів (макарони, гречана крупа, олія, тушкованка, сардини, дріжджі, мука, цукор, чай), а також усі необхідні базові засоби гігієни (мило, порошок, зубна паста та щітка, шампунь, туалетний папір). У випадку необхідності МКЧХ постачає також будівельні матеріали, свічки, пластикові каністри, брезенти, плівку для скла тощо. У 2015 р., саме під час активних бойових дій, ця організація роздала понад 4000 тонн продовольчих наборів⁴⁵¹.

Отже, організація активно залучена до мобілізації ресурсів для постраждалих регіонів; зокрема, по лінії МКЧХ виділяється допомога українським родинам, переміщеним особам та лікарням у вигляді матеріалів для ремонту житла (скло, бетон, покрівельні матеріали), харчових продуктів, теплого одягу, медичних матеріалів, ліків тощо⁴⁵².

Але зрозуміло, що головною місією МКЧХ є надання гуманітарної допомоги саме в галузі охорони здоров'я. Лікар МКЧХ Віталій Стецик розповів, якими проектами займається безпосередньо відділ охорони здоров'я МКЧХ: «Мандат МККК в галузі охорони здоров'я передбачає, перш за все, допомогу пораненим, тобто військово-польову хірургію. Тому одна з наших перших програм, запущена у 2014 р., передбачала допомогу лікарням, які знаходилися безпосередньо на лінії зіткнення і надавали медичну допомогу пораненим унаслідок конфлікту. Ми надаємо цим лікарням базові медичні матеріали, витратні матеріали та обладнання, лікарняні меблі, щоб хірурги могли продовжувати свою роботу навіть в умовах стресового тиску через конфлікт. До конфлікту не був готовий ніхто, тому медичні служби опинилися під значним тиском. Наша допомога допомагає їм справлятися зі складними умовами та надавати якісні послуги»⁴⁵³. В. Стецик також

⁴⁵¹ Эксперты: возможности международных организаций на Донбассе ограничены / Лабиринты войны: ситуация на Днбассе и в Крыму. URL: <http://war.intsecurity.org/2016/04/эксперты-возможности-международных/intsecurity.org/2016/04/> (дата звернення: 14.10.2018).

⁴⁵² Міжнародний Комітет Червоного Хреста. Постійне представництво України при відділенні ООН та інших міжнародних організацій у Женеві. URL: https://geneva.mfa.gov.ua/ua/ukraine-io/red-cross/Mizhnarodnyi_Komitet_Chervonoho_Khresta (дата звернення: 14.10.2018).

⁴⁵³ Романюк А. Проекти, що рятують життя. Інтерв'ю. МККК. 2018. 26 жовтня. URL: <http://ua.icrc.org/2018/10/26/life-saving-support-donbas->

розповів про реалізацію в Україні унікального проекту щодо облаштування у м. Бахмуті відділення невідкладної допомоги, як вхідної точки для всіх пацієнтів лікарні. Подібні відділення, облаштовані в багатьох країнах, вже працюють десятиліттями та ефективно знижують смертність в умовах масових надходжень пацієнтів й у випадках значних травм. Бахмут було обрано для реалізації проекту через його безпосередню близькість до лінії зіткнення, а його лікарня, що стала базовою для відділу охорони здоров'я МКЧХ за роки АТО, розрахована одночасно на допомогу 150-и тисячам людей. В лікарні відбувається перепідготовка фахівців, впроваджується система, яка допомагає підвищити рівень виживання пацієнтів завдяки навчанню лікарів та медсестер міжнародним протоколам з їх подальшим впровадженням у практику. В Україні таких відділень поки що немає, тому лікарня Бахмута зможе показати приклад роботи за стандартами загальноосвітнього рівня⁴⁵⁴.

Відділ охорони здоров'я МКЧХ реалізує величезну програму, спрямовану на допомогу людям, які страждають на хронічні захворювання – гіпертонію, астму, ішемічну хворобу серця, цукровий діабет тощо. За особистими спостереженнями автора (статистики з цього приводу немає) ці хвороби унесли життя великої кількості людей у 2014 – 2015 рр. на тимчасово окупованих територіях та у прифронтовій зоні через відсутність або нестачу ліків. Зараз програма (працює з 2017 р.) поширюється на близько 300 тис. осіб, які проживають поблизу лінії зіткнення та передбачає постачання медичних препаратів в установи, які надають первинну лікарську допомогу. Зокрема, в рамках програми постачається інсулін для лікування понад 11000 хворих на цукровий діабет, у розмірах покриття базових потреб інсулін відправляється також у Донецьк та Луганськ.

Не є таємницею, що під час кризових явищ та конфліктів різко зростає небезпека інфекційних захворювань: «Небезпечна ситуація з поширенням ВІЛ, на жаль, є на окупованих територіях. За інформацією Організації об'єднаних націй, ситуація з туберкульозом та ВІЛ на неконтрольованих територіях наближається до межі критичної. Поки не варто

казати про епідемію, але ситуація дуже загрозна», - повідомив на початку 2018 р. заступник міністра з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб Г. Тука⁴⁵⁵. Відділ охорони здоров'я МКЧХ в рамках боротьби з поширенням інфекційних захворювань підтримує центри переливання крові в Донецьку та Луганську, надає реагенти для тестування крові на ВІЛ, гепатити В і С, витратні матеріали для заготівлі препаратів крові, що допомагає протестувати понад 60 тис. зразків крові на рік⁴⁵⁶.

Велика кількість міжнародних гуманітарних суб'єктів, що діють на Південному Сході України, потребує не тільки певних механізмів координації дій, але, що надзвичайно важливо, дотримання головних засад цієї координації – гуманітарного імперативу та гуманітарних принципів. Загальною метою гуманітарних суб'єктів є надання життєво необхідної допомоги та захисту населенню, яке їх потребує. Міжнародна гуманітарна система розробила імперативні принципи, які визначають діяльність цих організацій та окремих осіб, що здійснюють реагування: гуманність, нейтральність, неупередженість та незалежність. Гуманність передбачає надання допомоги з гідністю та повагою до людей, максимально швидко забезпечення життєво необхідної допомоги та захисту. Принцип нейтральності забороняє гуманітарним суб'єктам брати участь у воєнних діях або в спорах політичного, расового, релігійного або ідеологічного характеру. Неупередженість вимагає надання гуманітарної допомоги незалежно від статі, раси, етнічної та релігійної приналежності. Люди повинні отримувати допомогу, виходячи виключно з її потреби. Незалежність застерігає гуманітарні суб'єкти виступати у якості інструментів зовнішньої політики, вимагає діяти незалежно від того, хто надає фінансову підтримку, бути вільними від політичного, економічного, воєнного або іншого впливу під час

⁴⁵⁵ Ситуації з ВІЛ і туберкульозом на окупованих територіях наближається до критичної, – Тука. 24 канал. 2018. 24 січня.

⁴⁵⁶ Романюк А. Проекти, що рятують життя. Інтерв'ю. МККК. 2018. 26 жовтня. URL: <http://ua.icrc.org/2018/10/26/life-saving-support-donbas-ukr/?fbclid=IwAR1Io1fYLJpgwUFWf7TJVRbu5e6Xldpy7JV7dZZpAnKjJtZ7-GFyLQRGLA> (дата звернення: 21.10.2018).

надання допомоги⁴⁵⁷.

Після загострення кризи в Україні, а згодом прямої військової агресії з боку РФ у 2014 р., почав працювати Офіс ООН з координації гуманітарних питань (ОКГП)⁴⁵⁸. Наразі співробітники цієї установи працюють у Києві та у місцевих відділеннях в Донецьку, Краматорську, Києві, Луганську, Маріуполі та Сєвєродонецьку. Координатор з гуманітарних питань⁴⁵⁹ є провідним партнером уряду в справі координації дій з міжнародною гуманітарною спільнотою. Координатор з гуманітарних питань очолює Національну робочу групу з гуманітарних питань – стратегічний орган, який спрямовує діяльність і підтримує взаємодію з державними та неурядовими партнерами. На додаток до організацій системи ООН, Національна робоча група з гуманітарних питань також опікується заходами, здійснюваними підрозділами Червоного хреста, місцевими та міжнародними неурядовими організаціями.

Гуманітарну допомогу в Україні на сьогодні координують шість кластерів, які відповідають напрямам гуманітарної допомоги. Кластерний підхід є основним інструментом гуманітарних суб'єктів для поліпшення системи координації. Існують глобальні кластери (загальною кількістю 11), які завжди активні, та внутрішньокраїнні кластери, які розгортаються за необхідністю під час кризи. Кластер – це група гуманітарних організацій з одного сектору гуманітарної діяльності, до якого може входити будь-яка кількість закладів ООН, неурядових організацій та відповідних урядових закладів на національному та субнаціональному рівнях. Працюючи разом, ці організації не тільки можуть надати більш ефективну допомогу постраждалому населенню, але й вони краще оснащені для координації своєї роботи із суб'єктами за межами

⁴⁵⁷ Повышение эффективности реагирования. Электронный учебный курс по международной системе координации гуманитарной деятельности / Building a Better Response. Полное содержание. 2017. Август. URL: https://www.buildingabetterresponse.org/pluginfile.php/49076/mod_resource/content/4/BBR%20Script%20_%20Russian.pdf (дата звернення: 21.10.2018).

⁴⁵⁸ Офіс ООН з координації гуманітарних питань (ОКГП). URL: <https://www.humanitarianresponse.info/en/operations/ukraine> (дата звернення: 21.10.2018).

⁴⁵⁹ Постійний Координатор системи ООН. URL: <http://www.un.org.ua/ua/oon-v-ukraini/postiinyi-koordynator-sistemy-oon> (дата звернення: 21.10.2018).

свого сектору. Внутрішньокраїнні кластери є тимчасовими й розгортаються у випадку недостатнього потенціалу з координації на рівні країни, щоб запобігти прогалин та дублювання в наданні допомоги постраждалому населенню. Кластери створюються таким чином, щоб гуманітарні організації могли координувати ресурси, встановлювати пріоритети діяльності та визначати відповідні ролі та зобов'язання. Участь неурядових організацій у кластерах як на глобальному, так і на рівні країни має вирішальне значення, адже неурядові організації володіють оперативною інформацією, їх участь в розробці політики на глобальному рівні має важливе значення для прив'язки політики до реалій на місцях. На рівні країни неурядові організації беруть участь у діяльності кластерів, щоб виключити дублювання програм і допомогти розробити стратегію на рівні країни у своїх секторах. У 2014 р. за участю міжнародної системи підготовки та реагування в Україні було створено кластери, очолювані агентствами ООН, і до складу яких увійшли різні організації, які надають гуманітарну допомогу: кластери захисту, освіти, охорони здоров'я та харчування, водопостачання, продовольчої безпеки та засобів існування, забезпечення житлом та надання притулку тощо⁴⁶⁰. Ці сектори/кластери працюють по усій країні, акцентуючи увагу на ситуації на Південному Сході України, територіях, близьких до «лінії зіткнення» та тимчасово окупованих територій. Зрозуміло, що щільність організацій, що діють в Донецький та Луганській областях, є найвищою:

Таблиця 2

Регіональна присутність партнерів Глобального плану гуманітарного реагування (ПГР) станом на січень 2018 р. ⁴⁶¹

Області України	Ос-віта	Продовольча безпека та засоби до існування	Охорона здоров'я та харчу-	За-хист*	Забезпечення житлом та надання	Водопостачання
-----------------	---------	--	----------------------------	----------	--------------------------------	----------------

⁴⁶⁰ Агенції ООН зустрілися із представниками української влади для обговорення гуманітарних потреб / UNICEF-Україна. 2014. 8 липня. URL: https://www.unicef.org/ukraine/ukr/media_26365.html (дата звернення: 21.10.2018).

⁴⁶¹ Ukraine: 3W Operational Presence – as of 30 June 2018 / OCHA. URL: https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/3w_overview_partners_30_june_o.pdf (Дата звернення: 21.10.2018).

			вання		при- тулку	
Черкаська		1		6	1	
Чернігівська		3		5	1	
Чернівецька		1		4		
Дніпро- петровська		5	1	14	3	
Донецька, зокрема: - на тимчасово окупованих територіях, де діяльність тимчасово зупинено 3 середины липня 2015 р.;	11	20	6	44**	13**	11
- на державній території	6	3	2	***	4	5
	8	20	6	41	13	9
Івано- Франківська		1		4	1	
Харківська		5	1	29	3	
Херсонська		2		8	1	1
Хмель-ницька		1		3	1	
Кіро- воградська		1		5	1	
м. Київ		3	1	14		
Київська		3		9	3	
Луганська, зокрема: - на тимчасово окупованих територіях, де діяльність тимчасово зупинено 3 середины липня 2015 р.;	13	16	4	37**	11**	6
- на державній території	4	1	1	***	2	2
	13	15	4	36	11	6
Львівська		1		10	2	
Мико-лаївська		1		5	1	
Одеська		2		9	1	
Полтавська		3		7	1	
Рівненська		1		5		
Сумська		3		6	1	
Терно-пільська		1		4	1	
Вінницька				10	1	
Волинська		1		5	1	
Закар-патська		1		5	1	
Запорізька		5	1	21	5	1
Жито-мирська		1		7	1	

* Дані кластеру включають відомості, що містяться в підгрупах гендерного насильства, мінного звіту та захисту дітей

** Лише партнери, що працюють у районах, контрольованих урядом Донецької та Луганської областей

*** Дії, зазначені на тимчасово окупованій території), в основному тимчасово зупинено з середини липня 2015 р.

Примітки: Деякі партнери можуть працювати в обох областях (уряд та недержавний контроль), і їх можна враховувати кілька разів

У лютому 2015 р. ООН і уряд приступили до здійснення Плану гуманітарного реагування (далі – ПГР) для України. 4 грудня 2017 р. Гуманітарний координатор системи Організації Об'єднаних Націй (ООН) в Україні презентував План гуманітарного реагування (ПГР) на 2018 р., метою якого було надання критично важливої гуманітарної допомоги та захисту для 2,3 мільйона людей протягом 2018 року⁴⁶².

У 2014 р. була визначена попередня адміністративно-територіальна зона відповідальності гуманітарних організацій:

– Донецька область – ВООЗ, ЮНІСЕФ, Міжнародний комітет Червоного Хреста (далі – МКЧХ), Місія спостерігачів з прав людини в Україні, Міжнародний медичний корпус, Армія Спасіння в Україні, Міжнародний фонд «Відродження», «Лікарі без кордонів», Міжнародний фонд Chiricli, благодійна організація Caritas Ukraine;

– Луганська область – ВООЗ, ЮНІСЕФ, МКЧХ, «Лікарі без кордонів», Міжнародний фонд Chiricli⁴⁶³.

Зрозуміло, що за більше ніж чотири роки війни ситуація постійно змінювалась, і сьогодні в Донецькій та Луганській областях розв'язують проблеми нагальних гуманітарних потреб велика кількість міжнародних неурядових організацій, зокрема: MSF – Лікарі без кордонів, Austrian Red Cross – Австрійський Червоний Хрест, National Red Cross Society – Товариство Червоного Хреста, ADRA – Адвентистське агентство допомоги та розвитку, Mercy Corps – Корпус Милосердя, DRC + DDG – Данська рада у справах біженців + Данська група з

⁴⁶² Ukraine 2018 Humanitarian Response Plan (HRP). URL: <https://www.humanitarianresponse.info/en/operations/ukraine/document/ukraine-2018-humanitarian-response-plan-hrp> (дата звернення: 21.10.2018).

⁴⁶³ Ukraine: Who does What Where: Health (as of 15 July 2014). URL: http://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/ukr_3w_health_20140715%20v7.pdf (дата звернення: 21.10.2018).

розмінування, АСФ – Дії проти голоду, NRC – Норвезька рада у справах біженців, РСРМ – Польський центр міжнародної допомоги, «Людина в біді» (People In Need - PIN), GOAL – Глобальна організація союзницького лідерства, MDM – Лікарі світу, НАІ – Міжнародна організація з допомоги літнім людям, TDH – Земля людей, SOS Children Village – СОС Дитячі містечка, Caritas and Catholic Relief Services (2 different org, but work mostly together) – Карітас та Католицька служба допомоги (2 різні організації, однак працюють переважно разом), USAID – Агентство США з міжнародного розвитку, Arche nova – ініціатива для людей в потребі, Доркас, HelpAge International, Міжнародна неурядова організація з питань безпеки (INSO), «Прем'єр Уржанс Інтернасьональ (ПУІ), Угорська екуменічна служба допомоги (Hungarian Interchurch Aid), ASB (Arbeiter-Samariter-Bund), Première Urgence-Aide Médicale Internationale (PU-AMI) та інші⁴⁶⁴. Докладніше про діяльність міжнародних, національних та місцевих урядових та неурядових організацій, фондів та центрів, що діють в Україні, можна дізнатись з інфографіки їх оперативної присутності, представленої Управлінням з координації гуманітарних питань ООН за червень 2018 р.⁴⁶⁵ (Див. дод. 1). Крім того, за сприяння Управління ООН з координації гуманітарних справ у квітні 2018 р. було укладено «Довідник гуманітарних організацій у Донецькій та Луганській областях», інформацію до якого було надано самими гуманітарними організаціями⁴⁶⁶.

Діяльність МНО охоплює майже усі напрями та ділянки гуманітарних потреб, які відповідають загальному плану

⁴⁶⁴ Довідник гуманітарних організацій у Донецькій та Луганській областях. Управління ООН з координації гуманітарних справ. URL: https://pravovoï-donbass.org.ua/wp-content/uploads/2018/06/Довідник-гуманітарних-організацій_23Apr2018.pdf (дата звернення: 21.10.2018); Міжнародні організації, які діють у Луганській області. Луганська обласна військово-цивільна адміністрація. Прес-центр. 26 лютого 2016 р. URL: http://loga.gov.ua/oda/press/news/dep_ved/mizhnarodni_organizaciyi_yaki_diyut_u_luganskiy_oblasti (дата звернення: 21.10.2018).

⁴⁶⁵ Ukraine: 3W Operational Presence – as of 30 June 2018. OCHA. URL: https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/3w_overview_partners_30_june_o.pdf (дата звернення: 21.10.2018).

⁴⁶⁶ Довідник гуманітарних організацій у Донецькій та Луганській областях. Управління ООН з координації гуманітарних справ. URL: https://pravovoï-donbass.org.ua/wp-content/uploads/2018/06/Довідник-гуманітарних-організацій_23Apr2018.pdf (дата звернення: 21.10.2018).

гуманітарного реагування (ПГР) в галузі захисту цивільного населення від наслідків бойових дій, які не припиняються, від мінної загрози, захисту його прав та відновлення доступу до гуманітарних товарів та послуг, надання екстреної допомоги (екстрений ремонт житла, невідкладна медична допомоги, водо- та енергопостачання) тощо⁴⁶⁷. Але тривалість конфлікту, неможливість на даному етапі його розв'язання політичними методами, призводять до вкрай обмеженого доступу населення, яке проживає уздовж лінії фронту, до ресурсів життєзабезпечення, зокрема послуг охорони здоров'я, через руйнування лікарень та інфраструктури, відсутність медичного персоналу. Так, у Луганській області через кадровий голод й до сьогодні спостерігається величезне навантаження на лікарів: за нормативами, медичний працівник у сільській місцевості повинен обслуговувати 1200 осіб, а в реалії виходить до 3000.⁴⁶⁸ Тож доступність медицини для жителів прифронтової зони вирішується багато в чому завдяки виїзним бригадам таких організацій, як «Лікарі без кордонів», «Лікарі миру», МКЧХ тощо.

Вище ми вже зупинялись на діяльності МКЧХ на Донбасі. Ще, однією з потужних організацій, яка опікується питаннями охорони здоров'я в зоні конфлікту є «Лікарі без кордонів» (Medecins sans frontiers – MSF)⁴⁶⁹. «Лікарі без кордонів» – майже одна з міжнародних неурядових організацій, яка протрималась на тимчасово окупованих територіях (правда, з перервами у діяльності) до 2017 р. включно, доки її не позбавили акредитації та не вигнала окупаційна влада, про що мова піде нижче. Організація організувала та керує мобільними клініками уздовж лінії фронту (у загальній кількості у 28 місцях), надає психологічну та медичну підтримку тамтешньому населенню та ВПО на контрольованих

⁴⁶⁷ Обзор гуманитарных потребностей Украины 2018 [EN/UK] – Ukraine Humanitarian Needs Overview 2018 [EN/UK]. URL: <https://reliefweb.int/report/ukraine/ukraine-humanitarian-needs-overview-2018-enuk> (дата звернення: 21.10.2018).

⁴⁶⁸ Особова О. Як заманити молодого лікаря в зону АТО? Урядовий кур'єр. 2017. 10 жовтня. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/yak-zamaniti-molodogo-likarya-v-zonu-ato/> (дата звернення: 23.10.2018).

⁴⁶⁹ Офіційний сайт організації «Лікарі без кордонів» в Україні. URL: <https://www.msf.org/ukraine> (дата звернення: 23.10.2018).

урядом України територіях. Лікарі організації забезпечують безперервність догляду за людьми, які страждають на хронічні захворювання – цукровий діабет та гіпертонію, підтримують та лікують ув'язнених, хворих на туберкульоз, у центрах попереднього ув'язнення в Маріуполі та Бахмуті, виправній колонії у Дніпрі тощо. Крім того, «Лікарі без кордонів» проводять тренінги з психологічної підтримки для надання допомоги працівникам охорони здоров'я та вчителям, які живуть та працюють в зоні конфлікту. За 2017 р. «Лікарі без кордонів» провели 26800 амбулаторних консультацій, 2400 індивідуальних консультацій з питань психічного здоров'я, 120 пацієнтів почали лікування гепатиту С та багато ін.⁴⁷⁰ Лікар організації Ф. Фріас в інтерв'ю, яке він дав кореспондентці «Німецької хвилі» ще у 2015 р., так окреслював місію своєї організації: «Наша роль тут – надати підтримку населенню за допомогою забезпечення доступу до охорони здоров'я. MSF заповнює прогалини, що утворилися, надаючи медичну і психологічну допомогу тисячам місцевих жителів і переселенців. При цьому MSF є одним з найбільших постачальників безкоштовних медикаментів на Сході країни»⁴⁷¹. «Лікарі без кордонів», спостерігаючи кілометрові черги людей на блокпостах лінії зіткнення, були першими, хто відкрили там пункти першої допомоги та питної води.

У серпні 2015 р., переважно у Луганській області, почала працювати ще одна організація, діяльність якої спрямована на забезпечення базових медичних послуг, – «Лікарі світу» (Médecins du Monde/Doctors of the World)⁴⁷². Організація пропонує послуги охорони здоров'я постраждалим від конфлікту, безкоштовне лікування, доступ до первинної медико-санітарної допомоги, послуги щодо охорони психічного здоров'я та підтримку жертв насильства за гендерною ознакою. «Лікарі миру» мали три мобільних підрозділи в Луганську, які

⁴⁷⁰ Ukraine: 2017 International Activity Report. URL: <https://www.msf.org/international-activity-report-2017/ukraine> (дата звернення: 23.10.2018).

⁴⁷¹ Купріянова І. Волонтер «Лікарів без кордонів»: Ситуація у зоні конфлікту на Донбасі залишається жахливою. DW. 2015. 6 жовтня. URL: <https://www.dw.com/uk/волонтер-лікарів-без-кордонів-ситуація-у-зоні-конфлікту-на-донбасі-залишається-жахливою/> (дата звернення: 23.10.2018).

⁴⁷² Офіційний сайт «Лікарі миру» в Україні. URL: <https://www.doctorsoftheworld.org.uk/ukraine> (дата звернення: 23.10.2018).

підтримували місцеві медичні заклади, забезпечували по 40 – 50 медичних консультацій на день пацієнтам, які не мали доступу до медичної допомоги. Організація направляє пацієнтів на лікування до спеціалізованих медичних закладів, беручи на себе будь-які транспортні витрати та медичні збори. Тільки за період з квітня по червень 2017 р. «Лікарі миру» провели 6421 медичну та психосоціальну консультації⁴⁷³. 7 лютого 2018 р. в Міністерстві з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України (МТОТ) відбулась зустріч з представниками організації «Лікарі миру» (Médecins du Monde / Doctors of the World) щодо налагодження співпраці по наданню медичної та психологічної допомоги місцевому населенню Луганської області, яке проживає поруч з лінією зіткнення. Генеральний координатор «Лікарі світу» в Україні Ш. Форт'єр розповіла про діяльність організації у світі та в Україні, а також презентувала Стратегію діяльності на період з квітня 2018 р. по квітень 2019 р. Мова йшла про гострі проблеми Попаснянського та Станично-Луганського районів, що розташовані уздовж лінії зіткнення Луганської області, де система охорони здоров'я суттєво постраждала через збройну агресію Російської Федерації. Ш. Форт'єр окреслила пріоритети діяльності організації для подолання проблем обмеженості доступу місцевого населення до первинної медико-санітарної допомоги, до послуг з психологічного здоров'я та психосоціальної підтримки, до послуг сексуального та репродуктивного здоров'я (включаючи планування сім'ї), а також виокремила проблему високого рівня гендерно обумовленого насильства на територіях поблизу лінії зіткнення⁴⁷⁴.

Організація «Карітас України»⁴⁷⁵, яка входить до однієї з найбільших міжнародних мереж благодійних організацій у світі та Європі та майже 25 років працює в Україні, з самого початку конфлікту на Південному Сході України та збройної агресії РФ здійснює свою діяльність за п'ятьма основними

⁴⁷³ Там само.

⁴⁷⁴ У МТОТ відбулась зустріч з представниками організації ЛІКАРІ СВІТУ (Médecins du Monde). URL: <http://mtot.gov.ua/u-mtot-vidbulas-zustrich-z-predstavnykamy-organizatsiyi-likari-svitu-medecins-du-monde/> (дата звернення: 23.10.2018).

⁴⁷⁵ Слово «Caritas» означає водночас любов і милосердя, співчуття та благодійність. URL: <https://caritas-ua.org/karitas-v-ukrayini/> (дата звернення: 23.10.2018).

напрямами: допомога дітям, молоді та сім'ям, які перебувають у кризі, охорона здоров'я, допомога людям з особливими потребами, соціальні проблеми міграції, допомога у надзвичайних ситуаціях. «Карітас України» сьогодні має понад 20 регіональних організацій у 15 областях країни, понад 1000 співробітників та волонтерів⁴⁷⁶. Представництво «Карітас» у Донецьку до війни існувало 12 років. Ще до початку військових дій в зоні АТО тут працювало близько 30 співробітників. У серпні 2014 р. співробітники цього представництва були евакуйовані до Дніпропетровська у якості представництва «Карітас-Донецьк». За роки війни «Карітас України» суттєво розширив свою діяльність, особливо на Південному Сході України. Зокрема, нові осередки з'явилися у Харкові, Дніпропетровську, Запоріжжі, Слов'янську, Маріуполі, Кам'янському, Полтаві, Кривому Розі та Мелітополі, які працюють з вимушеними переселенцями, місцевими громадами, а також жителями «буферної зони».

«Карітас України» розпочав надання гуманітарної допомоги постраждалим від військових дій людям у квітні 2014 р., коли потік внутрішньо переміщених осіб лише починав формуватись. З того часу «Карітас», в рамках своїх нових проектів, зміг допомогти більш ніж 430 тис. постраждалих від гуманітарної кризи. «Карітас України» дотримується індивідуального підходу у наданні допомоги. Перед початком кожного нового проекту проводиться ретельна оцінка потреб і надається допомога всім, хто її потребує. Тільки за період квітня – червня 2018 р. «Карітас-Україна» розпочато впровадження наступних проектів: «Соціальна допомога жертвам торгівлі людьми на територіях, які зазнали впливу конфлікту», «Трирічний грант на забезпечення інтеграції і спроможності спільнот, які зазнали впливу конфлікту на Сході та Півдні України», «Психологічна підтримка дітей та їхніх батьків/опікунів в буферній зоні Сходу України», «Сільськогосподарські засоби життєзабезпечення та продовольча безпека, спрямовані на підвищення стійкості та продовольчої безпеки постраждалих від конфліктів домогосподарств, які живуть у районах Донецькій області,

⁴⁷⁶ Офіційний сайт Карітас в Україні. URL: <https://caritas-ua.org/karitas-v-ukrayini/> (дата звернення: 23.10.2018).

контрольованих державою». «Карітас України» запроваджує новий підхід до програм, спрямованих на вимушених переселенців та людей з буферної зони з орієнтацією на інтеграцію, розвиток громади, миробудування та управління конфліктами, зокрема впровадження інноваційних методологій, таких як наставництво родин вимушених переселенців з метою кращої інтеграції у нові спільноти⁴⁷⁷.

«Карітас Україна» здійснює гуманітарну діяльність майже за усіма секторами/кластерами. Особливо цінною, на наш погляд, є діяльність сектора забезпечення прибутків та відновлення (за квітень – червень 2018 р. охоплено понад 1000 осіб з наданням 13 грантів на започаткування та розвитку бізнесу, семи грантів на професійну освіту для ВПО, 23 грантів для створення 68 робочих місць для підприємців, проведенням чотирьох ярмарок вакансій, 426 консультацій з питань працевлаштування)⁴⁷⁸. В такий спосіб «Карітас» певною мірою розв'язує проблему, яка склалася в буферній зоні – так званий «гачок гуманітарки», на який підсаджуються тамтешні мешканці, втрачаючи ініціативу щось робити самостійно. Організація надає можливості та підтримує громадську ініціативу, а це є безцінним досвідом.

Сектор охорони здоров'я за квітень – червень 2018 р. охопив не менше 6000 осіб: 1868 осіб отримали гранти/ваучери для придбання медикаментів; 228 осіб охоплено програмою «Домашня опіка» у буферній зоні; 289 ВПО отримали послуги домашньої опіки в регіонах України; 569 осіб отримали психологічну допомогу у вигляді 1035 індивідуальних консультацій; 1526 осіб взяли участь у групових консультативних сесіях; 99 осіб (ВПО, представники місцевих спільнот, учасники бойових дій) отримали психологічну допомогу під час групових заходів.

Сектор освіти за той самий період залучив не менше 3000 осіб: 2539 дітей з 20 населених пунктів буферної зони були охоплені рекреаційними заходами та психологічною допомогою; 20 центрів, що допомагали родинам, працювали у

⁴⁷⁷ Ситуативний звіт № 3 (2018) Карітас України Відповідь на гуманітарну кризу (станом на 30 червня, 2018). Карітас України. Ситуаційні звіти. URL: <https://caritas-ua.org/sytuatsijni-zvity/> (дата звернення: 23.10.2018).

⁴⁷⁸ Там само.

20 навчальних закладах буферної зони.

Безцінний досвід постраждалим від конфлікту «Карітас Україна» надає в галузі інтеграції та миробудування, надаючи холістичний супровід (помічники родини, психологи, кейс-менеджери) на базі інтеграційних сімейних центрів, проводячи заходи з миробудування та трансформації конфлікту у 9 локаціях (нове місто-учасник – Маріуполь), створюючи соціальні центри з кризового менеджменту та самодопомоги для осіб та спільнот, які зазнали впливу конфлікту (Краматорськ, Маріуполь, Запоріжжя, Київ), ресурсні центри лобювання та адвокація тощо.⁴⁷⁹

На п'ятий рік збройного конфлікту Україна є однією з найбільш постраждалих від мін країн у світі (!). Переважна більшість бойових дій відбувається поблизу населених пунктів, у результаті чого експертами з розмінування на території Донецької та Луганської областей нанесено на карту понад 15 млн. квадратних метрів замінованих земель. При цьому повний ступінь забруднення ще не відомий, і процес обстеження ще продовжується. Міни наразі одна з найнебезпечніших загроз на Південному Сході України: з 2014 р. тільки офіційно було зареєстровано понад 1900 випадків, в тому числі з дітьми, пов'язаних з мінами та вибухонебезпечними залишками війни. У березні 2018 р. родина з чотирьох осіб загинула в Луганській області, коли їхній автомобіль потрапив у протитанкову шахту⁴⁸⁰. 30 вересня 2018 р. в окупованій Горлівці троє дітей загинуло та одного було поранено у результаті вибуху протипіхотної міни⁴⁸¹. Окрім безпосередніх людських жертв, міни та інші вибухонебезпечні «продукти» війни суттєво ускладнюють та уповільнюють відновлення районів, які зараз не знаходяться біля лінії фронту. Більша частина замінованих районів – це сільськогосподарські угіддя та ліси, від яких так чи інакше

⁴⁷⁹ Ситуативний звіт № 3 (2018) Карітас України Відповідь на гуманітарну кризу (станом на 30 червня, 2018). Карітас України. Ситуаційні звіти. – URL: <https://caritas-ua.org/sytuatsijni-zvity/> (дата звернення: 23.10.2018).

⁴⁸⁰ Офіційний сайт «The HALO Trust-Україна». URL: <https://www.halostrust.org/where-we-work/europe-and-caucasus/ukraine/> (дата звернення: 23.10.2018).

⁴⁸¹ Крушилин Е. В оккупированной Горловке дети подорвались на mine. Трое погибли. Факты. 2018. 30 вересня. URL: <https://fakty.ua/282350-v-okkupirovannoj-gorlovke-deti-podorvalis-na-mine-troe-pogibli> (дата звернення: 23.10.2018).

залежить економіка Східної України.

Про таку невтішну ситуацію повідомляється на офіційному сайті «The HALO Trust-Україна»⁴⁸², організації, яка з 2016 р. працює за узгодженням з урядом України щодо моніторингу та розмінування території Донецької та Луганської областей, контрольованої Україною. HALO – це абревіатура від Hazardous Area Life-Support organization (Організація життєзабезпечення у небезпечних зонах). Вона була заснована членом британського парламенту, колишнім полковником британської армії Коліном Кемпбеллом Мітчеллом у 1988 р. Принцеса Уельська Діана у січні 1997 р. працювала з HALO Trust в рамках своєї глобальної кампанії за припинення виробництва протипіхотних мін (під час своєї поїздки в Анголу Діана носила бронежилет з емблемою HALO-TRUST). Штат організації нараховує понад 7000 саперів, які працювали у Нагорному Карабаху, Камбоджі, Мозамбіку, Сомалі, Шрі-Ланка, Еритреї, Абхазії, Чечні, Косово, Анголі та Афганістані⁴⁸³.

Працюючи з 2016 р. вже в 11 районах Донецької та Луганської областей та контрольних пунктах в'їзду – виїзду «HALO Trust» зачистили понад 2,5 млн. квадратних метрів землі від вибухонебезпечних речовин, знищивши близько 800 вибухонебезпечних предметів, зокрема протипіхотних, проти транспортних мін, касетних та боєприпасів, що не вибухнули. У «HALO Ukraine» працюють більше 250 осіб, з яких 98 % – українці. Донорами організації є Німеччина, Велика Британія, Держдепартамент США, Норвегія, Фінляндія, Нідерланди, Бельгія та Чеська Республіка. До 2020 р. «HALO-Ukraine» планує збільшити робочу групу до 400 осіб, а у 2018 р. організація вже отримала перші механічні машини для розмінування, що дозволяє розмінувати великі площі, пошкоджені будинки та вирішувати інші складні задачі⁴⁸⁴.

Ми не ставили перед собою мету описати діяльність усіх

⁴⁸² Офіційний сайт «The HALO Trust-Україна». URL: <https://www.halotrust.org/where-we-work/europe-and-caucasus/ukraine/> (дата звернення: 23.10.2018).

⁴⁸³ Офіційний сайт «The HALO Trust». URL: <https://www.halotrust.org/about-us/our-history/> (дата звернення: 23.10.2018).

⁴⁸⁴ Офіційний сайт «The HALO Trust-Україна». URL: <https://www.halotrust.org/where-we-work/europe-and-caucasus/ukraine/> (дата звернення: 23.10.2018).

міжнародних неурядових організацій, що працюють на Південному Сході України, обмежившись найбільш яскравими та типовими прикладами, це може бути у майбутньому окремим перспективним дослідженням. Крім того, війна триває, гуманітарні проблеми залишаються гостроактуальними. Вважаємо за доцільне зупинитись на деяких проблемах, з якими стикаються міжнародні неурядові організації, здійснюючи свої місії.

Влітку 2015 р. окупаційна адміністрація тимчасово окупованих окремих територій Донецької та Луганської області розпочала кампанію проти діяльності там міжнародних гуманітарних організацій. Фактично усім МНО відмовили в акредитації з вимогою залишити території самопроголошених республік. Зокрема, окупаційна влада Луганська відмовила в акредитації десяти з 11 іноземних гуманітарних організацій «з тих чи інших причин»⁴⁸⁵.

Найбільш великою міжнародною організацією, яка діяла саме на окупованих територіях та допомагала їх жителям була чеська організація «Людина у біді», щотижня забезпечуючи продуктами та іншою допомогою до 5000 осіб (за обсягами гуманітарної допомоги на окупованих територіях поступалася лише, мабуть, гуманітарному фонду Р. Ахметова «Допоможемо»). Але, як зазначають, експерти, ця допомога вкрай негативно діяла на «імідж народних республік», доводячи неспроможність їх «керівництв» елементарно забезпечити людей усім найнеобхіднішим, тому поступово на гуманітарні організації розпочався справжній наступ та заборона⁴⁸⁶. Восени окупаційна влада так званої «ДНР» скасувала ліцензію «Лікарів без кордонів» та гуманітарної місії ООН. У листопаді 2016 р. було позбавлено акредитації МНО «Людина в біді». Підставою заборони діяльності цієї організації та відкликанням раніше виданої ліцензії назвали те, що нібито організація створювала корупційні схеми розподілу

⁴⁸⁵ Купріянова І. Хто і чому не хоче міжнародну гуманітарну допомогу в «ЛНР». DW. 2015. 29 жовтня. URL: <https://www.dw.com/uk/хто-і-чому-не-хоче-міжнародну-гуманітарну-допомогу-в-лнр/a-18743036> (дата звернення: 23.10.2018).

⁴⁸⁶ Пристрасті по гуманітарці, або чому в ДНР стає менше гуманітарної допомоги. Антикризисний медіа-центр. 19 липня 2018. URL: <http://xn--80aug4b.xn--j1amh/pristrasti-po-gumanitartsi-abo-chomu-v-dnr-staye-menshe-gumanitarnoyi-dopomogi/> (дата звернення: 23.10.2018).

гуманітарної допомоги (що ж, майже по Фрейду). Врешті-решт у березні 2017 р. був заборонений і Гуманітарний штаб «Допоможемо». Отже, можна цілком погодитись з експертами, які пояснюють кампанію проти міжнародних гуманітарних місій та організацій складовою кампанії створенням образу ворога у вигляді Заходу та України. У свідомості мешканців так званих «народних республік» їхніми рятівниками повинна виступати лише РФ. Окрім того, гуманітарна допомога вцентрувала запевнення окупаційної адміністрації про начебто висхідний рівень життя в «народних республіках», тому її «керівники» й вдалися до ізоляції від світу цих територій, щоб приховати реальну ситуацію. На думку координатора волонтерської організації з допомоги переселенцям «Краматорськ SOS», радника міністра соціальної політики О. Ворошкова, який безпосередньо контактує з представниками гуманітарних місій, пропаганда в «республіках» спрямована на те, щоб довести, що все в них добре. Наявність же міжнародних місій та їхні об'єктивні оцінки цьому, звичайно, заважають. З іншого боку, безумовно, відбувається створення з міжнародних місій образу ворога, у який безкоштовна допомога ніяк не вкладається, зазначає О. Ворошков. З цим погоджується і координатор «Донбас SOS» О. Горбатко: «Знову в хід пішли страхіття часів «Холодної війни»». Мовляв, міжнародні організації – це таємні агенти та шпигуни Америки та Європи, яких потрібно позбавитись», – каже активіст⁴⁸⁷.

Місія міжнародних неурядових організацій полягає не тільки у наданні «матеріалізованої» гуманітарної допомоги. На думку авторів, саме під час конфліктів вони виконують роль так званого соціального «адаптера». Розгублена, у відчаї від перманентних загроз людина, зневірена у можливості владних інститутів її захистити, отримує не тільки харчові продукти та ліки, але й таку необхідну частку турботи, оформлену в надію, що вона не залишиться сам на сам зі своїм горем, що їй допоможуть. Міжнародний статус організації градус цієї довіри значно підвищує (згадаймо усталений для народжених в СРСР іронічний, але з завжди прихованою надією вислів –

⁴⁸⁷ Купріянова І. Хто і чому не хоче міжнародну гуманітарну допомогу в «ЛНР». DW. 2015. 29 жовтня. URL: <https://www.dw.com/uk/хто-і-чому-не-хоче-міжнародну-гуманітарну-допомогу-в-лнр/a-18743036> (дата звернення: 23.10.2018).

«заграница нам поможет»). Через довіру (а згодом та в ідеалі – участь) до неформальних інститутів (спочатку міжнародних, потім – власних) виховується громадянське суспільство, яке змінює незадовільні формальні інститути, що є запорукою не декларованої, а реальної демократії. Недарма російські куратори заборонили на тимчасово окупованих територіях діяльність будь-яких гуманітарних місій та недержавних організацій, щоб у населення не виникало не тільки асоціацій з можливою допомогою «ззовні», але й досвіду спілкування з «агентами» демократії. Цікаво, що спочатку з гуманітарних наборів Червоного Хреста та Гуманітарного штабу «Допоможемо» зривали наліпки з логотипами, щоб вони не «заважали» формувати у місцевого населення стійкий «донецький» синдром – допомогти йому може тільки російський гуманітарний конвой. Колишній так званий «глава» Донецької окупаційної адміністрації О. Захарченко, пояснюючи на прес-конференції 14 березня 2017 р. заборону діяльності гуманітарного штабу Р. Ахметова «Допоможемо», прямо заявляв: «Альтернативний фонд гуманітарної допомоги вже існує – це та допомога, яка надається з Російської Федерації»⁴⁸⁸. Але ввести в оману населення, яке на слух визначає калібр зброї, а на вигляд пакунку – звідки продуктивний набір, виявилось неможливим. Та й зайві свідки «їхтамнетів» у вигляді міжнародних волонтерів також були зовсім непотрібні.

Отже, діяльність міжнародних організацій, які виконують гуманітарну місію може підготувати населення окупованих територій, яке постійно залякується терором, «коли прийде Україна»: «Там будет устроена резня. Мы этого не сможем допустить и никогда не допустим», - заявив Путін, виступаючи На сесії міжнародного дискусійного клубу «Валдай» у жовтні 2017 р.,⁴⁸⁹ (метод, у свій час, використовуваний нацистською окупаційною владою), до появи миротворчої місії, яка

⁴⁸⁸ Деятельность фонда «Поможем» запрещена на территории ДНР – Александр Захарченко. Видео с пресс-конференции 14 марта 2017 г. URL: https://www.youtube.com/watch?time_continue=5&v=cu3sE8vTIRU (дата звернення: 23.10.2018).

⁴⁸⁹ «Там будет устроена резня»: Путин заявил, что не допустит закрытия границы с оккупированным Донбассом. UNIAN. 2017. 19 жовтня. URL: <https://www.unian.net/politics/2197156-putin-zayavil-chto-ne-dopustit-zakryitiya-granitsyi-s-okkupirovannyim-donbassom.html> (дата звернення: 23.10.2018).

здійснюватиме функції міжнародної перехідної адміністрації – фактично функції держави. Враховуючи особистий досвід авторів спілкування із громадянами України на окупованій території, можна говорити про певну довіру до статусу «міжнародний(на)», що в очах заляканої людини виступає певною гарантією дотримання гуманітарного права. Тому в планах розробки Міністерством з питань тимчасово окупованих територій свого бачення миротворчої місії на Донбасі, особливо, що стосується її цивільного компоненту, цілком доречно враховувати досвід роботи в регіоні міжнародних неурядових організацій, які безпосередньо контактують з місцевим населенням, обізнані з місцевою специфікою.

Врешті-решт, сам факт присутності в зоні конфлікту міжнародних організацій, зокрема неурядових, «нагадує» міжнародній спільноті, яка «втомилась» від України, що на Донбасі, в центрі Європи існує загарбана агресором територія, «лінія зіткнення», по обидві сторони якої гинуть люди та руйнуються міста.

І ще один «бонус», на наш погляд, досить вагомий для процесів де окупації, постконфліктного миробудування, та, врешті-решт, для подальшого процесу побудови громадянського суспільства в Україні. Основний контингент співробітників міжнародних неурядових організацій, які здійснюють гуманітарну діяльність на Південному Сході України – це громадяни України (в деяких організаціях – понад 90 %), які отримують безцінний досвід роботи та спілкування за визнаними міжнародними протоколами, професію або підвищення кваліфікації (організації проводять навчання персоналу в залежності від сфери діяльності), обізнаність з проблемами, що виникають в результаті збройного конфлікту, та можливими засобами їх розв'язання та ще багато іншого. А враховуючи, що переважна більшість залученого персоналу – це молодь, можна говорити про створення величезного людського ресурсу, здатного брати на себе розв'язання проблем, заподіяних війною, здатних вирішувати у майбутньому долю регіону та всієї країни, як би це пафосно не звучало.

7.2. Освітнянський фронт війни на Донбасі

Наслідками будь-якої війни або військового конфлікту є не тільки безпосередні втрати – людські та матеріальні жертви, руйнування економіки, комунальної та транспортної інфраструктури, відсутність або вкрай низький рівень безпеки, в тому числі й соціально-правова незахищеність населення, дефіцит матеріальних ресурсів тощо. Не менш значущими, а для сучасного розуміння рівня національної безпеки ймовірно вагомішими, є наслідки уповільненої дії, пов'язані з дезорганізацією суспільства, деформацією соціально-професійної структури, руйнуванням світоглядних та регулятивних цінностей та норм. На наш погляд, є правомірним кваліфікувати подібні наслідки терміном «соціальний колапс», що має на увазі процес падіння суспільства, його хаос і дезорганізацію, різке зниження рівня культури та соціальних інститутів.

Найнебезпечнішою складовою «соціального колапсу», як наслідку війни на Південному Сході України, є втрата освітянської інфраструктури на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей. Зважаючи, що військовий конфлікт на Південному Сході України є «гарячою» складовою гібридної агресії РФ проти усієї України, необхідно чітко усвідомлювати рівень небезпеки руйнування та втрати освітянської ланки на тимчасово окупованих територіях в цілісній державній системі освіти, а відтак – і національній безпеці, виробити дієві стратегії та тактики протидії цим загрозам, шляхи відновлення зруйнованого освітянського середовища на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей та його повернення до національно-державного під час деокупації та постконфліктного будівництва.

Значущість гуманітарного аспекту гібридної війни РФ проти України та її військової агресії на Сході держави підтверджується й увагою з боку вітчизняних експертів та дослідників, більшість з яких доводять, що саме війни сенсів стали ідеологічним підґрунтям ініційованою, організованою, підтримуваною, фінансованою та врешті-решт здійсненою

російською агресією⁴⁹⁰. Разом з тим, «освітянський фронт» гібридної війни у якості предмету дослідження з причин незавершеності процесу та браку інформаційної суб'єктності⁴⁹¹ знаходиться в стадії осмислення та попереднього визначення проблеми, накопичення емпіричного матеріалу⁴⁹², розробки дослідницької методології⁴⁹³.

Метою та завданнями сучасних досліджень повинно стати з'ясування стану гуманітарної галузі, зокрема руйнування національної освітньої інфраструктури на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей, а через це – визначення викликів та ризиків для освіти України та й взагалі для держави, окреслити вирішені та наявні проблеми у подоланні освітянського, а відтак – і ментального розколу між окупованими територіями та рештою України.

Роль освіти та освітянської політики у забезпеченні національної безпеки важко переоцінити. Інтелект, освіта, професійний досвід, громадянська зрілість та відповідальність беззаперечно визнаються головними складовими національного багатства та основним ресурсом соціально-економічного розвитку. Переможець премії Global Teacher Prize

⁴⁹⁰ Донбас і Крим: ціна повернення: монографія / За заг. ред. В. Горбуліна, О. Власюка, Е. Лібанової, О. Ляшенко. К.: НІСД, 2015. 474 с.; Кульчицький С., Якубова Л. Триста років самотності: український Донбас у пошуках смислів і Батьківщини. К.: Видавництво «Кліо», 2016. 720 с.; Якубова Л. Суспільство на війні: проблеми націєтворення. Частина 1. Historians. 2017. 24 травня. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2198-larisa-yakubova-suspilstvo-na-vijni-problemi-natsietvorenniya-chastina-1> (дата звернення: 24. 10.2018).

⁴⁹¹ Стяжкіна О. Окуповані території Сходу України: втрата інформаційної суб'єктності. Зб. Матеріалів Всеукраїнської наукової конференції «Україна у світовому історичному просторі», м. Маріуполь, 8 квітня 2016 р. Маріуполь: МДУ, 2016. С. 25–28.

⁴⁹² Хоменко О. «Рік Великого перелому»: середня освіта на окупованих теренах Донбасу у 2014-му. Російська окупація і деокупація України: історія, сучасні загрози та виклики сьогодення: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 2016 р.) / Упор. П. Гай-Нижник. К.: «МП Леся», 2016. С. 201–210; Кононов І. Преподаватели эвакуированных университетов Донбасса: война и моральный выбор. Феномен української інтелігенції в контексті глобальних трансформацій (до 95-річчя заснування Донецького національного технічного університету): матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Красноармійськ, ДонНТУ, 17–18 березня 2016 року) / Вст. сл. проф. М. Кашуба, відп. ред. проф. М. Нікульчев. Красноармійськ: ДВНЗ «ДонНТУ», 2016. С. 174–179 та ін.

⁴⁹³ Прокопенко М. Правила деокупації. Інтерв'ю з проф. О.В.Стяжкіною. День. 2015. 5 лютого. URL: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/cuspilstvo/pravya-deokupaciyi> (дата звернення: 24.10.2018).

Ukraine 2017 вчитель фізики з Чернігова П. Пшеничка, виступаючи у Верховній Раді у жовтні 2018 р., наголосив на важливості освіти для безпеки країни: «Ще президент Рейган, виступаючи у Пентагоні, сказав, що на той момент бюджет на освіту перевищив бюджет Сполучених Штатів на оборону. Генерали запитали його, як так може бути? Рейган відповів дуже просто: «Якщо ви думаєте, що питання оборони вирішуються у Пентагоні, ви помиляєтеся. Питання оборони вирішуються за шкільною партою»⁴⁹⁴. Депутати аплодували йому стоячи.

Економічна, політична, військова, духовна безпека сучасної держави не може існувати без кваліфікованих кадрів та наукових розробок, жодна суспільна система не в змозі розвиватися без консолідаційної системи цінностей та культури у найширшому сенсі, у формуванні яких одне з перших місць належить освіті. Освітня галузь закладає перспективні основи розвитку та відтворення суспільства, і навпаки – її руйнування та деградація призводять до «соціального колапсу». Реформування освіти, яке відбувається в Україні, досвід в цьому провідних країн світу підтверджують гостру потребу опікуватися проблемами освітянської галузі на всіх без виключення рівнях державної влади при безпосередній участі небайдужої громадськості.

Серед актуальних загроз національній безпеці України, зафіксованих «Стратегією національної безпеки України» (2015 р.) визначаються інформаційно-психологічна війна, приниження української мови та культури, фальшування української історії, формування російськими засобами масової комунікації альтернативної до дійсності викривленої інформаційної картини світу⁴⁹⁵, які безпосередньо дотичні галузі освіти. Саме тому освіта у «мистецтві» сучасної гібридної війни відіграє роль «телеграфу та телефону», які треба

⁴⁹⁴ Павлова О. Вчитель фізики змусив Верховну Раду аплодувати стоячи. Освіторія. 2018. 3 жовтня. URL: <https://osvitoria.media/news/vchytel-fizyky-zmusyv-verhovnu-radu-aploduvaty-stoyachy/?fbclid=IwAR2wYFBBF8BFxIs-hoziMOGWZvXu54Y33DdMDn59JFR1EHGAeoC9EyuHZ3o> (дата звернення: 27.10.2018).

⁴⁹⁵ Стратегія національної безпеки України (затверджена Указом Президента України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України»). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/287/2015> (дата звернення: 27.10.2018).

захопити у першу чергу. Недарма, перші спеціалісти, які під час Великої французької революції назвали себе ідеологами, визначили дві головні сфери духовної діяльності людини, які треба взяти під контроль, щоб програмувати його думки – пізнання і спілкування.

Позбавивши освітню галузь тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей правової суб'єктності, взявши на себе її фінансове та ідеологічне утримання, Кремль отримав потужний інструмент гібридної війни та можливість деформувати соціально-політичну структуру, руйнувати чинні та насаджувати власні світоглядні та регулятивні цінності, професіонально, демографічно та ментально відривати окупований регіон від решти України. Начальник Генштабу, перший заступник Міністра оборони РФ генерал армії В. Герасимов ще до анексії Криму і війни на Південному Сході України описував цю мету так: «Акцент зсунувся на використання політичних, економічних, інформаційних, гуманітарних та інших невоєнних заходів поруч із застосуванням протестного потенціалу місцевого населення. Усе це доповнюється воєнними заходами прихованого характеру, в тому числі реалізацією заходів інформаційного протидіювання і діями сил спеціальних операцій...»⁴⁹⁶. Як тут не згадати вислів, який приписують О. фон Бісмарку: «Війни виграють не генерали, війни виграють шкільні вчителі та парафіяльні священики».

Вже за перший рік війни освітня інфраструктура Донбасу зазнала значних втрат: частина навчальних закладів залишилася на тимчасово непідконтрольній Україні території, частина – зруйнована чи пошкоджена. Загалом у Донецькій області було пошкоджено та зруйновано понад 10 тис. об'єктів, зокрема 176 шкіл, 86 дитячих садків, 28 професійно-технічних, 19 вищих навчальних закладів та 26 об'єктів фізкультури та спорту. В Луганській області зруйновано та пошкоджено 40 дошкільних і загальноосвітніх закладів. За загальними оцінками, сума збитків становить 4,9 млрд. дол. США.

⁴⁹⁶ Герасимов В. Ценности науки в предвидении. Новые вызовы требуют переосмыслить формы и способы ведения боевых действий. Военно-промышленный курьер. 2013. 27 февраля. URL: <http://vpk-news.ru/articles/14632> (дата звернення: 27.10.2018).

Зменшення контингенту навчальних закладів у середньому склало від 50 % до 100 % залежно від рівня й типу закладу. За даними Уповноваженого Президента України з прав дитини, на кінець 2014 р. на окупованих територіях Донбасу залишалося близько 500 тис. дітей, з них майже 6 тис. дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Понад 160 тис. дітей виїхали з Донбасу в інші регіони України. З проблемою продовження навчання у вищих навчальних закладах Донбасу зіткнулися близько 150 тис. студентів⁴⁹⁷. На початок 2015 року на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей проживало в чотири рази більше дітей, ніж виїхало на територію, контрольовану Україною. Отже, основна маса дітей залишилась на території, що перебуває під окупацією⁴⁹⁸. Можна припустити, що кількість дітей на тимчасово окупованих територіях у 2016 – 2018 рр. тільки зростала, адже за неофіційними даними збільшилась кількість повернень вимушених переселенців саме з дітьми (важко знайти роботу, житло тощо).

За об'єктивних та суб'єктивних причин середня та вища освіта на тимчасово окупованих територіях відіграє у переносному та буквальному сенсі різні, призначені їм російськими кураторами, ролі. Вітчизняний дослідник О. Хоменко зазначив, що впродовж першого року російської агресії реально дієвою на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської області була лише середньо-шкільна ланка освіти⁴⁹⁹, адже Україна була позбавлена можливості перенести на підконтрольну їй територію діяльність усіх шкіл через великий комплекс перш за все матеріальних чинників та брак відповідних ресурсів. Рішення залишатись чи виїхати за неповнолітніх приймали дорослі, при чому за умов фактичної відсутності організованої евакуації населення із зони бойових дій у 2014 – на початку 2015 рр. Авторка розділу та її колеги, самі будучи вимушено переміщеними особами, не можуть згадати або знайти жодного випадку організованої евакуації,

⁴⁹⁷ Донбас і Крим: ціна повернення: монографія / За заг. ред. В. Горбуліна, О. Власюка, Е. Лібанової, О. Ляшенко. К. : НІСД, 2015. С. 180–181.

⁴⁹⁸ Діти війни: дослідження проблем дитинства в Україні за умов військової агресії. URL: <http://uire.org.ua/doslidzhennya/1738/> (дата звернення: 28.10.2018).

⁴⁹⁹ Хоменко О. Вказ. пр. С. 201.

яку б проводили чиновники. Люди евакуювалися самотужки, або за допомогою волонтерів, або за сприяння закладів та підприємств, які переводили свою діяльність на підконтрольну Україні територію. Евакуація закладів освіти ані вищої, ані середньо-шкільної ланки тоді, на жаль, не стояла на порядку денному профільних міністерств.

Восени 2014 р. журналіст Денис Казанський у скептичній та, на наш погляд, дещо упередженій та суперечливій статті «Реквієм за донецькою освітою», втім справедливо зазначав: «система освіти Донеччини та Луганщини стала ще однією жертвою воєнного конфлікту. Її повільна і болісна агонія не була така яскрава й різюча, як смерті людей під снарядами на зупинках чи розграбування супермаркетів ордами мародерів, тож відбувалася майже непомітно. Однак за своїми наслідками розвал системи освіти на Донбасі стане одним із найболючіших підсумків нинішньої війни»⁵⁰⁰.

Скептицизм журналіста певною мірою можна зрозуміти, відтворюючи історію евакуації ЗВО Донецької та Луганської області. Створення підконтрольних РФ режимів на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей, проголошення так званих «ДНР» та «ЛНР» унеможливила здійснення навчальними закладами надання освітніх послуг в структурі Міністерства освіти України. Співробітники, викладачі та студенти освітніх закладів, що залишились на непідконтрольній Україні території, були поставлені перед вибором – залишитись на окупованій території й працювати/вчитись в закладах освіти, підпорядкованих проросійському окупаційному режиму, або звільнитися і влаштуватися самотужки. І якщо для студентів МОН України відповідним наказом надало можливість влітку 2014 р. перевестись в інші ЗВО, чим скористались 9367 студентів⁵⁰¹, то доля науково-педагогічної інтелігенції на той час була абсолютно невизначеною. Лише згодом, на «настирливий» запит активістів, з'явилися Лист Міністерства освіти України

⁵⁰⁰ Казанський Д. Реквієм за донецькою освітою. Тиждень.UA. 2014. 17 жовтня. URL: <http://tyzhden.ua/Society/121443> (дата звернення: 28.10.2018).

⁵⁰¹ Звіт за результатами громадського моніторингу доступу тимчасових переселенців до освіти / Міжнародний фонд «Відродження». К., 2015. С. 9.

«Про збереження місця роботи педагогічних працівників»⁵⁰² та «Роз'яснення МОН щодо оплати праці в установах та закладах освіти, які знаходяться в зоні АТО»⁵⁰³. У Листі Міністерства освіти України «Про збереження місця роботи педагогічних працівників» зокрема зазначалось: «Трудові договори, укладені на невизначений строк, а також строкові трудові договори до закінчення строку його чинності не можуть бути розірвані власником або уповноваженим ним органом з педагогічними працівниками, які виїхали з районів проведення антитерористичної операції, або з тими, які залишаються у таких районах під час проведення антитерористичної операції та не мають змоги виходити на роботу у зв'язку з небезпекою для життя та здоров'я. Міністерство звертає увагу керівників місцевих органів управління освітою та керівників навчальних закладів на необхідності збереження робочих місць та посад за працівниками, які не виходять на роботу в районах проведення антитерористичної операції. Відсутність на робочому місці в такому випадку є поважною причиною і не підпадає під дію пункту четвертого частини першої статті 40 Кодексу законів про працю України, тобто не є прогулом». Але, подібне тимчасове вирішення ситуації скоріш свідчило про невизначеність позиції міністерства стосовно ситуації, яка загострювалась та пролонговувалась на невизначений термін.

Певною мірою можна зрозуміти (але не виправдати) таку мляву реакцію Міністерства освіти на події, що відбувались в освітянській галузі непідконтрольного Україні Донбасу. По-перше, як з'ясувалось через деякий час, брак інформації про ці події та її вкрай суперечливий характер дезорієнтовували урядовців профільного міністерства, які опинились у незвичній для себе ситуації та не могли приймати швидкі та відповідальні рішення в екстремальних умовах. По-друге, ніхто й не хотів брати на себе відповідальність за такі рішення влітку/восени 2014 р., адже ніхто не уявляв, що війна, офіційно кваліфікована

⁵⁰² Лист Міністерства освіти України «Про збереження місця роботи педагогічних працівників». URL: <http://osvita.ua/legislation/other/42744> (дата звернення: 28.10.2018).

⁵⁰³ Роз'яснення МОН щодо оплати праці в установах та закладах освіти, які знаходяться в зоні АТО. URL: <http://old.mon.gov.ua/ua/news/36996-rozyasnennya-mon-schodo-oplati-pratsi-v-ustanovah-ta-zakladah-osviti,-yaki-znahodyatsya-v-zoni-ato> (дата звернення: 28.10.2018).

як АТО, може тривати роки. На думку автора, учасниці та свідка тих подій, «самоевакуація» вищих навчальних закладів з непідконтрольних Україні районів Донецької та Луганської областей є прикладом громадської зрілості, відповідальності, патріотизму частини науково-педагогічної інтелігенції Донбасу. Загальновідомо, що конфліктна реальність актуалізує інстинкт самозбереження з відповідною йому ієрархією цінностей, на першому місці в якій є задоволення «первинних» життєвих та соціальних потреб. Дійсно, велика кількість жителів Донбасу виїхала з зони бойових дій з причин безпеки. Велика кількість згодом повернулась і залишилась також керуючись переважно «первинними» потребами. Багато представників творчої, науково-педагогічної інтелігенції, громадські активісти вимушені були залишити свої домівки з причин безпеки через ідеологічні переконання, потрапивши в так звані «розстрільні списки». Через ідеологічні переконання, небажання співпрацювати з окупаційним проросійським режимом, подекуди через суто прагматичні міркування (небажання псувати репутацію) виїхали ті, кому безпосередньо не загрожували розправою. Хай там як, цінності – самоповага, гідність, самореалізація, набуття та збереження знань, які в екстремальній ситуації вважаються другорядними, переважили та випередили соціальну практику. І прикладом цього стала евакуація вищих навчальних закладів «знизу». Формальною мовою за ініціативою колективів освітніх закладів окупованих територій Донецької та Луганської областей вони були перенесені/евакуйовані на підконтрольні Україні території, зберігши за собою ліцензію на надання освітніх послуг в структурі МОН України, що оформлювалось відповідними його наказами. Фактично ж працівники університетів з власної ініціативи писали заяви про звільнення з університетів «ДНР/ЛНР», забирали (в деяких випадках майже викрадали) свої трудові книжки (щоб без запису), вивозили документи, матеріальні цінності (що в тій складній ситуації дорівнювалось подвигу), копіювали інформацію тощо. Першим перенесеним/евакуйованим (адже першим захопленим), став Донецький національний університет, долю якого (власне кажучи, й усіх інших університетів окупованої території області) фактично вирішили активісти під стінами Міністерства освіти, поставивши майже ультимативні вимоги

про правове забезпечення евакуації.

Активний запит на самозбереження вищої освіти Донбасу призвів до того, що Міносвіти почало опрацьовувати механізми змінення юридичної адреси та план переїзду. Згодом було створено спеціальну робочу групу, до якої увійшли міністр освіти і науки України, голови обласних державних адміністрацій, представники ЗВО. У результаті на 1 червня 2015 р. за даними МОН України з зони військового конфлікту було виведено 16 вищих навчальних закладів і 10 наукових установ⁵⁰⁴. Разом з ЗВО переїхало близько 36 тисяч студентів та біля трьох тисяч викладачів. 80% переїхали до своїх філій (в межах Донбасу), 20 % – до взагалі не облаштованих приміщень (Вінниця, Кривий Ріг)⁵⁰⁵. На теперішній час – кінець 2017 р. – серед переміщених закладів нараховується 19 ЗВО та два інститути післядипломної педагогічної освіти⁵⁰⁶. На сьогодні найбільший контингент мають: Луганський національний університет імені Тараса Шевченка – 8916 студентів, Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля – 6635 студентів та Донецький національний університет імені Василя Стуса – 5331 студент. Найменший – Луганська державна академія культури і мистецтв – 205, Макіївський економіко-гуманітарний інститут – 110 студентів⁵⁰⁷.

Доля евакуйованих університетів та їх колективів склалась по-різному. Після підйому та ентузіазму, які супроводжували перші кроки у перевезенні та облаштуванні на новому місці, почали даватися ознаки об'єктивні та суб'єктивні труднощі: нестача, а то й повна відсутність матеріально-технічної бази, приміщень для навчальних корпусів, лабораторій, бібліотек; невирішені питання з житлом для студентів та викладачів (ці проблеми й досі залишаються болючими); труднощі

⁵⁰⁴ Сищук О. Операція «Евакуація». Віче. 2015. № 15. URL: <http://www.viche.info/journal/4833> (дата звернення: 30.10.2018).

⁵⁰⁵ Переміщені університети Донбасу: час готуватися до повернення. URL: <http://hromadskeradio.org/programs/hromadska-hvylya/peremishcheni-universytety-donbasu-chas-gotuvatysya-do-povernennya> (дата звернення: 30.10.2018).

⁵⁰⁶ МОН проведе моніторинг і визначить, яку саме допомогу потрібно надати кожному переміщеному вишу. URL: <http://mon.gov.ua/usi-novini/novini/2017/11/08/mon-provede-monitoring-i-viznachit-yaku-same-dopomogu-potribno-nadati-kozhnomu-peremishhenomu-vishu> (дата звернення: 30.10.2018).

⁵⁰⁷ Там само.

адаптування до місцевих громад, конкуренція з місцевими вишами та багато іншого. Тому не обійшлося без кадрових втрат, розпорошення колись потужних професорсько-викладацьких колективів, а відтак – і наукових шкіл. Звідти й різні перспективи. Як цілком справедливо зазначав заступник Міністра освіти і науки України М. Стріха, відвідавши майже усі евакуйовані заклади вищої освіти, хтось очікує на повернення, хтось вважає що знайшов себе на новому місці. «Я вважаю, те, що більшість університетів залишилась на Донбасі, – правильно. Вони повинні обслуговувати потреби регіону», – відзначив заступник міністра, аргументуючи це тим, що контрольована Україною частина Донецької області – це 1,9 мільйона населення. Луганської – майже мільйон, тобто разом – майже 3 мільйони. За українськими мірками – це великий регіон. А зважаючи на теперішню специфіку регіону, на жаль, зараз навряд чи хто з фахівців з інших областей України приїде сюди працювати. Відтак у регіоні треба готувати власних фахівців різного профілю⁵⁰⁸. Так, Донецький технічний університет, який раніше збирав студентів з усієї Донеччини, а зараз евакуйований у порівняно невеликий Покровськ, фактично може розраховувати на абітурієнтів Покровська і сусідніх міст та містечок. Необхідна спеціальна підтримка, і багато чого вже робиться. Але важливо й те, що люди не сидять склавши руки, не жаліються на долю. Коли відбувся конкурс спільних українсько-німецьких наукових робіт, то серед шести так званих проектів мобільності переможцем виявився проект, де з українського боку бере участь Донецький національний технічний університет у Покровську, а серед інфраструктурних робіт переміг проект, пов'язаний з питною водою для Маріуполя, поданий від Приазовського державного технічного університету. Це дуже важливо для тамтешніх науковців, адже за той короткий період, коли Маріуполь перебував під російським чоботом, університет зазнав достатньо наруги – було потрощено один із лабораторних корпусів, знищено

⁵⁰⁸ Заступник міністра освіти і науки України Максим Стріха: країни Максим Стріха: «Евакуйовані виші працюють ані виші працюють і досягають добрих резу і досягають добрих результатів». Світ. 2017. № 11–12. URL: http://www1.nas.gov.ua/svit/newspapers/Documents/Sv1112_17.pdf (дата звернення: 30.10.2018).

чимало обладнання⁵⁰⁹. І таких прикладів можна наводити дуже багато. Кожний перенесений університет має свою історію евакуації, свої перемоги та втрати. Тому, мабуть, ще рано комплексно описувати діяльність переміщених університетів, адже й досі вони «переміщуються», шукають оптимального розв'язання своїх проблем, а їх достатньо. Але достатньо і досягнень. Головне, що ці ЗВО зберегли себе як структурні одиниці в правовому освітньому полі України, утримали ліцензії на надання освітніх послуг, що дає їм право відновити свою діяльність після звільнення тимчасово окупованих районів, а отже відновити там українську вищу освіту⁵¹⁰.

На теперішній час, попри наявні проблеми, МОН України, громадські організації, зацікавлені особи, волонтери роблять усе можливе, щоб не просто зберегти ці заклади вищої освіти, а й допомогти їм залишитися успішними до того часу, коли вони зможуть повернутися додому⁵¹¹.

Таблиця 3

Переміщені заклади вищої освіти

Назва	Адреса
Горлівський інститут іноземних мов Донбаського державного педагогічного університету	84511, Донецька обл., м. Бахмут, вул. Василя Першина (Комсомольська), 24 тел.: (06274) 2-25-37, e-mail: giim@ukr.net, forlan-artemivsk@ukr.net сайт: http://www.forlan.org.ua/
Донбаська національна академія будівництва і архітектури	84333, Донецька обл., м. Краматорськ, вул. Героїв Небесної Сотні (Лазо), 14 тел.: (06264) 6-19-99 сайт: http://www.donnaba.edu.ua/
Донбаський державний технічний університет	93120, Луганська обл., м. Лисичанськ, пр. Перемоги, 84 сайт: http://www.dondtu.edu.ua/

⁵⁰⁹ Заступник міністра освіти ступник міністра освіти і науки України Максим Стріха: країни Максим Стріха: «Евакуйовані виші працюють ані виші працюють і досягають добрих резу і досягають добрих результатів» Світ. 2017. № 11—12. URL: http://www1.nas.gov.ua/svit/newspapers/Documents/Sv1112_17.pdf (дата звернення: 30.10.2018).

⁵¹⁰ Анульовано ліцензії ВНЗ, що залишилися на невідконтрольних Україні територіях Донбасу та в окупованих АР Крим і Севастополі. URL: <http://mon.gov.ua/usi-novivni/povidomlennya/2017/02/07/anulovano-licenziyi-vnz,-shho-zalishilisya-na-nepidkontrolnix-ukrayini-teritoriyah/> (дата звернення: 30.10.2018).

⁵¹¹ МОН проведе моніторинг і визначить, яку саме допомогу потрібно надати кожному переміщеному вишу. URL: <http://mon.gov.ua/usi-novivni/novini/2017/11/08/mon-provede-monitoring-i-viznachit,-yaku-same-dopomogu-potribno-nadati-kozhnomu-peremishhenomu-vishu/> (дата звернення: 30.10.2018).

Назва	Адреса
Донецька державна музична академія ім. С.С. Прокоф'єва	01001, м. Київ, вул. Городецького, 1-3/11 (Національна музична академія України ім. П.І. Чайковського)
Донецький державний університет управління	87513, Донецька обл., м. Маріуполь, вул. Карпінського, 58 тел.: (0629) 38-97-75 сайт: http://www.dsum.edu.ua/
Донецький національний медичний університет	Юридична адреса: 84404, Донецька обл., м. Лиман, вул. Привокзальна, 27 сайт: http://www.dsmu.edu.ua/ Адреса адміністрації: 84331, м. Краматорськ, бульвар Машинобудівників, 39, 2-й корпус Донбаської державної машинобудівної академії (3-й поверх) тел.: (099) 060-36-65 Медичний факультет №3: 87500, м. Маріуполь, бул. Шевченка, 80 тел.: (096) 325-64-80 e-mail: dnmu.dekanat3@gmail.com Міжнародний медичний факультет: 25015, м. Кропивницький, вул. Велика Перспективна, 1 тел.: (050) 648-11-13 e-mail: dnmuadmissioncenter@gmail.com
Донецький національний технічний університет	85300, Донецька обл., м. Покровськ, пл. Шибанкова, 2 сайт: http://www.donntu.edu.ua/
Донецький національний університет економіки і торгівлі ім. Михайла Туган-Барановського	50005, Дніпропетровська обл., м. Кривий Ріг, вул. Трамвайна, 16 сайт: http://www.donnuet.edu.ua/
Донецький національний університет ім. Василя Стуса	21021, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21 сайт: http://www.donnu.edu.ua/
Донецький юридичний інститут МВС України	Головний навчальний корпус та факультет №3: 50065, Дніпропетровська обл., м. Кривий Ріг, вул. Степана Тільги, 21 тел.: (0564) 94-70-21 e-mail: postmaster@dli.donetsk.ua Факультет №1: 50037, Дніпропетровська обл., м. Кривий Ріг, вул. Співдружності, 92а тел.: (0564) 94-70-23 Факультет № 2 та Маріупольський центр первинної професійної підготовки «Академія поліції»: 87528, Донецька обл., м. Маріуполь, пр. Будівельників, 145 тел.: (0629) 51-55-87 e-mail: mariupol.dli@gmail.com сайт: http://www.dli.donetsk.ua/
Луганська державна академія	м. Київ, вул. Чигорина, 20 тел. (044) 222-

Назва	Адреса
культури і мистецтв	51-85 e-mail: ldakm@i.ua сайт: http://www.lgaki.com.ua/
Луганський державний медичний університет	93012, Луганська обл., м. Рубіжне, вул. Будівельників, 32 сайт: http://www.lsmu.edu.ua/
Луганський державний університет внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка	93401, Луганська обл., м. Северодонецьк, вул. Донецька, 1 тел.: (06452) 9-09-88 тел.: (06452) 9-07-77 e-mail: mail@lduvs.edu.ua сайт: http://www.lduvs.edu.ua/
Луганський національний аграрний університет	61002, м. Харків, вул. Алчевських, 44 (будівля Харківського національного технічного університету сільського господарства ім. П. Василенка) сайт: http://www.lnau.in.ua/
Луганський національний університет ім. Тараса Шевченка	92703, Луганська обл., м. Старобільськ, пл. Гоголя, 1 сайт: http://www.luguniv.edu.ua/
Приватний вищий навчальний заклад «Донецький університет економіки та права»	84500, Донецька область, м. Бахмут, вул. Некрасова, 1 тел.: (050) 836-08-04 сайт: http://www.donuep.edu.ua/
Східноукраїнський національний університет ім. Володимира Даля	93400, Луганська обл., м. Северодонецьк, пр. Центральний, 59-а сайт: http://www.snu.edu.ua/

У лютому 2017 р. Міністерство освіти і науки анулювало ліцензії понад 70 закладів вищої освіти, розташованих на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей, а також на тимчасово окупованих територіях АР Крим та міста Севастополя. Раніше Акредитаційна комісія України вже рекомендувала МОН анулювати ліцензії на здійснення освітньої діяльності тих ЗВО, які не були переміщені на підконтрольну територію. 1 лютого 2017 р. наказами МОН № 14-л, 15-л та 16-л було затверджено перелік ЗВО, які позбавлені ліцензій, тобто є нелегітимними та не мають права провадження освітньої діяльності⁵¹².

Велику роботу було проведено, щоб надати можливість

⁵¹² Анульовано ліцензії ВНЗ, що залишилися на непідконтрольних Україні територіях Донбасу та в окупованих АР Крим і Севастополі. Міністерство освіти і науки України. 2017. 7 лютого. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/usi-novivni-povidomlennya-2017-02-07-anulovano-licenziyi-vnz,-shho-zalishilisya-na-nepidkontrolnix-ukrayini-teritoriyah> (дата звернення: 30.10.2018).

випускникам шкіл з тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей вступати до університетів України, що означає у буквальному сенсі вирвати з лещат окупаційних режимів так званих «ДНР/ЛНР» патріотично (та й прагматично) налаштовану молодь. Фейкова система освіти створила для молоді замкнене коло вимушеного перебування на окупованих територіях: з атестатами про середню освіту, отриману в школах, що не мають правового статусу утворень, можна вступити тільки до так званих «університетів» цих самих неправових утворень, дипломи яких визнаються тільки на їх території. Громадські активісти, викладачі переміщених ЗВО неодноразово піднімали та обговорювали питання про створення механізмів отримання учнями непідконтрольних територій українських атестатів, можливості заміни процедури вступу до освітніх закладів України виключно через ЗНО, що поетапно було втілено МОН України та Міністерством з питань тимчасово окупованих територій: учні, які проживають на відповідних територіях, можуть продовжити здобуття загальної середньої освіти в загальноосвітніх навчальних закладах на підконтрольній українській владі території за всіма чинними формами навчання. Зважаючи на ситуацію, що несе загрозу життю і здоров'ю дітей, доцільним, за думкою МОН, є їх зарахування саме на екстернатну або дистанційну форму навчання⁵¹³. У результаті за рік за статистикою департаментів освіти Донецької та Луганської областей, кількість дітей з тимчасово непідконтрольних територій Донбасу, які навчалися дистанційно/на екстернаті, зросла більш ніж на третину. У Луганській області з 487 учнів у 2015/2016 н.р. до 747 у 2016/2017 н.р.; у Донецькій області – з 1 651 до 2 238 учнів⁵¹⁴. Врешті-решт й умови вступної кампанії 2017 р. дозволили абітурієнтам з тимчасово окупованих територій вступати до

⁵¹³ Як здобути українську освіту, перебуваючи на непідконтрольній території? URL: <http://pereselennya.org/yak-zdobuti-ukrayinsku-osvitu-perebuvayuchi-na-nepidkontrolnij-teritoriyi/> (дата звернення: 30.10.2018); Інструкції як отримати документи про освіту і вступити до ВНЗ для жителів Криму і Донбасу. URL: <http://mon.gov.ua/activity/education/dlya-zhiveliv-donbasu-i-krimu/instrukciyi-yak-otrimati-dokumenty-pro-osvitu-i-vstupiti-do-vnz-dlya-zhiveliv-krimu-i-donbasu.html> (дата звернення: 30.10.2018).

⁵¹⁴ У дітей з Криму та Донбасу збільшується попит на дистанційну освіту в Україні. URL: <http://mon.gov.ua/usi-novivni/novini/2017/11/13/u-ditej-z-krimu-ta-donbasu-zbilshuetsya-popit-na-distancijnu-osvitu-v-ukrayini/> (дата звернення: 30.10.2018).

визначених МОН ЗВО України за результатами вступних іспитів. Докладну інструкцію з порадами, як вступити до українських ЗВО, не маючи українських документів про повну середню освіту та сертифікатів ЗНО, оприлюднено на сайті МОН⁵¹⁵. У червні 2017 р., розпочали роботу освітні центри «Донбас-Україна» та «Крим-Україна», завдяки яким будь-який вступник з Криму та непідконтрольної території Донбасу міг вступити до українських ЗВО за спрощеною системою – без складання ЗНО. Центри «Донбас-Україна» працювали на базі переміщених ЗВО, а також на базі університетів, розташованих на підконтрольній українській владі території Донецької та Луганської областей⁵¹⁶. За даними МОН України через освітні центри «Донбас-Україна» у 2017 р. до українських ЗВО вступило 1550 осіб, що на третину більше ніж у 2016 р. Загалом до освітніх центрів «Донбас-Україна» звернулися за консультацією 3733 вступники. Освітні центри «Донбас-Україна» діяли на базі 33 університетів у містах: Київ, Бахмут, Вінниця, Дніпро, Краматорськ, Кременна, Кривий Ріг, Костянтинівка, Покровськ, Лиман, Лисичанськ, Маріуполь, Рубіжне, Сєвєродонецьк, Старобільськ, Суми, Слов'янськ, Харків, Торецьк⁵¹⁷.

За три роки роботи освітніх центрів «Крим-Україна» і «Донбас-Україна» кількість вступників через них збільшилася майже вдвічі. Так, якщо під час вступної кампанії 2016 р. через освітні центри вступили близько 1000 абітурієнтів, то у 2018 р. їхня кількість сягнула 1749. Такі дані були озвучені на прес-конференції щодо підсумків роботи освітніх центрів «Крим-Україна» та «Донбас-Україна» у 2018 р., яка відбулася 24

⁵¹⁵ Інструкції як отримати документи про освіту і вступити до ВНЗ для жителів Криму і Донбасу. URL: <http://mon.gov.ua/activity/education/dlya-zhiveliv-donbasu-i-krimu/instrukciyi-yak-otrimati-dokumenty-pro-osvitu-i-vstupiti-do-vnz-dlya-zhiveliv-krimu-i-donbasu.html> (дата звернення: 30.10.2018).

⁵¹⁶ Почали роботу освітні центри «Донбас-Україна» та «Крим-Україна». URL: <http://mon.gov.ua/usi-novivni/novini/2017/06/19/pochali-robotu-osvitni-czentr%C2%ABdonbas-ukrayina%C2%BB-%C2%ABkrim-ukrayina%C2%BB/> (дата звернення: 30.10.2018).

⁵¹⁷ У 2017 року кількість вступників через освітні центри «Донбас-Україна» і «Крим-Україна» збільшилася на третину. URL: <http://mon.gov.ua/usi-novivni/novini/2017/10/19/2017-roku-kilkist-vstupnikiv-cherez-osvitni-czentr%C2%ABdonbas-ukrayina%C2%BB-i-%C2%ABkrim-ukrayina%C2%BB-zbilshilasya/> (дата звернення: 30.10.2018).

жовтня 2018 р. у Міністерстві освіти і науки України⁵¹⁸.

«Міністерство приділяє багато уваги забезпеченню спрощеного доступу до вищої освіти дітям з тимчасово непідконтрольних територій. З 2016 р. в Україні працюють освітні центри «Крим-Україна» і «Донбас-Україна». Їх робота якраз і направлена на те, щоб залучити громадян з окупованих територій Криму і Донбасу до навчання у наших вишах. Цього року освітні центри працювали з 4 червня до 28 вересня. Найголовніше наше досягнення – за ці 3 роки вступ через освітні центри збільшився майже вдвічі», – зазначила в.о. директора департаменту вищої освіти МОН С. Кретович⁵¹⁹.

Так, у 2018 р. через ОЦ «Донбас-Україна» вступили 1522 особи. Минулого року їхня кількість становила 1346, а 2016 р. – 855 осіб. У 2018 р. найбільше вступників обрали Луганський національний університет ім. Тараса Шевченка – 219, Східноукраїнський національний університет ім. Володимира Даля – 181, Таврійський національний університет ім. Вернадського – 134. Загалом же за консультацією до центрів «Донбас-Україна» у 2018 р. звернулося 3186 осіб. Цього року вони працювали на базі 37 переміщених університетів, або тих, які розташовані на підконтрольній Україні території Луганської та Донецької областей. Це, зокрема, міста Київ, Бахмут, Вінниця, Дніпро, Краматорськ, Кременна, Кривий Ріг, Костянтинівка, Покровськ, Лиман, Лисичанськ, Маріуполь, Рубіжне, Сєверодонецьк, Старобільськ, Слов'янськ, Харків, Торецьк.

При цьому С. Кретович звернула увагу, що дана статистика відбиває не загальну кількість вступників з окупованих територій до ЗВО України, а тільки випадки спрощеного вступу через освітні центри. Ті діти, які отримали повну загальну середню освіту дистанційно та склали ЗНО, мали можливість

⁵¹⁸ За 3 роки кількість вступників з окупованих територій через освітні центри «Крим-Україна» і «Донбас-Україна» зросла майже вдвічі. Міністерство освіти України. 2018. 24 жовтня. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/za-3-roki-kilkist-vstupnikiv-z-okupovanih-teritorij-cherez-osvitni-centri-krim-ukrayina-i-donbas-ukrayina-zroslo-majzhe-vdvichi> (дата звернення: 30.10.2018).

⁵¹⁹ За 3 роки кількість вступників з окупованих територій через освітні центри «Крим-Україна» і «Донбас-Україна» зросла майже вдвічі. Міністерство освіти України. 2018. 24 жовтня. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/za-3-roki-kilkist-vstupnikiv-z-okupovanih-teritorij-cherez-osvitni-centri-krim-ukrayina-i-donbas-ukrayina-zroslo-majzhe-vdvichi> (дата звернення: 30.10.2018).

вступати до будь-якого вишу України. «Але така статистика не ведеться насамперед з міркувань безпеки», – підкреслила С. Кретович⁵²⁰.

Зараз спрощена процедура передбачає вступ без ЗНО – абітурієнти складають два іспити державної підсумкової атестації з української мови та історії України, а також один вступний іспит (або творчий конкурс). Для вступу також не обов'язкові українські паспорт і атестат. Окремо варто відзначити, що у наказах про зарахування прізвища вступників з окупованих територій обов'язково шифруються. Більшість абітурієнтів, які з тих чи інших причин вступили на контракт, за їхньою заявою переводяться на бюджет. Також кожен виш намагається максимально забезпечити вступників з окупованих територій гуртожитками як на час навчання, так і на час вступу.

Для залучення якомога більшої кількості вступників з окупованих територій до українських університетів, коледжів та закладів ПТО щороку обов'язково проводиться широка інформаційна кампанія. Так, обов'язково працює гаряча телефонна лінія, організована Фондом «Відкрита політика» за підтримки МОН та UNICEF. У 2018 р., з січня по жовтень, на неї вже надійшло 12 тис. дзвінків. Торік на лінії прийняли 8000 дзвінків⁵²¹.

Створюється також інформаційна продукція, охоплення якою цього року сягнуло близько 2 мільйонів осіб. Це листівки, постери, дорожні карти, покрокові інструкції, відео- та аудіоролики. Все це розміщувалося та транслювалося у транспорті, закладах освіти, на пунктах пропуску, на радіо, яке, зокрема, має покриття на непідконтрольних територіях. Цього року були окремо проведені дні відкритих дверей в освітніх центрах.

«Для нас дуже важливо, щоб діти на тих територіях отримували інформацію про можливості спрощеного вступу до українських вищих освітніх закладів. Адже ми знаємо непоодинокі приклади, коли певні канали зв'язку блокуються. І

⁵²⁰ Там само.

⁵²¹ За 3 роки кількість вступників з окупованих територій через освітні центри «Крим-Україна» і «Донбас-Україна» зросла майже вдвічі. Міністерство освіти України. 2018. 24 жовтня. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/za-3-roki-kilkist-vstupnikiv-z-okupovanih-teritorij-cherez-osvitni-centri-krim-ukrayina-i-donbas-ukrayina-zroslo-majzhe-vdvichi> (дата звернення: 30.10.2018).

також хочу підкреслити, що доки ситуація не зміниться, ми продовжуватимемо практику роботи освітніх центрів та спрощеного вступу», – зазначила С. Кретович⁵²².

За даними заступника міністра освіти і науки України Р. Гребі, наразі в українських школах на підконтрольній території навчаються близько 60 тисяч дітей з непідконтрольних територій. В «сірій зоні» продовжує працювати близько 160 шкіл, в яких навчаються близько 20 тисяч дітей. Для того, щоб у дітей та батьків була можливість дізнатися про умови навчання, розроблені дорожні карти, а також інформаційні ролики, за допомогою яких можна легко розібратися в ситуації⁵²³.

У 2018 р. на Донбасі реалізується проект дистанційного навчання «Освіту – кожному» – проект для учнів із непідконтрольних територій, а також вчителів, які будуть дистанційно навчати дітей, які перебувають в окупації. За словами І. Жданової, виконавчого директора ГО «Фонд «Відкрита політика», який реалізує проект за підтримки Посольства Литви в Україні, вже понад 150 вчителів, представників інститутів післядипломної педагогічної освіти, освітніх Центрів «Донбас-Україна», університетів та представників управлінь освіти пройшли навчання з проектного менеджменту, фандрайзингу, застосування інноваційних методик в освіті⁵²⁴.

У 2018 р. до п'яти шкіл на Донеччині, які надають послуги з дистанційної освіти, приєдналися ще 10 шкіл. Ще п'ять шкіл приєдналися на Луганщині. Вчителі, що беруть участь у проекті розповідають, що в їхніх класних журналах не вистачає місця, щоб заповнювати прізвища дітей, які навчаються дистанційно. За словами посла Литви в Україні М. Януконіса, у Литви є

⁵²² За 3 роки кількість вступників з окупованих територій через освітні центри «Крим-Україна» і «Донбас-Україна» зросла майже вдвічі. Міністерство освіти України. 2018. 24 жовтня. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/za-3-roki-kilkist-vstupnikiv-z-okupovanih-teritorij-cherez-osvitni-centri-krim-ukrayina-i-donbas-ukrayina-zroslo-majzhe-vdvichi> (дата звернення: 30.10.2018).

⁵²³ Куренная Д. «Освіту – кожному!» : на Донбасі реалізують проект дистанційного навчання. Радіо «Свобода». 2018. 16 жовтня. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/29546968.html?fbclid=IwAR3H2MSWi-FFhW_idpbPeFJzhHXeH5br26fgOkSvvxPxAN6fd_C9oHUGwPw (дата звернення: 30.10.2018).

⁵²⁴ Там само.

багатий досвід впровадження інноваційних технологій для навчання, яким вона готова поділитися з Україною, реалізуючи проект дистанційного навчання «Освіту – кожному». «Ми раді підтримувати цей проект, який стосується дистанційного навчання дітей, які живуть на непідконтрольній території, тому що вони громадяни України. Вони українці, і повинні мати доступ до сучасного навчання, до української школи. І ми бачимо результати, мене приємно здивувала цифра, що приблизно 12000 дітей з окупованих територій дистанційно навчаються. А це означає, що вони не втратили віру в Україну, і пов'язують себе з Українською державою», – зазначив М. Януконіс⁵²⁵.

В рамках проекту «Освіта кожному» функціонує сайт «Доступна освіта», який не потребує реєстрації, щоб переглядати освітні відео і користуватися навчальним контентом як учням, так і вчителям з непідконтрольних територій, бо насамперед це питання безпеки⁵²⁶.

Міністр освіти України Л. Гриневич ґрунтовно пояснила позицію уряду щодо цієї проблеми навчання випускників шкіл з тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей: «абітурієнти, які навчаються в українській системі освіти й ті, які не по своїй волі опинились на території ОРДЛО або в окупованому Криму (оскільки ще неповнолітні), вже в нерівних умовах з іншими абітурієнтами, які навчаються в наших школах. Адже останні можуть спокійно вчити українську мову й літературу (а це є обов'язкове ЗНО для вступу до ЗВО), історію України, навчаються державною мовою і мають значно більше шансів скласти ЗНО й бути готовим до нього. А наші діти на окупованих і непідконтрольних територіях, вже третій рік поспіль, не мають такої можливості, бо вчать там. І ми повинні вітати прагнення цих дітей здобути подальшу освіту в Україні. Бо саме діти з цих територій, які здобудуть вищу освіту у нас, будуть найбільше зацікавлені у реінтеграції Криму і

⁵²⁵ Куренная Д. «Освіту – кожному!» : на Донбасі реалізують проект дистанційного навчання. Радіо «Свобода». 2018. 16 жовтня. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/29546968.html?fbclid=IwAR3H2MSWi-FFhW_idpbPeFJzhHXeH5br26fgOkSvvxPxAN6fd_C9oHUgwPw (дата звернення: 30.10.2018).

⁵²⁶ Сайт «Доступна освіта». URL: <https://dostupnaosvita.com.ua/> (дата звернення: 30.10.2018).

Донбасу в Україну. Тому, ми повинні підтримати прагнення цих дітей»⁵²⁷.

На закиди певної частини української громадськості, переважно батьків, щодо «тепличних умов» для абітурієнтів з непідконтрольних територій, міністр відповіла: «Щодо «тепличних умов», я не погоджусь з критиками. Адже ці діти приїзять в Україну самі, часто залишаючи свої родини на окупованих і непідконтрольних територіях. До того ж, вони обов'язково повинні скласти вступні іспити. Якщо їм вдасться скласти ЗНО (є дистанційні курси підготовки) і екстернатом здобути повну загальну середню освіту, то вони можуть вступати на рівних умовах з нашими громадянами (що проживають на території України), в будь-який ЗВО. А за вступними іспитами, є можливість вступати лише у визначені виші...»⁵²⁸.

Попереднє розв'язання проблеми обмеження прав абітурієнтів з непідконтрольних територій вступати до ЗВО України окрім буквального врятування молоді від небезпеки перебування на території, позбавленої правового поля, від впливу ворожої пропаганди, від очікуваного безробіття, від «можливості» бути примусово рекрутованим до незаконних військових формувань, мало й велике пропагандистське значення. Обмеження прав до отримання освіти блюзнірські використовувалось російською пропагандою для формування у молодих українців від початку їх дорослого життя думки про те, що Україна не турбується про своїх громадян⁵²⁹.

Зрозуміло, що ситуація в освітній сфері у зв'язку з війною на Сході країни, не могла не позначитись узагалі на освітній галузі України. Вітчизняна дослідниця Л. Якубова цілком справедливо називає цю ситуацію шоковою: втрати у лавах педагогічного корпусу, які залишились працювати у фейкових вишах на тимчасово окупованій території та пішли на

⁵²⁷ Лілія Гриневич: «ЗНО – дзеркало української школи» 2-а частина. URL: <http://mon.gov.ua/usi-novivni/interview/2017/07/27/liliya-grinevich-%C2%ABzno-%E2%80%94-dzerkalo-ukrayinskoyi-shkoli%C2%BB-2-ga-chastina> (дата звернення: 30.10.2018).

⁵²⁸ Там само.

⁵²⁹ Діти війни: дослідження проблем дитинства в Україні за умов військової агресії / Український Інститут дослідження екстремізму. 2015. 10 червня. URL: <http://uire.org.ua/doslidzhennya/1738/> (дата звернення: 30.10.2018).

співробітництво з окупаційною адміністрацією; евакуація з окупованих територій низки вищих навчальних закладів, які, з одного боку відчують велику конкуренцію з боку інших закладів, а з іншого, створюють її для місцевих університетів; останнє породжує складнощі в адаптації та часткову упередженість всередині освітянської верстви⁵³⁰.

У контексті подій на Південному Сході України виявилися й низка проблем, на які раніше не звертали уваги. Йдеться, перш за все, про те, що далеко не всі освітяни виявилися на висоті свого становища: тоді як своїм авторитетом вони могли підтримати стабільність українського суверенітету, частина з них виступили організаторами та співучасниками встановлення проросійського режиму в окремих районах Донецької та Луганської області⁵³¹. Усе це в купі із низкою заявлених та здійснюваних реформ і суттєвим зниженням фінансування освітянської галузі в умовах війни, поставили українську освіту на межу небачених перевантажень. Адже, перед Україною у сфері освіти стоять інші завдання: збалансувати економічні можливості держави й об'єктивні соціальні потреби в освічених кадрах; адаптувати освітню галузь відповідно до євроінтеграційної перспективи; закласти міцне підґрунтя сталості демократичних і національних традицій в освітянській справі. В контексті подій на Південному Сході України виявилися й низка проблем, на які раніше не звертали уваги. Йдеться перш за все про те, що далеко не всі освітяни виявилися на висоті свого становища: тоді як своїм авторитетом вони могли підтримати стабільність українського суверенітету, виступили організаторами та співучасниками сепаратистської вакханалії.

Варто уваги, що за таких критичних обставин освітня галузь спромоглася не лише функціонувати, а й знайти в собі сили для оптимізації та оновлення⁵³².

⁵³⁰ Якубова Л. Вказ пр.

⁵³¹ Якубова Л. Вказ пр.; Магрицька І. Інтелігенція і війна на Донбасі. Феномен української інтелігенції в контексті глобальних трансформацій, м. Красноармійськ, 17—18 березня 2016 р.: Всеукр. наук.-практ. конф. : матеріали. Красноармійськ: 2016. С. 174—179.

⁵³² Якубова Л. Вказ пр.; Іщенко А. Шляхи та механізми забезпечення реалізації права громадян України на освіту в окремих районах Донецької та Луганської областей. Аналітична записка. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/2117/> (дата звернення:

Якщо на загальнодержавному територіальному рівні на непрості виклики перших років війни в освітянській галузі були дані більш-менш адекватні відповіді, втілені у відповідних змінах у змісті, формах та організації освітнього процесу як у середній, так і вищій школі, то освітня галузь окупованих територій є величезною проблемою для національної безпеки України, на що вже вказувалось вище.

Крах проекту так званої «Новоросії» призвів до створення на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей квазіреспублік, які використовуються РФ у якості інструменту шантажу та перманентної дестабілізації соціально-політичної ситуації в Україні. Не ставлячи за мету включення окупованих територій до свого складу, влада РФ намагається створити виставу про успішність організованих та контрольованих нею «певних державних утворень», імітуючи діяльність усіх державницьких інституцій. Важливу роль в цій імітації відведено саме освіті, зокрема вищій, як одному з найважливіших соціальних інститутів⁵³³. За допомогою та безпосередній участі російських кураторів на тимчасово окупованих територіях створено традиційну для цього регіону і звичну для його населення патерналістсько-популістську державницьку систему соціальних інститутів, зразком для якої є освіта, яка по чергово відіграє наступні функції.

По-перше, це розкол єдиного освітнього простору України, що вже сьогодні усвідомлюється фахівцями, як велика проблема повернення окупованих територій. Якщо, фінансова, політична, економічна та інші сфери більш-менш чітко можуть бути врегульовані за рахунок правової, то в системі освіти, виникають такі граничні морально-правові проблеми, як свідомо чи вимушено колаборація вчителів та науково-педагогічних кадрів, існування захоплених та переміщених ЗВО, їх майнова та інтелектуальна власність, визнання/невизнання документів про освіту та багато іншого. Тотальне переведення як вищої, так і середньої освіти на російські стандарти, суцільна русифікація навчання, ліквідація

30.10.2018).

⁵³³ Грідіна І. Освітянський фронт війни на сході України. Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія. Випуск 16. Маріуполь: 2016. С. 199—209.

організаційних елементів та контенту української освіти (прикладами можуть служити ліквідування кафедри історії України в ДонНУ та заміна її на кафедру «Отечественной истории», аналогічно – кафедри українознавства на кафедру краєзнавства в Державній академії управління, ліквідація або перепрофілювання кафедр соціально-гуманітарного циклу, виключення відповідно предметів українознавчого циклу – української мови і літератури, історії України, географії України, українознавства та інших) слугують поглибленню розколу колись єдиного освітнього простору, а відтак – з кожним роком ускладнюють механізми повернення непідконтрольних територій до системи освіти України після деокупації.

Одним з прикладів запровадження та поглиблення такого розколу може служити відмова від Болонської системи освіти у вищій школі. Виступаючи в жовтні 2017 р. на окупаційному телеканалі «Оплот ТВ», колишня так звана «міністр освіти» Л. Полякова з цього приводу заявила: «Мы отошли от «Болонской» системы. Мы её внедряли на протяжении того времени, пока входили в состав Украины. Сейчас мы учли все негативные стороны этой системы и решили её отменить. ДНР перешла на пятибалльную систему, мы вернули переводные экзамены в школе, начиная с шестого класса, и стараемся максимально уйти от тестовой формы обучения. На данный момент Республика берет всё самое лучшее из Советской системы образования»⁵³⁴. В такий спосіб відбувається ізоляція найсвідомішої та найактивнішої частини населення регіону – студентів та викладачів шляхом впровадження російських стандартів та освітянських програм, системи атестації та переатестації науково-педагогічних кадрів, їх безальтернативне/примусове замкнення виключно на російському інтелектуальному продукті (неможливість взяти участь у закордонних конференціях, грантах, опублікуватися у провідних наукових журналах тощо).

По-друге, це безпосередня та системна ідеологічна обробка

⁵³⁴ В ДНР отказались от неэффективной «Болонской» системы и взяли всё самое лучшее из советской. URL: <http://www.politnavigator.net/v-dnr-otkazalis-ot-neeheffektivnojj-bolonskojj-sistemy-i-vzyali-vsjo-samoe-luchshee-iz-sovetskojj.html> (дата звернення: 03.11.2018).

з боку російської пропаганди шляхом створення «рускомирского» освітнього вектора, з формування образу Донбасу як невіддільної частини «руского мира». Основою для цього стала прийнята у 2015 р. так звана «Концепция патриотического воспитания»⁵³⁵. Мабуть, саме в межах реалізації цієї «Концепции» правозахисникам «Української гельсінської спілки з прав людини» вдалося виявити залучення близько 200 дітей із непідконтрольних територій Донецької та Луганської областей до участі у військово-виховних таборах на території Росії, або території, що фактично контролюється Росією (Абхазія, Крим). Частина таких таборів проводилась на базі військових частин Збройних сил Російської Федерації (табори «Бойове братство», «Гвардієць») або ж із залученням представників силових структур Російської Федерації. Експерти зазначають, що такі дії з дітьми окупованих територій, у поєднанні з військово-патріотичною риторикою створює реальний ризик для прикриття вербування та підготовки юнаків і дівчат для участі у незаконних воєнізованих формуваннях⁵³⁶.

По-третє, для світової громадськості створюється вистава захисту «російськомовного населення Донбасу» від «утискань української хунти», «турботи» за дотриманням права на освіту та функціонуванням державних інститутів та тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей⁵³⁷.

Важко сказати, чи вивчався кураторами з РФ досвід організації системи освіти за часів нацистської окупації на території Донецької та Луганської областей, але, на нашу думку, таке порівняння не було б зайвим для розуміння тих цілей, які переслідуються російською владою шляхом створення та підтримання ознак квазідержавності так званих «ДНР/ЛНР».

⁵³⁵ Концепция патриотического воспитания детей и учащейся молодежи. Министерство молодежи, спорта и туризма Донецкой народной республики. URL: <http://xn--h1aheeehel.xn--p1acf/konceptiya-patrioticheskogo-vospitaniya-detey-i-uchashchey-sya-molodezhi> (дата звернення: 03.11.2018).

⁵³⁶ Права людини на окупованих територіях та в зоні конфлікту – 2017. Українська гельсінська спілка з прав людини. 2018. 2 квітня. URL: <https://helsinki.org.ua/prava-lyudyny-na-okupovanyh-terytoriyah-ta-v-zoni-konfliktu-2017/> (дата звернення: 03.11.2018).

⁵³⁷ Грідіна І. Вказ пр.

Відомо, що політика Третього рейху стосовно долі освіти на окупованих Східних територіях була однозначною. Е.Кох, котрого надихали вкрай відверті расистські заяви Гітлера, був впевнений, що освіту для населення окупованих регіонів України слід звести до мінімуму, адже воно, будучи расово нижчим від німців і зазнавши непоправного впливу більшовизму, все одно приречене на зникнення. А. Розенберг вважав, що створення освітньої системи для українців мало слугувати, крім здобуття підтримки з боку населення, ще й формуванню спецперсоналу (робітники, медсестри, агрономи), який був потрібен для реалізації воєнних цілей рейху. Зі свого боку Е. Кох, який формально підпорядковувався очільникові Східного міністерства А. Розенбергу, у першому ж наказі розпорядився закрити всі освітні інституції у грудні 1941 р. Проте, на практиці рішення про впровадження чи ігнорування цієї директиви залишалось за місцевою адміністрацією⁵³⁸. Так, у Ворошиловграді з метою забезпечення селекційної бази для сільського господарства владою була зроблена спроба розгорнути діяльність частини підрозділів Ворошиловградського сільськогосподарського інституту. Така увага до сільськогосподарських навчальних закладів пояснювалася, в першу чергу, винятковим значенням для окупантів сільського господарства, яке мало забезпечити армію продовольством. У 1942 – 1943 рр. у Сталіно на базі Сталінського медичного інституту діяли медичні курси для колишніх студентів-медиків старших курсів. Після п'ятимісячного навчання та складання іспитів курсанти мали отримати «тимчасові дипломи». Узагалі ж під час окупації Східної України в результаті цілеспрямованої політики нацистів вища освіта перебувала у стані глибокого занепаду, що виявилось у майже повній ліквідації вищих навчальних закладів⁵³⁹.

Здавалось би освітянська політика нацистської окупаційної влади кардинально відрізняється від політики

⁵³⁸ Беллецца С. Освіта в Україні під час нацистської окупації (на матеріалах Дніпропетровської області). Український історичний журнал. 2010. № 3. С. 79.

⁵³⁹ Бистра М. О. Вища освіта на території Східної України в реаліях нацистського «нового порядку» (на матеріалах Ворошиловградської, Сталінської та Харківської областей). Вісник Черкаського університету. Серія: історичні науки. Випуск 202. Частина II. Черкаси, 2011. С. 79–81.

російської влади на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей: в імітованих урядових структурах так зване «Міністерства освіти» посідає провідне місце, а вищі навчальні заклади, власне кажучи, як і переважна більшість закладів освіти I-II рівня, знаходяться на повному матеріальному та моральному утриманні РФ. Інформація про систему освіти на сайті так званої «ДНР» абсолютно недвозначно на це вказує: «... побудована за допомогою російських кураторів з Міносвіти РФ система отримання освіти є однією з найконкурентніших і якісних у світі. Це підтверджується автоматичним визнанням шкільних атестатів і дипломів, виданих закладами освіти ДНР в Росії, Північної Кореї, Придністров'ї, Нікарагуа, Венесуелі, Сирії та інших розвинутих країнах. Навіть більше, низка громадян України мріють вступити до «університетів» ДНР з метою отримати освіту відповідно російських стандартів»⁵⁴⁰.

Нацистську владу узагалі не турбувала доля вищої освіти, як показника успішності впровадження нового порядку. Її цікавив саме порядок на окупованих територіях у буквальному сенсі цього поняття, адже цю територію нацистська влада розглядала як частину III рейху. І навпаки, політика держави окупанта у підконтрольних «ЛДНР» спрямована на максимальне охоплення молоді вищою освітою: прийом до освітніх закладів за спрощеною схемою (конкурсом атестатів), збільшення у рази «бюджетних» місць, виплата на рівні мінімальної заробітної платні стипендії (1200 крб.), обіцянки визнання дипломів або видача дипломів РФ.

Разом з тим, якщо у 2015 р. студентами 18 «вищих освітніх закладів» «ДНР» стали 16839 студентів⁵⁴¹, то у 2016 р. ця цифра склала 15515 осіб⁵⁴². Усього ж абітурієнтів, які взяли участь у вступній кампанії 2016 р. «Міністерство» нарахувало 16806 осіб. З них 99,3 % склали абітурієнти «ДНР», 0,3 % –

⁵⁴⁰ Образование в ДНР. URL: <https://dnr.one/obrazovanie-dnr> (дата звернення: 03.11.2018).

⁵⁴¹ На заседании коллегии МОН ДНР обсудили прошедшую вступительную кампанию и другие актуальные вопросы. URL: <http://mondnr.ru/?p=37136> (Дата звернення: 03.11.2018).

⁵⁴² На заседании Коллегии МОН ДНР подвели итоги вступительной кампании. URL: <http://mondnr.ru/news/item/769-na-zasedanii-kollegii-mon-dnr-podveli-itogi-vstupitelnoj-kampanii> (дата звернення: 03.11.2018).

абітурієнти з України (згадаймо – «діти з України мріють вступити до університетів ДНР, щоб отримати російські дипломи»), 0,2 % – абітурієнти з РФ і 0,2% – абітурієнти з «ЛНР»⁵⁴³. На перший погляд, цифри як для квазіреспубліки, досить оптимістичні. Але, якщо уважно подивитися, виходить, що система просто відтворює сама себе. І куратори РФ, і адресати замилювання їх очей – українські громадяни та європейці, а головне ті, хто зараз керує освітою в так званих «ДНР/ЛНР», та вчиться в їх вишах, – добре розуміють, що вища освіта, отримана у закладах на окупованих територіях, не має свого застосування поза їх меж, а за умов ретельно приховуваного безробіття – і всередині. За тими ж даними «Міністерства» «ДНР», яке зробило у 2016 р. «моніторинг потреби робочих кадрів вітчизняного ринку праці», найбільш популярними виявились: педагогічний профіль – 688 місць; будівельні спеціальності – 672 місця; медичні спеціальності – 483 місця; юридичні спеціальності – 435 місць⁵⁴⁴.

Отже, прості арифметичні дії, свідчать, що так звана «молода республіка» відчуває брак саме тих кадрів, які її будують та легітимують, але студентів, які через чотири роки винні поповнити цей ринок праці, на сьогодні аж у вісім разів більше.

У 2018 р. за даними так званого «Міністерства освіти ДНР» було зараховано до вищих навчальних закладів республіки усього 11249 осіб. При цьому вже не уточнялось, скільки абітурієнтів було зараховано з підконтрольній Україні території, або інших країн. Можна передбачити, що таких не спостерігалось. Було названо найбільш популярні серед абітурієнтів напрями підготовки: будівництво, педагогічна освіта, філологія (російська мова та література), медичні науки, комп'ютерні та інформаційні технології. Найменш популярними виявились гірничо-шахтарська справа, металургія, агрохімія

⁵⁴³ Брифінг Лариси Поляковой об итогах вступительной кампании в вузы. URL: <http://mondnr.ru/news/item/507-larisa-polyakova-podvela-itogi-vstupitelnoj-kampanii-v-uchrezhdeniyakh-vysshego-professionalnogo-obrazovaniya> (дата звернення: 03.11.2018).

⁵⁴⁴ Пресс-конференция Ларисы Поляковой об итогах окончания учебного года. URL: <http://mondnr.ru/news/item/485-press-konferentsiya-larisy-polyakovojoj-o-itogakh-okonchaniya-uchebnogo-goda> (дата звернення: 03.11.2018).

та агроґрунтознавство, садівництво⁵⁴⁵. Що ж, вступна кампанія ще раз підтвердила – економіка на тимчасово окупованих територіях прийшла в занепад.

Як вже зазначалось вище, політика російської влади в окупованих районах Донецької та Луганської областей націлена на використання освіти як потужний інструмент гібридної війни: в імітованих урядових структурах так зване «Міністерства освіти» посідає провідне місце, а вищі та загальноосвітні навчальні заклади знаходяться на повному матеріальному та моральному утриманні РФ.

Змістовне наповнення середньої освіти на тимчасово окупованих територіях, концептуалізувалося відповідно до засад «Конституции ДНР»: «восстановление единого культурно-цивилизационного пространства Русского Мира на основе его традиционных религиозных, социальных, культурных и моральных ценностей, с перспективой вхождения в состав Большой России как ореола территорий Русского Мира», – зазначає науковий співробітник Науково-дослідного інституту Українознавства О.Хоменко⁵⁴⁶. Колись російсько-американський філософ і соціолог П.Сорокін, визначаючи руйнівний вплив війни на суспільство, зазначав: «Доля будь-якого суспільства залежить перш за все від якостей його членів. Суспільство, що складається з ідіотів або бездарних людей, ніколи не буде суспільством процвітаючим. Дайте групі дияволів чудову конституцію, але цим не створите з неї прекрасне суспільство...»⁵⁴⁷. Наразі, для описуваної ситуації цілком актуально.

Як вже зазначалось вище, переведення всієї освіти на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей на російські стандарти почалося одразу після створення так званих «міністерств». Наприкінці листопада

⁵⁴⁵ Коллегия Минобрнауки подвела итоги вступительной кампании и наметила перспективы работы. URL: <http://mondnr.ru/news/item/6305-kollegiya-minobrnauki-podvela-itogi-vstupitelnoj-kampanii-i-nametila-perspektivy-raboty> (дата звернення: 03.11.2018).

⁵⁴⁶ Хоменко А. В школах «ДНР/ЛНР» з дітей намагаються зробити адептів Путіна і «руського міра». Дзеркало тижня. 2015. 21 лютого. URL: https://dt.ua/UKRAINE/v-shkolah-dnr-lnr-z-ditey-namagayutsya-zrobiti-adeptiv-putina-i-ruskogo-mira-164984_.html (дата звернення: 03.11.2018).

⁵⁴⁷ Сорокин П. Современное состояние России. Прага, 1922. 112 с. URL: <https://www.civisbook.ru/files/File/1991-3-17-Sorokin.pdf> (дата звернення: 03.11.2018).

2014 р. колишній «міністр» освіти «ДНР» І. Костенок заявив про введення з 1 січня 2015 р. викладання дисциплін російською мовою і в повній відповідності до стандартів освіти Російської Федерації. Також було заявлено про перехід на ЄДЕ та відмову від української 12-бальної системи оцінки знань на користь 5-бальної. Що надалі й було реалізовано за безпосередньою матеріальною та методичною допомогою РФ, зокрема отриманням 2,2 млн. російських підручників⁵⁴⁸. Аналогічна ситуація відбувалась і в ЛНР. Правда, колишній «міністр» тамтешнього «МОН» Леся Лаптева за свою нетривалу кар'єру запам'яталась тим, що заявила про домовленість із Міжнародною кадровою академією в Києві (!) про видачу випускникам освітніх закладів «ЛНР» «дипломів міжнародного зразка»⁵⁴⁹.

Попри задекларований в так званій «республіканській конституції» державний статус російської та української мови⁵⁵⁰ та зміст статті 12 «Язык образования» «Закону про освіту», яка «гарантирует получение образования на государственных языках, а также выбор языка обучения и воспитания» АЛЕ (!) «пределах возможностей, предоставляемых системой образования»⁵⁵¹, русифікації піддався не лише змістовний контент, а й мовний режим роботи освітніх закладів. Обидві «міністерства» «республік» видали накази, які зобов'язують «организовать преподавание, обучение и воспитание в учреждениях образования всех уровней, типов и форм собственности на русском языке»⁵⁵².

⁵⁴⁸ Черных А., Черненко Е., Гавриш О. Образование для непризнанного образования. Коммерсант. 2014. 26 ноября. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/2619146> (дата звернення: 03.11.2018).

⁵⁴⁹ Гірік С. Вища освіта окупованого Донбасу: пародія чи імітація? Insider. 2015. 29 травня. URL: <http://www.theinsider.ua/politics/vyshcha-osvita-okupovanogo-donbasu-parodiya-chi-imitatsiya/> (дата звернення: 03.11.2018).

⁵⁵⁰ Конституция Донецкой народной республики. Ст. 10. URL: <https://dnrsovet.su/konstitutsiya/> (дата звернення: 03.11.2018).

⁵⁵¹ Закон об образовании ДНР, принятый Постановлением Народного Совета 19 июня 2015 года. URL: https://view.officeapps.live.com/op/view.aspx?src=https%3A%2F%2Fdnrsovet%2Esu%3A443%2Fdoc%2Fzakon%2Fz55_1%2Edocx&wdAccPdf=0 (дата звернення: 03.11.2018).

⁵⁵² Хоменко А. В школах «ДНР/ЛНР» з дітей намагаються зробити адептів Путіна і «русского міра» // Дзеркало тижня. 2015. 21 лютого. URL: https://dt.ua/UKRAINE/v-shkolah-dnr-lnr-z-ditey-namagayutsya-zrobiti-adeptiv-putina-i-ruskogo-mira-164984_.html (дата звернення: 03.11.2018).

Українська мова вивчається в обсязі однієї години на тиждень і називається «іноземна мова». З січня 2015 р. зі шкільної програми вилучено курс історії України, який замінено на предмет «История Отечества». Підручники тимчасово окуповані території в основному постачає РФ, але вже налагоджено друк місцевих навчальних видань, переважно методичних рекомендацій. Так, в Донецьку, наприклад розробили підручники «Украинского языка» и «Истории отечества», в яких важко розрізнити де проходить межа між реальними знаннями й пропагандою.

З 2015/2016 навчального року в усіх школах і класах так званої «ДНР» ввели «Уроки гражданственности». Зокрема, п'ятикласникам в межах курсу роздали електронний підручник «Историческое краеведение». Батьки учнів разом з виявленнями любові до російської літератури знаходять там велику кількість граматичних та пунктуаційних помилок⁵⁵³. Одним із завдань «Уроков гражданственности», прописане у методичному посібнику до них, є «привитие чувства гордости, глубокого уважения и почитания символов Донецкой Народной Республики – Герба, Флага, Гимна, другой символики и исторических святынь Отечества»⁵⁵⁴.

Методичний посібник, виданий у Донецьку для 1 класу складається з трьох розділів: «Донбасс – мой родной край: Я – житель Донбасса», «Воспитай в себе гражданина Донецкой Народной Республики: Мои права и обязанности», «Донбасс и русский мир: Дыхание времён»⁵⁵⁵.

У програмі курсу, підписаному так званим «Міністерством освіти ДНР», вчителям пропонується разом з першокласниками робити матрьошок, вивчати російські частівки та усвідомлювати особливості символіки «ДНР».

На сайті «Донецкий республиканский институт дополнительного педагогического образования» розміщені навчально-методичні матеріали, що видані вже в Донецьку, та

⁵⁵³ Фролова Е. Что пишут в «республиканских» учебниках, как рассказывают о Сталине и современных украинских политиках и что думают об этих уроках сами дончане // Realist. 2016. 6 жовтня. URL: <https://realist.online/article/chemu-uchat-detej-v-dnr-na-urokakh-grazhdanstvennosti> (дата звернення: 03.11.2018).

⁵⁵⁴ Там само.

⁵⁵⁵ Уроки гражданственности Донбасса. Методическое пособие: 1 класс / Сост. Грабовая Г., Полищук Е., Седова Н., Калафат О. Донецк : Истоки, 2016. 108 с.

вже пройшли апробацію та рекомендовані до використання в освітньому процесі у 2016/2017, 2017/2018 навчальних роках. Так от для дітей 3 – 4, 4 – 5, 5 – 7 років рекомендуються окремі методичні посібники з «нравственно-патриотического воспитания»⁵⁵⁶, в яких діти повинні, наприклад, знати про так званих «героїв республіки» - «Гіві» та «Мотороллу».

У вересні місяці у соцмережах пройшли чутки, що в бібліотеках шкіл Донецька вилучають усю друковану продукцію України. Ось як своєрідно відреагував на цю новину вчитель історії «Гимназии информационных технологий» № 61 м. Донецька: «Узнал, что в библиотеках школ изымают всю печатную продукцию Украины. Бред несусветный. Как историк, возмущён до глубины души. А как же исторические источники? А как же фактические материалы из истории Украины, пусть и враждебного нам государства? Ведь, без знаний о враге, не будет правильных решений и способов борьбы с ним. А на основании чего объяснять детям истинность позиции нашего Дела? Изъятие украинских письменных материалов - это преступление против истины и законов ДНР. Прежде всего это нарушение Конституции ДНР! В правительстве ДНР - засели враги ДНР!»⁵⁵⁷.

Одним з чергових фейкових проєктів-симулякрів так званих «міністерств освіти») на окупованих територіях (зрозуміло, що безпосередньо під керівництвом відповідних галузевих кураторів з РФ) стало переведення і місцевих освітніх «закладів» на «російські стандарти» навчання та спроба організувати видачу їх випускникам дипломів «російського зразка». Дипломи «російського зразка» повинні були знаменувати для розгубленого населення незворотний курс «молодих республік» на «інтеграцію» з РФ. Тому ця тема так гучно роздмухувалась в усіх окупаційних ЗМІ. Забігаючи наперед, слід зазначити, що дипломи «російського зразка» (зауважимо, що в самому терміні йдеться не російські дипломи,

⁵⁵⁶ Учебно-методические материалы к 2017-2018 учебному году. Донецкий республиканский институт дополнительного педагогического образования. URL: <http://www.donippo.org/%D0%B2%D0%Bo%D0%B6%D0%BD%D0%BE%D0%B5/posobiya2018/> (дата звернення: 03.11.2018).

⁵⁵⁷ URL:

https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=217888122324501&id=100023099436184 (дата звернення: 03.11.2018).

а тільки «зразок») досі не видають навіть в анексованому Криму. Як цілком справедливо зауважує вітчизняний історик Сергій Гірік, подібні ініціативи передбачають високий рівень зобов'язань від керівництва освітніх установ із російського боку: «Моральна чи матеріальна підтримка терористичних організацій – одне, а укладання з ними угод про програми «подвійний диплом» - інше. Ті з них, хто піде на такий крок, ризикують втратити довіру партнерів у західних країнах – видача дипломів конкретного навчального закладу РФ випускникам установи, якої не існує в міжнародно визнаному правовому полі, ставить під сумнів решту документів про освіту цього закладу за поточний рік»⁵⁵⁸.

Отже, можемо припустити, що російська влада витрачає величезні гроші задля створення чергового симулякра на окупованих територіях, адже молодь отримує заздалегідь непотрібну освіту, прирікаючи себе до статусу заручників не правових утворень «ДНР/ЛНР». З молоддю та їх батьками більш-менш усе зрозуміло. Не дивлячись на усі зусилля української влади, громадських організацій, міжнародних інституцій, мешканці окупованих територій об'єктивно залишаються суттєво обмеженими у можливості після закінчення загальноосвітніх закладів, розташованих у зоні окупації, вступати до українських ЗВО, навіть за умов складання замість ЗНО іспитів до університетів-переселенців. Необхідність перетинання лінії зіткнення, пов'язані з цим небажання та фінансова неспроможність батьків відпускати дітей на навчання до ЗВО України, брак місць у гуртожитках ЗВО-переселенців, вимушує навіть патріотично налаштовану молодь залишатись на окупованій території. А за умов відсутності роботи (для хлопців – небезпека мобілізації) та поширення чуток, що у разі повернення України, «вона щось вигадає з дипломами», – вступати до місцевих освітніх «закладів», де можна ще й отримувати стипендію.

У 2015 р. було створено так звану «Вищу атестаційну комісію» при «МОН» «ДНР», а на початку 2016/2017 навчального року за повідомленням сайту «ВАК» в

⁵⁵⁸ Гірік С. Вища освіта окупованого Донбасу: пародія чи імітація? Insider. 2015. 29 травня. URL: <http://www.theinsider.ua/politics/vyshcha-osvita-okupovanogo-donbasu-parodiya-chi-imitatsiya/> (дата звернення: 03.11.2018).

«республіці» діяла 21 рада із захисту кандидатських та докторських дисертацій з 39 спеціальностей⁵⁵⁹. Зважаючи, що кількість вищих навчальних закладів скоротилась майже вдвічі, то і підготовка науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації, які можуть реалізувати свої професійні здібності з дипломами юридично нелегітимної ВАК тільки у невизнаній республіці, є намаганням декорувати систему вищої освіти «ДНР» усіма необхідними атрибутами.

Зважаючи на те, що функціонування системи вищої освіти так званих «ДНР/ЛНР» позбавлені будь-яких правових підстав, активно створюється імітація легітимності їх діяльності. Поширюється інформація, що усі вищі навчальні заклади в так званих «ДНР» знайшли партнерів в Росії та уклали з ними договори про співробітництво: «... укладені договори з 31 вишем РФ, і цей список планується розширяти...». При цьому самі російські університети «Міністерством» не називаються, мабуть, для того, щоб їх не дискредитувати сумнівним співробітництвом, а акцентується увага лише на їх географії: «...Встановлені контакти в вишами Москви, Санкт-Петербургу, Орла, Воронежа, Курську, Краснодару, Ульяновська, Смоленська, Чебоксар, Іжевська, Пскова, Белгорода, Сочі та ін.»⁵⁶⁰

Але таке правило не розповсюджується на окремі університети. Далі за усіх пішов Донецький національний університет «ДНР», повідомивши на своєму сайті, що багато уваги в університеті приділяється міжнародним відносинам з вищими навчальними закладами інших країн світу, укладаються договори про співробітництво за різноманітними програмами, включаючи програми обміну студентів. Серед партнерів ДонНУ «ДНР» називає Московський державний університет імені Ломоносова, Російський університет Дружби народів, Іркутський державний університет, Брестський державний університет ім. А.С.Пушкіна, Білоруський державний педагогічний університет ім. Максима Танка,

⁵⁵⁹ Інформація ВАК при МОН ДНР. URL: <http://vak.mondnr.ru/> (дата звернення: 03.11.2018).

⁵⁶⁰ Все 18 вузов ДНР заключили договоры о партнерстве с учебными заведениями РФ. URL: <http://dan-news.info/russia/vse-18-vuzov-dnr-zaklyuchili-dogovory-o-partnerstve-s-uchebnymi-zavedeniyami-rf.html> (дата звернення: 03.11.2018).

Мінський державний лінгвістичний університет, а також «виші з інших країн: Вірменії, Китаю, Казахстану, Польщі, Великої Британії, Німеччини, Єгипту, Сирії, США, Австралії, Греції, Чехії та ін.»⁵⁶¹. Цікаво, що цей перелік партнерів майже жодним чином не відрізняється від довоєнного. Важко припустити, що США та Велика Британія знають про те, що мають партнерів у так званій «ДНР», за створення та утримання якої вони наклали та зміцнюють санкції проти РФ. Практика імітації міжнародного університетського співробітництва цілком вписується в історію з відкриттям фейкових посольств фейкових республік на території європейських держав. «Ми й озирнутися не встигнемо, як до самозваних «глав» і «депутатів» додадуться самозвані «консули» і «повпреди» на московському жалуванні, які будуть розповідати, що представляють «народ Донбасу», який жадає незалежності, і звинувачувати Україну у «воєнних злочинах та геноциді», розташувавшись у затишних європейських оселях», – висловився з приводу таких фейкових консульств «ДНР» В. Портніков⁵⁶². Можна припустити, що саме заради поширення подібних псевдопредставництв ДонНУ «ДНР» збільшив бюджетні місця для студентів спеціальності «Міжнародні відносини» з 20 до 70, адже більш-менш адекватного пояснення підготовки такої кількості міжнародників у невизнаному державному утворенні знайти важко.

Для місцевих науково-педагогічних кадрів, які свідомо чи вимушено залишились працювати у захоплених вишах, це була нагода не втратити роботу, а подекуди і засоби існування. Для нових кадрів, хто влаштувався на місця тих, хто проявив свою громадянську позицію та звільнився, часто-густо це стало реалізацією своїх амбіцій створення кар'єри у вищій школі, а отже і свідомого сприйняття чинного порядку.

Для російських кураторів імітація функціонування освіти на окупованих територіях – це створення нових симулякрів для

⁵⁶¹ Донецкий национальный университет (г. Донецк) URL: http://donvuz.ru/donetskiy_natsionalniy_universitet___316_7507.htm (дата звернення: 03.11.2018).

⁵⁶² «Чехия – это начало»: Портников предрек появление в Европе новых «консульств ДНР». URL: <http://obozrevatel.com/politics/49870-chehiya-eto-nachalo-portnikov-predrek-poyavlenie-v-evrope-novyih-konsulstv-dnr.htm> (дата звернення: 03.11.2018).

симулякра «ДНР/ЛНР», множення форми без змісту.

Будь-яка окупаційна влада здійснює абсолютно прагматичну політику на підконтрольній їй території. Нацистську цікавив виключно життєвий простір, а отже території з мінімумом неосвіченого населення. Цинізм нацистської окупаційної влади визначався так званим «обмеженням існуванням» для окупованого населення – мінімум прав, мінімум задоволення потреб. В освітянській сфері – залишення мінімальних можливостей для підготовки слухняних робітників. Така політика втілювалась з притаманною німцям скрупульозністю та без зайвих пояснень перед населенням. Так, у грудні 1941 р. рейхсміністр Східних територій А. Розенберг просто видав наказ, за яким діти віком понад 12 років після закінчення чотирьох класів повинні були працювати на Німеччину і не мали права продовжувати навчання⁵⁶³.

Російській владі не потрібна ані територія, ані люди. Видані за два роки за інформацією «міністра освіти» 5000 російських дипломів (цю цифру слід розглядати виключно в контексті викривленої інформаційної суб'єктності) випускникам вищих навчальних закладів «ДНР»⁵⁶⁴ зовсім не означає готовність РФ працевлаштувати молодих спеціалістів з Донецької та Луганської областей в Росії. Про це свідчить хоча б нові, більш жорсткі, правила РФ для мігрантів з України, в яких відсутні жодні виключення для переселенців з Донбасу⁵⁶⁵. Російська влада виявилась цинічною за нацистську, адже підтримуючи примарні надії частки окупованого населення на легітимізацію хоча б освітнього простору, насправді шляхом заміни об'єктивних уявлень цільових груп інформаційними фантомами створює симулякр освіти, як інструмент утримання нашої держави в орбіті своєї агресивної внутрішньої та

⁵⁶³ Добров П., Тарнавський І. Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941 – 1943 рр.). Донецьк : ДонНУ, 2008. С. 120.

⁵⁶⁴ Российские дипломы в 2016 году получили около 3 тыс. выпускников вузов ДНР URL: http://dnr-hotline.ru/news/rossijskie_diplomy_v_2016_godu_poluchili_okolo_3_tys_vypusknikov_vuzov_dnr/2016-08-18-3422 (дата звернення: 03.11.2018).

⁵⁶⁵ Новые законы для мигрантов в 2016 г. Вестник мигранта. URL: <http://migrant.lameroid.ru/2015/12/new-law-4-migrants-2016.html> (дата звернення: 03.11.2018).

зовнішньої політики, для розповсюдження плацдарму війни проти України, створення ситуації керованого хаосу. Парадний вал інформації про успішне функціонування «університетів», про велику кількість абітурієнтів, про діяльність спеціалізованих вчених рад із захисту дисертацій, про проведення наукових конференцій, видавничу діяльність на базі колишніх фахових видань, звіти про кількість отриманих російських дипломів, активізацію діяльності Малої академії наук як кузні потенційних студентів, ховають головне – система освіти працює лише на відтворення сама себе та на реалізацію цілей російської влади.

Яким чином протистояти й що можна протиставити російській агресії на ділянці освітянського фронту. Сьогодні фахівці цілком справедливо зазначають: безпекова проблема полягає в тому, що за часи незалежності більшість державних інституцій і владних партій не «бачила» загроз українській ідентичності на зрусіфікованих територіях України і не розробляли практик щодо їх нейтралізації. А патріотичні політичні партії (Рух, УРП та ін.) і громадські організації не мали достатнього потенціалу щоби змінити ситуацію. Тому питання регіональної ідентичності піднімалося лише у контексті чергових політичних спекуляцій⁵⁶⁶. Але констатація факту розколотого гуманітарного середовища потребує набагато глибшого та виваженого історичного та політологічного аналізу, приміром якого може служити ґрунтовна монографія вчених інституту історії НАН України «Триста років самотності: український Донбас у пошуках смислів і Батьківщини», присвячена поворотним етапам політичної, соціально-економічної та етнокультурної історії нового й новітнього часу Донеччини та Луганщини, властивим регіону формам соціальної та міжетнічної взаємодії, сучасним тенденціям, перспективам й потенційним загрозам⁵⁶⁷. Отже, паралельно з дослідницькими розвідками, політологічними аналізами та на їх засадах необхідно створення умов для

⁵⁶⁶ Степико М. Цілісність гуманітарного простору України як об'єкт національної безпеки держави. Аналітична записка. Серія «Гуманарний розвиток». № 22. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1871/> (дата звернення: 03.11.2018).

⁵⁶⁷ Кульчицький С., Якубова Л. Триста років самотності: український Донбас у пошуках смислів і Батьківщини. К. : Видавництво «Кліо», 2016. 720 с.

усвідомлення усієї низки проблем в гуманітарній сфері тимчасово окупованих територій, зокрема освітянській, задля успішного майбутнього процесу деокупації та постконфліктного будівництва. Наприклад, що можна робити вже зараз в галузі вищої освіти. По-перше, це створення умов для появи неупередженої, нестигматизованої, недискримінаційної інформаційної суб'єктності окупованих територій саме з боку відповідних структур української влади та громадськості: міністерства освіти України, міністерства інформаційної політики, вищих навчальних закладів, громадських організацій, центрів та фондів. Це може бути: моніторинг та оприлюднення інформації про стан вищої освіти на окупованих територіях з його аналізом наслідків для освітньої галузі України. По-друге, прийняття запобіжних заходів щодо створення інформаційних приводів для російської пропаганди. Наприклад, визнати шкідливою практику позбавлення вчених ступенів та звань науково-педагогічних кадрів, які залишились на окупованих територіях, явковим порядком за умов відсутніх поки що правових норм розв'язання цих проблем. Подібна, вже застосована, практика, окрім того, що працює на російську пропагандистську машину, лякає та відштовхує лояльно налаштованих до України працівників освіти, що вимушені були залишитись на окупованій території. По-третє, розроблення стратегії та тактики повернення вищої освіти на деокуповані території з врахуванням усіх майбутніх аспектів врегулювання – правових, майнових, моральних і таке інше. І при цьому слід постійно мати на увазі, що ця війна – гібридна, і ведеться вона не лише на Донбасі, і не лише зброєю.

Увага журналістів, експертів, дослідників у висвітленні подій на Південному Сході України, зокрема в галузі освіти, як правило, прикута до просторових меж тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей, або до питань навчання дітей з тих територій, або до діяльності переміщених університетів тощо. «Сірою» плямою залишається проблема зі станом освіти в так званій «сірій зоні», хоча вона не менш, а за деякими аспектами й більш трагічна та гостра. І хоч командувач Операції об'єднаних сил (ООС) генерал-лейтенант С. Наєв вважає поняття «сіра зона» неприйнятним, адже його не закріплено в жодному документі, а само воно вигадане

ЗМІ⁵⁶⁸. Але, попри те, що він за своїм статусом викладає офіційну точку зору, ця назва все ж таки існує та цілком відбиває реальну дійсність.

«Сіра зона» – це своєрідна нейтральна смуга між сторонами бойових дій, утворена з-за відводу озброєнь від лінії зіткнення відповідно до Мінських домовленостей. Щоб потрапити у «сіру зону» з українського боку, слід пройти прикордонний контроль на виїзд з України. Формально усі населені пункти «сірої зони» знаходяться в юридичному полі України, живуть по українських законах, постачання продовольства і товарів першої необхідності здійснюються з України при координації з міжнародними гуманітарними організаціями. Але, як зазначає, експерт-міжнародник В. Кравченко, усе набагато складніше⁵⁶⁹.

«Сірі зони» війни на Донбасі – це не зовсім вільна Україна, але й і не тимчасово окуповані території «республіками». Це особливий за статусом район бойових дій, де також живуть люди, але питання, як вони там живуть: виживають. Виживають переважно за рахунок негативних практик: контрабанди, незаконної торгівлі, перевезеннями, торгівлі «чергою» на блокпостах тощо. І усе це в умовах невизначеності найближчого та віддаленого майбутнього. І там живуть діти, але про це нижче.

«Сірі зони» можна умовно розподілити на три категорії. Вони певною мірою можуть збігатися з визначеними ОСС зонами. Перша, це, як її називає В. Кравченко, зовсім «сіра», на кшталт Комінтернове, кинуті села, розташовані на лінії бойових дій. Тут немає органів влади, міліції, судів, немає постійної роботи. Населення цих поселень (ті, хто залишився, а таких приблизно половина) вимушені виживати завдяки натуральному господарству та містечковій контрабанді харчових продуктів з «великої землі» до окупованих територій.

Інша категорія – це міста та села, де зберігається присутність українських військових – так звані крайні

⁵⁶⁸ Шрамович В., Шудря А. Сергій Наєв: поняття «сірої зони» на Донбасі немає, це запровадили ЗМІ. Інтерв'ю. Аратта. 2018. 30 жовтня. URL: http://www.aratta-ukraine.com/text_ua.php?id=4009 (дата звернення: 11.11.2018).

⁵⁶⁹ Кравченко В. «Серые зоны» войны на Донбассе. Лабиринты войны. URL: <http://war.intsecurity.org/2016/01/org/2016/01/серые-зоны-войны-на-донбассе/> (дата звернення: 11.11.2018).

блокпости. Але менш «сірими» вони від цього не стають. Саме їх назви потрапляють до щоденних бойових повідомлень обстрілів, саме вони позначаються на картах АТО – ООС: Широкине, Гранітне, Авдіївка, Красногорівка, Мар'їнка та інші. Оскільки ці пункти є «гарячими» напрямками, населення селищ та міст, Так, населення Авдіївки на початок 2014 р. налічувало 35 тис. осіб, у 2016 р. залишилось близько 7000 осіб⁵⁷⁰. Роль влади, міліції, судів, комунальних служб на цих територіях виконують військові.

Третя категорія – «сірі» міста і села, віддалені від лінії зіткнення на відстані до 15 км в український бік. Такою зоною є місто-супутник Горлівки Торецьк, Світлодарськ, Старогнатівка, Попасна та ін. Їх, з легкої руки мера Держинська В. Слепцова, відомого агітацією за «ДНР», називають «міста-ізгої». Місцеві вибори тут проведені не були, зруйновані обстрілами господарство відновлювати не поспішають (все одно зруйнується), а міжнародні гуманітарні організації стикаються зі складнощами при взаємодії з місцевими органами влади та громадами⁵⁷¹. З роботою тут великі проблеми – шахти та заводи, як містотвірні підприємства, фактично не працюють. Однак, функціонують школи, дитячі садки. А вночі усі разом ховаються по підвалах з-за обстрілів.

«Сірі зони» на Донбасі зберігають значний внутрішній та зовнішній конфліктний потенціал, адже їх кордони є динамічними з обох боків, а місцеві жителі не знають, по якій бік вони опиняться завтра – український, чи «республіканський».

У Донецькій області за даними вересня 2016 р. уздовж лінії розмежування працювало 37 шкіл, в яких навчалось близько 6000 дітей. У м. Авдіївка – 5 шкіл, м. Торецьк – 7 шкіл, в Артемівському та Волноваському районах – по 7 шкіл, Мар'їнському – 5, Ясинуватському – 6. 13 загальноосвітніх закладів не працювало. На лінії розмежування було розташовано 45 дошкільних закладів з них функціонувало лише 28, в яких виховувалася 1774 дитини. 17 дошкільних закладів не працювали через пошкодження та близькість до зони бойових дій. 18 загальноосвітніх закладів потребували

⁵⁷⁰ Там само.

⁵⁷¹ Там само.

капітального ремонту, зокрема 10 дошкільних та 8 загальноосвітніх з орієнтовною вартістю відновлення – 20,14 млн. грн. У Луганській області, за інформацією МОН уздовж лінії розмежування функціонувало 71 загальноосвітні заклади та 55 дошкільних, в яких навчалися 7307 та 2451 дітей відповідно⁵⁷².

Міністр освіти і науки України Л. Гриневич розповіла, що в так званій «сірій зоні» на Донбасі станом на жовтень 2018 р. працюють 97 шкіл: 60 в Донецькій області та 37 у Луганській. «Вони всі працюють в постійному стресі. Тому що вони працюють, але вони ніколи не знають, що може статися. Зараз у Луганській області функціонують всі ці школи, а в Донецькій 10 припинені саме в 2017 р., зверніть увагу, через бойові дії. В Авдіївці – дві, у Волноваському районі – три, в Ясинуватському – дві школи. Ще обласна школа-інтернат також вже не функціонує», – розповіла Л. Гриневич, додавши, що дітей з цих шкіл возять на навчання в інші школи⁵⁷³.

За її словами, частина шкіл постійно знаходиться на ремонті. «Їх відремонтували, потім стався обстріл – знову пошкоджене вікно. Останні обстріли – були пошкоджені школи у Бахмутському районі Донецької області», – повідомила міністр, зазначивши, що ні вчителі, ні діти «не можуть розслабитися до кінця, всі насторожені».

При цьому, попри вплив війни, ці школи продовжують давати дітям освіту. У них є додаткові предмети, такі як, наприклад, протимінні програми, також у таких школах працюють психологи⁵⁷⁴.

Волонтерка О. Розводовська, яка понад два роки живе безпосередньо поряд з лінією розмежування і допомагає родинам із дітьми, розповідає, що деякі школярі, щоб потрапити на урок, змушені переходити щоразу лінію

⁵⁷² Каплан Ю. Стан забезпечення прав і свобод людини у зоні проведення АТО на підконтрольних територіях Донецької та Луганської областей України. Аналітична записка. Національний Інститут стратегічних досліджень Серія «Політика». 2016. вересень. № 35. URL: <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/AZ-Prava-ta-svobodi-ATO--ea8ca.pdf> (дата звернення: 11.11.2018).

⁵⁷³ Гриневич розповіла про умови роботи шкіл у «сірій зоні» на Донбасі. ZIK. 2018. 31 жовтня. URL: https://zik.ua/news/2018/10/31/grynevych_rozpovila_pro_umovy_roboty_shkil_u_siriy_zoni_na_donbasi_1438463 (дата звернення: 11.11.2018).

⁵⁷⁴ Там само.

розмежування: «Є села, які відрізані від будь-яких автошляхів та асфальтованих доріг, а в школі залишилося 20 – 30 дітей, і для них там, звичайно, важче забезпечити нормальні умови та харчування, а також навчання. Є такі місця, звідки діти ходять і на ту сторону у школу щодня – наприклад, Зайцеве. Це те селище, де є певна кількість дітей, які ходять через лінію вогню під Горлівку, щодня так навчаються і після закінчення уроків повертаються додому. Є села, де школа постраждала і справді дітей скерували у якісь інші школи. Те ж саме Зайцеве: діти, батьки яких вирішили залишити навчатись на підконтрольній Україні території, щодня їздять 20 кілометрів під Бахмут у школу. Очевидно, що якщо сильний обстріл, заметіль або дуже погана дорога, автобус просто не приїжджає за дітьми»⁵⁷⁵. І такі умови волонтерка називає кращими за ситуацію, яка була у 2014 р., коли діти просто сиділи по підвалах і бомбосховищах, і були переведені «для галочки» на індивідуальне навчання.

Ірина Кочеткова, виконавчий директор Київської школи рівних можливостей, яка реалізує проект «Війна та мир. Участь дітей у миротворенні», намагається привернути увагу до стану освіти саме в «сірих зонах» Донбасу. «Багато людей у сірій зоні живуть від гуманітарки до гуманітарки. Вони втратили віру в себе. Треба, щоб ця хвороба не передалася їхнім дітям». Як живуть діти Донбасу, які опинилися в сірій зоні? Хто і як їх навчає? Як проходить їхнє дитинство на лінії вогню? Скільки дітей проживає в сірій зоні? Хто займається питаннями дітей сірої зони?», – такі питання ставляться зараз перед державою, громадськими організаціями, міжнародними структурами, зазначає І. Кочеткова, але ситуація залишається складною. Слід констатувати, що діти «сірої зони» не отримують повноцінну освіту, хоч і ходять до школи та отримують певні знання. Класи не укомплектовані, в деяких займаються по 4 – 5 учнів. Бракує підручників. Учні українських, зокрема київських шкіл в рамках тих чи інших гуманітарних акцій, відправляють туди посилки, вчителі передають своїм колегам книги, діляться методичною літературою. Але, наприклад, створити там інтернет-класи, щоб запровадити дистанційне навчання, не

⁵⁷⁵ Кількість школярів у сірій зоні зростає. Інтерв'ю з Уповноваженою з прав людини Верховної Ради Оксаною Філіпішиною. Радіо Свобода. 2017. 2 вересня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28712643.html> (дата звернення: 11.11.2018).

видається можливим. Випускники шкіл «сірої зони» також мають переваги під час вступу на території України. Певні переваги їм надають і деякі закордонні університети, зокрема, польські. Діти з «сірої зони» регулярно відпочивають в українських дитячих таборах, нерідко переїжджаючи з одного в інший, для них також організовується відпочинок за кордоном. Такий відпочинок забезпечує і держава, і спонсори, і міжнародні організації. Сьогодні дуже важливо у дітей сірої зони розвинути активність і бажання змінити дійсність на краще. Щоб їхнє нинішнє сіре дитинство не перетворилося на таке ж сіре доросле життя. На це спрямовані, зокрема, гранти міжнародних організацій, наприклад, ЮНІСЕФ. Дітям дають міні-гранти на створення невеличких кінотеатрів, футбольних команд, на знімання фільмів. Діти самі пишуть свої проекти для отримання таких грантів, визначаючи, як вони зможуть себе реалізувати. Такий творчий підхід формує у дітей бажання самостійно визначати своє майбутнє. Війна, до якої люди, з одного боку звикли, а з іншого втомились, запустила механізм синдрому пасивності: люди не бачать свого майбутнього, звикли до думки, що воно від них не залежить, а отже нема сенсу щось змінювати. Життя за принципом «від гуманітарки до гуманітарки» створює «сіру зону» в стратегії виживання, яку переймають діти. І цю проблему досі не вирішено. Йдеться і про серйозні психологічні травми. Є певні позитивні зрушення: Міністерство освіти і науки спільно з науковцями, волонтерами, міжнародними організаціями навчає вчителів, які працюють у зоні конфлікту, щодо реагування на ситуації, пов'язані із конфліктом, і надання дітям підтримки, але поки що це не розв'язання проблеми, а боротьба з наслідками.

ПІСЛЯМОВА

На сьогодні ми маємо достатньо вагомий науковий доробок, що висвітлює різні аспекти подій, які відбувались з 2013 по 2018 рр., ретроспективні сучасні розвідки, пов'язані з аналізом історичних, соціально-економічних, цивілізаційних і культурно-духовних особливостей регіонів України, зокрема південного сходу. Разом з тим, події нагромаджуються по такій експоненті, що зафіксовані та інтерпретовані ще вчора, на сьогодні вони постають у зовсім іншому контексті у світлі нових подій. Нове знання негайно породжує нове специфічне незнання (non-knowledge), що створює стимул та мотивацію для продовження та вдосконалення дослідження.

Вивчення Південного Сходу України в умовах суспільно-політичної кризи було спрямоване на досягнення реальної інтеграції даного регіону в загальнонаціональний український простір через дослідження історико-культурних, соціально-економічних, політичних процесів. З урахуванням того, що національно-державний розвиток країни значною мірою визначається обраною національною стратегією, залежить від адекватної гуманітарної політики, велике значення має вдосконалення концептуально-теоретичних підходів до вивчення феномену сучасної цивілізації через глибоке дослідження становища та розвиток соціально-економічних, політичних, культурних процесів, які відбуваються в окремих державах світу, зокрема, на прикладі України.

Кризові процеси, що відбуваються на Південному Сході України, є наслідком цілого комплексу причин, пов'язаних з історичними, соціально-економічними, внутрішньо- та зовнішньополітичними факторами. Виявлено, що активізація сепаратистських настроїв в Донбасі є наслідком процесів індустріального заселення регіону, через що частку українського населення була штучно розмито; русифікації у радянський час та фактичної відсутності власного типу національної української культури, властивого іншим частинам країни. Це, у свою чергу, вплинуло на певні ізоляціоністські настрої місцевого населення щодо України в цілому. Іншими факторами, що зумовили суспільно-політичну кризу, стали,

насамперед: відсутність системи захисту від інформаційної експансії Російської Федерації, недовіра до українських ЗМІ в умовах перемоги Революції Гідності.

На підставі вивчення та аналізу чинних досліджень, репрезентативної джерельної бази, зокрема визначення нормативно-правової бази політичної кризи на південному сході України та регулювання державної політики із забезпечення державного суверенітету України, що склалася протягом досліджуваного періоду, окреслено межі політичного та наукового дискурсів задля запобігання нав'язування зацікавленими колами штучної проблеми «громадянської війни» та «сепаратизму». Запропоновано та аргументовано введення до наукового обігу понять «окупація/деокупація», «колабораціонізм», «повернення/переосвоєння».

Разом з тим, аналіз суспільно-політичної кризи на Південному Сході України дозволяє виробити модель, що може бути застосована при дослідженні сепаратистських процесів в інших державах світу. В її основі лежить аналіз історичних, соціально-економічних, політичних, етнічних, інформаційних, культурних, геополітичних чинників. Окрему увагу має бути приділено розгляду процесів, пов'язаних з реалізацією стратегії «Гібридної війни», вперше застосованої саме в Україні й такої, що передбачає поєднання традиційних методів ведення війни з асиметричними, використання новітніх інформаційних технологій, практик психологічної обробки тощо. Сучасний стан розвитку суспільства дозволяє стверджувати, що дана модель отримає поширення і в інших країнах світу, де виникає суспільна напруженість.

В процесі дослідження вперше було докладно проаналізовано нормативно-правову базу проведення АТО, визначення статусу біженців та учасників антитерористичної операції. Визначено основні недоліки чинних правових актів, що створюють підґрунтя для «експорту» сепаратизму з боку РФ.

Удосконалено концепцію транскордонного співробітництва, визначено сприятливі умови задля співпраці на регіональному рівні для історично проблемних прикордонних регіонів.

Удосконалено та систематизовано теоретико-методологічні засади дослідження регіональної ідентичності на

прикладі Південного Сходу України. Доведено екзогенний вплив РФ на розвиток кризових процесів на Південному Сході України задля використання штучного поширення сепаратистських настроїв – «сепаратизм на експорт».

Обґрунтовано та доведено вирішальну роль та значення у гібридній війні РФ проти України, зокрема визначного чинника суспільно-політичної кризи на Південному Сході, використання як пропагандистської зброї ідентичності та політики історичної пам'яті. Здійснено ретроспективний та сучасний аналіз формування регіональної ідентичності та політики історичної пам'яті на Донбасі у довоєнний період та під час АТО та ООС, проаналізовано сучасний стан пропаганди на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської області, визначені загрози та ризики національній безпеці України, пов'язані із застосуванням інформаційно-пропагандистської зброї проти населення тимчасово окупованих територій шляхом створення стійкої асоціації «Україна фашистська держава». Доведено, що копіювання комеморативних практик радянського періоду в сучасній політиці РФ на тимчасово окупованих територіях та їх зворотне навмисне/ненавмисне віддзеркалювання в політиці нашої держави становлять загрозу національній безпеці України формуючи модель «постправди» у суспільній свідомості.

Доведено неготовність Західного світу, європейських країн та міжнародних міжурядових організацій до руйнування системи колективної безпеки, спричиненої діями РФ за принципом «право сили». Простежено та проаналізовано трансформацію політики провідних країн світу стосовно розв'язання системної суспільно-політичної кризи на Південному Сході України, припинення агресії з боку РФ та захисту суверенітету України в межах дієвого міжнародного права.

Доведено, що саме боротьба України за позбавлення від свого постколоніального минулого спричинила впертий спротив РФ із набуття нашою державою незалежності, а не «громадянська війна» російськомовного населення Донбасу, як то проголошується офіційною політикою РФ та підкріплюється відповідними дослідженнями російських науковців. Гібридна війна РФ проти незалежності України трансформувалась у зовнішню агресію з порушенням міжнародного права та

системи колективної безпеки, що протиставило РФ усьому прогресивному, демократичному, цивілізованому світу.

Отримало подальший розвиток дослідження нормативно-правового забезпечення функціонування антитерористичної операції та статусу її учасників та біженців у порівнянні з науковими розробками О. Сидорчука. Зважаючи на сучасність процесів, що відбуваються на Південному Сході України вперше сформульовано теоретико-методологічні підходи до визначення сутності процесів, що відбуваються на території Південного Сходу України.

Вперше проаналізовані гуманітарні аспекти суспільно-політичної кризи на південному сході України. Доведено, що суспільно-політична криза на південному сході України, зовнішня агресія РФ, тимчасова окупація окремих районів Донецької та Луганської областей спровокували найбільшу після Другої світової війни гуманітарну кризу в Європі. Вперше проаналізовано механізми та практики, охарактеризовані суб'єкти та об'єкти масштабної гуманітарної допомоги, з якою наша держава стикнулася вперше.

Вперше проаналізовано масштаби втрати освітянської інфраструктури на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей та в так званій «сірій зоні», окреслені загрози національній безпеці України у зв'язку із втратою освітянської ланки на тимчасово окупованих територіях в цілісній державній системі освіти, а відтак – і національній безпеці. Запропоновані стратегії та тактики протидії цим загрозам, шляхи відновлення зруйнованого освітянського середовища на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей та його повернення до національно-державного під час деокупації та постконфліктного будівництва.

Перспективою подальшого дослідження є з'ясування сучасного стану тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської області, осмисленню та оцінці подій, що відбуваються через військову агресію Російської Федерації та кардинально впливають на геополітичне, геоекономічне, безпекове становище України, збереження її територіальної цілісності та суверенітету. У фокусі – проблеми повернення тимчасово окупованих територій з акцентом на можливість віднайти спільну основу для їх політичного, економічного,

демографічного, соціального, гуманітарного та ментального переосвоєння, мінімізації пов'язаних з цим процесом ризиків для державного суверенітету України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Джерела

1. «Там будет устроена резня»: Путин заявил, что не допустит закрытия границы с оккупированным Донбассом. UNIAN. 2017. 19 жовтня. URL: <https://www.unian.net/politics/2197156-putin-zayavil-chto-ne-dopustit-zakryitiya-granitsyi-s-okkupirovannyim-donbassom.html> (дата звернення: 23.10.2018).
2. «Чехия – это начало»: Портников предрек появление в Европе новых «консульств ДНР». URL: <http://obozrevatel.com/politics/49870-chehiya-eto-nachalo-portnikov-predrek-poyavlenie-v-evrope-novyih-konsulstv-dnr.htm> (дата звернення: 03.11.2018).
3. 30 квітня розпочалась операція Об'єднаних сил із відсічі та стримування збройної агресії Росії на Донбасі – Президент підписав Указ. URL: <http://www.president.gov.ua/news/30-kvitnya-rozpochalas-operaciya-obyednanih-sil-iz-vidsichi-47206> (дата звернення: 21.10.2018).
4. Аверьянов В. Доктрина русского мира. URL: <https://izborsk-club.ru/10269> (дата звернення: 12.09.2018).
5. Агенції ООН зустрілися із представниками української влади для обговорення гуманітарних потреб. UNICEF-Україна. 2014. 8 липня. URL: https://www.unicef.org/ukraine/ukr/media_26365.html (дата звернення: 21.10.2018).
6. Актуальний стан забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб в Україні. Доповідь зацікавлених сторін. URL: http://naiu.org.ua/wp-content/uploads/2017/10/UPR_IDP_ukr.pdf (дата звернення: 26.10.2018).
7. Актуальні проблеми ВПО та законодавчі пропозиції фонду «Гореніє» щодо їх вирішення. URL: <http://fgorenje.org/novini/192-aktualn-problemi-vpo-ta-zakonodavch-propozicii-fondu-goryenye-schodo-yih-virshennya.html> (дата звернення: 25.10.2018).
8. Аналіз проблем реалізації прав внутрішньо переміщених

- осіб (ВПО). Благодійна організація «Благодійний фонд «Восток SOS»». URL: <http://vostok-sos.org/problem> (дата звернення: 26.10.2018).
9. Андрухович вважає, що Донбасу і Криму треба відокремитися від України. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/andruhovich-vvazhayе-scho-krimu-i-donbasu-treba-viddilistysya-vid-ukrayini.html> (дата звернення: 14.09.2018).
 10. Анульовано ліцензії ВНЗ, що залишилися на непідконтрольних Україні територіях Донбасу та в окупованих АР Крим і Севастополі. URL: <http://mon.gov.ua/usi-novivni/povidomlennya/2017/02/07/anulovano-licenziyi-vnz,-shho-zalishilisya-na-nepidkontrolnix-ukrayini-teritoriyah/> (дата звернення: 30.10.2018).
 11. Біщук В. П'ять важливих наслідків прийняття закону про деокупацію Донбасу. Львівська газета. 2018. 19 січня. URL: <http://gazeta.lviv.ua/2018/01/19/p-yat-vazhlivix-naslidkiv-prijnyattya-zakonu-pro-deokupaciyu-donbasu> (дата звернення: 21.10.2018).
 12. Бойко Я. Аграрная колонизация Юга Украины (60-80 гг.). Український історичний журнал. 1989. № 10. С. 93—101.
 13. Брифинг Ларисы Поляковой об итогах вступительной кампании в вузы. URL: <http://mondnr.ru/news/item/507-larisa-polyakova-podvela-itogi-vstupitelnoj-kampanii-v-uchrezhdeniyakh-vysshego-professionalnogo-obrazovaniya> (дата звернення: 03.11.2018).
 14. В ДНР определены праздничные дни. URL: http://reporter.dn.ua/news/society/v_dnr_opredeleny_prazdnichnye_dni/ (дата звернення: 17.09.2018).
 15. В ДНР отказались от неэффективной «Болонской» системы и взяли всё самое лучшее из советской. URL: <http://www.politnavigator.net/v-dnr-otkazalis-ot-neeheffektivnojj-bolonskojj-sistemy-i-vzyali-vsjo-samoe-luchshee-iz-sovetskojj.html> (дата звернення: 03.11.2018).
 16. В Донецке Знамя Победы не получило официального статуса URL: <http://donbass.ua/news/region/2012/04/25/v-donecke-znamja-pobedy-ne-poluchilo-oficialnogo-statusa.html> (дата звернення: 15.09.2018).
 17. Вибори президента України. URL:

- <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2004/wp0011> (дата звернення: 15.09.2018).
18. Вибори президента України. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2010/WP0011> (дата звернення: 15.09.2018).
 19. Вихрова Т. Национальные отношения в нашем крае XIX в. Краеведческие записки. Луганск, 1993. С. 27—29.
 20. Відомості про підрахунок голосів виборців в межах регіонів України. Позачергові вибори народних депутатів України 30 вересня 2007 року. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2007/w6p001> (дата звернення: 15.09.2018).
 21. Владимир Меньшов : Украине даже повода не даем, а нас шпыняют URL: http://tvrain.ru/teleshov/govorite_s_yuliey_taratutoy/vladimir_menshov_my_ukraine_dazhe_povoda_dlja_pret-385961 (дата звернення: 15.09.2018).
 22. Власюк О. Українська ситуація – ключ до розуміння майбутнього Європи. Блоги. URL: <http://blogs.ukrinform.gov.ua/blog/oleksandr-vlasyuk/ukrayinska-sytuaciya-klyuch-do-rozuminnya-maybutnogo-yevtory> (дата звернення 03.08.2017).
 23. Вплив позицій держав-членів на формування стратегічної відповіді ЄС на російсько-український конфлікт. URL: <http://uaforeignaffairs.com/ua/ekspertna-dumka/view/article/vpliv-poziciiderzhav-chleniv-na-formuvannja-strategichno/> (дата звернення: 03.08.2017).
 24. Все 18 вузов ДНР заключили договоры о партнерстве с учебными заведениями РФ. URL: <http://dan-news.info/russia/vse-18-vuzov-dnr-zaklyuchili-dogovory-o-partnerstve-s-uchebnymi-zavedeniyami-rf.html> (дата звернення: 03.11.2018).
 25. Выступление Путина : Новороссия и другие яркие цитаты. URL: <http://news.bigmir.net/world/809994-Vystuplenie-Putina---Novorossija--i-drugie-jarkie-citaty> (дата звернення: 15.09.2018).
 26. Герасимов В. Ценность науки в предвидении. Новые вызовы требуют переосмыслить формы и способы ведения боевых действий. Военно-промышленный курьер. 2013. 27 февраля. URL: <http://vpk-news.ru/articles/14632> (дата

звернення: 27.10.2018).

27. Гірік С. Вища освіта окупованого Донбасу: пародія чи імітація? Insider. 2015. 29 травня. URL: <http://www.theinsider.ua/politics/vyshcha-osvita-okupovanogo-donbasu-parodiya-chi-imitatsiya/> (дата звернення: 03.11.2018).
28. Главаря «ДНР» сравнили с Кутузовым и Жуковым, в сети смеются. URL: <http://newsyou.info/glavarya-dnr-sravnili-s-kutuzovym-i-zhukovym-v-seti-smeyutsya> (дата звернення: 17.09.2018).
29. Голишевский В. К рабочему вопросу в Новороссии. Записки императорского общества сельского хозяйства Южной России. СПб., 1883. Отд. 2. 501 с.
30. Горнозаводская промышленность Юга России за 1900 – 1915 гг. Статистическая Украина. № 3. Серия III, вып. 3. Харьков, 1922. 320 с.
31. Гриневич розповіла про умови роботи шкіл у «сірій зоні» на Донбасі ZIK. 2018. 31 жовтня. URL: https://zik.ua/news/2018/10/31/grynevych_rozpovila_pro_umovu_roboty_shkil_u_siriy_zoni_na_donbasi_1438463 (дата звернення: 11.11.2018).
32. Гурбич О. Здесь живут крутые мужики. URL: <http://focus.ua/opinion/2550> (дата звернення: 15.09.2018).
33. Две стороны Донбасса : как отличаются взгляды жителей по разные стороны фронта. Московский центр Карнеги. URL: <http://carnegie.ru/commentary/71163> (дата звернення: 17.09.2018).
34. Департамент інформаційної політики. Загальна оцінка ситуації в інформаційному просторі. Офіційний сайт Державного комітету телебачення та радіомовлення України. URL: http://comin.kmu.gov.ua/CONTROL/UK/PUBLISH/ARTICLE?ART_ID=68534&CAT_ID=630772 (дата звернення: 13.2.2009).
35. Деякі питання протезування та ортезування виробами підвищеної функціональності за новітніми технологіями та технологіями виготовлення, які відсутні в Україні, окремих категорій громадян, які брали участь в антитерористичній операції та/або забезпеченні її проведення і втратили функціональні можливості кінцівки

або кінцівок : Постанова Кабінету Міністрів України від 1 жовтня 2014 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/518-2014-%D0%BF> (дата звернення: 25.10.2018).

36. Деятельность фонда «Поможем» запрещена на территории ДНР – Александр Захарченко. Видео с пресс-конференции 14 марта 2017 г. URL: https://www.youtube.com/watch?time_continue=5&v=cu3sE8vTIRU (дата звернення: 23.10.2018).
37. Динамика этнической самоидентификации жителей Донбасса (2014—2016). URL: <http://politinform.su/sociologiya/69683-dinamika-etnicheskoj-samoidentifikacii-zhiteley-donbassa-20142016.html> (дата звернення: 17.09.2018).
38. Діти війни: дослідження проблем дитинства в Україні за умов військової агресії. URL: <http://uire.org.ua/doslidzhennya/1738/> (дата звернення: 28.10.2018).
39. До якої саме православної Церкви Ви себе відносите? (2000 – 2016). URL: http://old.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=1122 (дата звернення: 11.09.2018).
40. Добролюбов В. О положении каменноугольной промышленности Донецкого бассейна и об отношении к ней ее руководителей и руководимых. СПб., 1888. С. 73—74.
41. Довідник гуманітарних організацій у Донецькій та Луганській областях. Управління ООН з координації гуманітарних справ. URL: https://pravovoï-donbass.org.ua/wp-content/uploads/2018/06/Довідник-гуманітарних-організацій_23Apr2018.pdf (дата звернення: 21.10.2018).
42. Довіра громадян до органів влади та базових соціальних інститутів. URL: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/aprilo8/6.htm> (дата звернення: 11.09.2018).
43. Донбас через призму національної політики інформаційної безпеки: недоліки законодавчо-правової бази. URL: http://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/bevz_donbas.pdf (дата звернення: 21.10.2018).

05.09.2017).

44. Донецкие власти поставят памятник Стусу в обмен на переименование улиц во Львове URL: <http://korrespondent.net/ukraine/events/686901-doneckie-vlasti-postavyat-pamyatnik-stusu-v-obmen-na-pereimenovanie-ulic-vo-lvove> (дата звернення: 15.09.2018).
45. Дослідження свідомості жителів Донбасу як основа для вироблення державної політики щодо регіону. Стратегія щодо Донбасу: політичний, економічний та гуманітарний вимір. Матеріали II Відкритої кафедри з актуальних питань зовнішньої політики, безпеки та дипломатії. 2016. С. 72. URL: <http://iser.org.ua/uploads/files/Strategy%20regarding%20the%20Donbass%203.pdf> (дата звернення: 17.09.2018).
46. Ермишина Л, Панков А. Какие мариупольские газеты служили фашистским оккупантам. Приазовский рабочий. 2012. 14 ноября. С. 5.
47. Ермишина Л. Донецко-Криворожская республика - страна, о которой молчат учебники истории. Приазовский рабочий. 2012. № 73. 20 апреля. URL: <http://www.pr.ua/news.php?new=18371&num> (дата звернення: 15.09.2018);
48. Жаров А. Диктатура матки. КИД. Комитет избирателей Донбасса. URL: http://zadonbass.org/news/hot/message_6734?sphrase_id=23024 (дата звернення: 01.02.2010).
49. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии / Под ред. В. Иванова. Харьков, 1898. 1012 с.
50. Жолквер М. Берлін сподівається на внутрішньоукраїнський «круглий стіл» URL: <http://www.dw.com/gu/берлин-надеется-на-внутриукраинский-круглый-стол/a-17630109> (дата звернення 13.08.2017).
51. За 3 роки кількість вступників з окупованих територій через освітні центри «Крим-Україна» і «Донбас-Україна» зросла майже вдвічі. Міністерство освіти України. 2018. 24 жовтня. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/za-3-roki-kilkist-vstupnikov-z-okupovanih-teritorij-cherez-osvitni-centri-krim-ukrayina-i-donbas-ukrayina-zroslo-majzhe-vdvichi> (дата звернення: 30.10.2018).

52. Закон об образовании ДНР, принятый Постановлением Народного Совета 19 июня 2015 года. URL: https://view.officeapps.live.com/op/view.aspx?src=https%3A%2F%2Fdnrsovet%2Esu%3A443%2Fdoc%2Fzakon%2Fz55_1%2Edocx&wdAccPdf=0 (дата звернення: 03.11.2018).
53. Закон про реінтеграцію Донбасу ухвалили у Верховній Раді в першому читанні. URL: https://24tv.ua/zakon_pro_reintegratsiyu_donbasu_uhvalili_u_verhovniyu_radi_n872848 (дата звернення: 18.10.2018).
54. Закон України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» від 18 січня 2018 року № 2268-VIII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19> (дата звернення: 14.10.2018).
55. Заступник міністра освіти ступник міністра освіти і науки України Максим Стріха: країни Максим Стріха: «Евакуйовані вищі працюють ані вищі працюють і досягають добрих резу і досягають добрих результатів». Світ. 2017. № 11—12. URL: http://www1.nas.gov.ua/svit/newspapers/Documents/Sv1112_17.pdf (дата звернення: 30.10.2018).
56. Заявление Донецкого областного совета от 20.12.2007. URL: http://sovet.donbass.com/document_preview.php?document (дата звернення: 15.09.2018).
57. Звіт за результатами громадського моніторингу доступу тимчасових переселенців до освіти. Міжнародний фонд «Відродження». К., 2015. URL: http://www.irf.ua/content/files/idp_education_needs_monitoring_report_21_04_2015.docx (дата звернення: 14.09.2018).
58. Зерній Ю. Державна політика пам'яті в Україні: становлення і сучасний стан. URL: <http://old.niss.gov.ua/book/StrPryor/8/7.pdf> (дата звернення: 14.09.2018).
59. Зовнішня політика України – 2009: стратегічні оцінки. Прогнози та пріоритети / За ред. Г. Перепелиці. К.: ВД «Стилос», 2010. 250 с.

60. Зовнішня політика України – 2010 : стратегічні оцінки. Прогнози та пріоритети / За ред. Г. Перепелиці. К. : ВД «Стилос», 2011. С. 172.
61. Зыков А. Этнокультурный фактор трансграничного сотрудничества Дальнего Востока России. Вестник Челябинского государственного университета. 2013. № 23 (314). Вып 14. С. 29–34.
62. Зюзин В. Внутренние и внешние факторы распада СССР – «величайшей геополитической катастрофы столетия». URL: http://www2.pglu.ru/upload/iblock/11b/uch_2009_xii_00039.pdf (дата звернення: 15.03.2018).
63. Иванов А. Галицийский вариант «демократии». (Интервью с жителем Львова Андреем Никоновым). Донецкий краж. 2004. 19–25 ноября. С. 4.
64. Иванов А. Не подведем Донбасс. Донецкий краж. 2004. 19–25 ноября. С. 4.
65. Интервью с Митрополитом Донецким и Мариупольским Иларионом по случаю 70-летия Предстоятеля Украинской Православной Церкви Блаженнейшего Митрополита Владимира. URL: <http://donetsk.church.ua/intervyu/> (дата звернення: 15.09.2018).
66. Информация ВАК при МОН ДНР. URL: <http://vak.mondnr.ru/> (дата звернення: 03.11.2018).
67. История рабочих Донбасса. Т. 1. К., 1981. 326 с.
68. Ідентичність громадян України: зміни, тенденції, регіональні особливості. Національна безпека і оборона. 2016. № 3–4 (161–162). С. 22–58.
69. Інструкції як отримати документи про освіту і вступити до ВНЗ для жителів Криму і Донбасу. URL: <http://mon.gov.ua/activity/education/dlya-zhiveliv-donbasu-i-krimu/instrukciyi-yak-otrimati-dokumenty-pro-osvitu-i-vstupiti-do-vnz-dlya-zhiveliv-krimu-i-donbasu.html> (дата звернення: 30.10.2018).
70. Інтереси Франції та «українська криза». URL: <http://iac.org.ua/interesi-frantsiyi-ta-ukrayinska-kryza/> (дата звернення 05.09.2017).
71. Іщенко А. Шляхи та механізми забезпечення реалізації права громадян України на освіту в окремих районах Донецької та Луганської областей. Аналітична записка.

- URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/2117/> (дата звернення: 30.10.2018).
72. Казанський Д. Реквієм за донецькою освітою. Тиждень.UA. 2014. 17 жовтня. URL: <http://tyzhden.ua/Society/121443> (дата звернення: 28.10.2018).
 73. Каменноугольная промышленность в России в 1901 г. Харьков, 1902. С. IX. 42 с.
 74. Каплан Ю. Стан забезпечення прав і свобод людини у зоні проведення АТО на підконтрольних територіях Донецької та Луганської областей України. Аналітична записка. Національний Інститут стратегічних досліджень Серія «Політика». 2016. вересень. № 35. URL: <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/AZ-Prava-ta-svobodi-ATO--ea8ca.pdf>. (дата звернення: 11.11.2018).
 75. Кеннеп А. Историко-статистический обзор промышленности России. Группа IV. Горная и соляная промышленность. СПб., 1882. 92 с.
 76. Кількість школярів у сірій зоні зростає. Інтерв'ю з Уповноваженою з прав людини Верховної Ради Оксаною Філіпішиною. Радіо Свобода. 2017. 2 вересня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28712643.html> (дата звернення: 11.11.2018).
 77. Ключові засади державної політики у сфері забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб. Аналітична довідка. Національний інститут стратегічних досліджень. Відділ розвитку політичної системи (Ю. Каплан). 2016. Жовтень. № 37, Серія «Політика». URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/2375> (дата звернення: 26.10.2018).
 78. Коллегия Минобрнауки подвела итоги вступительной кампании и наметила перспективы работы. URL: <http://mondnr.ru/news/item/6305-kollegiya-minobrnauki-podvela-itogi-vstupitelnoj-kampanii-i-nametila-perspektivy-raboty> (дата звернення: 03.11.2018).
 79. Конституция Донецкой народной республики. Ст. 10. URL: <https://dnrsovet.su/konstitutsiya/> (дата звернення: 03.11.2018).
 80. Концепция дальнейшего развития Содружества Независимых Государств (5 октября 2007 года, г. Душанбе). URL: <http://cis.minsk.by/page.php?id=18763>

(дата звернення: 11.09.2018).

81. Концепция патриотического воспитания детей и учащейся молодежи. Министерство молодежи, спорта и туризма Донецкой народной республики. URL: <http://xn--h1aheeehel.xn--p1acf/konceptsiya-patrioticheskogo-vospitaniya-detey-i-uchashcheysya-molodezhi> (дата звернення: 03.11.2018).
82. Корец Я. Сурен Асатрян: Все любят коньяк «Арапат», а вот саму гору мало кто видел. (Интервью с почетным консулом Республики Армения в Донецкой и Луганской областях Суреном Асатряном). Жизнь. 2004. С. 25.
83. Коржов Г. Региональная идентичность Донбасса: генезис и тенденции развития в условиях общественной трансформации. Социология: теория, методы, маркетинг. 2006, № 4. С. 38—51.
84. Корольова Н. Президент ФРН виступає за тісніші зв'язки України з ЄС. URL: <http://www.dw.com/ru/президент-фрг-выступает-за-более-тесные-связи-украины-с-еса-17874265> (дата звернення: 07.09.2017).
85. Кошмар 21 века. Этнические войны. URL: <http://press.try.md/item.php?id=54897> (дата звернення: 14.03.2018).
86. Кравченко В. «Серые зоны» войны на Донбассе. Лабиринты войны. URL: <http://war.intsecurity.org/2016/01org/2016/01/серые-зоны-войны-на-донбассе/> (дата звернення: 11.11.2018).
87. Круглий стіл «Економізація зовнішньої політики України: стратегічні та тактичні завдання». Зовнішні справи. URL: <http://uaforeignaffairs.com/ua/ekspertna-dumka/view/article/kruglii-stil-iz-gostrimi-kutami/> (дата звернення: 07.09.2017).
88. Крушили Е. В оккупированной Горловке дети подорвались на mine. Трое погибли. Факты. 2018. 30 вересня. URL: <https://fakty.ua/282350-v-okkupirovanno-j-gorlovke-deti-podorvalis-na-mine-troe-pogibli> (дата звернення: 23.10.2018).
89. Крючок Р. Роль Великобританії у вирішенні «української кризи». URL: <http://iac.org.ua/rol-velikobritaniyi-u-virishenni-ukrayinskoyi-krizi/> (дата звернення 05.09.2017).
90. Кулик В. Націоналістичне проти радянського: історична

- пам'ять у незалежній Україні. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/379-volodymyr-kulyk-natsionalistychne-proty-radianskoho-istorychna-pamiat-u-nezalezhnii-ukraini> (дата звернення: 14.09.2018).
91. Купріянова І. Хто і чому не хоче міжнародну гуманітарну допомогу в «ЛНР». DW. 2015. 29 жовтня. URL: <https://www.dw.com/uk/хто-і-чому-не-хоче-міжнародну-гуманітарну-допомогу-в-лнр/a-18743036> (дата звернення: 14.10.2018).
 92. Куренная Д. «Освіту – кожному!» : на Донбасі реалізують проект дистанційного навчання. Радіо «Свобода». 2018. 16 жовтня. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/29546968.html?fbclid=IwAR3H2MSWi-FFhW_idpbPeFJzhHXeH5br26fgOkSvvxPxАН6fd_C9oHUgwPw (Дата звернення: 30.10.2018).
 93. Куромія Г. Донбас поміж Україною та Росією: позанаціональна ідентичність? Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів. Луганськ, 2002. С.541—554.
 94. Курская губерния. Итоги статистического исследования. Курск, 1887. 472 с.
 95. Л. Кравчук о целях РПЦ в Украине. URL: <http://www.religion.in.ua/news/vazhlivo/5530-l-kravchuk-o-celyax-rpc-v-ukraine.html> (дата звернення: 15.09.2018).
 96. Лавров : на Украине вынашиваются сценарии этнической чистки URL: <http://ria.ru/world/20140617/1012419004.html> (дата звернення: 15.09.2018).
 97. Лейпхарт А. Со-общественная демократия. URL: http://www.civisbook.ru/files/File/Leiphart_1992-_3.pdf (дата звернення: 16.03.2018).
 98. Лендьел М. Україна на шляху до ЄС може спиратися на Вишеградську четвірку. URL: <http://na.mil.gov.ua/31320-ukrayina-na-shlyahu-do-yes-mozhe-spiratisya-na-vishegradsku-chetvirku> (дата звернення 05.09.2017).
 99. Лист Міністерства освіти України «Про збереження місця роботи педагогічних працівників». URL:

- <http://osvita.ua/legislation/other/42744> (дата звернення: 28.10.2018).
100. Литвинов В. «Свобода» без инакомыслия. Салон Дона и Баса. URL: <http://www.salon.donetsk.ua/rubrics/5068.php> (дата звернення: 24.04.2008).
 101. Лілія Гриневич : «ЗНО – дзеркало української школи» 2-а частина. URL: <http://mon.gov.ua/usinovivni/interview/2017/07/27/liliya-grinevich-%C2%ABzno-%E2%80%94-dzerkalo-ukrayinskoyi-shkoli%C2%BB-2-ga-chastina> (дата звернення: 30.10.2018).
 102. Мартынов А. Историческая справка о военно-террористической деятельности ОУН-УПА Украинский фашизм. Взгляд из Донбасса. Сборник материалов. Донецк: Астро, 2008, С. 152—451.
 103. Мартынов А., Барышников С. Об увековечивании памяти погибших от рук членов ОУН-УПА. Открытое обращение к властям Донецка. URL: http://ruskline.ru/analitika/2011/09/16/ob_uvekovechivani_i_pamyati_pogibshih_ot_ruk_chlenov_ounup (дата звернення: 15.09.2018).
 104. Массальский В. РПЦ и внешняя политика России. URL: <http://www.golos-ameriki.ru/a/russian-church/1772514.html> (дата звернення: 12.09.2018).
 105. Материалы высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 по 1900 гг. благосостояния населения среднеземледельческих губерний, сравнительно с другими местностями Европейской России, ч. 1. СПб., 1903. С. 76—79.
 106. Материалы для изучения современного положения землевладения и сельскохозяйственной промышленности в России. Вып. I. СПб., 1880. С. 70—72.
 107. Материалы для истории горного дела на Юге России. Горнозаводской листок. 1900. № 6. С. 4189—4190.
 108. Миркин С. Исторические сказки апельсинового режима. Салон Дона и Баса. URL: <http://www.salon.donetsk.ua/rubrics/8643.php> (дата звернення: 17.02.2009).
 109. Михаил Леонтьев о Новороссии: Воссоединение исторической России неизбежно URL: <http://expert.ru/2014/07/18/mihail-leontev-o-novorossii->

- vossoedinenie-istoricheskoy-rossii-neizbezhno/ (дата звернення: 17.09.2018).
110. Міжнародний Комітет Червоного Хреста. Постійне представництво України при відділенні ООН та інших міжнародних організацій у Женеві. URL: [https://geneva.mfa.gov.ua/ua/ukraine-io/red-cross\\$Mizhnarodnyi_Komitet_Chervonoho_Khresta](https://geneva.mfa.gov.ua/ua/ukraine-io/red-cross$Mizhnarodnyi_Komitet_Chervonoho_Khresta) (дата звернення: 14.10.2018).
 111. Міжнародні організації, які діють у Луганській області. Луганська обласна військово-цивільна адміністрація. Прес-центр. 26 лютого 2016 р. URL: http://loga.gov.ua/oda/press/news/dep_ved/mizhnarodni_organizaciyi_yaki_diyut_u_luganskiy_oblasti (дата звернення: 21.10.2018).
 112. Могилевский Б. Полвека взаимодействия горнозаводской промышленности и железной дороги в горнозаводском районе Юга России. СПб., 1913.
 113. МОН проведе моніторинг і визначить, яку саме допомогу потрібно надати кожному переміщеному вишу. URL: <http://mon.gov.ua/usi-novivni/novini/2017/11/08/mon-provede-monitoring-i-viznachit,-yaku-same-dopomogu-potribno-nadati-kozhnomu-peremishhenomu-vishu> (дата звернення: 30.10.2018).
 114. Морозов А. Великобритания и общая европейская политика в области безопасности и обороны: <http://www.wpres.ru/text/200711261843.htm> (дата звернення: 03.06.2017).
 115. На заседании коллегии МОН ДНР обсудили прошедшую вступительную кампанию и другие актуальные вопросы. URL: <http://mondnr.ru/?p=37136> (дата звернення: 03.11.2018).
 116. На заседании Коллегии МОН ДНР подвели итоги вступительной кампании. URL: <http://mondnr.ru/news/item/769-na-zasedanii-kollegii-mondnr-podveli-itogi-vstupitelnoj-kampanii> (дата звернення: 03.11.2018).
 117. Наиболее актуальными для жителей Донбасса являются проблемы социально-экономического характера URL: <http://press.unian.net/pressnews/976722-naibolee-aktualnyimi-dlya-jiteley-donbassa-yavlyayutsya-problemyi->

- sotsialno-ekonomicheskogo-haraktera-issledovanie.html (дата звернення: 12.09.2018).
118. Народное мозгоправство. Как жителей ДНР учат наслаждаться бедой. URL: <http://www.dsnews.ua/politics/dnr-27012017220000> (дата звернення: 17.09.2018).
 119. Никитин Н. Особенности галицкого мессианства. Приазовский рабочий. 2004. 9 ноября.
 120. Нічога М. Зіткнення цивілізацій посеред України. URL: <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/06/11/5126765> (дата звернення: 05.05.2018).
 121. Новые законы для мигрантов в 2016 г. Вестник мигранта. URL: <http://migrant.lameroid.ru/2015/12/new-law-4-migrants-2016.html> (дата звернення: 03.11.2018).
 122. О нас. Донецкий коммуникационный ресурс. URL: <http://dkr.com.ua/about.php> (дата звернення: 12.09.2018).
 123. Обзор гуманитарных потребностей Украины 2018 [EN/UK] – Ukraine Humanitarian Needs Overview 2018 [EN/UK]. URL: <https://reliefweb.int/report/ukraine/ukraine-humanitarian-needs-overview-2018-enuk> (дата звернення: 21.10.2018).
 124. Образование в ДНР. URL: <https://dnr.one/obrazovanie-dnr> (дата звернення: 03.11.2018).
 125. Обращение депутатов Донецкого областного совета к территориальным громадам, депутатам местных советов, органам исполнительной власти и местного самоуправления о недопустимости обострения общественно-политической ситуации в Донецкой области URL: http://www.sovet.donbass.com/document_preview.php?document_id=1193 (дата звернення: 15.09.2018).
 126. Обращение Донецкого городского совета от 11.02.2008. URL: <http://www.federal.org.ua/content/obrashchenie-donetskogo-gorodskogo-soveta> (дата звернення: 15.09.2018).
 127. Обращение Донецкого городского совета Президенту Украины В. А. Ющенко, Премьер-Министру Украины В. Ф. Януковичу. В Львовский городской совет. В Тернопольский городской совет от 21.02.2007. URL: <http://www.rdu.org.ua/news.php?content=1172092800&path=docs> (дата звернення: 15.09.2018).

128. Опитування: Як змінюється відношення до Росії на фоні української кризи. URL: <http://www.dw.com/ru/опрос-как-меняется-отношение-немцев-к-россии-на-фоне-украинского-кризиса/a-17573406> (дата звернення: 013.08.2017).
129. Особливий порядок, що буде діяти з оголошенням початку проведення операції Об'єднаних сил на території Донецької та Луганської областей. Офіційний веб-сайт Міністерства оборони України. URL: <http://www.mil.gov.ua/news/2018/04/28/osoblivij-poryadok-shho-bude-diyati-z-ogoloshennyam-pochatku-provedennya-operaczii-obednanih-sil-na-teritorii-doneczkoj-ta-luganskoj-oblastej> (дата звернення: 22.10.2018).
130. Особова О. Як заманити молодого лікаря в зону АТО? Урядовий кур'єр. 2017. 10 жовтня. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/yak-zamaniti-molodogo-likarya-v-zonu-ato/> (дата звернення: 23.10.2018).
131. Отчет, представленный министру государственного имущества председателем I съезда горнопромышленников Юга России горным инженером Иваницким. Таганрог, 1879.
132. Официальный сайт Горловского городского совета. Горловка. История. URL: <http://gorlovka.dn.ua/ru/node/164> (дата звернення: 15.09.2018).
133. Официальный сайт движения «Бессмертный полк». URL: <http://moypolk.ru/ustav-polka> (дата звернення: 17.09.2018).
134. Официальный сайт Донецкого областного совета. История Донецкой области. Краткая историческая справка. URL: <http://sovet.donbass.com/?lang=ru&sec=07.01&iface=Public&cmd=main&args> (дата звернення: 15.09.2018).
135. Офіційний сайт Артемівської міської ради. Артемівськ. Історична довідка. URL: <http://artemrada.gov.ua/uk/history> (дата звернення: 15.09.2018).
136. Офіційний сайт Донецької обласної державної адміністрації. Хронологія подій на території Донецької області. URL: <http://www.donoda.gov.ua/main/ua/publication/content/879.htm> (дата звернення: 15.09.2018).

137. Павлова О. Вчитель фізики змусив Верховну Раду аплодувати стоячи. Освіторія. 2018. 3 жовтня. URL: <https://osvitoria.media/news/vchytel-fizyky-zmusyv-verhovnu-radu-aploduivaty-stoyachy/?fbclid=IwAR2wYFBBF8BFxIs-hoziMOGWZvxu54Y33DdMDn59JFR1EHGAeoC9EyuHZ3o> (дата звернення: 27.10.2018).
138. Пажитнов К. Положение рабочего класса в России. Л., 1924. 306 с.
139. ПАРЄ знайде визначення конфлікту на Донбасі. URL: <http://fakty.ictv.ua/ua/index/read-news/id/1545550> (дата звернення: 17.09.2018).
140. Пекар В. Українська криза Європи. URL: <http://hvylya.net/analytics/geopolitics/ukrayinska-kriza-yevropi.html> (дата звернення 03.10.2017).
141. Передвиборна програма кандидата на пост Президента України В. Ф. Януковича 31.10.2004, 21 листопада та 26 грудня. URL: <http://constituanta.blogspot.com/2014/10/2004.html> (дата звернення: 15.09.2018).
142. Передвиборна програма кандидата на пост президента України Януковича В. Ф. 17 січня, 7 лютого 2010 року URL: http://constituanta.blogspot.com/2014/10/2010_25.html (дата звернення: 15.09.2018).
143. Передвиборна програма кандидата у президенти України Кучми Леоніда Даниловича URL: http://www.cvk.gov.ua/images/prog_1.htm (дата звернення: 15.09.2018).
144. Переміщені університети Донбасу: час готуватися до повернення. URL: <http://hromadskeradio.org/programs/hromadska-hvylya/peremishcheni-universytety-donbasu-chas-gotuvatysya-do-povernennya> (дата звернення: 30.10.2018).
145. Першотравнева районна рада на Донеччині визнала Росію країною – агресором URL: <http://www.newsru.ua/ukraine/05apr2015/1tr.html> (дата звернення: 17.09.2018).
146. Підсумки голосування по партіях (виборчих блоках партій) URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/webprocov> (дата звернення: 15.09.2018).

147. Підсумки голосування по партіях (виборчих блоках партій). URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/W6P001> (дата звернення: 15.09.2018).
148. Пільги, гарантії та права учасників АТО: Методичні рекомендації. Київ: БО БФ «КОЛО», ГО «Юридична сотня». 2015. 60 с. URL: http://uba.ua/documents/doc/08_05_2015_metodichni_rekomendatsii_ato.pdf (дата звернення: 21.10.2018).
149. Повышение эффективности реагирования. Электронный учебный курс по международной системе координации гуманитарной деятельности. Building a Better Response. Полное содержание, 2017. Август. URL: https://www.buildingabetterresponse.org/pluginfile.php/49076/mod_resource/content/4/BBR%20Script%20_%20Russian.pdf (дата звернення: 14.10.2018).
150. Позднякова Н. Голова МЗС ФРН виступає за відновлення діалогу з Москвою. URL: <http://www.dw.com/ru/глава-мид-фрг-выступает-за-возобновление-диалога-с-москвой/a-17512890> (дата звернення: 07.09.2017).
151. Поіменне голосування про проект Закону про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України над тимчасово окупованими територіями в Донецькій та Луганській областях (№7163). Верховна Рада України: офіційний веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/radan_gs09/ns_golos?g_id=16610 (дата звернення: 21.10.2018).
152. Полный Свод Законов – II. Т. XVIII. 16718 от 8 апреля 1843 г. С. 235—240.
153. Полное собрание законов Российской империи. Собр. третье. Т. XI. СПб., 1891.
154. Полный свод уголовных законов. Уложение о наказаниях. СПб, М., 1879. 574, IX с.
155. Порівняльний аналіз передвиборчих програм політичних партій та виборчих блоків. URL: <http://www.tomenko.ua/docs/pc02-2002-02a.htm> (дата звернення: 15.09.2018).
156. Послание Федеральному Собранию Российской Федерации URL: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/22931> (дата звернення: 11.09.2018).

157. Постійний Координатор системи ООН. URL: <http://www.un.org.ua/ua/oon-v-ukraini/postiinyi-koordynator-systemy-oon> (дата звернення: 21.10.2018).
158. Почали роботу освітні центри «Донбас-Україна» та «Крим-Україна». URL: <http://mon.gov.ua/usi-novivni/novini/2017/06/19/pochali-robotu-osvitni-czentri-%C2%ABdonbas-ukrayina%C2%BB-%C2%ABkrim-ukrayina%C2%BB/> (дата звернення: 30.10.2018).
159. Права людини на окупованих територіях та в зоні конфлікту – 2017. Українська гельсінська спілка з прав людини. 2018. 2 квітня. URL: <https://helsinki.org.ua/prava-lyudyny-na-okupovanyh-terytoriyah-ta-v-zoni-konfliktu-2017/> (дата звернення: 03.11.2018).
160. Права та пільги для учасників АТО. Урядовий кур'єр. URL: <http://ukurier.gov.ua/uk/articles/prava-ta-pilgi-dlya-uchasnikiv-ato> (дата звернення: 21.10.2018).
161. Предвыборная программа кандидата в Президенты Украины Кучмы Л. Д. URL: <http://constituanta.blogspot.com/2014/10/1994.html> (дата звернення: 15.09.2018).
162. Пресс-конференция Ларисы Поляковой об итогах окончания учебного года. URL: <http://mondnr.ru/news/item/485-press-konferentsiya-larisy-polyakovej-o-itogakh-okonchaniya-uchebnogo-goda> (дата звернення: 03.11.2018).
163. Пристрасті по гуманітарці, або чому в ДНР стає менше гуманітарної допомоги. Антикризовий медіа-центр. 2018. 19 липня. URL: <http://xn--80aug4b.xn--j1amh/pristrasti-po-gumanitartsi-abo-chomu-v-dnr-staye-menshe-gumanitarnoyi-doromogi/> (дата звернення: 14.10.2018).
164. Про боротьбу з тероризмом : Закон України від 20 березня 2003 року. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/638-15/page> (дата звернення: 15.10.2018).
165. Про визнання окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей тимчасово окупованими територіями : Постанова Верховної Ради України № 254-VIII від 17 березня 2015 р. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254-viii> (дата звернення: 18.10.2018).
166. Про визначення районів проведення антитерористичної

- операції та термінів її проведення : Наказ Антитерористичного центру при Службі безпеки України від 7 жовтня 2014 року. URL: http://cons.parus.ua/_doc_view.asp?rnх=09FH733877711bd2с4а783860саа719233250 (дата звернення: 16.10.2018).
167. Про вищу освіту: Закон України від 1 липня 2014 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1556-18/page> (дата звернення: 25.10.2018).
168. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25 березня 1992 року. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2232-12> (дата звернення: 21.10.2018).
169. Про внесення змін до деяких законів України щодо посилення гарантій дотримання прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 24 грудня 2015 року. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/921-19> (дата звернення: 26.10.2018).
170. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення соціального захисту дітей та підтримки сімей з дітьми: Закон України від 26 січня 2016 року. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/936-19/para114> (дата звернення: 25.10.2018).
171. Про внесення змін до законів України щодо боротьби з тероризмом : Закон України від 5 червня 2014 року. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1313-18> (дата звернення: 15.10.2018).
172. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо особливого режиму досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції: Закон України від 12 серпня 2014 року. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1631-18> (дата звернення: 16.10.2018).
173. Про внесення змін до пункту 3 Порядку надання щомісячної адресної допомоги внутрішньо переміщеним особам для покриття витрат на проживання, в тому числі на оплату житлово-комунальних послуг: Постанова Кабінету Міністрів України № 15 від 17 січня 2018 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/15-2018-%D0%BF> (дата звернення: 25.10.2018).

174. Про встановлення щомісячної державної адресної допомоги до пенсії інвалідам війни та учасникам бойових дій : Постанова Кабінету Міністрів України від 28 липня 2010 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/656-2010-%D0%BF> (дата звернення: 25.10.2018).
175. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20 жовтня 2014 року. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1706-18/page> (Дата звернення: 25.10.2018).
176. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15 квітня 2014 року. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1207-18> (дата звернення: 18.10.2018).
177. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування : Закон України від 9 липня 2003 року. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1058-15/page> (дата звернення: 25.10.2018).
178. Про затвердження Комплексної державної програми щодо підтримки, соціальної адаптації та реінтеграції громадян України, які переселилися з тимчасово окупованої території України та районів проведення антитерористичної операції в інші регіони України, на період до 2017 року : Постанова Кабінету Міністрів України № 1094 від 16 грудня 2015 р. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1094-2015-%D0%BF> (дата звернення: 26.10.2018).
179. Про затвердження переліку населених пунктів, на території яких здійснювалася антитерористична операція, та визнання такими, що втратили чинність, деяких розпоряджень Кабінету Міністрів України : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2015 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1275-2015-%D1%80/page#n7> (дата звернення: 16.10.2018).
180. Про затвердження переліку населених пунктів, на території яких органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження : Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 7 листопада 2014 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1085-2014-%D1%80> (дата звернення: 18.10.2018).

181. Про затвердження Положення про міжвідомчу комісію з питань розгляду матеріалів про визнання учасниками бойових дій: Наказ Міністерства соціальної політики України № 867 від 10 листопада 2014 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1494-14/para12#n12> (дата звернення: 21.10.2018).
182. Про затвердження Порядку використання коштів, що надійшли від фізичних та юридичних осіб для надання одноразової грошової допомоги постраждалим особам та внутрішньо переміщеним особам: Постанова Кабінету Міністрів України № 535 від 1 жовтня 2014 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/535-2014-%D0%BF/para8#n8> (дата звернення: 25.10.2018).
183. Про затвердження Порядку надання статусу учасника бойових дій особам, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України і брали безпосередню участь в антитерористичній операції, забезпеченні її проведення: Постанова Кабінету Міністрів України від 20 серпня 2014 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/413-2014-%D0%BF?test=XX7MfyrCSgky4clIZiUBOAyXHI4nQs8omsh8Ie6> (дата звернення: 21.10.2018).
184. Про затвердження Порядку створення, ведення та доступу до відомостей Єдиної інформаційної бази даних про внутрішньо переміщених осіб: Постанова Кабінету Міністрів України № 646 від 22 вересня 2016 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/646-2016-%D0%BF> (дата звернення: 26.10.2018).
185. Про надання державної цільової підтримки деяким категоріям громадян для здобуття професійно-технічної та вищої освіти: Постанова Кабінету Міністрів України № 975 від 23 листопада 2016 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/975-2016-%D0%BF> (дата звернення: 25.10.2018).
186. Про надання щомісячної адресної допомоги внутрішньо переміщеним особам для покриття витрат на проживання, в тому числі на оплату житлово-комунальних послуг: Постанова Кабінету Міністрів України № 505 від 1 жовтня 2014 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/505-2014-%D0%BF> (дата звернення: 25.10.2018).

187. Про облік внутрішньо переміщених осіб : Постанова Кабінету Міністрів України № 509 від 1 жовтня 2014 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/505-2014-%D0%BF> (дата звернення: 25.10.2018).
188. Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей : Закон України від 16 вересня 2014 року. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1680-18> (дата звернення: 16.10.2018).
189. Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України над тимчасово окупованими територіями в Донецькій та Луганській областях : Закон України від 18 січня 2018 року. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2268-19/page> (дата звернення: 21.10.2018).
190. Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб : Закон України від 9 квітня 1992 року. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2262-12> (дата звернення: 25.10.2018).
191. Про поліпшення матеріального становища учасників бойових дій та інвалідів війни : Закон України від 16 березня 2004 року. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1603-15> (дата звернення: 25.10.2018).
192. Про Положення про Антитерористичний центр та його координаційні групи при регіональних органах Служби безпеки України : Указ Президента України №379/99 від 14 квітня 1999 року. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/379/99> (дата звернення: 15.10.2018).
193. Про призначення С. Наєва Командувачем об'єднаних сил : Указ Президента України від 16 березня 2018 року. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/69/2018> (дата звернення: 21.10.2018).
194. Про Рекомендації парламентських слухань на тему : «Стан дотримання прав внутрішньо переміщених осіб та громадян України, які проживають на тимчасово окупованій території України та на тимчасово неконтрольованій території в зоні проведення антитерористичної операції» : Постанова Верховної Ради

- України № 1074-VIII 31 березня 2016 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1074-19/page> (дата звернення: 26.10.2018).
195. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20 грудня 1991 року. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2011-12> (дата звернення: 21.10.2018).
 196. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту : Закон України від 22 жовтня 1993 року. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3551-12> (дата звернення: 21.10.2018).
 197. Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції : Закон України від 02 вересня 2014 року. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1669-18> (дата звернення: 16.10.2018).
 198. Прокопенко М. Правила деокупації. Інтерв'ю з проф. О. В. Стяжкіною. День. 2015. 5 лютого. URL: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/cuspilstvo/pravyla-deokupatsiyi> (дата звернення: 24.10.2018).
 199. Противный В. Почему они нас когда-нибудь победят, или Исключительно субъективный взгляд на украинский национализм. Комитет избирателей Донбасса. URL: http://zadonbass.org/news/hot/message_110?sphrase_id=22773 (дата звернення: 02.02.2009).
 200. Рада ухвалила законопроект про деокупацію Донбасу. Інформаційне агентство УНІАН. 2018. 18 січня. URL: <https://www.unian.ua/politics/2352443-rada-uhvalila-zakon-pro-deokupatsiyu-donbasu.html> (дата звернення: 21.10.2018).
 201. Рамкова конвенція про захист національних меншин. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_055 (дата звернення: 17.03.2017).
 202. Распределение населения по группам занятий и по народностям на основании родного языка. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. Екатеринославская губ. Т. XIII. СПб., 1904. С. 172—175; 180—183; 192—197.
 203. Ребров И. Петр Толочко: Из Украины делают Великую Галичину. URL: <http://dkr.com.ua/index.php?new=14085> (дата звернення: 13.11.2009).

204. Результати голосування в багатомандатному окрузі (по регіонах України) URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/webprocov?kodvib=1&rejim=0> (дата звернення: 15.09.2018).
205. Роз'яснення МОН щодо оплати праці в установах та закладах освіти, які знаходяться в зоні АТО. URL: <http://old.mon.gov.ua/ua/news/36996-rozyasnennya-mon-schodo-oplati-pratsi-v-ustanovah-ta-zakladah-osviti,-yaki-znahodyatsya-v-zoni-ato> (дата звернення: 28.10.2018).
206. Романюк А. Проекти, що рятують життя. Інтерв'ю. МККК. 2018. 26 жовтня. URL: <http://ua.icrc.org/2018/10/26/life-saving-support-donbas-ukr/?fbclid=IwAR1Io1fYLJpgwUFWf7TJVRbu5e6Xldpy7JV7dZZpAnKjJtZ7-GFyLQRGLAg> (дата звернення: 21.10.2018).
207. Ромашенко С. Шойбле : Економіка ФРН справиться з наслідками кримської кризи. URL: <http://www.dw.com/ru/шойбле-экономика-фрг-справится-с-последствиями-крымского-кризиса/a-17523218> (дата звернення: 07.09.2017).
208. Российские дипломы в 2016 году получили около 3 тыс. выпускников вузов ДНР URL: http://dnr-hotline.ru/news/rossijskie_diplomy_v_2016_godu_poluchili_okolo_3_tys_vypusknikov_vuzov_dnr/2016-08-18-3422 (дата звернення: 03.11.2018).
209. Россия. Полное географическое описание нашего отечества / Под ред. В. Семенова. Т. VII. Малороссия. СПб, 1903. 518 с.
210. Рудницкий В. К истории профессионального общества при заводе Гартмана. Праці наукового товариства на Донеччині в м. Луганськ. Збірник № 1. Луганськ, 1928. С. 79—87.
211. Руський блок. URL: http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D1%83%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%B1%D0%BB%D0%BE%D0%BA (дата звернення: 12.09.2018).
212. Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России в 1900 г. СПб, 1901.
213. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Вып. III. Славяносербский уезд. Екатеринослав, 1886. 572 с.

214. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Т II. Бахмутский уезд. Екатеринослав, 1886. 1073 с.
215. Свод законов Российской империи. Т. 14. СПб., 1880.
216. Свод статистических данных, касающихся экономического положения сельского населения Европейской России. СПб., 1894.
217. Семечкин Л. О каменноугольной и железоделательной промышленности на Донецком кряже. Записки РТО. 1872. Вып. 5. 28 с.
218. Симоненко І. Концептуальні засади державної політики пам'яті. Аналітична записка. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/269/> (дата звернення: 14.09.2018).
219. Ситуативний звіт № 3 (2018) Карітас України Відповідь на гуманітарну кризу (станом на 30 червня, 2018). Карітас України. Ситуаційні звіти. URL: <https://caritas-ua.org/sytuatsijni-zvity/> (дата звернення: 23.10.2018).
220. Ситуації з ВІЛ і туберкульозом на окупованих територіях наближається до критичної, – Тука. 24 канал. 2018. 24 січня.
221. Слово «Caritas» означає водночас любов і милосердя, співчуття та благодійність. URL: <https://caritas-ua.org/karitas-v-ukrayini/> (дата звернення: 23.10.2018).
222. Соколова М. Эксперты: «Новороссия имеет право на самоопределение» URL: <http://www.pnp.ru/news/detail/64849> (дата звернення: 17.09.2018).
223. Сорокин П. Современное состояние России. Прага, 1922. 112 с. URL: <https://www.civisbook.ru/files/File/1991-3-17-Sorokin.pdf> (дата звернення: 03.11.2018).
224. Спільна ідентичність громадян України: особливості і проблеми становлення. Національна безпека і оборона. 2006. № 7 (79). 56 с.
225. Статистическое описание Области Войска Донского. Новочеркасск, Обл. правл. Войска Донского, 1884. 762 с., XVII с.
226. Стаття статс-секретаря – заступника Міністра іноземних дел Росії Г. Карасина «Росія і соотечественники», опублікована в журнале

- «Международная жизнь» 2007. № 12. URL: http://www.mid.ru/press_service/deputy_ministers_speeches/-/asset_publisher/OzpublbaOCjv/content/id/353370 (дата звернення: 11.09.2018).
227. Степико М. «Цілісність гуманітарного простору України як об'єкт національної безпеки держави»: Аналітична записка. Серія «Гуманарний розвиток». № 22. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1871/> (дата звернення: 03.11.2018).
228. Степовик М. Меркель закликає Росію посилити контроль на кордоні з Україною. URL: <http://news.ge/ru/news/story/92097-merkel-prizyvaet-rossiju-usilit-kontrol-na-granice-s-ukrainoj> (дата звернення: 07.09.2017).
229. Стратегія національної безпеки України (затверджена Указом Президента України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України»). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/287/2015> (дата звернення: 27.10.2018).
230. Тимчасовий порядок контролю за переміщенням осіб через лінію зіткнення у межах Донецької та Луганської областей. URL: <https://ssu.gov.ua/ua/pages/32> (дата звернення: 26.10.2018).
231. Только факты: ВВП на человека в Восточных и Южных областях Украины примерно равен российскому, польскому, хорватскому. В Западных областях ВВП равен – Центрально-Африканской республике, Нигеру, Эфиопии. URL: https://sensor.net.ua/forum/2310877/tolko_fakty_vvp_na_cheloveka_v_vostochnyh_i_yujnyh_oblastyah_ukrainy_prime_rno_raven_rossiyiskomu_polskomu (дата звернення: 14.09.2018).
232. Трофімов С. Щодо запровадження адміністративної відповідальності за порушення законодавства про правовий режим району проведення антитерористичної операції. URL: [otnositelno-vvedeniya-administrativnoy-otvetstvennosti-za-narushenie-zakonodatelstva-o-pravovom-rezhime-rayona-provedeniya%20\(1\).pdf](https://www.mv.gov.ua/attachment/otnositelno-vvedeniya-administrativnoy-otvetstvennosti-za-narushenie-zakonodatelstva-o-pravovom-rezhime-rayona-provedeniya%20(1).pdf) (дата звернення: 16.10.2018).
233. Труды VIII съезда земских врачей и представителей Екатеринославской губернии. Екатеринослав, 1901. Вып. 1.

757 с.

234. Труды XIII съезда горнопромышленников Юга России. Харьков, 1889.
235. Труды XIV съезда горнопромышленников Юга России. Харьков, 1889.
236. Труды XXIII съезда горнопромышленников Юга России. Стенографический отчет. Харьков, 1899.
237. Турчинов: Подальше звільнення окупованих територій у рамках формату АТО є неможливим. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/political/428292.html> (дата звернення: 18.10.2018).
238. У 2017 року кількість вступників через освітні центри «Донбас-Україна» і «Крим-Україна» збільшилася на третину. URL: <http://mon.gov.ua/usi-novivni/novini/2017/10/19/2017-roku-kilkist-vstupnikiv-cherez-osvitni-czentri-%C2%ABdonbas-ukrayina%C2%BB-i-%C2%ABkrim-ukrayina%C2%BB-zbilshilasya/> (дата звернення: 30.10.2018).
239. У дітей з Криму та Донбасу збільшується попит на дистанційну освіту в Україні. URL: <http://mon.gov.ua/usi-novivni/novini/2017/11/13/u-ditej-z-krimu-ta-donbasu-zbilshuetsya-popit-na-distanczijnu-osvitu-v-ukrayini/> (дата звернення: 30.10.2018).
240. У МТОТ відбулась зустріч з представниками організації ЛІКАРІ СВІТУ (Médecins du Monde). URL: <http://mtot.gov.ua/u-mtot-vidbulas-zustrich-z-predstavnykamy-organizatsiyi-likari-svitu-medecins-du-monde/> (дата звернення: 23.10.2018).
241. Узаконодательства и распоряжения о крестьянском поземельном банке. СПб., 1884.
242. Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 року «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України»» від 14 квітня 2014 року, № 405/2014. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/405/2014> (дата звернення: 14.10.2018).
243. Указ Президента України № 250/2007 «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932 – 1933 років в Україні» URL:

- http://www.poshuk.lviv.ua/zakon_p_28.html (дата звернення: 15.09.2018).
244. Україна та проект «Русского мира». Аналітична доповідь. Національний інститут стратегічних досліджень. Київ. 2014. 95 с.
 245. Уроки гражданственности Донбасса. Методическое пособие: 1 класс / Сост. Грабовая Г., Полищук Е., Седова Н., Калафат О.. Донецк : Истоки, 2016. 108 с.
 246. Учебно-методические материалы к 2017 – 2018 учебному году. Донецкий республиканский институт дополнительного педагогического образования. URL: <http://www.donippo.org/%D0%B2%D0%B0%D0%B6%D0%BD%D0%BE%D0%B5/posobiya2018/> (дата звернення: 03.11.2018).
 247. Фелькнер И. Каменный уголь и железо в России. СПб., 1874. 175 с.
 248. Фесенко В. О роли России на президентских выборах в Украине. URL: http://www.analitik.org.ua/author/40ae06cc8fba6/pagedoc3432_42/ (дата звернення: 15.09.2018).
 249. Филь Р. Колонка редактора. Донецкие новости. 2002. № 4. 24—30 января. С. 2.
 250. Філатов В., Волинська О. Експертний аналіз законопроекту про деокупацію Донбасу. Дніпроград: вісник небайдужих громадян. 2017. 21 грудня. URL: http://dniprograd.org/2017/12/21/ekspertniy-analiz-zakonoproektu-pro-deokupatsiyu-donbasu_63454 (дата звернення: 21.10.2018).
 251. Фролова Е. Что пишут в «республиканских» учебниках, как рассказывают о Сталине и современных украинских политиках и что думают об этих уроках сами дончане/ Realist. 2016. 6 жовтня. URL: <https://realist.online/article/chemu-uchat-detej-v-dnr-na-urokah-grazhdanstvennosti> (дата звернення: 03.11.2018).
 252. Хоменко А. В школах «ДНР/ЛНР» з дітей намагаються зробити адептів Путіна і «русского мира». Дзеркало тижня. 2015. 21 лютого. URL: https://dt.ua/UKRAINE/v-shkolah-dnr-lnr-z-ditey-namagayutsya-zrobiti-adeptiv-putina-i-ruskogo-mira-164984_.html (дата звернення: 03.11.2018).

253. Черных А., Черненко Е., Гавриш О. Образование для непризнанного образования. Коммерсант. 2014. 26 ноября. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/2619146> (дата звернения: 03.11.2018).
254. Чи довіряєте Ви Церкві? (2000 – 2016). URL: http://old.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=1125 (дата звернення: 11.09.2018).
255. Численность и состав рабочих в России на основании данных Первой всеобщей переписи населения российской Империи 1897 года. Т. 1. М., 1906. 605 с.
256. Шведко С. Это нашей истории строки. URL: http://www.rp-ua.com/articles/history/eto_nashei_istorii_stroki.html (дата звернення: 15.09.2018).
257. Шибалов Е. Донбасское identity: неукраинская Украина. URL: http://gazeta.zn.ua/POLITICS/donbasskoe_identity__neukra inskaya_ukraina.html (дата звернення: 15.09.2018).
258. Шрамович В., Шудря А. Сергій Наєв: поняття «сірої зони» на Донбасі немає, це запровадили ЗМІ. Інтерв'ю. Аратта. 2018. 30 жовтня. URL: http://www.aratta-ukraine.com/text_ua.php?id=4009 (дата звернення: 11.11.2018).
259. Шульга Н. Хочет ли Украина быть с Россией? Результаты социологического исследования Института социологии НАН Украины. Еженедельник «2000». 2011. № 24 (562). С. А6.
260. Эксперты: возможности международных организаций на Донбассе ограничены. Лабиринты войны: ситуация на Днбассе и в Крыму. URL: <http://war.intsecurity.org/2016/04/эксперты-возможности-международных/intsecurity.org/2016/04/> (дата звернення: 14.10.2018).
261. Юрий Крупнов : Кремль должен защитить Устав ООН и дать народу Новороссии реализовать право на самоопределение. URL: <http://istina.com.ua/news/yuriy-krupnov-kreml-dolzhen-zashchitit-ustav-oon-i-dat-narodu-novorossii-vozmozhnost-realizovat-pravo-na-samoopredelenie> (дата звернення: 17.09.2018).
262. Я – гражданин Донецкой Народной Республики. Классный час. URL: <https://infourok.ru/ya-grazhdanin-doneckoy->

- narodnoy-respubliki-1504459.html (дата звернення: 17.09.2018).
263. Я теперь сепаратист. Утритесь. Живой журнал «Логово нетолерантного средневекового мракобеса». URL: <http://shrek1.livejournal.com/971999.html> (дата звернення: 17.09.2018).
264. Як здобути українську освіту, перебуваючи на непідконтрольній території? URL: <http://pereselennya.org/yak-zdobuti-ukrayinsku-osvitu-perebuvayuchi-na-nepidkontrolnij-teritoriyi/>; Інструкції як отримати документи про освіту і вступити до ВНЗ для жителів Криму і Донбасу. URL: <http://mon.gov.ua/activity/education/dlya-zhiveliv-donbasu-i-krimu/instrukciyi-yak-otrimati-dokumenty-pro-osvitu-i-vstupiti-do-vnz-dlya-zhiveliv-krimu-i-donbasu.html> (дата звернення: 30.10.2018).
265. A Crisis of Identity Where East Meets West. 2016. URL: <http://www.spiegel.de/international/europe/russians-and-ukrainians-still-argue-over-who-owns-crimea-a-1096516.html> (дата звернення 05.09.2017).
266. InternationalCrimeCourt “Report on Preliminary Examination Activities», 2017. URL: https://www.icc-cpi.int/itemsDocuments/2017-PE-rep/2017-otp-rep-PE_ENG.pdf (дата звернення: 04.12.2017).
267. Separatism and Empire Building in the 21st Century. URL: <http://www.globalresearch.ca/separatism-and-empire-building-in-the-21st-century/9246> (дата звернення: 15.03.2018).
268. The new persuaders III. A 2012 global ranking of soft power. URL: https://www.instituteforgovernment.org.uk/sites/default/files/publications/The%20new%20persuaders%20III_o.pdf (дата звернення: 21.09.2018).
269. Ukraine 2018 Humanitarian Response Plan (HRP). URL: <https://www.humanitarianresponse.info/en/operations/ukraine/document/ukraine-2018-humanitarian-response-plan-hrp> (дата звернення: 21.10.2018).
270. Ukraine: 2017 International Activity Report. URL: <https://www.msf.org/international-activity-report-2017/ukraine> (дата звернення: 23.10.2018).

271. Ukraine: 3W Operational Presence – as of 30 June 2018. OCHA. URL: https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/3w_overview_partners_30_june_o.pdf (дата звернення: 21.10.2018).
272. Ukraine: Humanitarian Bulletin. 2018. Issue 27. 1 July – 31 August. URL: <https://www.humanitarianresponse.info/en/operations/ukraine/document/ukraine-humanitarian-bulletin-issue-27-1-july-%E2%80%93-31-august-2018> (дата звернення: 14.10.2018).
273. Ukraine: Who does What Where: Health (as of 15 July 2014). - URL: http://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/ukr_3w_health_20140715%20v7.pdf (дата звернення: 21.10.2018).

Література

274. Андрєєва О. Криза «локального» та «універсального» вимірів української національної ідентичності пострадянського періоду. Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка. 2009. Вип. 3. С. 7–15.
275. Аракелова І. Гуманітарна допомога міжнародних організацій-донорів постраждалим від воєнного конфлікту в Україні. Менеджер. 2016. № 1 (70). С. 18–26.
276. Бакрыв А. Скорее «да»: как продвигается ратификация соглашения с ЕС. URL: <http://politeka.net/60574-skoree-da-kak-prodvigaetsya-ratifikatsiya-soglasheniya-s-es/> (дата звернення: 07.09.2017).
277. Баранов А. Сепаратизм у сучасному світі: політико-територіальний аспект. Человек. Сообщество. Управление. 2006. № 3. С. 108–123.
278. Басов Ф. Политика Германии по вопросу расширения ЕС. Международная экономика и международные отношения. 2015. № 10. С. 18–22.
279. Беллеца С. Освіта в Україні під час нацистської окупації (на матеріалах Дніпропетровської області). Український історичний журнал. 2010. № 3. С. 78–91.
280. Бистра М. Вища освіта на території Східної України в реаліях нацистського «нового порядку» (на матеріалах Ворошиловградської, Сталінської та Харківської областей). Вісник Черкаського університету. Серія: історичні науки.

Випуск 202. Частина II. Черкаси, 2011. С. 79—81.

281. Богачевская И. Религиозная идентичность Украины: между Востоком и Западом. Перекрестки. 2012. № 3–4. С. 148—164.
282. Бойко Я., Данилова Н. Формирование этнического состава населения Юга Украины (к. XVIII – XIX ст.). Український історичний журнал. 1992. № 9. С. 54—65.
283. Бортников В. «Розмежування» в Україні в контексті ціннісної ідентифікації населення. Політичний менеджмент. 2007. № 1 (22). С. 37—47.
284. Бредихин А. История российско-украинского приграничного сотрудничества (на примере еврорегиона «Донбасс»): дис. ... канд. ист. наук. Москва, 2015. 197 с.
285. Бромлей Ю. Этнос и этнография. М. : Наука, 1973. 285 с.
286. Бромлей Ю. Этнические процессы в современном мире // Международная жизнь. 1987. № 11. С. 5—29.
287. Брусникин Е. Переселенческая политика царизма в конце XIX в. Вопросы истории. 1965. № 1. С. 28—38.
288. Бусыгина И. Концептуальные основы европейского регионализма. Регионы и регионализм в странах Запада и России. Москва, 2001. С. 10—15.
289. Геополітичні орієнтації населення і безпека України. За даними соціологів / Упорядник М. Шульга. К. : ТОВ «Друкарня «Бізнес поліграф», 2009. 80 с.
290. Гібридна війна: in verbo et in praxi : монографія / Під заг. ред. проф. Р. Додонова. Вінниця : ТОВ «Нілан ЛТД», 2017. 412 с.
291. Горбулін В. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. Стратегічні пріоритети. 2014. № 4. (33). С. 5—12.
292. Горизонтов Л. Украина в зеркале регионалистики. Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе. М., 2005. С. 3—12.
293. Грідіна І. Освітнянський фронт війни на сході України. Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія. Випуск 16. Маріуполь: 2016. С. 199—209.
294. Громыко А. Мировой порядок или беспорядок. М. : Институт Африки. 2005. 235 с.

295. Грубінко А. Криза системи європейської безпеки в умовах російської-українського конфлікту: стратегічні підходи та інтереси Великої Британії. URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Hrubinko_Andrii/Kryza_systemy_ievropeiskoi_bezpeky_v_umovakh_rosiisko-ukrainskoho_konfliktu_stratehichni_pidkhody_ta.pdf (дата звернення: 6.05.2017).
296. Дарендорф Р. Дорога к свободе: демократизация и ее проблемы в Восточной Европе. Вопросы философии. 1990. № 9. С. 69—75.
297. Дергачов О. Російська гуманітарна стратегія для пострадянського простору. Зовнішні справи. 2009. №4–5. С. 6—10.
298. Дівак В. Сепаратизм як феномен сучасної політики: політологічні та правові аспекти. К. : Логос, 2010. 224 с.
299. Добров П., Тарнавський І. Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941 – 1943 рр.). Донецьк : ДонНУ, 2008. С. 120.
300. Донбас в етнополітичному вимірі / Кер. авт. кол. В. Котигоренко. К. : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2014. 584 с.
301. Донбас і Крим : ціна повернення : монографія / За заг. ред. В. Горбуліна, О. Власюка, Е. Лібанової, О. Ляшенко. К. : НІСД, 2015. 474 с.
302. Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасній Україні / Ред. кол. О. Рафальський (голова), В. Войналович, Л. Нагорна. К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. 512 с.
303. Єрмолаєв А. Український конфлікт і майбутнє світової та європейської безпеки. Нова Україна. Інститут стратегічних досліджень. URL: http://newukraineinstitute.org/media/news/501/file/crisis_security%20UKR.pdf (дата звернення 05.09.2017).
304. Зовнішня політика України – 2009: стратегічні оцінки. Прогнози та пріоритети / За ред. Г. Перепелиці. К. : ВД «Стилос», 2010. 250 с.
305. Зовнішня політика України – 2010: стратегічні оцінки. Прогнози та пріоритети / За ред. Г. Перепелиці. К. : ВД «Стилос», 2011. С. 172.

306. Зыков А. Этнокультурный фактор трансграничного сотрудничества Дальнего Востока России. Вестник Челябинского государственного университета. 2013. № 23 (314). Вып 14. С. 29—34.
307. Ільченко А. Л. Д. Кучма в Президентських виборах 1994 р. – початок зародження біполярної системи українського електорального поля. Інтелігенція і влада. 2014. Вип 31. С. 281—291.
308. Карозерс Т. Ошибка теории «поэтапной демократизации». Pro et Contra. 2007. № 1. С. 85—102.
309. Классен И. Новый курс во внешней политике Германии. Международная жизнь. 2014. № 5. С. 103—112.
310. Кобець М. Проблеми забезпечення права на житло внутрішньо переміщених осіб в Україні. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право. Випуск 37. Том 2. С. 110—113. URL: http://www.visnyk-juris.uzhnu.uz.ua/file/No.37/part_2/No.37-2.pdf (дата звернення: 26.10.2018).
311. Комлева Н. Лимитроф как геополитическая технология. Известия Уральского государственного университета. 2010. Серия 1. Проблемы образования, науки и культуры. 2010. № 3 (78). URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/limitrof-v-sovremennom-geopoliticheskom-protsesse> (дата звернення: 03.11.2018).
312. Кондратенко О. Загальні засади нормативно-правового забезпечення державного управління у сфері соціального захисту учасників антитерористичної операції та членів їх сімей. URL: http://visnyk.academy.gov.ua/wp-content/uploads/2016/01/2015_4_17_ukr.pdf (дата звернення: 25.10.2018).
313. Кононов И. Украинско-русская доминирующая коалиция как фактор развития этнической структуры Украины. URL: http://www.niurr.gov.ua/ukr/dialog_1999/Kononov.html (дата звернення: 11.09.2018).
314. Кривицька О. Демаркаційні лінії в етнополітичному просторі України. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. 328 с.
315. Круглашов А. Етнополітична гармонізація: чи під силу це завдання новоутвореним євро регіонам? Євро регіони :

- потенціал міжетнічної гармонізації. Збірка наукових праць. Чернівці : Букрек, 2004. С. 11—28.
316. Кульчицький С., Якубова Л. Триста років самотності: український Донбас у пошуках смислів і Батьківщини. К. : Видавництво «Кліо», 2016. 720 с.
 317. Лейпхарт А. Конституционный дизайн для расколотых обществ. Ойкумена : Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций / Регион. фил. НИСИ в г. Харькове; ХНУ им. В. Н. Каразина. Харьков, 2009. Вип. 6. С. 165—179.
 318. Лендьел М. Співробітництво з країнами Вишеградської четвірки як інструмент європейської інтеграції та модернізації України: аналіт. доп. / у співавт. з С. Мітряєвою, А. Стряпко, А. Крижевським [та ін.]. К. : НІСД, 2014. 128 с.
 319. Лобода И. Аграрные переселения на Левобережной Украине в конце XIX в. По материалам Полтавской и Черниговской губ. История СССР. 1958. № 5. С. 137—143.
 320. Лось Ф. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба. К., 1955. 332 с.
 321. Лях Р., Темірова Н. Історія України: найдавніших часів до середини XV ст. Підручник для 7 класу. К. : Генеза, 2002. 320 с.
 322. Лях С., Лях Р., Краснонос Ю., Ізюмов В., Темірова Н. Історія України. Навчальний посібник для студентів неісторичних спеціальностей. Донецьк : ЦПА, 1998. 396 с.
 323. Магочій П. Історія України. К. : Критика, 2007. 446 с.
 324. Магрицька І. Інтелігенція і війна на Донбасі. Феномен української інтелігенції в контексті глобальних трансформацій, м. Красноармійськ, 17—18 берез. 2016 р. : Всеукр. наук.-практ. конф. : матеріали. Красноармійськ : 2016. С. 174—179.
 325. Макаренко Н. Національна ідентичність: особливості регіонального виміру. Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2010. № 2 (46). С. 100—116.
 326. Мартинов А. Спільна зовнішня і безпекова політика Європейського Союзу: основні етапи розвитку. URL: <http://eustudies.history.knu.ua/andrij-martynov-spilna->

zovnishnya-i-bezpekova-polityka-yevropejskogo-soyuzu-osnovni-etapy-rozvytku/ (дата звернення: 01.09.2017).

327. Мартинюк В. Європейська безпека на порозі змін. Український незалежний центр політичних досліджень. 2015. URL: http://www.ucipr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=57:vropeyska-bezpeka-na-poroz-zm-n-visnovki-dlya-ukra-ni&catid=8&Itemid=201&lang=ua (дата звернення: 12.04.2017).
328. Меден Н. Что стоит за идеей соглашения об ассоциации Украины с ЕС. Международная жизнь. 2013. URL: <https://interaffairs.ru/news/show/9698> (дата звернення: 07.09.2017).
329. Мільчарек Д. Європейський Союз та його місце в сучасному світі. Львів: «Інформація. Поступ. Перспективи», 2008. 171 с.
330. Мовчан У. Как возможна демократия в многосоставных обществах? От Альтузия к Лейпхарту. Ойкумена: Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций / Регион. фил. НИСИ в г. Харькове; ХНУ им. В. Н. Каразина. Харьков, 2010. Вып. 7. С. 178—190.
331. Нагорна Л. Історична пам'ять: теорії, дискусії, рефлексії. К., ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 328 с.
332. Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст. К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 405 с.
333. Нагорна Л. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. 272 с.
334. Надолішній П. Етнонаціональний фактор адміністративної реформи в Україні: проблеми теорії, методології, практики. К., 1998. 264 с.
335. Наулко В. Развитие межэтнических связей на Украине. К.: Наукова думка. 1975. 274 с.
336. Нджоку Р. Что такое консоционализм? URL: http://www.poli.vub.ac.be/public/orderbooks/federal_r/12njoiku.pdf (дата звернення: 15.03.2018).
337. Нельга О. Вибори як індикатор і чинник національної інтеграції. Нова політика. 1999. № 6. С. 2—10.

338. Нікольський В. Підпілля ОУН(б) у Донбасі. К., 2001. 178 с.
339. Павлов Н. Российский вектор во внешней политике А. Меркель. Международная экономика и международные отношения. 2014. № 10. С. 31—42.
340. Панчук М. До питання про ідентифікацію громадян України. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2013. № 5 (67). Вересень – жовтень. С. 13—31.
341. Панчук М., Євтух В., Войналович В., Котигоренко В., Калакура О., Кочан Н., Макаренко Н., Горбань Т., Ляшенко О., Ковач Л. Етнополітичні процеси в Україні : регіональні особливості: [Монографія]. К. : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. 396 с.
342. Пашина Н. Етномовний чинник політичної ідентичності в Донбасі. Політичний менеджмент. 2005. № 1. С. 24—24.
343. Пелих Г. Україна-Норвегія: роль скандинавської держави у врегулюванні «української кризи». Роль зовнішнього чинника у суспільно-політичній кризі на Південному Сході України: збірник матеріалів круглого столу / За ред. К. Балабанова. Маріуполь : МДУ. 2017. С. 59—66.
344. Перепелица Г. Этнополитические факторы межнациональных конфликтов. Етнополітичні конфлікти у посттоталітарному просторі. Авт. колектив. від. ред. Ю. Римаренко, І. Тимошенко, Є. Степанов. К. : Вид-во Укр.-фін. ін-ту менеджменту і бізнесу, 1999. 279 с.
345. Погоріла Н. Регіональні поділи в Україні: на прикладі політичної культури. Політична культура : теорія, проблеми, перспективи. К. : Видавець ПАРАПАН, 2004. С. 63—81.
346. Подов В. К тайнам истории. Луганск, 1996. 103 с.
347. Подов В. История Лисичанска в документах. 1795 – 1995 гг. Лисичанск, 1996. 142 с.
348. Політологічний енциклопедичний словник : Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / За ред. Ю. Шемшученка; упор. В. Горбатенко та ін. К. : Генеза, 1997. 396 с.
349. Пространство и время в мировой политике и международных отношениях : материалы 4 Конвента РАМИ. В 10 т. / Под ред. А. Мельвиля ; Рос. ассоциация

- международ. исследований. М.: МГИМО-Университет, 2007. Т. 1: Акторы в пространстве и времени мировой политики / Под ред. М. Лебедевой. 187 с.
350. Рабчевська О. Роль Франції в урегулюванні суспільно-політичної кризи на Південному Сході України. Роль зовнішнього чинника у суспільно-політичній кризі на Південному Сході України: збірник матеріалів круглого столу / За ред. К. Балабанова. Маріуполь: МДУ. 2017. С. 56—59.
 351. Реєнт О., Сердюк О. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861 – 1914 рр.). К., 2011. С. 35.
 352. Рик Ш. Феномен идентичности. Образование и социальное развитие региона. М., 1996. № 3—4. С. 212.
 353. Романова О. Зовнішньополітичні стратегії Франції, Німеччини та Великобританії у контексті розвитку й імплементації СЗБП ЄС: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук, спеціальність 23.00.04 – Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку. Одеса. 2008. 19 с.
 354. Рябінін Є. Екзогенні чинники етносепаратистських процесів: теоретичний аспект. Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. 2015. № 12. С. 263—270.
 355. Семистяга В. Луганський ливарний завод. Енциклопедія історії України. Т. 1. К., 2003. С. 287.
 356. Сидорук Т. Геополітичний вимір міжнародних процесів у Східній Європі: ЄС та Росія у регіоні «спільного сусідства». Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць. К.: Гілея, 2014. Вип. 81 (№ 2). С. 352—357.
 357. Сидорук Т. Роль ФРГ в формировании общей позиции ЕС в отношении российско-украинского конфликта. URL: http://bintel.com.ua/ru/article/rol_frg_v_formirovanii_obshhej_pozicii_es_2/ (дата звернення: 18.05.2017).
 358. Сичова В. Роль партій у формуванні політичної культури як чинника саморегуляції громадянського суспільства. Політичні партії в незалежній Україні: роль та місце у політичній трансформації суспільства: науковий збірник / Укладач В. Нікітін. Х., 2001. С. 73—74.

359. Сищук О. Операція «Евакуація». Віче. 2015. № 15. URL: <http://www.viche.info/journal/4833> (дата звернення: 30.10.2018).
360. Словський Р. Особливості кримінального провадження в зоні АТО. URL: http://chnr.gov.ua/ua/news.html?_m=publications&_t=rec&id=144351 (дата звернення: 16.10.2018).
361. Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху. К. : Ніка-Центр, 2009. 320 с.
362. Соин Д. Этнополитические конфликты: аналитический обзор <http://www.nationalism.org/library/digest/soin-sj-1998.htm> (дата звернення: 12.03.2018).
363. Соловьев Э. Новый мировой порядок: толерантный мир или апофеоз конфронтационности. Вестн. Моск. ун-та. Сер. 18 : Социология и политология. 2002. № 3. С. 3—24.
364. Соціально-психологічні чинники інтеграції українського соціуму / [О. Злобіна, М. Шульга, Л. Бевзенко та ін.]; за наук. ред. О. Злобіної. К. : Інститут соціології НАН України, 2016. 276 с.
365. Стегній О. Регіональний чинник розвитку політичної культури населення України. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2005. № 3. С. 94—122.
366. Степико М. Українська ідентичність в умовах суспільно-політичних трансформацій. Стратегічні пріоритети. № 4 (25). 2012. С. 5—12.
367. Стяжкіна О. Окуповані території Сходу України : втрата інформаційної суб'єктності. Зб. Матеріалів Всеукраїнської наукової конференції «Україна у світовому історичному просторі», м. Маріуполь, 8 квітня 2016 р. Маріуполь : МДУ, 2016. С. 25—28.
368. Тарасюк Д. Статистика поземельной собственности и населенных мест Европейской России как исторический источник [Текст] : автореферат дис. на соискание ученой степени кандидата исторических наук. (07.00.00. 07.00.09) / Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. Ист. фак. Москва : 1973.
369. Тихонов Б. Каменноугольная промышленность и черная металлургия России во II половине XIX в. М., 1988. 275 с.
370. Тихонов Б. Переселения в России во II пол. XIX в. М., 1978. 212 с.

371. Тишков В. Старые и новые идентичности. URL: http://valerytishkov.ru/cntnt/nauchnaya_/obrazy_rossii/stari-e-i-novie-i.html (дата звернення: 15.09.2018).
372. Толстов С. Позиція США і ЄС щодо врегулювання конфлікту на сході України. URL: <http://journals.iir.kiev.ua/index.php/knu/article/view/2808/2517> (дата звернення 05.09.2017).
373. Трофименко А. Визначення правового статусу учасників антитерористичної операції в українському законодавстві. Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія. 2016. Вип. 16. С. 320—328.
374. Трофименко А. Операція об'єднаних сил в Україні: політико-правові засади проведення. Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія. 2018. Вип. 21. С. 253—259.
375. Трофименко А. Правові засади проведення антитерористичної операції в Україні. Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія. 2016. Вип. 17. С. 266—278.
376. Трофименко А. Правові засади соціального захисту внутрішньо переміщених осіб в Україні. Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія. 2017. Вип. 18. С. 374—381.
377. Трофименко А. Реалізація прав внутрішньо переміщених осіб в Україні. Історико-політичні проблеми сучасного світу. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. 2017. Т. 35—36. С. 384—390.
378. Троян С. Сучасна Україна : від локальної цивілізації до консолідації суспільства. 20 років незалежності України: здобутки, втрати і стратегії майбутнього: матеріали XI науково-практичної конференції. К. : Національна академія управління, 2011. С. 188—190.
379. Турченко О. Становлення та реформування спільної зовнішньої політики та політики безпеки Європейського союзу. Юридичний науковий електронний журнал. 2015. № 5. С. 241—245.
380. Угрин Л. Вплив регіональних ідентичностей на політичний процес в Україні. URL: http://westukr.itgo.com/ugryn_cpd_conf _0701.html (дата звернення: 03.05.2018).

381. Ужченко В. Матеріали до фразеологічного словника східнослобожанських і степових говорів Донбасу. Луганськ, 1993. 112 с.
382. Україна – Росія: концептуальні основи гуманітарних відносин / За науковою ред. О. Лановенка. К. : Стилос. 2001. 476 с.
383. Фесенко Ю. О бытовании и собирании фольклора на Луганщине. Луганск : Фиеста, 1993. 66 с.
384. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти. М. : Новое издательство, 2007. 348 с.
385. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. М. : АСТ : АСТ МОСКВА, 2006. 660 с.
386. Хантингтон С. Кто мы? : Вызовы американской национальной идентичности ; [пер. с англ. А. Башкирова]. М. : ООО «Издательство АСТ» : ООО «Транзиткнига», 2004. 635 с.
387. Хендель Н. Діяльність міжнародних організацій в Україні з надання допомоги населенню в умовах Антитерористичної операції. Розділ 3. Агресія Російської Федерації проти України. Українська Революція гідності, агресія РФ і міжнародне право. Колективна монографія. К., 2014. С. 802—813 с.
388. Хлыстов И. Дон в эпоху капитализма, 60-е – сер. 90-х гг. XIX в. Очерки по истории Юга России. Ростов-на-Дону, 1962. 202 с.
389. Хоменко О. «Рік Великого перелому»: середня освіта на окупованих теренах Донбасу у 2014-му. Російська окупація і деокупація України: історія, сучасні загрози та виклики сьогодення: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 2016 р.) / Упор. П. Гай-Нижник. К. : «МП Леся», 2016. С. 201—210
390. Хомский Н. Государства – изгои. Право сильного в мировой политике. М. : Логос. 2003. 320 с.
391. Чижикова Л. Русско-украинские этнокультурные связи в южных районах Украины. Культурно-бытовые процессы на Юге Украины. М. : Наука, 1979. С. 12—73.
392. Штомпка П. Социальное изменение как травма. Социологические исследования. 2001. № 1. С. 6—16.
393. Юдин Н. Системное прочтение феномена мягкой силы. Международные процессы. 2015. Том 13. Номер 2 (41).

С. 96—105.

394. Якименко М. Аграрные миграции в России. Вопросы истории. 1983. № 3. С. 17—31.
395. Яковенко Н. Вступ до історії. К. : Критика, 2007. 368 с.
396. Якубова Л. Суспільство на війні: проблеми націєтворення. Частина 1. Historians. 2017. 24 травня. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2198-larisa-yakubova-suspilstvo-na-vijni-problemi-natsietvorennnya-chastina-1> (дата звернення: 24.10.2018).
397. Bauman Z. The Individualized Society. Cambridge, 2001. 272 p.
398. Boyle K., Englebert P. The Primacy of Politics in Separatist Dynamics. URL: http://cega.berkeley.edu/assets/miscellaneous_files/wgape/10_Englebert.pdf (дата звернення: 14.03.2018).
399. Gil A. Źródła i konteksty separatyzmu w Donbasie , Studia Europejskie. Centrum Europejskie Uniwersytetu Warszawskiego. 2015. Nr. 4. S. 119—134.
400. Robertson R. Glocalization: Time-Space and Homogeneity-Heterogeneity. Global Modernities / [Ed. by M. Featherstone, S. Lash, R. Robertson]. L., 1995. PP. 25—44.

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**ПІВДЕННИЙ СХІД УКРАЇНИ В УМОВАХ СУСПІЛЬНО-
ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ**

Колективна монографія

За загальною редакцією К. В. Балабанова

Формат аркушів: 450 М x 640, частина аркуша: 1/8

Обсяг ум друк. арк.: 14,8

Тираж: 300 прим.

Номер замовлення: 017/19

Видавець та виготовлювач: Маріупольський державний
університет

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
державного реєстру видавців, виготовлювачів та
розповсюджувачів видавничої продукції

Серія ДК № 4930 від 07.07.2015 р.

87500, Маріуполь, пр. Будівельників, 129